Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HAANDBOG

I

DANMARKS POLITISKE HISTORIE

FRA FREDEN I KIEL TIL VORE DAGE

AF

POVL ENGELSTOFT

OG

FRANTZ WILHELM WENDT

UDGIVET AF

Københavns Universitets Fond til tilvejebringelse af læremidler

I KOMMISSION HOS
GYLDENDAL
1964

Fotografisk optryk
S. L. Møllers Bogtrykkeri
Un 02,1–202

FORORD

DENNE Bog er udarbejdet paa Initiativ af Professor Dr. Aage Friis, og Hovedformaalet med den har været at tilvejebringe et Grundlag for Universitetets Historiestuderendes Tilegnelse af Danmarks Historie efter 1814. Dens Indhold er i nogen Grad bestemt deraf. Vægten er næsten udelukkende lagt paa den politiske og sociale Udvikling, og Aandshistorien er kun medtaget, hvor den griber direkte ind i de to nævnte Sider af Folkets Liv. Da Bogen paa Universitetet tænkes anvendt Side om Side med Fremstillinger af Økonomien og Samfundslæren, er visse Afsnit behandlet rent skitsemæssigt, især hvor det drejer sig om økonomiske Forhold, Administrationen og den sociale Lovgivning i den sidste Menneskealder.

Vi gaar ud fra, at Bogen foruden at tjene det nævnte Hovedformaal vil kunne blive til Nytte ogsaa for Læsere uden for de Studerendes Kreds. Vor Litteratur har hidtil savnet en kort og overskuelig Haandbog i nyere dansk Historie, især for de seneste Aar, og med Henblik paa dette Savn er de sidste Afsnit gjort særlig udførlige, ligesom de vedføjede Registre og Oversigter forhaabentlig vil forøge Bogens Brugbarhed.

Bogen er blevet til paa den Maade, at Povl Engelstoft i Samraad med Professor Aage Friis har lagt Planen og udarbejdet Fremstillingen. Denne har derefter cand. mag. Frantz Wilhelm Wendt som Undervisningsassistent gennemgaaet

med de Studerende ved Eksaminatorier paa Universitetet, og Manuskriptet er derved paa en Række Punkter blevet ikke uvæsentlig ændret. De sidste Afsnit om de nyeste økonomiske Forhold, de allerseneste Begivenheder og Grønlandssagen er skrevet af Frantz Wilhelm Wendt, der ligeledes har udarbejdet Litteraturhenvisninger og Registre.

København, i December 1933.

FORFATTERNE

INDHOLD

Side

1814—30. **Genrejsningsaarene** ... 1
1. Det danske Monarki og dets Fremtidsopgave ... 1
2. Statsstyrelsen, Kongen og Ministrene ... 2
3. Finansvæsenet ... 9
4. Landbruget og Landbrugskrisen ... 12
5. De andre Erhverv ... 16
6. Tilløb til politisk Opposition. Aandslivet ... 18
7. Forholdet til Udlandet ... 22

1830—48. **Stændertiden** ... 23
1. De bedre Tider ... 23
2. Stænderforordningen og den liberale Bevægelse ... 27
3. De første Stænder i Kongeriget ... 32
4. Voksende Modsætning mellem Regeringen og Kongerigets Stænder ... 37
5. Hertugdømmerne under Frederik VI ... 39
6. Kongeskifte ... 48
7. Forfatningsspørgsmaalet ... 52
8. Christian VIII's Reformpolitik ... 54
9. Sprogsagen og Nationalliberalismen ... 57
10. Bondebevægelsen ... 64
11. Christian VIII's sidste Aar ... 70
12. Partierne ved Tronskiftet ... 73

1848—64. **Fra Frederik den Syvendes Tronbestigelse til Tabet af Hertugdømmerne** ... 76
A. Karakteristik af Perioden ... 76
B. Grundloven og Ejderpolitikken ... 78
1. Fra Kongeskiftet til Rejsningen i Hertugdømmerne ... 78
2. Treaarskrigen 1848—50 ... 85
3. Junigrundloven ... 93
4. Ejderpolitikkens Nederlag 1851—52 ... 97
5. Partier, Administration, Reformer 1848—52 ... 102
C. Helstatspolitikken 1852—54 ... 108
1. Helstaten paa Forfatningens Grund 1852—53 ... 108
2. Helstaten udenfor Grundloven 1853—54 ... 113
D. Fra Helstat til Ejderstat 1854—63 ... 119
1. Den konstitutionelle Helstat 1854—58 ... 119

Side

2. Helstaten opgives 1858—61 ... 127
3. Ejderstaten gennemføres 1861—63 ... 131
E. Indre Politik i den nationalliberale Periode 1855—63. ... 137
I. Almindelig Karakteristik ... 137
II. Reformer og Forsøg derpaa ... 141
1. Fæstespørgsmaalet ... 141
2. Næringsfriheden ... 144
3. Jernbaner, Post og Telegraf ... 145
4. Kommunestyret ... 147
5. Kirke og Skole ... 149
6. Retspleje ... 151
F. Den økonomiske Udvikling 1848—64 ... 151
1. Landbruget ... 151
2. Handel og Omsætning ... 154
3. Haandværk og Industri ... 155
4. Handelskrisen 1857 ... 156
5. Sundtolden ... 157
G. Slesvig mellem Krigene ... 158
H. Kongeskiftet 1863 og Krigen 1864 ... 160
1. Fra Kongens Død til Krigen ... 160
2. Krigen indtil Londonkonferencen ... 172
3. Londonkonferencen og Freden i Wien ... 179
I. Aandslivet og Samfundet ... 190

1864—70. **Overgangsaarene** ... 192
A. Almindelig Karakteristik ... 192
B. Staten, Regeringen og Partierne 1864 ... 193
C. Grundlovskampen 1864—66 ... 197
D. Oktoberforeningen ... 204
E. Ministeriet Frijs og Partierne ... 206
F. Ministeriet Frijs' Udenrigspolitik ... 209
1. Det slesvigske Spørgsmaal ... 209
2. Spørgsmaalet om de vestindiske Øers Salg ... 214
G. Ministeriet Frijs' indre Politik ... 215
1. Hærloven ... 215
2. Estrups Gerning ... 216
3. Valgmenighedsloven ... 219
4. Fæstespørgsmaalet og Ministeriets Afgang ... 220
H. Den økonomiske Udvikling ... 222
I. Grundtvigianismen og Indre Mission ... 224

1870—1901. **Forfatningskampens Tid** ... 226
I. Indledning ... 226
II. Ministerierne Holstein og Fonnesbech (1870—75) ... 227
1. Ministeriet Holstein og det forenede Venstre ... 227
2. De nye Strømninger fra Udlandet ... 233
a. Socialismen ... 233
b. Det litterære Gennembrud ... 235
3. Kampen indtil 1874 ... 237
4. Ministeriet Fonnesbech ... 239
III. Ministeriet Estrup (1875—94) ... 242
1. Aarerne før det første Provisorium (1875—77) ... 242
2. Fra Forliget til Visnepolitikken (1877—81) ... 246

Side

3. Mod det nye Provisorium (1881—85) ... 250
4. Forfatningskampens Kulmination (1885—86) ... 257
5. Kampen stagnerer (1886—90) ... 260
6. Forhandling og Forlig (1890 - 94) ... 264
IV. Ministerierne Reedtz-Thott, Hørring og Sehested (1894—1901) ... 269
V. Danmark og Udlandet 1870—1901 ... 276
1. Danmark under den fransk-tyske Krig (1870—71) ... 276
2. Det nordslesvigske Spørgsmaal fra 1871 til Ophævelsen af Art. 5 (1871—79) ... 278
3. Dansk Udenrigspolitik fra 1879—1901 ... 281

1901—1914. **Mellem Systemskiftet og Verdenskrigen** ... 283
I. Indledning ... 283
II. Indre Politik ... 284
1. Systemskiftet 1901 ... 284
2. Ministeriet Deuntzer (1901—05) ... 285
3. J. C. Christensens Ministerier (1905—08) ... 292
4. Ministerierne Neergaard, Holstein og Zahle (1908—10) ... 299
5. Ministeriet Berntsen (1910—13) ... 307
6. Ministeriet Zahle indtil Verdenskrigen (1913—14) ... 313
7. Danmark og Island (1901—13) ... 316
III. Danmark og Udlandet 1901—13 ... 318
1. Det vestindiske Spørgsmaal (1902) ... 318
2. Det norske Kongevalg (1905) ... 319
3. Danmark i Verdenspolitikken ... 320
a. Voldgift og Neutralitet ... 320
b. Danmark og Tyskland ... 322
IV. Nordslesvig 1864—1914 ... 325
1. Tiden indtil Ophævelsen af Art. 5. (1864—79) ... 325
2. Tiden fra 1879 til 1914 ... 327
V. Den økonomiske Udvikling 1870—1914 ... 333
1. Indledning ... 333
2. Landbruget ... 334
3. Industri og Haandværk ... 340
4. Handel, Pengevæsen og Samfærdsel ... 348

1914—1920. **Under Verdenskrigen** ... 353
1. Indledning ... 353
2. Krigens Udbrud og dens nærmeste Følger (1914) ... 353
3. Det første Krigsaar. Grundloven (1914—15) ... 359
4. Det andet Krigsaar. De vestindiske Øer (1915—16) ... 361
5. Det tredie Krigsaar (1916—17) ... 367
6. Det fjerde Krigsaar. Folketingsvalget (1917—18) ... 370
7. Sønderjyllands Genforening med Danmark (1918—20) 372
8. Politik og Økonomi 1918—20 ... 382
9. Indre Lovgivning under Verdenskrigen ... 387
10. Danmark og Folkeforbundet ... 390
11. Danmark og Island ... 391

1920—1933. **Efter Verdenskrigen** ... 393
1. Paaskekrisen 1920 og dens nærmeste Følger ... 393

Side

2. Ministeriet Neergaard (1920—24) 396
3. Det første Ministerium Stauning (1924—26) 403
4. Ministeriet Madsen-Mygdal (1926—29) 406
5. Det andet Ministerium Stauning (fra 1929) 409
6. Nordslesvig efter Genforeningen 433
7. Danmark og Udlandet 1920—33 435

Tillæg 443
1. Ministerierne siden 1848 444
2. Slægtstavler 445
   a. De sønderborgske Linier 445
   b. Den gottorpske Linie 446
   c. Slægten Hessen-Kassel 447
   d. Frederik V's Slægt 448
3. Historiske Partiprogrammer 450
   a. Det forenede Venstres Program af 23. Marts 1872 450
   b. Opraab fra Højres Rigsdagsgruppe 28. December 1882 451
   c. Det radikale Venstres Program af 21. Maj 1905 .. 453
   d. Socialdemokratiets Program af 13. Februar 1913 . 455
4. Fortegnelse over Litteraturen 459
5. Personregister 469
6. Sagregister 481

1814—1830. Genrejsningsaarene.

1. Det danske Monarki og dets Fremtidsopgaver.

Ved Freden i Kiel 14. Januar 1814 havde Frederik VI afstaaet Norge til den svenske Konge og Helgoland til England. Island, Færøerne og Grønland, oprindelig norske Skattelande, ansaas som Følge af praktiske Forhold ikke længere for at være særligt knyttet til Norge og blev derfor ved Danmark efter en udtrykkelig Bestemmelse i Traktaten. Som Erstatning for Norge skulde Danmark have Sveriges Del af Forpommern samt Rügen, men det viste sig under Forhandlingerne paa Wienerkongressen, som Frederik VI, ledsaget af Udenrigsministeren Niels Rosenkrantz, deltog i fra September 1814 til Maj 1815, at Preussen bestemt ønskede at komme i Besiddelse af disse Landsdele, og Juni 1815 afsluttedes da et dansk-preussisk Mageskifte, hvorefter Danmark afstod sine Fordringer paa Svensk-Pommern til Preussen og til Gengæld fik Hertugdømmet Lauenburg, paa Størrelse med Laaland, som grænsede op til Holsten, og en Sum Penge. Hertugdømmets Styrelse lagdes 1816 ind under det 1806 af det tidligere tyske Kancelli dannede slesvig-holstenske Kancelli i København, som fik Navnet det slesvig-holsten-lauenburgske, og Landet bevarede iøvrigt sine selvstændige Institutioner, især en Landdag. I November 1814 var der sluttet Fred med Rusland, hvorefter dette Lands Tropper rømmede Holsten, og det danske Monarki havde da faaet fastslaaet sit fremtidige Omfang. Fra ca. 380.000 km² med ca. 2½ Mill. Indbyggere var det gaaet ned til ca. 58.000 km² med ca.

1½ Mill. Indb. Til Erstatning for Tabet af Norges Million Mennesker havde det kun faaet Lauenburgs godt 30.000 Indbyggere. Bortset fra den Forringelse i Styrke og Muligheder, der iøvrigt laa heri, havde Afstaaelsen forrykket Forholdet mellem de dansk-norske og de tysktalende Befolkningsdele (fra 4 mod 1 til 2 mod 1). Skæbnesvangert blev det ogsaa, at Danmark for Holstens og Lauenburgs Vedkommende maatte tiltræde det 1815 dannede tyske Forbund, hvorved Ordningen af 1806 for Holsten ophørte.

Medens der saaledes i de nationale Forhold og i Svækkelsen udadtil laa Farer for Fremtiden, var ogsaa Rigets indre Stilling alt andet end lys. Krigens Ulykker havde ramt haardt, de finansielle Vanskeligheder havde ført til Bankerotten 1813, og der herskede Mistillid til Statens Evne til at løse de store økonomiske Opgaver. Mænd som Anders Sandøe Ørsted og Landøkonomerne Gregers Begtrup og Chr. Olufsen havde vendt sig bort fra den Merkantilisme, der havde hersket et Par Hundrede Aar, og medens der endnu ikke sporedes nogen politisk Liberalisme, var saaledes paa det økonomiske Omraade friere Anskuelser ved at gøre sig gældende, ligesom de i nogen Maade var begyndt at faa Udtryk i Slutningen af det 18. Aarhundrede, især gennem Toldloven af 1797. Den offentlige Mening, for saa vidt en saadan fandtes, saa netop i de økonomiske Opgavers Løsning en Hovedgerning for Fremtiden. Genrejsningen efter Tabene vilde man søge i Arbejdet indadtil og især i Fuldkommengørelsen af Landbruget som Danmarks Hovederhverv. Stemningen i de ledende og tænkende Kredse var ved Periodeskiftet 1814 mere rationalistisk end romantisk præget; derfor slog man sig hurtigt til Ro efter Rigets Lemlæstelse og Storhandelens Sammenbrud.

2. Statsstyrelsen. Kongen og Ministrene.

Frederik VI var i 1814 46 Aar gammel og havde regeret Landet i 30 Aar, deraf de 6 som Konge. Den store Folkeyndest, han havde vundet ved Landboreformerne, gik aldrig

tabt. Der var blevet slidt paa den under Krigen, og netop 1813—14 rettedes der fra flere Sider skarp Kritik mod ham. Men Kongens Optræden paa Wienerkongressen rejste paa ny — uden synderlig Bund i Virkeligheden — en Bølge af Sympati om ham, og hans gode, folkelige Egenskaber gjorde sig i de følgende Aar stærkt gældende. Han var alt for tilbøjelig til at fortabe sig i Enkeltheder til at blive en overlegen Regent og ofte selvraadig til det yderste, men han havde sund Sans, var arbejdsom, jævn i sin Færd. Han var trofast af Naturen og havde navnlig en levende Interesse for de ringeste i Landet og deres Velfærd. Til Trods for hans snævre Opfattelse af Enevælden bestod der derfor i hele hans Liv et ejendommeligt Tillidsforhold mellem ham og Menigmand. Straks efter Krigens Afslutning gjorde Kongen en betydningsfuld Indrømmelse til den Kritik, der var rettet imod ham, idet han 29. April 1814 paa ny satte Gehejmestatsraadet i Virksomhed og dermed skrinlagde det Kabinetsstyre, der havde raadet siden 1808.

I de følgende Aar traadte da hans egen Person ret stærkt i Baggrunden, og det blev Gehejmestatsraadet og Kollegierne, der gav Udtryk for Regeringens Syn paa Sagerne. Tyngdepunktet i Styrelsen laa i Kollegierne, hvor alle Spørgsmaal underkastedes nøjere Drøftelse, inden de forelagdes i et af Gehejmestatsraadets to ugentlige Møder. Tilmed havde de Statsministre, som stod i Spidsen for Kollegier, paa Grund af den dermed følgende Sagkundskab megen Indflydelse i Gehejmestatsraadet. Kollegievæsenet reformeredes 1816; i Stedet for Finanskollegiet og en Række Kommissioner og Direktioner oprettedes en Finansdeputation under Ledelse af en Finansminister, og Handel og Toldvæsen samledes under et Generaltoldkammer- og Kommercekollegium. Rentekammeret vedblev at bestaa for Skattesager, offentlige Arbejder og Landboforhold, medens der skabtes en Direktion for Statsgælden. Det saaledes forenklede Kollegievæsen var et saare betydningsfuldt Led i Styrelsen, selv om Personellet vedblev at være uforholdsmæssigt stort og ligesom de lokale Embedsmænd i de første

Fredsaar ikke sjældent forgreb sig paa Kasserne. Kollegieembedsmændenes Sagkundskab og praktiske Erfaring rejste Skranker baade for Kongen og Ministrene. Laa der heri en faktisk Indskrænkning af Enevælden, maa det dog erindres, at Kongen i Praksis gennem sin personlige Autoritet øvede en afgørende Indflydelse paa de fleste væsentlige Beslutninger. Undtagne fra Behandlingen i Gehejmestatsraadet var udtrykkelig alle Sager, der angik Embeders Besættelse og Embedsmænds Forflyttelse, fremdeles efter Praksis Udenrigspolitik og Militærvæsen. Alle slige Sager blev forelagt Kongen direkte af vedkommende Embedsmænd uden Drøftelse i Raadet. Paa det første Omraade skabte den uindskrænkede Enevælde et Tillidsforhold af særlig Art mellem Monarken og Embedsmanden, der var af stor Betydning; de to sidste hørte fra gammel Tid til de specielle kongelige Prærogativer, men var iøvrigt ikke i Øjeblikket af større praktisk Betydning. Efter Kielerfreden og Wienerkongressen havde Danmark, ud over Opgøret med Norge (sml. S. 22), ingen større udenrigspolitiske Opgaver, og Hæren, der kostede Landet 4—5 Millioner Kr.*) aarlig, var mere et Paradeinstrument end et praktisk politisk Redskab. Den skulde efter Planen af 1816 udgøre godt 60.000 Mand og omfattedes med stor Interesse af Kongen, men havde ikke nogen straalende Stilling i Folkets Bevidsthed. Hvervningen ophævedes, og det nødvendige Antal Soldater udskreves blandt Landbefolkningen, som alene var værnepligtig. Det var tilladt at „stille" andre for sig. Flaaden var saa godt som tilintetgjort under Krigen, og Bygningen af en ny, efter Plan af 1815, gik kun langsomt fremad. 1831 omfattede den 5 Linieskibe og 8 Fregatter. De aarlige Udgifter naaede c. $2^1/_2$ Million Kr. Steen Bille ledede Arbejdet.

Da Gehejmestatsraadet i April 1814 genoptog sine Møder, bestod det af følgende Medlemmer: Ernst Schimmelmann (1747—1831), Chr. D. Reventlow (1748—1827), Fr. Moltke (1754—1836), Niels Rosenkrantz (1757—1824) og J. G.

*) Her og senere er Angivelsen i Kroner beregnet efter den før 1914 gældende Værdi.

Moltke (1746—1818), hertil kom de samtidig nyudnævnte Fr. J. Kaas (1758—1827) og Johan Sigismund Møsting (1759—1843). Efter den oprindelige Ordning af Gehejmestatsraadet skulde Tronfølgeren være Medlem, men Prins Christian Frederik (1786—1848) var paa dette Tidspunkt optaget af sin korte norske Kongeværdighed; siden var han paa lange Rejser og fik, paa Grund af Uvilje fra Frederik VI's Side, først 1831 Sæde i Raadet. I disse Aar opholdt han sig i Odense som Guvernør over Fyens Stift. De ældste Ministre var Schimmelmann, Chr. Reventlow og J. G. Moltke, der var fødte i Aarene 1746—48 og alle havde været Medlemmer af Raadet i det 18. Aarhundrede. Alle var de Mænd af Evner og Fortjenester. Schimmelmann havde som Finansminister i den glimrende Periode og de efterfølgende Ulykkesaar udfoldet en mægtig Energi og med sjælden Uegennytte ofret sin egen Formue, men han var ikke uden Skyld i, at Bankerotten 1813 blev saa absolut. Hans Anseelse baade hos Kongen og Folket var stadig stor; som Aand og Menneske hører han til de finest tilslebne, dansk Historie kender, rundhaandet, Ven af danske og tyske Digtere, bl. a. Schiller, videre end mange i Samtiden ved sin rene Humanisme. Han var i Gehejmestatsraadet en Art Minister uden Portefeuille, fungerede under Kongens Ophold i Wien som Udenrigsminister og overtog efter Niels Rosenkrantz' Død 1824 denne Post, som han bestred til sin Død 1831. Chr. D. Reventlow, en af den store Bondefrigørelses Mænd, sad i Raadet til sin Død 1827, men var endnu mere end Schimmelmann en Levning fra Fortiden. Han havde intet Kollegium, følte sig fremmed for Kongen og gav kun Møde nu og da. J. G. Moltke havde som Statsminister i 18. Aarhundrede været en Modstander af Landboreformerne og var veget sin Plads for Reventlow; da han nu genindtraadte, viste han trods sin høje Alder Arbejdslyst og -evne, og hans Virksomhed i Spidsen for Statsgældsdirektionen, til han døde 1818, gik ud paa at forhindre Optagelse af nye Laan. — Henved et Tiaar yngre end disse Mænd fra Bernstorff-Tiden var Fr. Moltke og Niels Rosenkrantz, der begge havde været Mi-

nistre fra 1810; den første var mangeaarig betroet Kollegieembedsmand, den anden Diplomat, begge konservative Adelsmænd. Moltke traadte allerede en Maaned efter sin Udnævnelse ud af Gehejmestatsraadet, fordi han i et Brev havde taget Parti for Nordmændene i deres Kamp mod Sverige; Rosenkrantz ledede som den første Dansker i det 19. Aarhundrede Udenrigsstyret til sin Død 1824, uden betydelige Evner, paalideligt og trofast.

De ledende Mænd i det nye Gehejmestatsraad blev de to nyudnævnte Fr. J. Kaas og J. S. Møsting. De var kun et Par Aar yngre end Moltke og Rosenkrantz. Begge adelige var de Jurister og skolede i mangeaarig Embedsvirksomhed i og udenfor Kollegierne, de savnede Reventlows og Schimmelmanns Gods- og Pengerigdom, de var Hofmænd og Politikere. Paa dette Punkt laa der en betydelig Forskel fra Tiden før 1806. Dengang havde Ministrene deres økonomiske Rygstød i Godser og Formue, medens de nye Ministre alene var Embedsmænd og som saadanne mere og mere afhængige af den enevældige Konges Naade. Kaas havde fremsat vidtgaaende Forslag til Reformer i Administrationen, som dog ikke blev sat i Værk; som Præsident for Danske Kancelli fra 1804 med Titel af Justitsminister fra 1813 havde han megen Indflydelse paa Kongen, men hans personlige Vandel var ikke dadelfri, og hans Iver for Reformer i Styrelsen svarede ikke til, hvad man havde kunnet vente af ham. Møsting havde 1804—13 været Præsident i det slesvig-holstenske Kancelli og blev 1813 Finansminister og Præsident i Rentekammeret; han var den, hvem den vanskelige Rejsning af Finanserne efter Bankerotten paahvilede, og han løste denne Opgave med Styrke og Omsigt. Hans Indflydelse paa Kongen var stor, og hans Del i Styrelsens Enkeltheder saa betydelig, at han paa visse Omraader havde Magt som en senere Tids Ministre. Finansstyrelsens Reorganisation skyldtes ham.

Indenfor den Stab af dygtige Embedsmænd, der sad i Kollegierne, er der Grund til at nævne to, Anders Sandøe Ørsted (1778—1860) og Jonas Collin (1776—1861), begge fødte en Snes Aar senere end Kaas og Møsting. De var Udtryk for

den alsidige borgerlige Intelligens og Forretningsdygtighed, som var ved at arbejde sig frem, og som skulde komme til at præge det næste Slægtled. Begge var Jurister, Ørsted langt den mest fremragende Fagmand, vel Danmarks gennem Tiderne mest klare og alsidige Jurist, og begavet med en utrolig Arbejdskraft. Han var Deputeret i Danske Kancelli, fra 1825 Generalprokurør (Rigsadvokat) med direkte Referat til Kongen og juridisk Konsulent for alle Kollegier; han prægede Administrationen med sin Stringens og sin humane Liberalisme. Han gik trods sit gammeldags stive Statsbegreb ofte i Frisind videre, end Kongen og Ministrene billigede, og det stod i Forbindelse hermed saavel som maaske med Adelsmandens Uvillie mod den borgerlige, naar Kaas, som det senere (S. 21) skal omtales, 1826 benyttede Ørsteds Skrift om Folkekirkens Forfatning til at faa hans Forfattervirksomhed standset. Jonas Collin var Deputeret i Finansdeputationen, desuden optaget af en lang Række praktiske Hverv, ivrigt interesseret i Landbrugets Forhold, en human Forretningsmand, Forsyn for mange Forfattere, H. C. Andersens faderlige Ven og Beskytter.

Da Niels Rosenkrantz døde 1824, udnævntes tre nye Statsministre, Grev Otto Moltke (1770—1853), Præsidenten for det slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli, en Søn af Frederik V.s Yndling, Adam Gottlob Moltke, og Broder til J. G. Moltke, O. R. Sehested (1757—1838), der var Præsident for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, og den gamle højtansete Historiker Ove Malling (1747—1829), den første borgerligfødte, uadlede danske Statsminister, Medlem af Universitetsdirektionen. Ingen af disse Mænd fik særlig Betydning. Moltke, der var Ejer af sjællandske Godser, blev i Kraft af sin Embedsstilling den første Repræsentant for Hertugdømmerne i Statsraadet; men dette var i denne Periode, da Bruddet med det slesvig-holstenske Ridderskab indtraadte, i det væsentlige rent dansk.

Anderledes med den Mand, der efterfulgte Kaas ved hans Død 1827, Poul Christian Stemann (1764—1855). Han var nogle Aar yngre end Kaas og Møsting, Godsejer, mangeaarig Amtmand

i Sorø, en bureaukratisk og forretningsdygtig Embedsmand, hvis Sympati helt var hos det gamle. Han kom til at følge det til Døren, og han øvede gennem mange Aar stor Indflydelse, mindre ved politisk Frodighed end ved sin faste og usaarlige Karakter, der gjorde ham Ansvaret let. Han bevarede Ørsted som Kancellideputeret og Generalprokurør, og der var paa flere Punkter et frugtbart Samarbejde mellem den resolutte Praktiker og den overlegent forstaaende Teoretiker, men deres Syn paa Statsmagtens Opgaver var saa forskelligt, at de blev Udtryk for hver sin Opfattelse, et Kancelli-„Højre" og -„Venstre", der begge havde deres Tilhængere i og udenfor Kollegierne.

Centraladministrationen støttede sig for Lovenes Udførelse og den daglige Styrelses Detaljer paa en Række lokale Embedsmænd, som ogsaa forsynede Kollegierne med alle de nødvendige Oplysninger om Landets og Borgernes Tilstand.

Øverst stod Amtmændene, der hver styrede sit Amt. De havde en meget udstrakt Myndighed overfor Købstæder og Landdistrikter. I Stiftsbyerne bar de Titlen Stiftamtmænd og havde i Forening med Bispen Overbestyrelsen af de kirkelige Anliggender i Stiftet, deriblandt Fastsættelsen af Kapitelstaksten. Lensgrever og Lensbaroner havde Amtmandsmyndighed paa deres Godser, selv om de i stigende Grad kom under de egentlige Amtmænds Tilsyn. Deres Birke- og Kaldsret overfor Dommere og Præster var 1809 blevet indskrænket til en Indstillingsret.

Under Amtmændenes indgaaende Kontrol virkede talrige lavere, kongelige Embedsmænd, i København og Købstæderne Magistraten, i Landdistrikterne Herredsfogeder eller Birkedommere, siden 1791 bistaaet af Sognefogeder.

København styredes af Magistraten, som var kongevalgt, men dog ved sin Side havde „de 32 Mænd", hvis Indflydelse var meget begrænset. Naar et Medlem gik af, indstillede de selv tre, mellem hvilke Magistraten skulde vælge den nye Mand. Ogsaa i Købstæderne laa den udøvende Magt hos Magistraten, der i Reglen kun bestod af den kongelig udnævnte Byfoged,

som i denne Egenskab kaldtes Borgmester. Han var desuden den lokale Underretsdommer og havde Politivæsenet under sig. I Slutningen af det 18. Aarhundrede havde en Slags folkevalgt Institution udviklet sig, „de eligerede Mænd", hvis Opgave var at kontrollere Magistraten. Borgerne maatte dog nøjes med at vælge mellem tre Mænd, Magistraten indstillede. Fattigvæsenet (siden 1803) og Skolevæsenet (siden 1814) bestyredes af lokale Kommissioner under Opsyn af Amtsdirektioner. I det hele var Købstæderne under nøje Kontrol fra Amtet, mens i København Danske Kancelli selv havde nøje Indflydelse paa Hovedstadens Styrelse og Forhold.

Paa Landet var Embedsmaskineriet neden under Herredsfogederne og Birkedommerne af den mest skitsemæssige Art. Siden 1791 virkede Sognefogeden som Politimyndighed og Opsynsmand for Sognets Vejarbejde. Med Fattigloven af 1803 oprettedes i hvert Sogn en Fattigkommission, hvor foruden Præsten, Sognefogeden og en stor Lodsejer nogle ansete Bønder fik Sæde. Med Skoleloven af 1814 oprettedes Skolekommissioner af noget lignende Art. I ingen af Tilfældene havde Sognets Beboere Valgret i disse Enevældens første Forsøg paa at drage dem med ind i Styrelsen af Sognet. De to Embedsmænd, Præsten og Sognefogeden, havde den overvejende Indflydelse. I endnu højere Grad end for Købstædernes Vedkommende havde Amtmændene Indseende med Sognekommunernes Forhold.

3. Finansvæsenet.

Paa Pengeforvirringen havde man søgt at raade Bod ved Forordningen af 5. Januar 1813, der med eet Slag skabte et nyt Pengevæsen og efterhaanden blev Grundlag for en haardt tiltrængt Forbedring.

Alle Banker ophævedes, og alle Sedler inddroges. I Stedet for oprettedes en Rigsbank med Eneret til at udstede for 46 Mill. Rbdl. Seddelpenge, idet man opgav Kurantmøntfoden. Sedlerne skulde cirkulere baade i Kongeriget, Hertugdømmerne og Norge. Som Sikkerhed fik Banken en Prioritet i alle faste

Ejendomme i hele Monarkiet paa 6 % med Førsteret fremfor alle andre Krav i Ejendommene, den saakaldte Bankhæftelse, paalignet efter Vurderingen af 1802. Indtil Beløbet var indbetalt i Sølv for at skabe en Metalreserve, skulde Ejeren svare en aarlig Rente paa 6½ % i Sølvværdi. De 5/6 af Rentebeløbet kunde man dog fratrække i Skatterne, saaledes at Finanserne paatog sig denne Byrde.

Af de nyudstedte 46 Mill. Rbdl. skulde de 27 bruges til Inddragning af de gamle Sedler, saaledes at man for 6 Kurantdaler fik 1 Rigsbankdaler, hvilket efter Mønternes forskellige Sølvværdi i Virkeligheden betød en Nedskrivning efter en Kurs paa 1200.

Samtidig ordnedes Gældsforholdene. Statens Kreditorer fik en forholdsvis gunstig Ordning, der, hvis de lod Laanet staa uindfriet, efterhaanden sikrede dem en Kurs paa 200. Pari var 125, idet 100 Specier siden 1794 var lig 125 Kurantdaler. (9¼ Specier = 1 Mark Sølv = 233,8 gr.). Gældsmellemværender mellem Privatmænd blev derimod efter Ørsteds Forslag omskrevet efter Tidspunktet for deres Stiftelse, hvilket gav Anledning til megen Uretfærdighed, idet de ofte efter Gældsstiftelsen havde været købt eller solgt til de forskelligste Priser.

Regeringens Forsøg paa samtidig at skabe Ligevægt mellem Statens Indtægter og Udgifter mislykkedes paa Grund af Krigen, og i det hele bragte den nye Ordning ikke straks Fasthed i Pengevæsenet. Folk nærede Mistillid til de nye Penge, og Kursen faldt igen i rivende Fart. For 100 Specier skulde der i de nye Seddelpenge gives 200, men Kursen var i 1814 helt oppe paa 880; i de følgende Aar dalede den noget, men var dog i 1817 endnu 420. For at skabe Tillid til Mønten skred Regeringen da 1818 til at opfylde et Løfte fra 1813 om en af Regeringen uafhængig Bank; Nationalbanken oprettedes som en selvstyrende Institution, den første under Enevælden. Det paalagdes den at oprette et sikkert Pengevæsen i Landet. Alle Grundejere med en vis Bankhæftelse blev Interessenter, og Styrelsen blev et Repræsentantskab paa 15 Medlemmer, bosiddende paa Sjælland. Første Gang skulde disse vælges af Valgmænd, udpegede af Kongen, siden

supplere sig selv. Tilsyn med Banken fik Justitsministeren, men Oktrojen lovede, at ingen Befaling fra Kongen eller Regeringen skulde have Indflydelse paa Bankens Styrelse. Alle Stridigheder mellem Bank og Regering skulde paadømmes af Højesteret.

Hertugdømmernes Bankvæsen havde siden 1788 været adskilt fra Kongerigets under en egen fælles Bank i Altona. En dygtig Ledelse holdt Sedlerne i Pari lige til 1812, da Regeringen flyttede Bankens Beholdning til Rendsborg og standsede Indløseligheden. Kursen begyndte da at give efter. Forordningen af 5. Januar 1813 ophævede Banken i Altona og hele dens Seddelmasse og gav Hertugdømmerne Bank- og Pengevæsen tilfælles med det øvrige Monarki. Herimod rejste sig i Slesvig og Holsten en voldsom Modstand, da man ikke ønskede at opgive sine egne gode Sedler og komme ind under det danske System, til hvilket man ingen Tillid havde. Oven i Købet mente man, at den ny Ordning vilde paalægge Hertugdømmerne uretfærdigt store Byrder. Regeringen bøjede sig og tillod i Juli 1813, at den gamle slesvig-holstenske Kurant forblev i Omløb. Ved Nationalbankens Oprettelse udskiltes Hertugdømmerne, og de Ejere af Bankhæftelser, som ønskede det, fik Adgang til at frigøre sig for Forbindelse med Banken. De allerfleste benyttede sig heraf. Senere fremkaldte dog ogsaa denne Ordning Utilfredshed, navnlig da det viste sig meget fordelagtigt at være Nationalbank-Interessent. Den bitre Kritik i Anledning af disse Bank- og Pengeforhold indgik som et Led i Modsætningen mellem tysk og dansk („Prægravationen").

Nationalbanken tog nu fat paa at reorganisere Pengevæsenet ved at udstede nye Sedler, der udleveredes for Rigsbanksedler; herefter sank Kursen til 212 i 1819, steg siden noget, men holdt sig nogenlunde konstant, til Seddelpengene 1838 naaede Pari; for at hæve Sedlernes Værdi havde man kraftigt indskrænket deres Antal. 1845 blev de indløselige med Sølv — for første Gang siden 1757 — og vedblev at være dette indtil 1875, derefter med Guld indtil Verdenskrigen.

Statens Finanser var stadig daarlige. Statsgælden beløb sig 1814 til ca. 240 Mill. Kr., og den øgedes i de følgende Aar paa

Grund af Landbrugskrisen ved betydelige Laan, 1819 paa 22 Mill. Kr., 1821 paa 27 Mill. Kr., 1825—27 paa 99 Mill. Kr.; med de skete Afbetalinger og Konverteringer var Gælden midt i 1830'erne vokset med 20 Mill. Kr. De aarlige Budgetter regnede med 24 Mill. Kr. Indtægter og Udgifter; af de sidste gik 7 Mill. til Forsvaret, 9 Mill. til Forrentning og Afdrag paa Gælden, 2 Mill. til Kongehus og Hof og 6 Mill. til Civiletaterne, deraf c. 2 Mill. til Pensioner. Overslagene blev imidlertid ikke overholdt, og det indviklede Skuffesystem, der herskede i Finansstyrelsen, hvorved visse Indtægter var henlagt til bestemte Udgifter under særlig Bestyrelse i Stedet for at indgaa i en Fælleskasse, hindrede gennemgribende Reformer.

4. Landbruget og Landbrugskrisen.

I det Genrejsningsarbejde, der forestod, spillede Landbruget som Landets Hovederhverv en afgørende Rolle, og Forholdene var her ikke gunstige. Ved Norges Afstaaelse mistede Monarkiet et begunstiget Hovedmarked for sit Korn, og Aaret efter indførte England en høj Korntold, ja lukkede helt af for Indførsel, naar Priserne gik under en vis Højde. Dette virkede saa meget stærkere, som dansk Korn ingenlunde var det bedste paa Markedet; under de gunstige Afsætningsforhold før 1814 havde man forsømt Arbejdet paa at forbedre Varen, og vort Korn var ofte daarlig renset og tørret. Tilmed var de danske Korneksportører lidet duelige og savnede Kapital. Da der nu 1818 indtraf et almindeligt Prisfald paa Landbrugsprodukter, fremkaldt af Overproduktionen, der efter Krigene viste sig som et af de europæiske Landboreformers Resultater, ramte det særlig haardt i Danmark, hvor det faldt sammen med Kursforbedringen i Landets Mønt. Det gav Stødet til en Krise, som varede i ti Aar og fik Navnet „Den store Landbrugskrise". Faldet i Priserne var saa stort, at Kapitelstaksten*) for Rug fra 1818 til 1819 dalede fra 14,93 Kr. pr. Td. til 7,04, paa Byg fra 12,60 til 5,18. Det laveste Punkt for Rug naaedes 1824 med 3,94 Kr., for Byg

*) Gennemsnitsprisen paa de vigtigste Kornvarer, som aarligt fastsættes af Stiftamtmanden og Bispen.

1822 med 3,22. Det var et Fald paa op imod 75 %, og Priserne var hermed naaet ned til et Niveau, hvor de ikke havde ligget siden Aarene 1730—35. Dog maa det ikke overses, at Landbrugsproduktionen og Eksporten, takket være Landboreformerne, var gaaet meget stærkt frem i Omfang. 1820—29 udførte Kongeriget og Hertugdømmerne i Gennemsnit 1,8 Mill. Tdr. Korn og Raps om Aaret, vist tre Gange saa meget som 25 Aar tidligere.

Under disse Forhold blev Landbruget i vidt Omfang urentabelt, og en Mængde Landbrugere gik fra Hus og Hjem. Særlig haardt ramt var Jylland, hvor Jorden var daarligst og Transportforholdene vanskelige; i Thisted Amt faldt Landejendommene 1818—22 til en Tiendedel af deres tidligere Værdi. Mindre tungt virkede Krisen paa Sjælland og især paa Fyn, hvor Landbruget teknisk set stod højest.

De forskellige Arter af Bedrifter ramtes ikke lige haardt, selv om Skatterne hvilede tungt paa alle. De egentlige Bønder, som endnu i stort Omfang kunde leve af Produkterne fra deres egen Jord og Besætning, havde i Reglen lettest ved at klare sig. Der var indenfor dem Forskel paa Selvejere og Fæstere, idet de første ofte havde Prioritetsgæld, en Rest af Købesummen, at kæmpe med, medens de sidste var fri herfor; det var derfor et langt større Antal Selvejere end Fæstere, der maatte gaa fra deres Gaarde. De største Godsejere, Besidderne af Len og Stamhuse, havde som Regel Kapital foruden Godset og ramtes derfor mindre haardt af Prisfaldet; mange af dem kom dog under Administration. Derimod var de borgerlige Godsejere og Proprietærer, der havde købt Ejendom i de høje Prisers Aar, ofte ulykkeligt stillede, og en stor Del af vore Herregaarde gik i disse Aar over til nye Slægter. En anden vigtig Følge af Krisen og Pengemanglen var Standsningen i Fæstes Overgang til Selveje og i Hoveriets Afløsning.*)

Der blev baade fra Statens Side og af private Foregangsmænd gjort alvorlige Forsøg paa at lindre Landbrugskrisen og overhovedet ophjælpe Landbruget. Staten virkede ved Skatte-

*) Allerede i 1816 var den store Landbokommission af 1786 blevet ophævet.

nedsættelser og Laan. De gamle Hartkornsskatter var 1818 blevet slaaet sammen til en Landskat af 12 Kr. pr. Td. privilegeret, 16,66 Kr. pr. Td. uprivilegeret Hartkorn. Under Krisen gaves der nu i vidt Omfang Henstand med denne Skats Erlæggelse, store Beløb blev helt eftergivet, og desuden blev det 1820 tilladt, at en Del af Skatten kunde betales i Korn; 1821 bestemtes yderligere, at dette Korn skulde modtages for en større Sum end dets øjeblikkelige Værdi, og hermed var der givet en faktisk Skattenedsættelse. Gennem denne og andre Bestemmelser gik Landskatten ned med ca. en Trediedel eller mere.

1819 oprettede Staten et Laanefond for Landmænd, hvortil Midlerne skaffedes ved et stort Statslaan i Hamborg. Da en stor Del af dem, der fik Laan, ikke kunde betale Renter eller Afdrag, og Staten i slige Tilfælde ikke gav Henstand, kom den efterhaanden i Besiddelse af over et halvt Hundrede Godser, som den i de følgende Aar solgte med betydeligt Tab.

Det Arbejde, der fra privates Side gjordes for at ophjælpe Landbruget, udgik især fra Det kgl. danske Landhusholdningsselskab, stiftet 1769, og var af overordentlig Betydning. Selskabet havde fra Begyndelsen talt mange af Landets bedste Mænd i sine Rækker og nydt Støtte fra Regeringen, for hvem det ofte fungerede som Raadgiver. I de første Tiaar af det 19. Aarh. sad i dets Ledelse to Mænd, der i Iderigdom og Foretagsomhed ragede op over de fleste, den ovenfor nævnte Jonas Collin, der var første Præsident 1809—55, og Johan Christian Drewsen (1777—1851), tredie Præsident 1819—30. De blev begge senere Repræsentanter for den frembrydende Liberalisme, Collin dog altid mere som Embedsmanden, mens Drewsen blev aktiv Politiker. Ogsaa A. S. Ørsted var en Tid Præsident. I Landhusholdningsselskabet mødtes de i Arbejdet for at forbedre Landbrugets Drift: Indførelse af den engelske Svingplov i Stedet for den gamle Hjulplov, Overgang til Jordens Drift i Skifter til Afløsning af Trevangsbruget, rationelt Husdyrbrug, Havebrug, Rodfrugtavl, Kartofler og Kløver o. s. v. Af særlig Vigtighed var Bestræbelserne for at udbrede Kendskab til bedre

Metoder for Kornets Rensning, Tørring og Magasinering. Drewsen, der, skønt af Hovederhverv Papirfabrikant, ogsaa var praktisk Landmand, virkede i Litteraturen for disse Formaal. Vejen var lang; Svingploven blev saaledes først almindelig anvendt midt i Aarhundredet, ja i Slesvig endnu senere. Lige saa svært var det at bevæge Bønderne til at overholde Markfredsforordningen af 1817 og derved skabe en af de første Betingelser for et ordnet Landbrug ved at sikre den enkeltes Jord mod løsgaaende Kreaturer o. l.

Landhusholdningsselskabets Arbejde satte Frugt, men langsomt. Det var ikke Bøndergaardene, der kunde fremvise de bedste Driftsmetoder og det største Udbytte. De fleste af Præstegaardene var bedre drevet, og den rationalistiske Præstestand var overhovedet rig paa praktiske Foregangsmænd. Ogsaa indenfor Godsejerne var der fremragende Landmænd, saaledes Grev F. A. Holstein til Holsteinborg (1784—1836), der forenede stor praktisk Dygtighed med Interesse for Befolkningens aandelige og religiøse Udvikling og gjorde sit Gods til en materiel og kulturel Mønsteregn, ligesom han 1810 oprettede den første danske Sparekasse paa Holsteinborg.

Jævnsides med det praktiske Reformarbejde, der fra Statens og privates Side gjordes for Landbruget, gik en teoretisk Drøftelse af dets Driftsformer, og denne fik bl. a. Udtryk i de Prisopgaver, der i Aarhundredets andet Tiaar stilledes af Landhusholdningsselskabet. Indenfor dettes Ledelse var et Flertal stemt for at give fri Ret til at bortforpagte og sammenlægge Bøndergaarde ud fra den ikke urigtige Opfattelse, at Herregaardsjorden gennemgaaende var bedre drevet end Bondejorden. De gældende Love foreskrev imidlertid Fæste paa Livstid og forbød Nedlægning af Bøndergaarde (Loven af 1682). Baade A. S. Ørsted, Jonas Collin og J. C. Drewsen var Tilhængere af Stordrift, og den sidstnævnte ønskede rent ud, at Gaardmandsstanden efterhaanden maatte forsvinde, hvorimod Bonden stadig vilde kunne gøre Fyldest som Husmand. Paa den anden Side hævdede Præsten og Landøkonomen Otto Diderik Lütken (1793—1866), at der netop i Gaardmandens

konservative Forsigtighed laa en Garanti for en rolig Udvikling af Landbruget. Han pegede navnlig paa, at Godserne med deres større Behov for Driftskapital og den højere Prioritering hvilede paa en skrøbeligere økonomisk Basis end det mindre Landbrug. Der kom heller intet ud af de Drewsen'ske Teorier paa dette Omraade; Frederik VI synes at have været imod dem. Ikke alene fastholdt han Livsfæstet fremfor den frie Forpagtning, men han ønskede endog Fæstetvangen udvidet til Husmandslodderne. Det lykkedes ham dog ikke at føre dette igennem overfor Stemningen i Kollegierne, og Forskellen mellem den selvstændige Gaardmand og den for andre arbejdende Husmand vedblev at bestaa.

5. De andre Erhverv.

Baade Handel og Industri kæmpede med tilsvarende Vanskeligheder som Landbruget, men nød ogsaa godt af Regeringens Støtte. Handelen led under Norges Tab, ved Ødelæggelsen af Transithandelen og Handelsflaaden under Krigen (Hertugdømmerne og Kongeriget 1806: 64.000 Kommercelæster, 1814: 36.000) og derved, at Forbindelsen med Indien og Kina efter Krigen ikke mere kom i Gang. En haard Handelskrise tog sin Begyndelse 1816 og drev en Række af de førende Huse fra den „florissante" Periode ud i Fallitten, saaledes Ryberg samt Meyer & Trier i 1820. Under Indtryk ogsaa af Landbrugskrisen blev de paafølgende Aar mørke og trange, i Provinsbyerne og især i København, som haardest følte Nedgangen og dertil generedes af Øresundstolden. Mest trykkende og hæmmende var Mangelen paa Kapital, som i nogen Grad blev afhjulpet ved hamburgske Købmænds Kreditgivning, hvorved dog Danmark i meget blev Vasal af den driftige Hanseby. Ikke alene Storhandelen med dens Ind- og Udførsel havde de Magt over, men de beherskede ogsaa en betydelig Del af Omsætningen i Landets Indre gennem deres ridende Handelsrejsende, de saakaldte „Probenreutere". Handelen paa Grønland og Færøerne blev drevet som Monopol af Staten. Island, paa hvilket Hande-

len 1787 var frigivet for danske Undersaatter, gav stadig Købmandsstanden nogen Indtægt. Især var dog Sukkeret fra St. Croix en vigtig Artikel baade for Industrien (Sukkerraffinaderier) og for Handelen med Udlandet. Dets Udnyttelse var omgærdet af en Række Monopoler, som skulde sikre, at Størsteparten af Raasukkeret tilførtes København. Den større Industri var for en Del forsvundet i Krigsaarene, og efter Freden blev de engelske Fabrikker frygtelige Konkurrenter. Regeringen traadte hjælpende til baade overfor Handel og Industri, mindre ved egentlige Toldforhøjelser end ved at lette Indførselen af Raa- og Hjælpematerialer samt ved direkte Laan, f. Eks. til Køb af Maskiner. Overfor Haandværket og Detailhandelen optraadte Regeringen stramt organiserende under Indtryk af Byerhvervenes Vanskeligheder; Lavstvangen skærpedes 1816 og 1822, saa man ikke længere uden Prøve kunde blive Frimester, og for Detailhandelen indførtes der 1817 særlige Prøver for at begrænse Tilgangen. I Tilknytning hertil kan nævnes, at Grosserersocietetet 1817 fik en Forfatning, der gav det væsentlig Indflydelse paa almindelige Handels- og Industrispørgsmaal gennem dets Styrelse eller Komité, hvis Raad Myndighederne udbad sig.

I det hele handlede Regeringen stadig ud fra de gamle Forsynsprincipper uden at lade sig synderlig paavirke af Tidens Frihedsideer indenfor Økonomien. Et Udslag heraf var ogsaa det Utal af Gratialer, der udbetaltes af Statskassen til forskellige Ansøgere.

Indenfor Industrien møder man Drewsens Initiativ og nyskabende Evne. Paa Strandmøllen anskaffede han 1821 en Dampmaskine, der 1829 kom til at drive en Papirmaskine, den første i Norden; desuden fik han den første hydrauliske Presse til Landet. Selv om Norges Afstaaelse ogsaa indskrænkede dansk Industris Markeder, blev det efterhaanden til Fordel for de Industrigrene, hvor norsk Produktion havde været dominerende. Det gjaldt især Glas og Jern. 1825 oprettede Grev Danneskjold-Samsøes Enke efter sin afdøde Mands Planer Holmegaards Glasværk.

Et begyndende Opsving gav sig Udtryk i Samfærdsels-

midlernes Udvikling. Den første Damper, „Caledonia", sattes 1819 i Fart mellem København og Kiel, 1828 begyndte Postdampfart mellem Korsør og Nyborg. Det første Dampskib byggedes i Danmark 1830. De store Vejanlæg genoptoges efter Krigen, men koncentreredes især om Sjælland. I 1814 var der c. 260 km. Chaussé færdig, i 1836 c. 580, deraf dog kun c. 40 km. i Jylland.

Den første danske Sparekasse stiftedes 1810 (se Side 15), Odense Bys Sparekasse, nu Fyns Stifts Sparekasse, 1816, og det den Dag i Dag største Pengeinstitut af denne Art, Sparekassen for København og Omegn, stiftedes ved Collins Virksomhed 1820.

6. Tilløb til politisk Opposition. Aandslivet.

Tiden 1814—30 var i flere europæiske Lande præget af en stærk liberal Bevægelse, og baade i Sverige og Norge fandtes konstitutionelle Forfatninger. I Danmark herskede derimod Enevælden saa godt som ubestridt. Det var kun i Hertugdømmerne, at en virkelig Bevægelse rejste sig for at skabe friere Styre. Medens mange Samfundsspørgsmaal kunde diskuteres offentlig uden Hindringer, maatte al Kritik af selve Regeringen ske med stor Forsigtighed. Imidlertid begyndte liberale Synspunkter at vokse frem blandt de unge; den senere kendte Politiker A. F. Tscherning udtrykte 1817, 21 Aar gammel, i et Brev til Faderen sit Had til Enevælden, og Studenterforeningens Stiftelse 1820 var i sig selv et Skridt i Retning af Udlandets Studenterliberalisme. Det eneste Forsøg, der blev gjort paa at rokke ved Forfatningen, blev trods sin Naivetet straffet med stor Strenghed. Den trediveaarige Doktor Dampe, Teolog og tidligere Adjunkt, blev 1820 afsløret som Leder af en revolutionær Forening i København, der havde til Maal at indføre en repræsentativ Forfatning. Han dømtes til Døden, men Straffen ændredes til livsvarigt Fængsel, hvorefter han lige til sin Benaadning 1841 sad som Fange i Kastellet og paa Kristiansø. Han døde 1867.

Til politiske Rørelser kan ikke henregnes den saakaldte Jødeforfølgelse, der i Efteraaret 1819 fandt Sted i København og nogle Provinsbyer. Kongen havde 1814 givet Jøderne i Kongeriget almindelige borgerlige Rettigheder og handlede herved i Modstrid med Stemningen i Landet. Dette gav Anledning til nogle i sig selv ret betydningsløse Optøjer, som kuedes med stor Strenghed. Iøvrigt blev Jødernes Emancipation af Betydning i den kommende Tid, og Mænd som C. N. David og Henrik Hertz, der begge som voksne lod sig døbe, samt M. Goldschmidt gav paa forskellig Maade værdifulde Bidrag til Aandslivets Udvikling.

Var der Stilstand i politisk Henseende, var der saa meget mere Røre indenfor Kirke og Skole og i Aandslivet iøvrigt. Her er Tiden 1814—30 rig paa Nydannelser og Impulser for Fremtiden. Allerede før 1814 havde N. F. S. Grundtvig og Mynster begyndt en Kamp mod Rationalismen, hver ud fra sine Synspunkter, Mynster som en Lønkammerets og Inderliggørelsens Prædikant, Grundtvig med Stridsmandens fordømmende Ord. Alligevel var Rationalismen, hvis ledende Mænd var Biskop Fr. Münter og Generalsuperintendenten J. G. C. Adler, ved Periodens Begyndelse overmægtig indenfor Kirken, og ved Reformationsjubilæet 1817 priste Biskopperne Fornuften som Troens Vejleder.

Mod denne Magtstilling rettedes dog nu i de følgende Aar stærke Angreb fra flere Sider. Ude i Kirkefolket virkede i Jylland „de stærke Jyder", og paa Fyn en gudelig Lægmandsbevægelse for en Vækkelse udenom Præsterne. De stærke Jyder (i Horsens—Vejle-Egnen) rettede deres Opposition mod de af Rationalismen autoriserede Bøger, den evangelisk-kristelige Salmebog (1798) og Balles Lærebog (1791), som de nægtede at bruge, og fastholdt overfor Præsterne de gamle Trosdogmer, som et evigt Helvede, Arvesynden o. s. v. Paa Fyn var det Husmanden Christen Madsen fra Kertemindeegnen, en begavet og veltalende Mand, der c. 1820 rejste en Vækkelsesbevægelse. Han talte mod Dans og Kortspil og mindede i sin Lære dels om Herrnhutismen, dels om den senere Indre Mission.

Bevægelsen, der førte til talrige Forsamlinger rundt om i Landsbyerne, vakte Uvillie hos de kirkelige Myndigheder, Forsamlingerne blev forbudt og Chr. Madsen arresteret. Prins Christian Frederik, der fra 1815 var Guvernør paa Fyn, saa med Forstaaelse paa Vækkelsen og fik Madsen løsladt og Forfølgelsen standset. Den gudelige Bevægelse var hermed ikke ophørt, den bredte sig i 30-erne videre over Landet. I 1814 stiftedes Bibelselskabet til Udbredelse af hellige Skrifter i Samarbejde med det engelske Selskab som Led i en vidtudbredt europæisk Bevægelse.

Disse Tildragelser viste, hvor stærkt et Tag den religiøse Interesse havde i Folket, men ogsaa i de højere Lag gav den sig kraftige Udslag. Grundtvig, der med Digtet „Nyaarsmorgen" (1824) traadte kampberedt ud af de Grublerier, der i nogle Aar havde optaget ham, naaede omkring 1825 til sin nye følgerige Opfattelse af Kristendommens Grundlag; i den apostoliske Trosbekendelse, „Ordet af Herrens egen Mund", saa han Udtrykket for den sande Gudstro. Da den teologiske Professor og senere Politiker Henrik Nicolaj Clausen, Schleiermachers Discipel, (1793—1877) netop 1825 udgav Skriftet „Katolicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus", rettede Grundtvig i „Kirkens Genmæle" et voldsomt Angreb paa det som rationalistisk Kristendomsforfalskning. Skarpe Modsætninger mødtes her: Clausen vilde give Præsterne Ret til fri Fortolkning af Dogmerne, Grundtvig vilde stille Kongeloven og Danske Lov op mod Rationalismens Forvanskninger af Lutherdommen. Det foreløbige Resultat blev, at Grundtvig idømtes en Bøde for Injurier og blev sat under Censur; allerede forinden havde han 1826 nedlagt sit Præsteembede.

Denne Strid mellem Kirkens Mænd forplantede sig til den højeste Administration. Generalprokurøren A. S. Ørsted udsendte 1826 en Afhandling, hvori han, sikkert juridisk rigtigt, hævdede, at den af Clausen krævede Trosfrihed for Præsterne allerede var til Stede i Statskirken; Præsterne havde i Virkeligheden ingen Forpligtelse til at følge alle Bekendelsesskrif-

terne (den apostolske, Nicaeniske, Athanasiske og Augsburgske Trosbekendelse).

Denne Afhandling vakte Kongens Mishag, dels fordi det mentes ikke at sømme sig for Generalprokurøren at tage Del i offentlig Debat, dels fordi den var egnet til at aabne Vej for Splid i Kirken. Grundtvig havde ogsaa stillet sig paa Kongelovens Stade og derved vakt Kongens Kritik overfor Rationalisterne ud fra et rent statsligt Synspunkt. Ørsteds Modstander i Regeringen, F. J. Kaas (se ovenfor S. 7.) pustede kraftigt til Ilden. Der stilledes Ørsted Valget mellem at miste sin Stilling eller opgive sit Forfatterskab; da han valgte det sidste, var en rig juridisk Forfatterbane hermed foreløbig afbrudt.

Kirkelig kom denne Episode til at betyde et Brud med Rationalismen fra Regeringens Side. Det blev Bestræbelsen for at hævde en ensartet og ortodoks Kirkelære, der i de følgende Aar gjorde sig gældende — et Udslag af Kongens Ængstelse for de friere Rørelser ogsaa i Kirken.

Paa Skolevæsenets Omraade dannede Aaret 1814 Epoke. Ved Bondereformernes Begyndelse var Almueskolevæsenet langt tilbage, og Tidens Forfattere arbejdede ivrigt for Forbedringer. Der blev 1789 nedsat en stor Skolekommission, som havde et Forslag til Nyordning færdigt 1799. Det blev først prøvet paa Sjælland fra 1806 og dannede derefter Grundlaget for den kongelige Anordning af 1814, der gav en samlet Nyordning; den gennemførtes først efterhaanden paa Grund af Pengemangelen, men kom derefter til at danne Rammen for Folkeskolens Undervisning i lange Tider, ja delvis mere end hundrede Aar efter. Et Hovedpunkt var den tvungne Skolegang fra 6. til 14. Aar. En Undervisningsform, der nød Kongens særlige Interesse og derfor vandt mere og mere Indpas, var Elevernes saakaldte „indbyrdes Undervisning", som til Dels gjorde Læreren overflødig og paa den Maade havde særlig Tillokkelse i pengeknappe Tider.

Indenfor den højere Undervisning maa nævnes Oprettelsen af Polyteknisk Læreanstalt 1829 med H. C. Ørsted som Leder.

7. Forholdet til Udlandet.

Kun paa to Omraader havde Danmark i disse Aar Forbindelse med Udlandet af Betydning, og det gjaldt i begge Tilfælde Afvikling af Krigens Følger. Ifølge en Traktat med England af 1814 skulde Danmark mod Subsidier stille et Hjælpekorps mod Frankrig; det kom dog ikke til at deltage i Kampene i de 100 Dage. I Freden i Paris 1815 bestemtes det, at Danmark skulde stille et Korps til den femaarige Besættelse af Dele af Frankrig, og dette skete, men Besættelsen ophørte allerede i 1818.

Danmark tiltraadte den i September1815 sluttede Hellige Alliance.

Med Norge kom det til vidtløftige Forhandlinger angaaende den finansielle Ordning. I Henhold til Freden i Kiel skulde Kongen af Sverige i sin Egenskab af Norges Konge overtage en passende Del af Monarkiets Statsgæld, svarende til Norges Befolkningstal og økonomiske Evne, men hverken Karl Johan eller det norske Storting mente sig paa Grund af de senere indtrufne Begivenheder i Norge bundet af denne Aftale. Først efter flere Aars Forhandlinger, hvor Stormagterne, bl. a. paa Kongressen i Aachen 1818, støttede Danmark i Princippet, men pressede det til at slaa af paa sine Krav, kom det til en Overenskomst ved en Traktat i 1819. Norge gik ind paa at betale ca. 15 Mill. Kr., en Sum, der kun svarede til en Trediedel af de Renter, Danmark havde betalt af den samlede Statsgæld siden Freden i Kiel. Det norske Storting godkendte denne Traktat i 1821 og erklærede samtidigt, at hermed var alle gensidige Fordringer i Anledning af Foreningen mellem Danmark og Norge „aldeles op- og afgjorte". Skønt Kielfredens Bestemmelse langt fra skete Fyldest, var Nordmændene baade i Datiden og senere meget utilfredse med Afgørelsen og betegnede den som Plyndring. Heller ikke Ordningen med Hensyn til Delingen af Statsarkiverne var efter deres Ønske.

1830—48. Stændertiden.

1. De bedre Tider.

Aarene omkring 1830 betegner et Vendepunkt i vor Historie. Krisen efter Ulykkestiden var forbi, og den økonomiske Opgang gav frodig Jordbund for den liberale Bevægelse, der blomstrede op. Den havde i Tyverne kun været skjult til Stede, men spirede nu frem under Indflydelse udefra og skabte forbavsende hurtigt helt nye Former for offentlig Debat.

Det var Landbrugskrisens Ophør, der først og fremmest prægede Tiden. Forbedrede Trafikmidler, forøget Efterspørgsel paa Grund af Befolkningstilvæksten i Industrilandene og en Nedsættelse af den engelske Korntold 1828 medførte stærkt stigende Priser paa Korn; medens Kapitelstaksten for Rug i Tyverne var gennemsnitlig Kr. 6,12, gik den i Trediverne op til 8,35, i Fyrrerne til 9,27, og en lignende Stigning gjorde sig gældende for de andre Kornsorter. Samtidigt var Produktionen i rask Fremgang fra 8 Millioner Tdr. i 1800 til 10 i 1819 og 12 i 1847. Under Indtrykket heraf gik Ejendomspriserne i Vejret, saaledes at en Td. Hartkorn Selvejerjord paa Øerne fra 1830—45 steg fra ca. 1000 til ca. 2600 Kr. (I 1730'erne var Værdien c. 100 Kr., omkring 1800 c. 1000 Kr.). Landbruget var nu virkelig ved at blive rentabelt, og en ny Kapitaldannelse begyndte at tage Fart. J. Chr. Drewsen, der havde udtalt sig saa mistrøstig om Bøndergaardenes Drift (se S. 15), kunde 1834 i Skriftet „Landøkonomiske Betragtninger" henvise til,

at der rykkede et nyt Slægtled af Bønder frem, som havde lært at tænke. Det var utvivlsomt ikke alene de ydre Konjunkturer, der bragte Opgang; Arbejdet paa at forbedre Driften, den ordnede Skolegang o. s. v. havde ogsaa sin Del i Fremskridtet. Den Fremgang, som nu tog sin Begyndelse, skulde fortsætte jævnt og næsten ubrudt gennem den følgende Menneskealder. Reformbestræbelserne bar nu Frugt, ikke mindst under Paavirkning fra holstensk og nordtysk Landbrug. Jorden afvandedes og mergledes bedre. De stigende Priser gav Penge til Anskaffelse af Svingplov, Svenskharve og andre nye Redskaber. Fremgangen i Konjunkturerne satte en Præmie paa alle tekniske Forbedringer og Arealudvidelser. I Løbet af Fyrrerne trængte det holstenske Kobbelbrug med dets otte Marker og Brak igennem. Kornsorterne forbedredes ved nye Sorters Indførelse. Udsæden og Markerne holdtes renere. Købmændene fremskyndede disse Bestræbelser ved i deres Priser at skelne mellem gode og daarlige Varer og gjorde selv en stor Indsats ved at behandle Kornet i Tørremaskiner. Forbedringerne i Prisen hang derfor paa det nøjeste sammen med en højere Kvalitet. Udførselsmængden var i Trediverne lidt mindre end i Tyverne, i Gennemsnit c. 1,7 Millioner Tønder om Aaret, men den steg i Fyrrerne til at blive 2,3 Millioner Tønder.

Produktionen af animalske Varer var ogsaa i Fremgang. Kobbelbruget med dets fleraarige Græsmarker saavel som den stigende Anvendelse af Kløver gjorde det muligt at holde flere Kreaturer end før. Eksporten var i Fremgang og Priserne stigende. Markedet laa især i Tyskland. I Trediverne udførtes c. 40.000 Stykker Hornkvæg fra Monarkiet i aarligt Gennemsnit, i Fyrrerne c. 52.000, i Halvtredserne c. 62.000. Fra Slutningen af Trediverne begyndte paa Herregaardene en voksende Interesse for Mejeribruget, som gjorde raske Fremskridt ved Indførelsen af det saakaldte „holstenske System" og ved Ansættelse af talrige Holstenere. Smøreksporten steg ogsaa med Smørrets Kvalitet, selv om det endnu paa Grund af det Vanry, hvori det i sin Tid var kommet, maatte sælges i London under fremmede Navne.

Alligevel var Herregaardene endnu i lange Tider, lige til Andelsbevægelsen satte ind, bedre drevne end Bøndergaardene.

Landbrugets øgede Udbytte var af stor Betydning for Landet som Helhed. Netop i Aarene efter 1830 fik vi i Danmark en ordnet Statistik gennem den paa Collins Forslag 1833 nedsatte „Tabelkommission", der foranstaltede Folketællingen 1834. Det egentlige Danmark havde da godt 1.200.000 Indb., og heraf var over Halvdelen beskæftiget ved Landbrug, en Femtedel ved Haandværk og Industri. Tallet steg 1840 til 1.300.000 og 1845 til 1.350.000; Fremgangen gjaldt baade Landet og Provinsbyerne, mindst Hovedstaden, der endnu ikke beherskede Rigets Handel, som den siden kom til det.*)

Af den Landbrugsstatistik, der foranledigedes af Tabelkommissionen, fremgik det, at 10 % af Jorden dreves under Herregaardene, Resten overvejende under Bøndergaarde paa over 1 Td. Hartkorn. Af Bondejorden var over 43 % Fæstejord, og heri laa et betydningsfuldt socialt Problem. $^2/_3$ af alle Fæstegaardene fandtes i Østifterne, hvor de udgjorde over Halvdelen af Bøndergaardene, mens i Jylland næppe en Fjerdedel af disse var fæstede bort. Omkring 1750 havde c. 80 % af Bønderne været Fæstere. Fæsternes Stilling var paa flere Maader usikker; de havde ikke ved Fratræden nogen Ret til Erstatning for de Forbedringer, udover de nødvendige, de udførte paa Fæstestedet, eller for den „Indfæstning", de betalte for at overtage det, og de tyngedes paa en Femtedel af Landets Jord af Hoveri. Paa den anden Side havde Gaardmændene i det tvungne Fæste en Garanti mod andre Klassers Indtrængen i Jordbesiddelsen, som Husmændene manglede.

Bondestanden som Helhed var paa flere Punkter ugunstigere stillet end de andre Samfundsklasser; den bar alene Værnepligten og det offentlige Hoveri (Vejarbejder, Rejser og Kørsler for Stat og Kommune); Skatten paa Bondejord var højere end paa anden Jord, og Bondestanden var næsten alene om at svare Tienden. Der var saaledes baade i Fæstespørgs-

*) Tidligere Tællinger: Det egentlige Danmark havde *1769* 786000, *1787* 840000, *1801* 929000; København *1801* 102000, *1834* 121000, *1845* 129000.

maalet og i Bondens almindelige Stilling Kim til Modsætninger mellem Landbrugerne indbyrdes og mellem Bonden og det øvrige Samfund.

Handel og Industri stod langt tilbage for Landbruget i Betydning for Rigets Økonomi, men nød godt af den øgede Velstand paa Landet. Værdien af Monarkiets Udførsel, der omkring 1830 var ca. 20 Mill. Kr., steg jævnt i Trediverne og var 1840 fordoblet. Fremgangen var størst i Hertugdømmerne, hvor Flensborg tilrev sig en stor Del af Handelen paa Dansk Vestindien, da den 1833 blev frigivet. Indenfor selve Kongeriget var det mere Provinsbyerne end Hovedstaden, der nød godt af den øgede Kornhandel, hvorfor Hamburgs Vælde snarest vedblev at vokse. Handelen paa oversøiske Lande fik en Opmuntring, da det Asiatiske Kompagni og dets Monopol paa Kina-Handelen ophævedes 1844. Det fik ingen økonomisk Betydning, at Trankebar i 1845 solgtes til England. Øresundstolden, hvis Satser til 1842 var uforandrede trods de lavere Priser, hæmmede Skibsfarten paa København, som tilmed havde mistet sine vestindiske Privilegier. Samfærdselsmidlerne var endnu faa; de Jernbaneplaner, der var fremme i Trediverne, gjaldt alle Hertugdømmerne. For at støtte Provinsernes økonomiske Liv og føre Kreditbehovet fra Hamburg til Hovedstaden oprettede Nationalbanken 1837 en Filial i Aarhus og 1844 en anden i Flensborg.

Industrien fik flere og flere Maskiner, men Udviklingen var langsom, bl. a. fordi der maatte kæmpes med Konkurrence fra Holstens Industri. Paa en Tid, da den „industrielle Revolution" var i fuld Gang i England, Belgien og Frankrig, var det i Danmark egentlig kun Papir- og Tekstilindustrien, der var overgaaet til Fabriksdrift.*) Af Betydning til Fremme af Industri og Haandværk blev den 1838 stiftede Industriforening, som især søgte at virke ved Udstillinger og Undervisning. Ellers herskede stadig det gamle Haandværk, og Lavstvangen hindrede friere Rørelser blandt Arbejderne. Et Arbejderspørgsmaal eksisterede endnu ikke.

*) 1844 oprettedes en Papirfabrik i Silkeborg under Ledelse af Michael Drewsen, en Søn af J. C. Drewsen.

Det var Landbrugets Forhold alene, der gav Stof til sociale Bevægelser, men det blev ikke i udpræget Grad Landbrugets egne Mænd, der rejste dem. Indenfor Borgerstanden var det ene Embedsmænd og andre Akademikere, der besad Selvstændighed og Kultur nok til at tage Ordet, da Impulser udefra satte Liv i den spirende Liberalisme.

2. Stænderforordningen og den liberale Bevægelse.

Julirevolutionen i 1830 bragte i Frankrig en ny Konge paa Tronen, der gennem en friere Forfatning byggede sin Magt paa Borgerskabet. Denne Omvæltning gav Stødet til Rejsningen i Belgien mod Holland, i Polen mod Rusland og i enkelte tyske Stater mod Fyrsterne. I det egentlige Danmark gav disse Begivenheder ikke direkte Anledning til Uro. Den i det skjulte voksende liberale Stemning i Embedsmands- og Akademikerkredse gav sig ingen Udslag, og i det brede Folk var Tilfredsheden med den milde Enevælde fremherskende. Anderledes i Hertugdømmerne. Landfogden paa Sild, Uwe Jens Lornsen, (om hvem senere udførligere) udgav November 1830 et Skrift, hvori han krævede en fri Forfatning for Slesvig og Holsten i Fællesskab og en blot Personalunion mellem dem og Danmark. Kravet om en Forfatning havde, som S. 39 nævnt, for Holstens Vedkommende sin Berettigelse i den tyske Forbundsforfatning, og Frederik VI anerkendte dette. Men han gik videre; under Paavirkning af J. S. Møsting bestemte han sig til at give ogsaa Slesvig og Kongeriget en Stænderforfatning. I Januar 1831 gaves der de to Kancellier Befaling til at udarbejde Forslag til Indførelse af Provinsialstænder i Danmark og Slesvig med udtrykkeligt Forbillede i dem, der 1823 var oprettet i Preussen.

For at gøre Arvingen, Prins Christian Frederik, medansvarlig for Nyordningen, optog Kongen ham i Statsraadet.

Da Ernst Schimmelmann døde i Februar, blev Gesandten i Stockholm Hans Krabbe-Carisius (1771—1845) Udenrigs- og Statsminister. Møsting opgav Finansministeriet og afløstes af

Grev Adam Wilhelm Moltke-Bregentved (1785—1864), men beholdt sit Sæde i Statsraadet. Holsteneren Konrad Rantzau-Breitenburg fik Sæde som den første i Hertugdømmerne bosatte. O. R. Sehested traadte ud, og Flaadens Reorganisator Steen Bille optoges. Nogen betydningsfuldere Forskydning i Statsraadet skabte disse Ændringer ikke. Krabbe-Carisius var afgjort konservativ, og A. W. Moltke, der senere blev Danmarks første konstitutionelle Ministerchef, var uden Interesse for Forfatningsspørgsmaalet.

28. Maj 1831 udstedtes Anordningen om raadgivende Provinsialstænder med Fastslaaen af Hovedlinierne. Til yderligere Drøftelse nedsattes et Udvalg af Stemann, Ørsted, Otto Moltke og Overprokurøren for Slesvig J. P. Høpp.

Det af dette Udvalg vedtagne Lovudkast forelagdes derefter en Forsamling af „oplyste" Mænd for Kongeriget og af „erfarne" Mænd for Hertugdømmerne, alle udnævnte af Kongen, og efter at Spørgsmaalet paa ny havde været drøftet i Udvalget, kom den endelige Anordning 15. Maj 1834.

Det, der her blev givet, gik langt videre end det preussiske Forbillede, hvis hele Indretning var stærkt aristokratisk præget, saa Godsejerne som Regel valgte lige saa mange som Borgere og Bønder tilsammen. Der skulde være fire Stænderforsamlinger, for Øerne med Mødested i Roskilde, for Nørrejylland med Mødested i Viborg, for Slesvig med Mødested i Slesvig By og for Holsten med Mødested i Itzehoe. De fik ingen lovgivende Myndighed, men Ret til at give Raad om de Sager, Regeringen forelagde dem, deriblandt Udkastene til alle almindelige Love, og til at indsende Andragender. Valgperioden blev seks Aar.

Der havde fra forskellig Side, bl. a. fra Ørsted, været Krav fremme om fælles Stænderforsamling for Kongeriget eller for Hertugdømmerne, men de blev afvist.

Valget til Forsamlingerne skulde foregaa efter Stænder, saaledes at Grundejerne i Byerne, Godsejerne (Sædegaardsejerne) og de mindre Landejendomsbesiddere hver for sig valgte Repræsentanter. Kun Grundejere fik saaledes Valgret. Valgretsal-

deren blev 25 Aar, Valgbarhedsalderen 30 Aar. Til Roskilde Stænderforsamling skulde vælges 12 Medlemmer for København, 11 for Købstæderne, 17 Godsejere og 20 mindre Landejendomsbesiddere. Valgretten var betinget af Grundejendom, i København til Værdi af 8.000 Kr., i Købstæderne til 2000 Kr.; paa Landet havde Selvejere Valgret, naar de havde 4 Tdr. Hartkorn, Fæstere, naar de havde 5 Tdr. Til Valgbarhed krævedes, undtagen af Sædegaardsejerne, den dobbelte Besiddelse. Jøder havde Valgret, men ikke Valgbarhed, da denne var betinget af kristelig Trosbekendelse. Ialt var der i Landet ca. 32.000 Vælgere, d. v. s. 2,8 % af Indbyggertallet. Kongen forbeholdt sig at vælge enkelte Medlemmer, bl. a. for Universitetet og Kirken. For Island og Færøerne sad tre kongevalgte i Roskilde.

Den, der i Statsraadet havde haft Hovedindflydelsen paa Anordningen, var Stemann. Hans Modstander Ørsted havde uden Resultat arbejdet for at faa een Forsamling for Kongeriget og Valgret og Valgbarhed betinget ogsaa af Kapital og Intelligens, og Prins Christian Frederik var af samme Mening. Derimod havde Ørsted og især Møsting med Held overfor Stemann hævdet, at Fæsterne burde have Valgret.

Stænderanordningen betød et virkeligt Skridt over mod en Forfatning, og den var præget af den danske Enevældes jævne, folkelige Aand. I den stærke Betoning af Grundejendommen og Landbruget som det bærende i Samfundet laa der imidlertid en Ulighed, som vakte Protest hos Intelligensen. Især voldte det Kritik, at i København kun een Professor, men derimod 73 Brændevinsbrændere var valgbare.

Anordningen gav nemlig Anledning til en levende offentlig Debat. Det maatte overraske efter den Tavshed, der længe havde hersket overfor Statsstyrets Former, at denne Debat fik saa frit Udtryk, og det var det bedste Bevis paa, at der var Jordbund for en Frihedsbevægelse i Landet. Liberalismens Mænd traadte offentlig frem.

Det var en Kreds af Akademikere og Embedsmænd, ret forskellige indbyrdes og uden noget fast og fælles Program.

De mødtes deri, at de ønskede en Deltagelse fra Folkets Side i Statsstyrelsen, men gennemgaaende uden at ville nogen Omvæltning. De vilde indblæse de gamle Former nyt Liv; de var selv for en stor Del Embedsmænd og vilde fortsætte deres Karrière i Statens Tjeneste, samtidig med at de vilde bringe Folket Oplysning og Modning. Det ældre Slægtled blandt dem var ved Stændernes Indførelse omkring 40 Aar; der var Botanikeren Professor Joachim Frederik Schouw (1789—1852), Teologen Henrik Nicolai Clausen (1793—1877), Nationaløkonomen C. N. David (1793—1874) og Juristerne P. G. Bang (1797—1861) og Tage Algreen-Ussing (1797—1872). Af samme Aldersklasse var den før omtalte Officer A. F. Tscherning (1795—1874); han havde paa Rejser i Europa tilegnet sig adskillige moderne Ideer og stor Kundskabsfylde. I Begyndelsen af Trediverne var han optraadt som skarp Kritiker af den bestaaende Hærordning, afskedigedes derfor som Lærer ved den militære Højskole og sendtes paa en Studierejse til Udlandet 1833. Lidt yngre var Skolemanden Johannes Hage (1800—37), og som den første af det senere nationalliberale Slægtled fremtraadte allerede nu Advokaten Orla Lehmann (1810—70).

Det var fælles for disse Mænd, at de hilste Stænderanordningen med Glæde, men fandt, at den kun var en svag Begyndelse. Mindst utilfredse var David, Algreen-Ussing og Bang, medens Tscherning henviste til den norske Grundlov som Idealet, og Orla Lehmann protesterede mod Intelligensens ringe Vægt i Stænderforsamlingerne. Algreen-Ussing formulerede 28. Maj 1834 et enkelt Programpunkt for den nye Bevægelse: Statsregnskabets Offentliggørelse.

Den politiske Presse i Danmark opstod i disse Aar som en Frugt af den nye Diskussion. A. P. Liunges „Københavnsposten" var kun en svag Begyndelse, men fik under J. F. Giødwads Redaktion et stærkere politisk Præg; 1831 grundede J. F. Schouw „Dansk Ugeskrift", der væsentlig var oplysende, men ogsaa bragte politisk Stof, og 1834 stiftede C. N. David og Johs. Hage „Fædrelandet" som Ugeblad. Dette bragte alle-

rede i sit første Aar Artikler med skarp Kritik mod Enevælden, og det gav Anledning til energisk Indskriden fra Kongens Side.

Frederik VI var ikke paa Forhaand ugunstig stemt mod en offentlig Drøftelse af almene Sager, men Tonen i den liberale Presse mishagede ham fra først af, og de nævnte Artikler førte til Sagsanlæg mod David, der suspenderedes fra sit Professorat. Samtidig henstillede Kongen til den angaaende Stænderordningen nedsatte Komité, om ikke Politiet under Hensyn til „Skrivefrækheden"s Vækst burde have Ret til Beslaglæggelse af Skrifter uden Domstolenes Medvirken, paa lignende Maade som det siden 1819 var Tilfældet i de Dele af Monarkiet, der hørte til det tyske Forbund. I Hertugdømmerne maatte oven i Købet intet Dag- eller Ugeblad udgives uden særlig Bevilling. Kongens Forslag vilde i Virkeligheden betyde en Ophævelse af Trykkefrihedsforordningen af 1799 og Indførelse af Censur. Thi selv om Forordningen af 1799 (skærpet 1814) foreskrev Censur for Forfattere, dømte for Presseforseelser, og forlangte Aviser og Skrifter under 24 Ark indleveret til Politiets Gennemsyn, kunde man dog appellere til Domstolene i Tilfælde af Beslaglæggelse. 1810 var det blevet forbudt andre end særligt privilegerede Blade at bringe politiske Efterretninger. Ørsted og Møsting satte sig dog imod Frederik VI's Ønske; den sidste hævdede, at Stænderne først burde spørges.

Da Kongens Planer rygtedes, satte Schouw og Clausen en Adresse i Gang, der fik 572 Underskrivere, overvejende Professorer, Embedsmænd og Forfattere, og som i alvorlige Udtryk protesterede mod en Skærpelse af Censuren. Adressen overraktes Kongen i Februar 1835 og fik som Svar en Skrivelse fra ham, hvori det hed: „Det har været Os uventet at se, at flere af Vore kære og tro Undersaatter har kunnet ansøge om, at ingen Forandring i Trykkefrihedsanordningen maa foretages, thi .... ingen uden Vi alene kan være i Stand til at bedømme, hvad der er Folkets og Statens sande Gavn og Bedste." De stærke Udtryk om Enevældens Kompetence dækkede næppe over nogen dybere Mening hos Kongen, og Planen om Indførelse af Censuren blev

heller ikke fastholdt. David blev frikendt ved Højesteret, men afskediget som Professor, men med fuld Gage.

Adressens Ophavsmænd nyttede Øjeblikket til at stifte Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, der hurtig fik 5000 Medlemmer, og som gennem sine Skrifter, Ugebladet „Dansk Folkeblad" og politiske Diskussionsmøder blev et Slags Midtpunkt for offentligt Liv i Folket, den egentlige liberale Organisation. I det hele skete der i Aarene 1834—35 et politisk Gennembrud. Medens den offentlige Debat hidtil havde været behersket af Æstetikerne, blev der nu mere og mere Tale om politiske Drøftelser.

3. De første Stænder i Kongeriget.

Valgene til Stænderforsamlingerne fandt Sted i Slutningen af 1834 og i Begyndelsen af 1835. Deltagelsen var meget stor, svingede fra 69 % af Jyllands Godsejere til 87 % af samme Landsdels mindre Landejendomsbesiddere.

Blandt de valgte var der især for Roskilde Stænders Vedkommende adskillige fremragende Mænd. For København, der valgte 12 Repræsentanter, mødte bl. a. de fire liberale, den eneste valgbare Professor, P. G. Bang, Embedsmandstypen fremfor nogen, iøvrigt en jævn, smaaborgerlig Natur, hans Fagfælle, Kancellisten, senere Overretsassessor og Professor Tage Algreen-Ussing, ulige mere politisk og agitatorisk begavet, Handelsmanden, Nationalbankdirektør L. N. Hvidt (1777—1856), en stortskaaren Bourgeois, og Vinhandleren H. P. Hansen. Blandt Godsejerne fandtes den stærkt konservative P. B. Scavenius til Gjorslev og den liberale P. A. Tutein (1797—1885) til Marienborg paa Møn, Søn af den store Handelsmand. Af Bonderepræsentanterne var en stor Del Landejendomsbesiddere udenfor Bondestanden; den betydeligste var J. C. Drewsen, der nu mere og mere blev Gaardmandsstandens Fortaler. Blandt de kongevalgte var Lensgreve F. A. Holstein-Holsteinborg, den liberale Professor J. F. Schouw og den højkonservative Biskop J. P. Mynster.

Viborg Stænder havde ikke fuldt saa mange kendte Navne som Roskilde. Af Godsejernes Repræsentanter var de fleste Proprietærer af en jævnere Type end Øernes adelige. Købstæderne valgte bl. a. den blinde Oberst L. F. Brock, Kronprinsens Adjudant fra Norge, der var liberal. Blandt Bonderepræsentanterne fandtes den eneste virkelig betydelige Bonde, der fik Sæde i Stænderne, Ole Kirk (1788—1876) fra Ringkøbing-Egnen, en selvstændig og fast Natur, for hvem Bondens almindelige kulturelle Fremgang betød meget. Bønderne valgte iøvrigt bl. a. Herredsfoged Jesper Peter With fra Vejle, en Ven af Schouw og ivrig liberal.

Til kongelig Kommissarius, Kongemagtens Repræsentant overfor Stænderne, udnævntes A. S. Ørsted baade for Roskilde og Viborg Stænder. Han blev i denne Stilling meget populær i Landet; „Kongens og Folkets" Mand kaldte man ham. Man vidste, at han overfor Stemann havde holdt paa en mere liberal Udformning af Stænderne, og at han havde modsat sig Censur. Han øvede sit Embede med Myndighed og Værdighed, men havde ifølge Stillingens Karakter ingen egentlig Indflydelse paa Forhandlingerne.

Stænderforsamlingerne skulde alle fire samles hvert andet Aar, Kongerigets samtidig med Hertugdømmernes; den ene Forsamling indenfor hvert af de to Hovedomraader skulde have afsluttet sine Forhandlinger, inden den anden samledes.

Selvom de enkelte Stænder valgte Repræsentanter særskilt, mødtes disse alle i den fælles Forsamling indenfor hver Provins.

1. Oktober 1835 mødte Østifternes Stænderforsamling i Palæet i Roskilde. Til Præsident valgtes J. F. Schouw.

Flertallet fremsatte straks Krav om Offentlighed i Forhandlingerne og fik ogsaa sat igennem, at alle Taleres Navne blev nævnt i de senere Aargange af det officielle Referat, „Stændertidende", medens det oprindelig kun var Forslagsstillere og Ordførere, der nævntes. Iøvrigt drejede Debatten sig overvejende om det kort før offentliggjorte Statsbudget, der viste et ikke ubetydeligt Underskud. De aarlige Udgifter var over 28 Millioner Kroner, hvoraf Statsgælden krævede 11½,

Kongehus og Hof c. 3, Forsvarsvæsenet 7½ og Pensioner og Gratialer næsten 2. Man krævede Besparelser, bl. a. paa Militærvæsenet, og anmodede om Nedsættelse af en Kommission med dette for Øje.

Iøvrigt forelagde Regeringen talrige Reformforslag. Blandt dem var en frihandelsvenlig Toldreform, der blev Lov 1838, og som bl. a. saa godt som udslettede Toldgrænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, men efter Landbrugsrepræsentanternes Ønske bibeholdt Korntolden. Videre en ny Ordning af Købstadkommunernes Styrelse, der blev Lov 1837. Ved Siden af Magistraten og i Stedet for „de eligerede Mænd" skabtes en Borgerrepræsentation valgt af Borgerne uden Indstilling fra Magistraten. Valgret tilkom alle Næringsdrivende, som svarede en vis Skat, og alle, som besad Grundejendom af en vis Værdi. De samme Betingelser stilledes for Valgbarhed, dog skulde ⅔ af Borgerrepræsentanterne være Grundejere. Forsamlingen valgte selv sin Formand. Loven gav 7—8 % af Byernes Indbyggere Valgret. Fremdeles genoptog Regeringen Reformarbejdet indenfor Landbruget ved flere vigtige Lovforslag. En Lov om Retsforholdet mellem Godsejere og Fæstere skulde i det hele give Godsejerne større Ret overfor daarlige Fæstere, men dog ogsaa øge Sikkerheden til modsat Side. Det var P. A. Tutein, der havde givet Anledning til dette Forslags Forelæggelse, skønt det ikke gik nær saa vidt som han selv ønskede, i Retning af Godsejernes fri Disposition over Fæstegodset, og han forsvarede det med Kraft mod Drewsens og Algreen-Ussings voldsomme Angreb ud fra Fæstersynspunktet. Alligevel gav Stænderne deres Samtykke, og det blev Lov 1838. Lovforslaget gav Anledning til en Mængde Adresser fra Fæsterne Landet over med Bøn om Hoveriets Afløsning ved en Erstatning til Godsejerne fastsat af det offentlige. Drewsen holdt imidlertid paa, at Hoveriet kun kunde ophøre ved frivillig Overenskomst, og i denne Retning gik Indstillingen til Regeringen.

Drewsen rejste paa flere Punkter Krav for Bondestanden.

Han fik Stænderne til at henstille, at Regeringen mildnede Følgerne for Fæsterne af Godsejernes ubegrænsede Jagtret, som tillod Jægerne uhindret at fare over Markerne, mens den forbød Fæsterne med Vaaben at afværge Dyrenes Ødelæggelser paa Afgrøderne. Han søgte ogsaa forgæves at faa Bondens Arbejdsbyrder til det offentlige nedsat.

Alle disse Landbospørgsmaal gav Anledning til lange, ofte skarpe Debatter, hvori Bønderne dog saa godt som ikke deltog. Regeringens Forslag om en Lov mod Pressemisbrug fraraadedes.

Viborg Stænder samledes 11. April 1836 og valgte ligeledes J. F. Schouw til Præsident — han var kongevalgt Medlem af begge Forsamlinger. Forhandlingerne her dannede i det hele og store et Sidestykke til dem i Roskilde; dog interesserede Landbospørgsmaalene ikke nær saa stærkt som der, fordi Fæstevæsenet var mindre udbredt i Jylland, hvorimod alle Forslag om Besparelser i Finanserne mødte stor Lydhørhed i denne fattigere Landsdel. Oberst Brock og Ole Kirk talte for Gennemførelse af den almindelige Værnepligt, hver ud fra sit Synspunkt, Brock som Officer og Forsvarsven, Kirk som Bonde. Tanken om Værnepligtens Udvidelse til Befolkningsklasserne udenfor Bondestanden laa Frederik VI nær, og fra liberal Side havde A. F. Tscherning i de første Aar af Trediverne agiteret derfor. Ogsaa St. St. Blicher var Tilhænger udfra sin Interesse for Folkeopdragelsen. Tanken mødte Modstand dels ud fra Bekvemmelighedshensyn hos de højere Befolkningslag, dels ud fra den ret udbredte Opfattelse, at Udsigten til Krig var ringe, og Danmark alligevel ikke kunde forsvare sig. Ved Kirks Optræden, der ogsaa var vendt mod den tvungne Skolegang og det tvungne Sognebaand, fik Bønderne i Viborg modsat i Roskilde et direkte Talerør for deres Anskuelser.

Det betydelige Arbejde, de første Stænder havde gjort, blev ikke paa alle Punkter godkendt af Regeringen. Loven mod Pressemisbrug udkom 1837 trods Stændernes Afvisning; paa visse Punkter blev den en Skærpelse ved at gøre flere Hand-

linger strafbare, men paa den anden Side skete der en Lempelse af Censurstraffene selv, blandt andet ved at Censur først blev livsvarig ved tredie Domfældelse. De to første var kun paa Aaremaal. Hvad angik Forordningen om Retsforholdet mellem Jorddrotter og Fæstere, saa lykkedes det ikke Ørsted overfor Stemann at hindre Udstedelsen, der fandt Sted Marts 1838. Samtidig blev der truffet Bestemmelser med Hensyn til Hoveriet, der imødekom Stænderne, men det fastholdtes, at Vejen til Hoveriets Afløsning var den frivillige Overenskomst. Denne Vej blev ogsaa de følgende Aar mere og mere benyttet, ikke mindst fordi de bedre Tider gav Bønderne flere Penge mellem Hænder, og 1847 omfattede det „fulde" Hoveri kun ca. 3600 Bøndergaarde.

Stændernes Henvendelse angaaende Budgettet gav Regeringen Anledning til at erklære, at det var blevet overdraget Finansministeren og andre kyndige Mænd at overveje Forbedringer og udforme et Normalbudget. Samtidig udtaltes det, at nye Skatter og Laan næppe vilde blive nødvendige, hvilket slog til. Agitationen for Besparelser vedblev dog at spille en stor Rolle i den offentlige Debat.

Den var især et Hovedpunkt i de liberales Politik. Det er før sagt om Liberalismen, at den støttede sig overvejende til Embedsmænd og Politikere; der kan tilføjes: til Borgerstanden. En Mand som Johannes Hage, der 1836 dømtes til livsvarig Censur og derefter tog sig af Dage, stod ved sin verdensfjerne Idealisme noget udenfor Kredsen; iøvrigt var selv Bevægelsens unge, opblomstrende Agitator, Orla Lehmann, dybt rodfæstet i dansk Borgeraand. Faderen var tyskfødt, men dansk Embedsmand, Moderen dansk; Sønnen begyndte som Studenterpolitiker, blev siden som Advokat det københavnske Borgerskabs Mand, veltalende og glødende. Han kom baade politisk overfor Bonden og nationalt overfor Slesvig til at lægge nye Broer frem for Liberalismen. I Trediverne var endnu Statsstyrelsens Brøst og især Økonomien det stadige Omkvæd i de liberale Taler; dette forstod baade Embedsmænd og københavnske For-

retningsmænd, og Reformiveren strakte ikke videre, end at alt kunde naas paa det bestaaendes Grund.

Om den nationale Bro skal senere tales. Liberalismens vaagnende Interesse for Bonden skyldtes formentlig en Trang til at skabe socialpolitisk Baggrund for Tilslutning fra Folkets bredere Lag, og her kunde paa dette Tidspunkt kun være Tale om Bondestanden. Ved Stavnsbaandsjubilæet 1838 holdt Lehmann en Tale, der angav et Hovedpunkt i den kommende Bondebevægelse, idet han hævdede, at Godsejeren ikke havde fuld Ejendomsret til Fæstejorden. Han begrundede denne juridiske Teori ved at henvise til de mange Begrænsninger i Godsejerens frie Raadighed over dem. Samtidig kaldte Algreen-Ussing paa Bøndernes Selvfølelse overfor dem, der saa ned paa dem. Der laa i disse Taler et Alliancetilbud fra Borgerne til Bonden, der inden længe skulde faa politisk Betydning.

4. Voksende Modsætning mellem Regeringen og Kongerigets Stænder.

Inden Stænderne næste Gang traadte sammen, rejste de liberales Fører Algreen-Ussing i 1838 et Krav, der skulde give Anledning til stærkt Røre. Han ønskede een samlet Stænderforsamling for Kongeriget, der skulde samles i København, og han vilde herved bl. a. forebygge Adskillelse mellem Landsdelene. Samtidig krævede han Valgretten udvidet til Præster og Skolelærere, Grundejendomsbetingelsen for Valgbarhed strøget og de kongevalgte afskaffet.

Det var denne Gang Viborg Stænder, der samledes først, i Maj 1838, og her forelagdes Algreen-Ussings Forslag af J. P. With, medens han selv fremførte det i Roskilde.

Ørsted havde selv i sin Tid været stemt for een kongerigsk Forsamling, men maatte nu som Kommissarius gaa imod Forslaget, ikke mindst efter Ønske fra Prins Christian. Han hævdede, at Stænderne ikke maatte miste deres Karakter af Pro-

vinsialstænder, og at en Sammenslutning af de kongerigske Forsamlinger kunde drage et lignende Krav med sig for Hertugdømmernes Vedkommende. 1838 vedtog deres Stænder virkelig Krav herom.

Algreen-Ussings Andragende vedtoges i begge Stænder efter skarpe Debatter, der for første Gang viste en tydelig Adskillelse mellem konservative og liberale. Der var begyndt at komme et politisk Moment ind i Drøftelserne, om end de liberale, saaledes Drewsen, stadig hævdede, at de ikke ønskede nogen fri Forfatning. Da Ørsted ved Afslutningen af Roskilde Stænders Samling erklærede, at Ønsket om Forsamlingernes Sammenslutning ikke vilde blive opfyldt, vakte det Uvillie hos de liberale mod Regeringen og Ørsted, og Retningen samlede sig med saa meget større Iver om Algreen-Ussing, der stod som dens egentlige Fører.

Roskilde Stænder havde ogsaa haft Lejlighed til at beskæftige sig med de kirkelige Forhold. Den ovenfor (S. 19) omtalte Lægmandsvækkelse fra Tyverne var ikke endt med Chr. Madsens Død 1829. Den var blevet fortsat i forskellige Dele af Landet, bl. a. ved den fynske Bonde Peter Larsen Skræppenborg (1802—73), der holdt Møder rundt om, efterhaanden nærmest i Tilslutning til Grundtvigianismen. Regeringen optraadte paa samme Maade som i Tyverne mod denne Bevægelse, der ikke alene truede Kirkens Autoritet, men ogsaa rummede et folkeligt Element af Bondefrigørelse overfor Præsterne. Larsen Skræppenborg straffedes med Fængsel og Bøder, men lod sig ikke kue.

En Støtte havde Lægprædikanterne i den lærde Magister Jakob Chr. Lindberg (1797—1857), der stod Grundtvig nær og fik Betydning ved at bygge Bro mellem ham og den folkelige Vækkelse. Han androg 1838 Roskilde Stænder om, at det af Hensyn til Folkekirkens Rummelighed maatte blive tilladt alle Kirkens Medlemmer at benytte hvilken Præst de vilde, hvad Ole Kirk krævede i Viborg, og at Præsterne maatte løses fra Dogmebaandet. Alle Retninger indenfor Stænderne udtalte sig imidlertid skarpt mod dette Andragende, og Mynster, der

1834—54 var Sjællands Biskop, følte sig i denne Modstand støttet i sine Bestræbelser for at bevare den stramme Folkekirke.

5. Hertugdømmerne under Frederik VI.

Der laa en afgørende Forskel i de to Hertugdømmers Stilling til Danmark deri, at Holsten fra 1815 tilhørte det tyske Forbund, hvad Slesvig — som gammelt dansk Land — selvfølgelig ikke gjorde. I Forbundsakten (§ 13) var der lovet de enkelte Stater en Stænderforfatning, og hvor der i et Forbundsland fandtes en saadan i anerkendt Virksomhed, skulde denne benyttes. Holsten havde saaledes her et Krav, som Slesvig manglede. Det blev fremført af det saakaldte „Ridderskab", Korporationen, den gennem Aarhundreder officielt anerkendte Sammenslutning af Godsejere i Slesvig og Holsten, især de adelige, og det støttedes i Polemikken af Historikeren Professor Friedrich C. Dahlmann fra Wismar (1785—1860), Sekretær ved Ridderskabets „staaende Udvalg" („fortwährende Deputation"), og Juristen Niels Falck fra Emmerlev ved Tønder (1784—1850), begge Professorer i Kiel. Det var disse Mænds Tanke gennem en Genoplivelse af de gamle Landsrettigheder og Hævdelsen af de gamle Stænderforfatninger i begge Lande at knytte Hertugdømmerne sammen. Deres Teori gik ud paa, at Ridderskabet var en Fortsættelse af de gamle Landdage og derfor skulde komme i Betragtning som Repræsentation ifølge Forbundspagten. Ved saaledes at holde fast paa den nedarvede, begge Hertugdømmerne omfattende Institution, haabede de at forhindre, at Kongen skulde give Holsten alene den Forfatning, Forbundspagten krævede, og lade Slesvig helt udenfor. Frederik VI stillede sig imidlertid afvisende, især hvad angik Slesvig, og da Ridderskabet henvendte sig til Forbundsdagen om Støtte, resulterede det 1823 kun i en Afvisning af Spørgsmaalet for Slesvigs Vedkommende og iøvrigt en Anvisning paa at afvente en ny holstensk Forfatning af Kongens frie Villie, da den gamle ikke længere var i anerkendt Virksomhed. Bevægelsen, der

ikke havde nogen dybere Rod i Befolkningen, døde da hen i Periodens Slutning.

Aandeligt paavirkedes Strømningerne ogsaa i Slesvig i ikke ringe Grad fra Holsten, hvor Kiels Universitet laa. Danskheden havde ikke nogen stærk Stilling i Slesvig. Tysk var Rets- og Øvrighedssprog i hele Hertugdømmet. For Kirke- og Skolesprogets Vedkommende var det delt i et dansk og et tysk Omraade, hvis Grænser var andre end Sprogets. Nord for en Linie, der gik Nord om Bov til Vesterhavet, var Kirke- og Skolesprog dansk, dog saaledes at Købstæderne havde tysk Borgerskole og tysk Højmesse. Syd for Linien var Kirke- og Skolesprog tysk, og overalt (i Haderslev, Flensborg og Slesvig) var Latinskolerne tyske. Der skulde gives nogen Undervisning i Dansk i de højere Skoler, men det fik ikke stor Betydning. Folkesproget var dansk Nord for Slien og Dannevirke; dog taltes i Flensborg væsentligt Plattysk. Mellem Dannevirke og Ejderen taltes Plattysk af Folket, Højtysk af de højere Klasser. Paa Vestkysten op mod Tønder og paa Øerne taltes mest Frisisk. Forholdet mellem Folke- og Kirke- og Skolesprog var saaledes meget ugunstigt for Danskheden. I Begyndelsen af 19. Aarh. begyndte Angelboerne som en Følge af det tyske Skolesprog og paa Grund af den stærkere økonomiske Forbindelse sydpaa at tale Plattysk. Ved 1848 var det sydlige Angel helt, det nordlige halvvejs plattysktalende. Frederik VI havde indset det uheldige i Ordningen og havde 1810 bestemt, at hvor Dansk var Talesprog, skulde det ogsaa være Kirke-, Skole- og Øvrighedssprog, men han synes senere at have tabt Interessen for Sagen, og den blev ikke gennemført. Tanken havde dog vakt Uvillie i Holsten, og man frygtede ogsaa der Daniseringsbestræbelser. Medens der i Slesvig før 1830 saa godt som ikke fandtes nogen national Bevidsthed, var der en levende tysk Bevægelse i Gang i Holsten, samlet om liberale som Dahlmann og Falck og stærkt fremmet af den tyske Frihedsrørelse 1806—13. Det liberale Forfatningsparti, der byggede paa de gamle Landsrettigheder og paa den tyske Forbundsakt, led Nederlag 1823 ved Forbundets Afvisning af Forfatningskravet.

Frederik VI benyttede ikke denne gunstige Lejlighed til at drage Slesvig bort fra Holsten gennem en Særforfatning, men Dahlmann forlod 1829 Kiel som en slagen Mand, dog i den Bevidsthed, at den yngre Halvdel af Embedsmændene i begge Hertugdømmerne var meningsbeslægtede med ham.

Det blev Uwe Jens Lornsen (1793—1838), der genvakte Bevægelsen. Han var Søn af en frisisk Sømand, havde studeret Jura i Kiel og Jena, hvor han paavirkedes af de tyske Studenters patriotiske og frisindede Ideer, var ansat i det slesvigholsten-lauenburgske Kancelli i København og blev 1830 Landfoged paa sin Fødeø Sild. Samme Aar udgav han Pjecen „Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein", der viser tydeligt Slægtskab med den tyske Liberalisme og Dahlmann. Ud fra de gamle Landsrettigheder og Forbundsakten krævede han en fri Forfatning for begge Hertugdømmer i Fællesskab; de skal udgøre een Stat og kun have „Konge og Fjende" fælles med Danmark. Vinterhalvaaret skulde Kongen tilbringe i Byen Slesvig. Julirevolutionen havde bragt denne demokratiserede Form for Ridderskabets Politik til Udtryk.

Lornsens Skridt vakte Bevægelse i tyske Kredse, men der var ingen Fører for en Rejsning, og de konservative Kredse, især Ridderskabets Mænd, frastødtes af Bogens demokratiske Aand. Frederik VI var oprørt, der rejstes Sag mod Lornsen, og han dømtes 1831 til Embedstab og et Aars Fængsel, døde 1838 ved Selvmord i Schweiz.

Det er omtalt ovenfor, hvorledes Lornsens Optræden gav Anledning til Stænderinstitutionens Indførelse. I Hertugdømmerne selv fik den foreløbig ikke store Følger, men han havde dog rejst Slesvigholstenismens Fane paa en ny, demokratisk Jordbund, og han betragtedes siden som Partiets Martyr.

Den Forfatning, Hertugdømmerne fik ved Stænderanordningen, tilfredsstillede kun halvt de liberale, og Ridderskabet protesterede mod Hertugdømmernes Adskillelse. Mere afgjort efter deres Ønske var den Administrationsreform, der samtidig gennemførtes under Kritik fra Tronfølgeren, Oprettelsen af en fælles Overdomstol i Kiel og en fælles Provin-

sialregering paa Gottorp, som ledet af en Præsident fik overdraget noget af det slesvig-holsten-lauenburgske Kancellis Tilsyn med lokale Forhold.

De første Stænderforsamlinger i Hertugdømmerne bragte til Dels de samme Sager til Forhandling som de danske. I de holstenske Stænder udgjorde Ridderskabet og de liberales konservative Fløj Flertallet. I de slesvigske, hvor Hertugen af Augustenborg, Prinsen af Nør og Falck havde Sæde, var der endnu ikke nogen egentlig Modsætning mellem Dansk og Tysk. Sproget var tysk, men en Repræsentant for Ærøskøbing talte Dansk, uden at det vakte Opsigt. Bonden Nis Lorenzen, Lilholt, foreslog 1836, paa Tilskyndelse af Professor Flor og med en af denne skrevet Motivering, at Dansk skulde være Øvrighedssprog, hvor det var Skolesprog, og det vedtoges 1838, men hans Stilling var her bestemt af Bondens almindelige Uvillie mod Embedsmændene og ikke af nationale Hensyn. Endnu i 1838 protesterede Lorenzen skarpt mod, at Trykkefrihedsselskabets Kort betegnede Slesvig som „Sønderjylland", og Peter Hiort Lorenzen gjorde Indsigelse derimod i Stænderne.

Imidlertid var Modsætningerne ved at skærpes baade Nord og Syd for Kongeaaen. Baade fra dansk og tysk Side skete der betydningsfulde Ting. Medens det efter Stænderanordningen en Tid saa ud til, at de danske og tyske liberale kunde følges ad, ændredes dette i Løbet af Trediverne. Den i Flensborg fødte juridiske Professor Chr. Paulsen (1798—1854) i Kiel udgav 1832 et Modskrift mod Lornsen, hvori han for første Gang rejste Kravet om dansk Sprog i Kirke, Skole og ved Retten, hvor det var Talesprog, altsaa ogsaa Syd for Flensborg. Dog maatte man ikke tænke paa at tilbageerobre noget af det tabte. Han vilde modvirke det kulturelt uheldige Forhold, at Over- og Underklasse talte hver sit Sprog. Der rejstes her i ganske nøgterne Ord et nationalt Program, der aldrig blev gennemført. Omtrent samtidig begyndte en anden Kielerprofessor Chr. Flor (1792—1875) sin Virksomhed for det danske Sprog. Han var Teolog og havde været Præst, da han 1826 blev Docent i dansk Sprog i Kiel. Han stod Folkekirken og

det litterære Aandsliv nærmere end Paulsen, paavirket af Grundtvig som han var, og han havde en usædvanlig Evne til at finde de Mænd, der egnede sig for Opgaven: at vække den dansk-nationale Bevidsthed i Sønderjylland. Det var Mænd som han og Paulsen, der sprængte Forstaaelsen mellem de danske og de holstenske liberale og gav den slesvigske Selvstændighedsbevægelse et nyt Indhold ved at vende den maalbevidst mod Danskhedens Bevarelse og Styrkelse.

Samtidigt med dette danske Fremstød og den dermed skabte Selvhævdelse overfor Tyskheden fremsattes fra 1835—36 paa holstensk Side i stigende Grad Tanker rettet mod de bestaaende Forhold. Fra den anden Side hjalp man saaledes ogsaa med til at grave Kløften mellem de to Nationaliteter i Slesvig. Vigtigt var det 1835 anonymt udgivne Skrift „Für Holstein, nicht gegen Dänemark", forfattet af Lornsens Ven, Lægen Franz Hegewisch. Heri gentoges noget mere afdæmpet Lornsens Krav om en Sammenslutning mellem Hertugdømmerne og deres næsten fulde Uafhængighed. Han benægtede ligeledes det danske Sprogs selvstændige Ret i Slesvig og fik Støtte fra andre Forfattere, som hævdede, at de to Hertugdømmer havde fælles Arvefølge. Imod disse tog Professor Paulsen Ordet 1836 i Skriftet „Für Dänemark und für Holstein", hvor han bestemt erklærede sig for Kongelovens Gyldighed med Hensyn til Slesvig. Den tyske Kritik rettedes ogsaa stadigt stærkere mod Administrationens Danisering, Institutionernes Samling i København og den paastaaede større Byrde, Monarkiets Skatte- og Bankvæsen lagde paa Hertugdømmerne („Prægravationen"). Saaledes samledes fra holstensk Side stadigt flere Argumenter til et kommende Opgør med den danske Regerings Politik, og Tiden 1835—37 betegner derfor en Skærpelse af den tyske Oppositions Holdning.

For den danske Bevægelse i Slesvig blev det af stor Betydning, at de kongerigske liberale begyndte at interessere sig for den. Den fik derved en større Slagkraft og en uforsonligere Villie til Selvhævdelse, hvorved Modsætningerne til Tyskheden skærpedes stærkt. I Oktober 1836 havde Johannes Hage skre-

vet om sønderjyske Sprogforhold i „Fædrelandet", og i November holdt Lehmann en Tale i Trykkefrihedsselskabet, hvor han under Henvisning til Nis Lorenzens Forslag anbefalede at udvide Virksomheden til det danske Nordslesvig for at hjælpe Danskheden til at afkaste Tyskhedens Lænker. Det blev vedtaget, og hermed var i Virkeligheden Grunden lagt til det senere nationalliberale Parti. Men fra den anden Side stemplede Falck Udvidelsen af Selskabets Omraade som et Overgreb og nægtede, at det danske Slesvigs Forhold vedkom Kongerigets Indbyggere. Det blev af Betydning, at der netop nu var ved at vaagne en fælles nordisk Bevidsthed, som fra 1838 førte til en Række Studentermøder og 1839 til et Møde af nordiske Videnskabsmænd.

Til at begynde med var der store Forskelligheder i Opfattelsen hos de danske og slesvigske liberale. Medens Lehmann ønskede en Deling af Slesvig efter Nationaliteter, vilde de liberales egentlige Fører i de slesvigske Stænder, den ildfulde Købmand Peter Hiort Lorenzen (1791—1845) netop holde Hertugdømmet samlet. Men under Indtrykket af de ovennævnte Bestræbelser Nord og Syd for Kongeaaen fjernede de slesvigske liberale sig mere og mere fra de holstenske. Hiort Lorenzen tilegnede sig efterhaanden den Opfattelse, at Slesvig ikke burde søge en fri Forfatning sammen med Holsten, men sammen med Danmark. I disse Tanker paavirkedes han især af Lehmann, der viste, hvor langt større Udsigter det havde med Friheden i Danmark trods Kongeloven end i Holsten med Ridderskabets aristokratiske Konservatisme. Paa modsat Side svarede hertil den nyholstenske Opfattelse, der 1839 fremsattes af Sagføreren Th. Olshausen (1802—69) og gik ud paa, at Holsten skulde skaffe sig en fri Forfatning alene uden Slesvig.

Ligeledes under Indtrykket af Flors og Paulsens Optræden fik Danskerne i Nordslesvig nu deres egen Presse. 1838 grundede Urtekræmmer Peter Christian Koch (1807—80) Bladet „Dannevirke" i Haderslev, og næste Aar begyndte Urmageren Frederik Fischer (1809—71) et dansk Ugeblad i

Aabenraa. Nogen Støtte fra Regeringen mødte disse og andre danske nationale Bestræbelser ikke; tværtimod saa man i Kancelliet med Uvillie paa disse Mænd, der voldte Uro i Samfundet. Det bør dog nævnes, at Tronfølgeren gentagne Gange lagde sin Sympati for den danske Bevægelse for Dagen og saaledes støttede P. C. Koch. Alt i alt var der ved Frederik VI's Død paa flere Maader lagt Grund til en fælles slesvigsk-dansk Optræden overfor Tyskheden.

Overfor sig havde denne nye danske Bevidsthed ikke alene den slesvigholstenske Liberalisme, men ogsaa en højkonservativ Faktor, det augustenborgske Fyrstehus. Her fik Arvespørgsmaalet Betydning. (Se Slægtstavlerne i Tillægget). I Kongeriget gjaldt ubestridt Kongelovens Regel om mandlig, eventuelt kvindelig Arvefølge inden for Frederik III's Efterkommere; i Holsten, der var gammelt tysk Len, gjaldt kun mandlig Arvefølge, men indenfor hele den oldenborgske Stamme, saaledes at ogsaa Gottorperne, deriblandt det russiske Kejserhus, kunde gøre Krav gældende, naar Kongehusets Mandslinie uddøde. For Slesvigs Vedkommende var Forholdet tvivlsomt. Augustenborgerne var ved Siden af Glücksborgerne*) de sidste Efterkommere af den sønderborgske Hertuglinie (siden 1564), og det var givet, at de havde Arveret til Holsten, omtvisteligt for Slesvigs Vedkommende. I 17. Aarh. saa man i Danmark saaledes paa dette Spørgsmaal, at Augustenborgerne var de nærmeste Arvinger til begge Hertugdømmer, hvis den kongelige Mandslinie uddøde, men efter Indlemmelsen af det gottorpske Slesvig 1721 mente man, at hele Hertugdømmet var indgaaet under Kongeloven, der ogsaa gav de kvindelige Linier Arveret, saaledes at Augustenborgernes Krav nu kun gjaldt Holsten. Det var ud fra denne Opfattelse, at A. P. Bernstorff havde sat igennem, at Hertug Frederik Christian af Augustenborg (1765—1814) 1786 ægtede Frederik VI's Søster Louise Augusta, saaledes at Sønnerne af dette Ægteskab forenede Mands- og

*) Da Enken efter den sidste Hertug af Glücksborg døde, overdrog Kongen 1825 Titlen til Hertug Vilhelm af Holsten-Beck (d. 1831), der ligesom Frederik VI var gift med en Datter af Landgreve Carl af Hessen. En af Hertugens Sønner var den senere Christian IX.

Kvindeliniens Krav. Frederik Christian bevarede længe et godt Forhold til Svogeren, men Kølighed opstod 1806, da Kronprins Frederik vilde indlemme Holsten, og et Brud indtraadte 1810 i Anledning af det svenske Tronfølgervalg.

Der fødtes tre Børn i Ægteskabet, Hertug Christian August (1798—1869), Prins Frederik af Nør (1800—65) og Caroline Amalie, den senere Dronning af Danmark. Faderen havde efterladt Sønnerne en Memoire, der fremstillede Husets Arveret ud fra Slægtens gamle Opfattelse, nemlig saaledes, at der for begge Hertugdømmer ogsaa efter 1721 gjaldt udelukkende mandlig Arvefølge, og at ogsaa Slesvig derfor ved Mandsliniens Uddøen vilde gaa over til Augustenborgerne. Paastanden fremsattes offentlig af Hertug Christian August i et anonymt Skrift 1837, „Die Erbfolge in Schleswig-Holstein", kaldet Halle-Skriftet. Det var fremkaldt af Chr. Paulsens Skrift fra 1836 og byggede paa Faderens Memoire. Hertugens Opfattelse blev i Aarenes Løb stærkt bestridt fra dansk Side, men var, som paavist af Kr. Erslev, statsretlig-historisk korrekt. Thi i Virkeligheden var Kongelovens mandlig-kvindelige Arvefølge aldrig med juridisk bindende Kraft udstrakt til at gælde Slesvig, selv om baade Kongehuset og den danske historiske Videnskab i 19. Aarhundredes første Halvdel troede og hævdede det. Den officielle Opfattelse paa dansk Side efter Frederik III's Tid gik ud paa, at med Roskilde-Freden 1658 var den kongelige Del af Slesvig overgaaet til Frederik III og hans Slægt som et frit Arveland uden Lensbaand til Danmark. Kongen ønskede efter 1660 den Mands-Kvindearvefølge, som da ved Enevældens Indførelse overdroges ham i Kongeriget, udstrakt ogsaa til hans Del af Slesvig. I Virkeligheden kunde en saadan ensidig Ændring af en gældende Arvefølge med Udskydning af de øvrige mandlige Arvinger ikke finde Sted uden disses eget Samtykke, og det anmodedes de ikke om at give. Ikke desmindre slog i Aarenes Løb den Opfattelse Rod i Kongehuset, at den kongelige Del af Slesvig ligesom Kongeriget fulgte Kongelovens Arvefølge. Det var ud fra denne urigtige Tankegang Frederik IV handlede, da han 1721 indlemmede den gottorpske Del i sin

egen og derved troede hele Slesvig samlet under den agnatisk-cognatiske Arvefølge.

I Regeringskredse ansaa man derfor senere i det 18. Aarhundrede Slesvigs Arvefølge efter Kongeloven som en Kendsgerning, uden nøjere at gøre sig det strengt juridiske Forhold klart. A. P. Bernstorff handlede ud fra samme Opfattelse i sit Arbejde paa Ægteskabsplanerne. Men da den historiske Videnskab i Fyrrerne begyndte at beskæftige sig med Arvefølgespørgsmaalet, begrundede den sine Paastande om Mands-Kvinde Arvefølge anderledes end Frederik IV havde gjort det 1721. Man stod fast paa Indlemmelsespatentet af 1721, fortolkede det (mod dets Ordlyd) som indlemmende hele Slesvig i Kronen og erklærede, at først herved ophørte den mandlige Arvefølge til Fordel for den mandlig-kvindelige.

Saaledes var, til Trods for baade den officielle og den videnskabelige danske Opfattelse, Mandsliniens Arveret og derved Augustenborgernes Arvekrav paa Slesvig ligesaavel som Holsten velbegrundet efter et strengt juridisk Synspunkt. Dog havde de kun Ret til at faa Slesvig som et Len af den danske Krone, ikke som et selvstændigt Land, som Slesvigholstenerne paastod.

De to Augustenborgere var af Anskuelser stærkt konservative og uden udpræget tysk Nationalfølelse. De fik begge Sæde i den slesvigske Stænderforsamling, og Hertugen kom naturlig til at støtte det slesvigholstenske Parti, om han end stod dets Liberalisme fjern. Begge Parter havde Brug for hinanden; gennem den augustenborgske Arveteori aabnedes der en helt ny Udsigt til Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark, og der udformedes efterhaanden et Program for Bevægelsen, der fastslog Hertugdømmernes Selvstændighed og Udelelighed (efter Aftalerne 1460) under Mandsliniens Regime. Det bar saaledes ved Frederik VI's Død frem mod en Situation, der gjorde Hertugen af Augustenborg til Midtpunktet for Slesvigholstenismen, samtidig med at al Forbindelse mellem denne og Danskere som Hiort Lorenzen hørte op. For den liberale Hiort Lorenzen stod desuden den slesvigholstenske

Bevægelse i Fare for at opsluges af Hertugens monarkiske og Ridderskabets aristokratiske Ideer. Skarpere og skarpere rejste Modsætningerne sig overfor hinanden.

6. Kongeskifte.

Frederik VI havde de sidste Par Aar været svagelig, og han døde 3. December 1839. Der var, især i Befolkningens jævne Lag, Tale om virkelig Landesorg; gennem de Ulykker, der havde ramt Landet under ham, og ved de virkelig betydningsfulde Reformer, der var sket indadtil, var Kongen ligesom blevet til eet med Folket. Digtere som H. P. Holst, Ingemann og Grundtvig skrev smukke Mindedigte. Kongens Lig førtes om Natten til Roskilde, og Bønder bar det fra et Stykke udenfor Byen til Domkirken.

Der var imidlertid Kredse i Folket, der følte Frederik VI's Død som en Befrielse, nemlig de, der saa hen til Tronfølgeren, Prins Christian Frederik, Arveprins Frederiks Søn, Konge under Navn af Christian VIII, som en ny Fører til Frihed. Christian VIII var ved sin Tronbestigelse 53 Aar, en fint dannet, repræsentativ Mand, aandelig vaagen, forstaaende overfor Litteratur og Videnskab, interesseret for Mænd som Baggesen og Grundtvig, Kunstkender. Siden sit korte, begivenhedsrige Ophold i Norge havde han udviklet sig ved Rejser; han havde ikke taget Del i Politik, men som Guvernør paa Fyn og Medlem af Statsraadet sat sig ind i Regeringsmagten og med sin formelle Begavelse tilegnet sig stor Sikkerhed i administrativt Ceremoniel. Meget hos ham lovede en fremragende Regent, men hans Personlighed manglede Fasthed og Instinkt. Han kunde handle alt for hastigt, oftere dog gro fast i Overvejelser og Betænkeligheder, der for hans Raadgivere blottede hans Ubeslutsomhed. Han vidste som Regel, hvad han vilde, men hans Villie strandede ofte paa Hensyn til mange Sider og paa tunge Tvivl.

I Folket opfattede mange ham som liberal, men det var forkert. Han stod politisk set A. S. Ørsted nær og saa ikke

mere Begivenhederne i Norge 1814 som Mønster for sin Optræden. Paa Rejser til europæiske Hoffer 1819—22 og 1838 havde han fremstillet sig for Fyrster og Statsmænd som konservativ og lyttet til advarende Raad fra Metternich og Ludvig I af Bayern. En russisk Gesandt i Paris erklærede om ham: „Dersom nogen i Verden er Aristokrat, saa er det ham." Til sin augustenborgske Svoger skrev Prinsen de bemærkelsesværdige Ord: „Regeringskunsten er at modstaa Reformsygen, saa at den ikke forleder til skadelige Forandringer, og at lede den konservative Aand, saa at den ej forhindrer Forbedringer." Det var Christian VIII's velunderbyggede Forsæt ved sin Tronbestigelse at udvide det begyndte Reformværk videre, men ikke foreløbig at røre ved Forfatningen.

Han lededes her ogsaa af Hensynet til at holde Monarkiet sammen. Arvespørgsmaalet, der tidligere er berørt, kunde hurtig blive brændende. Christian VIII havde med sin første Hustru, den letsindige Charlotte Frederikke af Mecklenburg-Schwerin, fra hvem han blev skilt 1810, Sønnen Frederik (VII) (1808—63). Denne blev 1828 gift med Frederik VI's Datter Vilhelmine, ved hvilken Lejlighed J. L. Heiberg skrev „Elverhøj", men hendes barnløse Ægteskab med den robuste og ekscentriske Prins blev ulykkeligt og opløstes 1834. Prinsessen ægtede 1838 Hertug Carl af Glücksborg, men fik heller ingen Børn med ham. Frederik VI's anden Datter Caroline havde 1829 ægtet Christian VIII's ubetydelige Broder Prins Ferdinand, men havde heller ingen Børn. Christian VIII's andet Ægteskab 1815 med den skønne Caroline Amalie af Augustenborg, Datter af Frederik Christian og Louise Augusta, var ligeledes barnløst. Samme Skæbne fik Kronprins Frederiks andet Ægteskab med Mariane af Mecklenburg-Strelitz (1840), der opløstes 1846. Den Mulighed laa da nær, at Kongehusets Mandslinie vilde uddø, og Danmark vilde da efter Christian VIII's Opfattelse gaa over til hans Søster Charlottes mandlige eller kvindelige Efterkommere. Hun var gift med Landgrev Vilhelm af Hessen, en Brodersøn af Carl af Hessen, og havde bl. a. Børnene Frederik og Louise. Holsten vilde tilfalde Augustenborgerne, og

for Slesvigs Vedkommende var der, som før omtalt, Uenighed om Arveretten. Disse usikre Forhold har utvivlsomt yderligere virket til at kølne Christian VIII's Lyst til Forfatningsændringer.

Han lagde ikke Skjul paa sin Stilling. Tronskiftet fremkaldte levende Bevægelse i Landet, først og stærkest i Hovedstaden, hvor det liberale Parti hørte hjemme. Orla Lehmann samlede Studenterne til et Møde, hvor man vedtog at henvende sig til Kongen med Anmodning om en fri Forfatning som den norske. Her optraadte første Gang Teologen Ditlev Gothard Monrad (1811—87) som Anbefaler af Henvendelsen. Lehmann var Ordfører overfor Kongen, men Svaret gik ud paa, at man maatte blive staaende ved Provinsialstænderne, og at den norske Forfatning ikke var saa mønsterværdig, som det blev sagt. Yderligere betonede Kongen, at Trykkefriheden maatte holdes i Ave ved Kontrol.

En Mængde andre Adresser fra hele Landet fik lige saa afvisende Svar.

Betegnende for Christian VIII's Stilling var det ogsaa, at han beholdt sin Forgængers Statsraad. Det yngste Medlem af Raadet var A. W. Moltke-Bregentved, der var 54 Aar; iøvrigt var Medlemmerne alle over 65, Møsting var 80. En Betænkning fra denne sidste fra 1840 fastslaar just de Principper, som Christian VIII fulgte i sine første Aar: Forbedringer i Forvaltningen, men ingen Forfatningsændringer. Karakteristisk var det ogsaa, at Kongen 1840 lod sig baade krone og salve (Heibergs „Syvsoverdag").

Kongens Svar paa Adresserne, der ikke principielt afviste Tanken om en fri Forfatning, men foreløbig udsatte dens Virkeliggørelse, havde, som Lehmann sagde, „sat Enevælden under Debat", og dette var i sig selv ingenlunde uden Betydning. Skuffelsen ved Kongeskiftet førte hurtig til en skarpere Deling i Folket og en stærk Fremvækst i den liberale Agitation. Det ældre Slægtled, David, Algreen-Ussing o. fl. traadte tilbage i anden Linie, mens en ny Generation paa Orla Lehmanns Alder traadte i Forgrunden. D. G. Monrad var født 1811,

Søn af en Embedsmand, blev teologisk Kandidat 1836 og levede sine Ungdomsaar i stærke indre Kampe: religiøse Tvivl, medfødt Melankoli, Digterdrømme. Han blev Magister i østerlandske Sprog 1838, og gennem en Rejse til Paris og sin Forlovelse ind i det københavnske Bourgeoisi fik han Form og Hold paa sine glimrende Evner. Som Taler var han mærket af gammeltestamentlig Patos, dybere og mørkere end Lehmann; som Menneske og Politiker lededes han af en hensynsløs Handlevillie, der dækkede over et boblende Sinds evige Uro og Ærgerrighed. Da „Fædrelandet" straks efter Frederik VI's Død blev Dagblad, var Monrad en kort Tid Redaktør for 1841 at afløses af Carl Ploug (1813—94). Denne var en usammensat Karakter, Student uden Eksamen, opøvet som Studenterpolitiker og med en kraftig og klingende lyrisk Udtryksform, ofte ensidig i sin Polemik, dybt grebet af Tanken om et frit og enigt Norden. Han var „Fædrelandet"s Redaktør i 40 Aar, 1841—81, og blev Nationalliberalismens egentlige Fanebærer i Kampen for den fri Forfatning, Ejderpolitikken og Skandinavismen.

En noget anden Side af Liberalismen repræsenteredes af „Københavnsposten", der fra 1839 redigeredes af Haandværkeren J. P. A. Grüne (1805—78); han var yderliggaaende radikal, satte det demokratiske foran det nationale og hadede de akademiske liberale. Var hans Blad den jævneste Borgerstands, saa var Meïr Aron Goldschmidts (1819—87) „Korsaren", der begyndte 1840, mere litterært tilslebet. Den unge Jøde fulgte parisiske Forbilleder i sin vittige Satire over Enevælden og dens Mænd, hans politiske Synspunkter var Republikanerens. Bladet var frygtet og til Dels beundret, men det laa Smudspressen betænkelig nær.

Imidlertid samlede ogsaa de konservative deres Kræfter. De støttedes direkte af Christian VIII, der paa flere af Aandslivets Omraader stræbte at oparbejde en konservativ Modstand mod Oppositionen. Han støttede saaledes Dagbladet „Dagen", der dog aldrig fik nogen større Betydning og gik ind 1843. „Berlingske Tidende" lededes fra 1838 af M. L. Nathanson,

en stilfærdig og kyndig Mand, der har stor Fortjeneste af Jødernes Emancipation herhjemme.

7. Forfatningsspørgsmaalet.

De første Stænderforsamlinger under Christian VIII i 1840 prægedes stærkt af Ønsket om Forfatningsændring. For første Gang blev Spørgsmaalet offentlig drøftet i en dansk repræsentativ Forsamling.

Roskilde Stænder mødtes først og modtog en Mængde Adresser rundt om fra Øerne, der krævede Skattebevillingsret for Stænderne, en af de vigtigste af de til en fri Forfatning knyttede Rettigheder. Det var i Stænderne endnu det ældre Slægtled af de liberale, der førte Ordet, men ogsaa de gav deres Ønsker kraftigt Udtryk. P. G. Bang foreslog Stændernes Forening til een Forsamling, udvidet Valgbarhed og Tilsyn med Finanserne. J. F. Schouw sluttede sig aabent til Tanken om en fri Forfatning, og Algreen-Ussing vilde Forelæggelse af et toaarigt Budget til Drøftelse i Stænderne. Enevælden var sat under Debat; den forsvaredes af Godsejere og Bønder samt Mænd som Biskop Mynster, og Resultatet blev en ret moderat Henstilling til Kongen, der vedtoges med 46 Stemmer mod 21, og som gik ud paa at bede Regeringen tage de fremsatte Ønsker under Overvejelse og især pegede paa det ønskelige i Stændernes Forening og Valgrettens Udvidelse.

Det blev fremhævet baade fra Schouws og Algreen-Ussings Side, hvad ogsaa Ørsted som kgl. Kommissarius i Privatbrev til Kongen henviste til, at man ved disse Henstillinger havde Fremtiden mere end Øjeblikket i Sigte. Man manglede Tillid til Tronfølgeren, Prins Frederik, hvis Privatliv var lidet rosværdigt, og man frygtede, selv i mere konservative Kredse, en Omvæltning fra neden ved et kommende Kongeskifte.

Viborg Stænder viste sig lige saa stemte for en Forfatning som Roskilde, ja et lignende Andragende som det nævnte, fremsat af With, vedtoges endog med adskillig større Flertal,

da Godsejerne her støttede Forfatningskravet, 39 mod 10 Stemmer.

Det blev i ret forskellige Kredse en mere og mere almindelig Opfattelse, at der maatte gøres noget — selv om man ikke var enig om, hvad det skulde være. Dog manglede der ikke Røster i modsat Retning; saaledes foranledigede J. C. Lindberg en Række Adresser indsendt, der talte for Enevældens Bevarelse. Nogen afgørende Styrke havde Forfatningsbevægelsen langt fra, og Kongen var ikke til Sinds at bøje sig for den. Den Kulde eller aabne Uvillie, som Københavns Borgere ved visse Lejligheder viste ham, tog han sig tilsyneladende ikke til Hjertet, og en Rejse, han foretog i Landet under Stændermøderne, styrkede hans Popularitet.

Det andet Stændervalg 1841 foregik paa Øerne efter en langt livligere Valgkamp end det første og viste voksende liberal Bevægelse. Drewsen valgtes paa tre Steder; der blev i det hele valgt færre egentlige Bønder end 1835. Med Orla Lehmann rykkede det yngre Slægtled af de liberale ind i Stænderne; endvidere nyvalgtes Balthasar Christensen (1802—82), en liberal Sagfører, der snart blev en af Bondevennernes Førere. Bang og Algreen-Ussing genvalgtes, men hørte nu ligesom den nyvalgte David til den Kreds af ældre liberale, som Udviklingen løb forbi.

København viste stærk liberal Fremgang, og her var Forfatningsspørgsmaalet udslaggivende. Naar Bønderne valgte liberalt, skyldtes det mindre rent politiske Hensyn end Standsinteresser. Bønderne var som nævnt endnu overvejende Tilhængere af Enevælden, og det blev en Opgave for det yngre liberale Slægtled at vække deres Interesse for den fri Forfatning. 1841 holdt Orla Lehmann en Tale paa et Møde i Nykøbing paa Falster, hvor han manede Bonden til at opgive Troen paa Enevælden som Velgører og foretrække en bondevenlig Liberalisme for en godsejervenlig Kongemagt. Med taktisk Kløgt forstod Lehmann at vende netop det socialøkonomiske Hensyn, der hidtil havde holdt Bønderne fast ved

Enevælden, til Vaaben mod denne: Modsætningen til Godsejerne. Denne Taktik skulde siden bære rige Frugter.

Foreløbig blev Lehmann anklaget af Regeringen for at udbrede Had til Forfatningen og dømt ved Højesteret til 3 Maaneders Fængsel, som han udstod under meget bekvemme Forhold. Liberalismen havde faaet sin første Martyr efter Dr. Dampe — netop i samme Aar som denne blev benaadet.

8. Christian VIII's Reformpolitik.

Det var, som sagt, Reformer i Forvaltningen, Christian VIII vilde, og ikke Ændringer i Forfatningen. Han tog da ogsaa straks kraftig fat paa Forbedringer paa forskellige Omraader, dog væsentlig en Fortsættelse og Afslutning af Arbejder fra Frederik VI's Tid.

Det kommunale Selvstyre bragtes helt i Orden, Købstæderne havde faaet deres Lov 1837 (se S. 34), Københavns udstedtes 1840, og Landkommunernes kom 1841. Ved Københavns nye Forfatningslov kom Magistraten til at bestaa af Overpræsidenten og tre Borgmestre, alle udnævnte af Kongen, samt af seks Raadmænd valgte af Borgerrepræsentationen. „De 32 Mænd" afløstes af 36 Borgerrepræsentanter, der valgtes ved Census. For at have Valgret skulde man enten være Næringsdrivende og betale en vis Skat eller eje Ejendom over en vis Værdi. Alle, der havde Valgret, var valgbare, dog skulde Halvdelen af Borgerrepræsentanterne være Grundejere. Overpræsidenten havde Myndighed til at suspendere Beslutninger af Magistrat og Borgerrepræsentation, og i Tilfælde af Strid mellem dem, laa Afgørelsen hos Kancelliet. Hovedstaden laa direkte under dette. I 1840 havde 1,6 % af Indbyggerne Valgret. Paa Landet indførtes Amtsraad og Sogneforstanderskaber. Sogneforstanderskaberne bestod af Sognepræsten, Herredsfogeden og de største Lodsejere som selvskrevne. Dertil valgte Bønderne nogle Medlemmer. For at have Valgret skulde man eje eller bruge som Livs- eller Arvefæste 1 Td. Hartkorn. Formanden valgtes af Medlemmerne. De gamle Fattig- og Skolekommis-

sioner ophævedes, men Præsten blev ved at bestyre Fattig- og Skolesager. Amtsraadet bestod af Amtmanden som født Formand, en Provst og et Par Lensbesiddere som selvskrevne, og dertil af nogle valgte Medlemmer, udpeget halvt af Amtets største Lodsejere, halvt af Valgmænd, af hvilke Sogneforstanderskaberne havde udpeget hver een. Det var saaledes kun Godsejere og Gaardmænd, der fik Del i Styret, ligesom det i Byerne var Grundejere og større Skatteydere, men det var dog et meget betydningsfuldt Skridt frem mod Folkestyre, der her var gjort, og det dannede en vigtig Baggrund for Bondens Indtræden i det politiske Liv.

Ogsaa Bondens sociale Stilling blev forbedret. Ved Forordninger 1841 og 1844 afskaffedes hans Pligter ved Vejvæsenet, og Befordringen i offentlige Anliggender begrænsedes, idet de afløstes af en Pengeydelse, som det for Vejarbejdet fritagne Hartkorn ogsaa skulde udrede. 1840 indskrænkedes de ugifte Bønderkarles Forpligtelse til at tage fast Tjeneste, en Pligt, der i Praksis havde ligestillet Bønderkarle med Tyende; den bortfaldt nu for alle Karle paa over 28 Aar og forsvandt ganske ved Tyendeloven af 1854. Ogsaa andre sociale Forhold reformeredes. Fængselsvæsenet forbedredes, og Horsens Tugthus oprettedes.

Et af Christian VIII's Hovedprogrampunkter var Sparsommelighed, og han søgte med stor Iver at bringe Orden i Finanserne. („Nu vil vi alle spare"). For at komme Gratialevæsenet til Livs oprettedes et Naadessekretariat, der skulde bestyre de Understøttelser, som af Statskassen ydedes Embedsmænd og deres efterladte eller andre trængende, og hvad der var af stor Betydning, for Aaret 1841 offentliggjordes et Budget samt et Normalreglement for de ordinære Indtægter og Udgifter, ligesom der indførtes fastere Centralisation i Finansstyrelsen ved, at Finansdeputationens Stilling styrkedes. De mange forskellige Kasser og Fonds samledes paa eet Sted, i Statskassen. En skrappere Kontrol indførtes. Kongen havde desuden store Planer om Kollegiesystemets Omdannelse til Ministerialstyrelse, men kunde ikke gennemføre det overfor Stemanns og

Ørsteds Modstand. 1844 traadte en ny Matrikel i Kraft. Øresundstolden nedsattes 1844, hvad der blev en stor Lettelse for Københavns Handel.

Det lykkedes virkelig at forbedre Statens finansielle Stilling, saaledes at der i Tiden 1841—46 afdroges 28 Mill. Kr. paa Statsgælden, samtidig med at der var Raad til store Vejanlæg (Vejloven af 1841). 1841 var den samlede Indtægt 32 Mill. Kr., 1847 36 Mill. Kr. Den første Jernbane, fra Kiel til Altona, aabnedes 1844, og der var Trang til flere; Holstenerne og til Dels Jyderne vilde have en jysk Midtbane, medens Kongen holdt paa Banen fra Flensborg til Husum. 1847 fik Kongeriget sin første Bane, fra København til Roskilde, anlagt af Industriforeningen.

De gode finansielle Forhold medvirkede til, at Budgetspørgsmaalet blev noget mindre fremtrædende i Stændernes Debatter. Det traadte i Skyggen for de politiske Sager.

Et andet vigtigt Omraade fik sin Nyordning i disse Aar, Hærvæsenet. Ved Hærreformen af 1842 skabtes den Armé, der kom til at kæmpe 1848—50. Fredsstyrken sattes til 25.000, Krigsstyrken til 42.000, hvilket var en væsentlig Formindskelse fra Ordningen 1816. Udgifterne var 8 Mill. Kr. aarligt. Der var 1830 oprettet en militær Højskole, hvis Elever nu efterhaanden fik ledende Stillinger. Der kommanderedes paa Dansk ogsaa i de holsten-lauenburgske Afdelinger, som alene brugtes til Forbundstropper. Officerernes Lønninger forbedredes, og gamle uduelige Officerer fjernedes. Regimenterne med deres særlige Navne, Faner og Standarter afløstes af nummererede Bataljoner med Dannebrog.

Almindelig Værnepligt blev ikke gennemført, skønt baade Regeringen og de liberale Ledere var stemt derfor. Det var praktiske Vanskeligheder, der gjorde sig gældende, bl. a. Uvillien i adskillige Kredse mod den Øgelse af Hærens Tal, som vilde følge med Værnepligtens Udvidelse.

I Bilandenes Stilling indtraadte flere Ændringer. Island havde hidtil haft to kongevalgte Repræsentanter i Roskilde Stænder, men 1843 genoprettedes det 1800 nedlagte islandske

Alting med lignende Karakter og Myndighed som Stænderforsamlingerne. Latinskolen flyttedes til Reykjavik, som nu blev Hovedstaden, hvor ogsaa et Seminarium for Præster og et Bibliotek oprettedes. Kolonien Trankebar i Ostindien solgtes 1845 til det britisk-ostindiske Kompagni, væsentlig fordi Handelen paa den var gaaet i Staa efter Krigen 1807—14. 1848 forlod Danskerne Nikobar-Øerne, som de 1869 overlod til England uden Betaling, og i 1850 solgte de Forterne paa Guinea-Kysten til den samme Magt. De vestindiske Negerslaver fik tilsikret en bestemt Fritid, hvori de kunde tjene Penge til at løskøbe sig for.

9. Sprogsagen og Nationalliberalismen.

I Hertugdømmerne havde Tronskiftet ikke vakt saa stort Røre som i Danmark. Augustenborgerne gjorde sig Forhaabninger med Hensyn til Svogeren, som foreløbig blev skuffede; derimod satte Slesvigholstenerne næppe noget særligt Haab til ham. Christian VIII's Ønsker gik ud paa at bevare Monarkiet i sin Helhed, og han vilde derfor stræbe at gøre Ret og Skel mod begge Nationaliteter. Han begyndte sin Regering med en Indrømmelse til Danskerne. 1840 efterkom han Stændernes Andragende fra 1838 om dansk Rets- og Øvrighedssprog i den Del af Slesvig, hvor Dansk var Kirke- og Skolesprog (se S. 42), altsaa paa Landet ned til Flensborg Fjord, og det paalagdes samtidigt Kancelliet at undersøge, om det danske Sprog i Kirker og Skoler ikke kunde indføres længere sydpaa. Denne Foranstaltning vakte Hertugens store Harme, og den blev ogsaa i Stændernes Samling 1840 modtaget med Protest; med 33 Stemmer mod 9 vedtog man at kræve den ophævet, skønt Flertallet havde udtalt sig for den 1838. Iøvrigt var Forhandlingerne paa Stænderne ret fredelige, om man end fastholdt Ønsket om fælles Forsamling for begge Hertugdømmerne. Alt i alt var den nationale Spænding dog tiltagende, og Sprogreskriptet bidrog til at skærpe den. Tyskerne frygtede, at Reskriptet var en Begyndelse til at danisere hele Slesvig, og Dan-

skerne paa deres Side fik mere Mod. Hiort Lorenzen, om hvis ændrede Syn paa Slesvigs Forbindelse med Danmark ovenfor er talt, brød med de holstenske liberale og nedlagde 1840 sin Post i Stænderne. Et lignende Omslag fandt Sted hos flere af hans Meningsfæller, f. Eks. Laurids Skau, der hidtil ogsaa kun havde været liberal. I Flensborg blev Omslaget meget kraftigt. Valgene til Stænderne 1841 forstærkede det slesvigholstenske og det danske Parti paa Bekostning af det liberale.

I 1842 gjorde Kongen i Kraft af sin Udligningspolitik et Skridt i Retning af Tyskheden. Han udnævnte Prinsen af Nør til Statholder og kommanderende General i Hertugdømmerne i Stedet for Frederik VI.s Svoger, Frederik af Hessen, der siden 1815 havde været kommanderende General og siden 1836 Statholder efter sin Fader, Landgrev Carl af Hessen, som havde beklædt denne Stilling fra 1769 til sin Død. Samtidig hermed foretoges visse Ændringer i Statsraadets Sammensætning. Krabbe-Carisius, Møsting og O. Moltke udtraadte, og Ørsted blev Statsminister. Til Moltkes Eftermand var udset Holsteneren Grev Heinrich Reventlow-Criminil (1798—1869), der det sidste Aar faktisk havde styret slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli, en fuldtro Absolutist og Tilhænger af Kongens Helstatspolitik. Det blev imidlertid ikke ham, men Broderen Grev Joseph Carl til Emkendorf (1797—1850), der overtog Kancellipræsidiet, medens Grev Heinrich blev Udenrigsminister. Grev Joseph var afgjort Slesvigholstener og viste som Præsident og som Kommissarius i Stænderforsamlingerne Mangel paa Forstaaelse af Kongens slesvigske Politik. Baade Prinsen af Nørs og Criminils Udnævnelse vakte Uvillie i danske liberale Kredse.

Statsraadet bestod foruden af Kronprins Frederik og Arveprins Ferdinand af Stemann, A. W. Moltke, Ørsted, Rantzau-Breitenburg (—1845) og H. Reventlow-Criminil.

De omtalte Udnævnelser vakte Tilfredshed hos Slesvigholstenerne, men snart efter Skuffelse, da de ikke medførte Ændring af Sprogpolitikken. De fremmede derfor ikke den Udligning, som Kongen havde tilsigtet, og Modsætningerne skærpedes Dag for Dag.

Dette fik et kraftigt Udtryk, da den slesvigske Stænderforsamling mødtes for fjerde Gang 1842. Hiort Lorenzen, der, som nævnt, 1840 havde nedlagt sit Mandat for Haderslev, var 1841 valgt i Sønderborg, og nu hørte han afgjort til Danskerne, hvis Fører han var. Flertallet i Forsamlingen var, som ovenfor nævnt, mere danskfjendtligt end nogen Sinde og vedtog endogsaa et Forslag om at fjerne Mærket „Dansk Ejendom" paa slesvigske Skibe og erstatte det med „Slesvigholstensk Ejendom".

Samme Dag som dette vedtoges, den 11. November, rejste Hiort Lorenzen sig efter Aftale med Chr. Flor og flere dansksindede Deputerede og afgav paa Dansk den Erklæring, at han fremtidig agtede at benytte sig af dette Sprog og anmodede Præsidenten om, at danske Taler maatte blive refereret med samme Korrekthed som tyske. Der var, som omtalt, tidligere blevet benyttet dansk Sprog i Stænderne, men denne demonstrative Erklæring vakte en Storm af Forbitrelse hos Tyskerne. Sekretæren refererede i Protokollen: „Den deputerede Hiort Lorenzen talte Dansk" og senere: „Han vedblev at tale Dansk", en Vending, der for Fremtiden i Danmark blev knyttet til Hiort Lorenzens Navn som en Hæder.

Den danske Deputeredes Optræden gentoges nogle Dage efter og førte til ny Forbitrelse. Præsidenten, Professor Falck, var ikke stemt for voldsomme Midler, men under Pres fra de tyske Medlemmer nedlagde han omsider Forbud mod at tale Dansk og paabød forgæves Hiort Lorenzen at forlade Salen. Affæren endte med, at Hiort Lorenzen fik Lov til at overvære Møderne, men intet maatte sige, før Kongen havde truffet Afgørelse i Sagen.

Denne Begivenhed vakte et voldsomt Røre i Kongerigets nationale Kredse. Her havde allerede Kongens Udnævnelser 1842 vakt Uvillie. Ved Festen den 28. Maj 1842 holdt Orla Lehmann paa Skydebanen en Tale, hvor han for første Gang klart fremsatte Ejderpolitikkens Program. Slesvig med sine indviklede Sprogforhold kunde ikke deles. Det maatte udelt høre enten til Danmark eller Tyskland. For Danskerne

maatte Opgaven være at skabe et Rige, der gik til Ejderen, men heller ikke længere. Vi maatte opgive Holsten, der ikke kunde indgaa i Monarkiet i en velvillig og velordnet Forbindelse. Danmark vilde ikke ind i det tyske Forbund. „Skulde det blive nødvendigt, vil vi med Sværdet skrive paa deres (d. v. s. Tyskernes) Ryg det blodige Bevis for den Sandhed: „Danmark vil ikke!““

Den unødige Udfordring til Tyskland, der laa i Slutningsordene, blev gennem Aarene ofte misbrugt som et Udsagn om, at Danmark vilde blodigt undertrykke Slesvigholstenerne. Givet var det imidlertid, at gennem Lehmanns Tale havde en ny dansk politisk Retning faaet Mæle, Nationalliberalismen var traadt ud i Livet. Hiort Lorenzens Optræden et halvt Aar efter bidrog stærkt til at opflamme Gemytterne, ogsaa hos mange konservative. J. L. Heiberg, der stod Liberalismen fjernt, udtalte, at denne Sag havde forenet alle og udslettet al Partipolitik; det danske Slesvig maatte knyttes nøje til dansk Kultur gennem Ansættelse af danske Præster og Oprettelse af danske Læreanstalter.

Der var dog Mænd i den konservative Lejr, som havde stik modsatte Anskuelser. Indenfor Regeringen stod Stemann og A. W. Moltke den danske Opfattelse nærmest, mens Ørsted og Reventlow-Criminil støttede Tyskerne. Ørsted fik Lejlighed til at lægge sit Synspunkt for Dagen under den Bevægelse for Tilslutning til Hiort Lorenzen, der rejste sig i Stænderne. I Viborg Stænder foreslog With at indgive et Andragende til Kongen om at beskytte den danske Nationalitet i Slesvig. Ørsted gik som kgl. Kommissarius stærkt herimod og frakendte Forsamlingen Ret til at beskæftige sig med Slesvigs Anliggender. Han var da som siden den ikke-nationale Helstats Mand, fjernede sig mere og mere fra den liberale Opposition og tabte fuldstændigt sin tidligere Popularitet.

Andragendet vedtoges med 46 Stemmer mod 3 og fulgtes af en Del andre Henvendelser til Kongen af lignende Art, saaledes fra københavnske Borgere.

Hiort Lorenzen selv fik fra Hovedstaden sendt en Tillidsadresse, og da han i December kom til Byen, modtoges han med megen Hæder. Han havde Samtaler baade med Kongen, Stemann og Ørsted og forelagde dem sine Ønsker om Afskedigelse af Prinsen af Nør og Slesvigs Udskillelse af Fællesregeringen med Holsten, men fik intet positivt Udbytte af sine Henvendelser. Inden sin Hjemrejse hyldedes han i Januar 1843 med en Fest paa Skydebanen.

I selve Slesvig voksede den danske Bevægelse Dag for Dag. Februar 1843 fejredes Hiort Lorenzen ved en Fest i Sommersted, og 18. Maj holdtes det første af flere betydningsfulde Møder paa Skamlingsbanken. Drewsen overrakte her Hiort Lorenzen et Sølvdrikkehorn med Indskriften „Han talte Dansk og vedblev at tale Dansk." For første Gang talte endvidere nu den unge Bonde Laurids Skau (1817—64), en ny Kraft indenfor den danske Bevægelse, der var opdaget af Flor. Denne, der ikke selv ejede Talens Kunst, benyttede Skau som sit Talerør, og den begavede unge Mand ansaas i lang Tid for selv at være Forfatter til de Taler, han holdt med saa stor Varme og Kraft. Ved sin Tale paa Skamlingsbanken blev Skau kendt i alle danske Kredse, og da Hiort Lorenzen døde 1845, blev han Bevægelsens mest fremskudte Fører.

Forinden havde Hiort Lorenzen sammen med Bonden Hans Nissen fra Hammelev Juni 1843 stiftet den slesvigske Forening, hvis Sekretær Skau blev; den stod i nær Forbindelse med de danske Nationalliberale og androg Kongen om Stændernes Flytning til Flensborg og lige Ret for det danske Sprog. Ved Hjælp fra Kongeriget fik Foreningen 1844 oprettet den første danske Folkehøjskole i Rødding; den lededes 1845—46 af Flor, der dog ikke var ret egnet til at virke saa direkte i Befolkningen, og den fik først efter Krigen 1848—50 sin egentlige Betydning. Af større øjeblikkelig Virkning var den Slesvigske Bogforening, som Flor og Koch fik dannet 1839, og som efter et Aars Forløb havde oprettet 60 Folkebiblioteker og uddelt ca. 14.000 Bind dansk Litteratur blandt dem.

Hiort Lorenzen havde personligt ikke megen Glæde af sine sidste Aar. Han blev forfulgt økonomisk af Modstanderne og maatte opgive sin Forretning, døde pludselig 1845.

Den voksende danske Bevægelse fandt sit Modstykke i en slesvigholstensk. Ogsaa fra denne Side virkede man ved nye Blade, som „Neue Kieler Blätter" (1843) og det historiske „Nordalbingische Studien" samt ved Folkefester. Synspunktet i disse Kredse var, at Dansk i Slesvig var et døende Sprog, og man søgte paa alle Maader Tilslutning til tysk Aand og Sprog. Ledende i dette Arbejde var Professorerne Falck og Hegewisch, Waitz og Droysen samt Advokaten Beseler. Dahlmann skildrede samtidigt i 3. Bd. af sin „Geschichte von Dänemark" de for Slesvigholstenismen afgørende Begivenheder i 1460 ud fra et tysk Standpunkt.

I Danmark vaagnede, samtidig med at Liberalismen blev til Nationalliberalisme, den fællesskandinaviske Følelse til fuld Bevidsthed. Det var især Orla Lehmann, der her var Foregangsmanden, og ogsaa paa dette Punkt blev han ved Siden af Ploug Nationalliberalismens Bannerfører. Som før omtalt fandt der allerede sidst i Trediverne dansk-svenske Studentersammenkomster Sted, men det var først 1843, at det første store nordiske Studentermøde blev holdt. Under Carl Plougs Ledelse tog 150 danske Studenter til Sverige, rejste over Malmø og Kalmar til Uppsala, hvor ogsaa Nordmænd var til Stede. Ploug paakaldte Stammefrændernes Støtte mod Tyskheden, og Historikeren E. G. Geijer gav det Svar, at han delte Danskernes Haab. Begge Regeringer saa skævt til denne Bevægelse, som fulgtes med megen Mistro fra St. Petersborg, men skred dog ikke ind mod det skandinaviske Selskab, der dannedes i September s. A., og hvis Maal begrænsedes til aandeligt og selskabeligt Fællesskab.

Christian VIII havde under alle disse Rørelser og overfor Uenigheden i Statsraadet haft svært ved at tage sin Beslutning med Hensyn til Hiort Lorenzens Andragende. Endelig 29. Marts 1844 kom den i Form af et Patent, der tillod Brugen af Dansk for dem, der ikke var det tyske Sprog mæg-

tige, og som ved Samlingens Begyndelse indgav Anmeldelse derom.

Denne Afgørelse vakte levende Uvillie i Slesvig og Danmark. Den slesvigske Forening protesterede og blev sat ud af Virksomhed for en Tid. Hiort Lorenzen nægtede at møde i Stænderne. Skau, der Aaret før havde været i Audiens hos Kongen, uden at dette førte til noget, tilskrev denne et meget frimodigt Brev, og de Nationalliberale indgav en Protestadresse med 26.000 Underskrifter. Ved den anden Skamlingsbankefest 4. Juli 1844, der overværedes af 10.000 Mennesker, holdtes der Taler af Grundtvig, hans Tilhænger, den ildfulde Patriot Frederik Barfod (1811—96), Lehmann, Ploug, Goldschmidt og Tscherning, og Skau henrev igen Tilhørerne ved sin Veltalenhed, mens Ploug og Goldschmidt priste Fostbroderskabet mellem alle danske. Det var ikke ganske rigtigt, naar Ploug hævdede, at Tyskland ikke stod bag ved Slesvigholstenerne; i Virkeligheden var der en voksende Interesse for det slesvigholstenske Spørgsmaal i Nabolandene. Samme Aar afholdtes i Byen Slesvig den store Sangerfest, hvor man for første Gang benyttede Slesvigholstenismens blaa-hvid-røde Fane og afsang Bevægelsens Kampsang „Schleswig-Holstein meerumschlungen."

Stænderforsamlingerne 1844 prægedes stærkt af det nationale Spørgsmaal; man vedtog baade i Viborg og Roskilde Opfordringer til Kongen om at beskytte den danske Nationalitet i Slesvig. Karakteristisk var det, at man nu mere og mere rettede sine Angreb paa de unationale Ministre fremfor paa Kongen selv.

Da den holstenske Advokat Karl Samwer i et lærd Skrift havde støttet det augustenborgske Arvekrav, anmodede Roskilde Stænder 1844 paa Algreen-Ussings Forslag Kongen om paa højtidelig Maade at fastslaa Kongelovens Gyldighed for det samlede Monarki. Som Svar herpaa fremsatte de holstenske Stænder 1844 utilsløret Kravet om Hertugdømmernes Uadskillelighed; de opstillede for første Gang de tre slesvigholstenske Fundamentalsætninger: „Hertugdømmerne er selvstændige Stater", „Mandsstammen regerer i Hertugdømmerne"

og „Hertugdømmerne er nøje sammenknyttede Stater". Et andet Resultat af Roskilde-Stændernes Anmodning blev Olshausens og det nyholstenske Partis Overgang til den slesvigholstenske Front, nu da ogsaa selve Holsten truedes. Ligesaa blev Virkningerne i Tyskland kraftigere. De liberale og nationale Kredse, som ikke frit kunde agitere for Ændringer i deres Hjemland, fandt Afløb for deres Patriotisme og Frihedstrang ved Begejstring for den betrængte Tyskheds Sag udenfor Landegrænserne.

Paa Studentermødet i København Juni 1845 holdt Lehmann sin berømte Ridehustale, hvori han erklærede, at hans Fædreland var hele Norden. „Nu er vi unge, men om et Par Decennier ligger vort Fædrelands Skæbne i vor Haand. Da sidder vi i Kongernes og Folkenes Raad, da har vi vor anviste Gerning, hver i sin Kreds, trindt om i alle Nordens Lande, da har vi alle Midler i Hænde til at fuldføre, hvad vi har sat som vort Livs Opgave." I højtsvungne Vendinger afkrævede Lehmann de unge Studenter et Løfte om at være tro i Fostbroderskabet og fik et begejstret Ja til Svar.

Det yngre Slægtled af de liberale var nu helt blevet nationalliberalt og beredte sig til at tage Ledelsen i Løsningen af de Opgaver, det havde sat sig: en fri Forfatning, Slesvigs Tilknytning til Danmark og Nordens Enhed.

Men to Decennier efter Ridehustalen var Slesvig tabt.

10. Bondebevægelsen.

I de Aar i Begyndelsen af Fyrrerne, da Modsætningerne sydpaa stadig skærpedes, optraadte Regeringen i Kongeriget skarpt mod den liberale Presse, hvis Udbredelse voksede. Medens det konservative „Dagen" gik ind 1843, og „Københavnsposten" beklagede, at de nationale Interesser begyndte at svække Iveren for Forfatningssagen, øgedes „Fædrelandet"s Indflydelse som det førende nationalliberale Organ. I den ildfulde Ploug og den kundskabsrige, tilbageholdende J. F. Giødwad (1811—91) havde Bladet en fremragende Ledelse. Regeringen

slog Gang paa Gang haardt ned over det med Konfiskation og Bøder, og i de to sidste Kvartaler af 1843 beslaglagdes en Tiendedel af alle Numrene.

Af mere strengt oplysende Art var Schouws „Dansk Ugeskrift", der gik ind 1846, og det af den yngre nationalliberale Generation prægede „Dansk Folkeblad", der 1845—46 redigeredes af Monrad, som sidstnævnte Aar lod sig kalde til Præst paa Laaland paa Grev F. M. Knuths Gods. 1846 blev han ogsaa valgt til Stænderne. Goldschmidts „Korsaren", der indtog en Særstilling, ophørte 1846.

1842 begyndte et nyt Oppositionsblad at udkomme, „Almuevennen", og dette stod i Forbindelse med, at Bondespørgsmaalet nu voksede frem til afgørende politisk Betydning og samlede baade Liberalismen og Bønderne om sig. Ved Siden af de nationale Modsætningers Tilspidsning var dette den store skelsættende Begivenhed i Fyrrernes Politik.

Baggrunden for den var dels en indre Bevægelse blandt Bønderne, dels Liberalismens taktiske Udnyttelse heraf. Af Betydning som Tankevækkere var ogsaa Skildringen af Bondens aarhundredgamle Undertrykkelse i Allens „Haandbog i Fædrelandets Historie" 1840 og C. F. Wegeners lyse Skildring af de store Landboreformer i „Liden Krönike om Kong Frederik og den danske Bonde".

Landkommunalloven af 1841 havde skabt en livlig Drøftelse af Bondens Forhold paa Landet, især omkring Hovedstaden. 1843 stiftedes den første Landbokommunal- eller Landboforening, der snart fulgtes af flere.

Da „Almuevennen" 1842 begyndte at udkomme, sigtede den oprindelig paa at give Oplysning om de kommunale Anliggender, men dens Hovedmaal blev hurtigt at rejse Bondestanden til Selvfølelse og Selvhævdelse overfor de store Godsejere og Embedsmænd. Den redigeredes oprindelig af to Mænd, J. A. Hansen (1806—77) og Rasmus Sørensen (1799—1865), der fik afgørende Betydning for Bondebevægelsen.

J. A. Hansen var Skomagersøn fra Odense, udlært som

Skomager i Rudkøbing, 1838 Mester i Slagelse stadig under smaa Kaar. Han var begavet og læselysten, kom i Forbindelse med den grundtvigske Vækkelse og derigennem med Rasmus Sørensen, optraadte som Leder for en Haandværkerbevægelse, der ingen Muligheder havde endnu. 1842 kom han til København og blev Bud for „Fædrelandet", hvis Straamandsredaktør han en kort Tid var. Med sit tørre, logiske Hoved, sin evig ulmende Mistillid til de „store" og sin sikre praktiske Sans blev J. A. Hansen efterhaanden Bønderne en glimrende Leder.

Rasmus Sørensen var Skolelærer, uddannet paa et af de Reventlowske Seminarier, bundede endnu i Oplysningstidens Ideer og var ikke som J. A. Hansen tilbøjelig til at slutte Alliance med Liberalismen, da han stadig saa Bondestandens bedste Støtte i Kongemagten. Han var iderig og paagaaende, en ypperlig personlig Agitator, men uden Fasthed og svær at omgaas; allerede 1843 fratraadte han som Redaktør.

Det Spørgsmaal „Almuevennen" især drog frem, var Fæsteveesenet. Den krævede dets Afløsning, for at Bonden kunde faa det fulde Udbytte af sit Arbejde, og man hævdede Orla Lehmanns Paastand fra 1838, at Fæstejorden ikke tilhørte Godsejeren alene. Godsejerne var i Virkeligheden ogsaa stemt for en Afløsning, men de vilde med P. A. Tutein have Fæstejorden overladt til fri Raadighed.

Foruden Fæstespørgsmaalets Løsning ønskede Bønderne Værnepligten udvidet til alle Klasser, og den ulige Hartkornsbeskatning udjævnet, som det allerede var begyndt saa smaat i den nye Vejforordning 1841.

Bondebevægelsen, som den brød frem i Fyrrerne, var i udpræget Grad en Gaardmandsbevægelse. For Husmændene mente ikke mange, der kunde gøres noget. En Drøftelse i Roskilde 1842 viste det. Regeringen vilde ikke udvide Fæsteforpligtelsen fra Bøndergaarde til Husmandssteder i Stedet for det gældende Lejemaal paa Opsigelse. Drewsen, David og Bang advarede mod Indgreb i den fri Konkurrence. Liberale som H. N. Clausen og Orla Lehmann talte Husmændenes Sag, men Resultatet blev kun en Opfordring til Regeringen om at lade

foretage en Undersøgelse af Husmændenes Stilling Landet over og mulig give friere Ret til Sammenlægning og Udstykning. Næsten almindelig Enighed var der om, at Herremændenes Revselsesret overfor gifte Husmænd burde bortfalde— i Virkeligheden var den allerede ophævet af Frederik VI (1807), men Forbudet var aldrig blevet offentliggjort. 1791 var den ophævet for Gaardmænd, 1848 blev den det ogsaa for Husmændene.

Det var Gaardmandsstandens Udvikling, der tilsigtedes, da Drewsen og Balthasar Christensen i Roskilde 1844 foreslog nedsat en Kommission til Undersøgelse af Landboforholdene og Forberedelse af Bondestandens fuldkomne Frigørelse. Dette Forslag blev forkastet, men det kom i Stænderforsamlingen til voldsomme Debatter om Landbospørgsmaal, da Holbæk Amts Bønder indgav to Andragender, hvori de opstillede Kravet om Selveje og lige Hartkornsbeskatning. Godsejerne gik kraftigt løs paa disse Andragender, der forsvaredes af Lehmann, Drewsen og Balthasar Christensen, og der vedtoges med 34 Stemmer mod 30 en lemfældig Henstilling til Regeringen om at overveje Spørgsmaalene.

Baggrunden for Godsejernes voldsomme Modstand var til Dels den Agitation, der nu i voksende Grad dreves ude i Landet, især paa Øerne, hvor der var flest Fæstere, og specielt i Holbæk Amt, hvor $^5/_6$ af Gaardmændene endnu var Fæstere. Det var Rasmus Sørensen og Fæsteren Peder Hansen fra Lundby ved Præstø, der her førte an.

Sørensen opgav 1844 sit Lærerembede og helligede sig helt Agitationen. Han opstillede Bøndernes Krav i fire Punkter: 1) Almindelig Værnepligt, 2) lige Hartkornsbeskatning, 3) Adgang til Fæsteafløsning ved Køb, 4) Afløsning af Tienden.

Peder Hansen (1801—54) var Husmandssøn, en mærkelig Naturbegavelse baade for mundtlig og skriftlig Fremstilling. Baade han og Sørensen kunde med en vis Ret opfattes som revolutionære Folkeledere, især i deres Angreb paa den herskende Opfattelse af Ejendomsretten, og det var dem, der gav Anledning til, at Regeringen 1845 greb ind overfor Bondebevægelsen.

20. Februar 1845 udstedtes et første Cirkulære til Amtmændene paa Sjælland om at holde Øje med de to Mænd. De erklærede imidlertid straks i „Almuevennen", at de agtede at fortsætte, og de talte bl. a. ved Folkefesten paa Ulkestrup Mark ved Kongsdal for ca. 8000 Tilhørere. I Aarets Løb indgik der desuden Meddelelser om Voldsomheder fra Bøndernes Side paa et Par sjællandske Godser.

Kancelliet udsendte da 8. November 1845 til alle Amtmænd det saakaldte Bondecirkulære, der forbød alle Møder om Bondestandens Retsforhold og al Deltagelse af udensogns Mænd ved andre Møder.

Dette Forbud blev afgørende for Alliancen mellem Bønder og liberale, thi Bønderne saa nu, at Enevælden og Kongemagten ikke længere var deres Klasses bedste Værn. Den liberale Presse protesterede kraftigt mod Cirkulæret, og da en Bondedeputation kort efter dets Udstedelse kom til København for at overrække Kongen en Adresse med Sørensens fire Punkter, fejredes den af en Del københavnske Borgere og sjællandske Bønder ved en Middag paa Skydebanen, der blev som en Art Formæling. Lehmann og Tscherning talte om den almindelige Værnepligt, og Læreren Asmund Gleerup forkyndte: „Nu kommer Bonden".

Bondecirkulæret fik ingen lang Levetid. Efter indgaaende Overvejelser i Regeringen paabød Kongen i Juni 1846 dets Ophævelse. At der i det hele begyndte at blæse en mildere Vind fra oven, viste sig i, at der kort efter udstedtes lempeligere Pressebestemmelser. Aarsagen til denne lempeligere Politik var, at Kongen følte Nødvendigheden af dansk Støtte overfor den slesvigholstenske Protest mod hans Holdning i Arvespørgsmaalet.

Men nu var Tiden moden for en aaben politisk Alliance mellem Borgere og Bønder. Dagen før Cirkulærets Udstedelse rettedes der fra Holbæk Amt Opfordring til Drewsen og Balthasar Christensen om at danne en Sammenslutning til „Bondestandens Emancipation og lige borgerlige Ret med

andre Samfundsklasser", og en saadan traadte ud i Livet 5. Maj 1846 under Navn af Bondevennernes Selskab. I Bestyrelsen sad Tscherning, Drewsen, Balthasar Christensen, Lehmann og Gleerup. Tscherning blev Formand. Hermed var Alliancen mellem liberale og Bønder sluttet. Borgerne antog sig Bøndernes Krav, og disse sluttede til Gengæld op om Fordringen om en fri Forfatning. I Ringsted holdtes samme Aar et stort Bondemøde, hvor det vedtoges ved de kommende Valg kun at stemme paa Tilhængere af en Forfatning.

Af de gamle Førere traadte nu Sørensen og P. Hansen i Baggrunden, medens J. A. Hansen straks greb den nye Fane.

Bondevennernes Program omfattede flere Punkter: 1) bedre Folkeoplysning, 2) fuldt gennemført almindelig Værnepligt, 3) Ophævelse af al til Landbesiddelse knyttet Kaldsret, Jurisdiktion o. s. v., 4) Næringsfrihed for By og Land, 5) Forbedring af Husmænds og Indersters Kaar, 6) Fæstes Overgang til Selveje, 7) Nedsættelse af en Landbo-Kommission til at overveje Bondestandens Frigørelse.

Gennem Bondevenneselskabet traadte Tscherning frem i første Række. Han er omtalt ovenfor som liberal, men han blev fremtidig som Regel Bondevennernes Mand. Han var Landboreformtidens, ikke Julirevolutionens Discipel, og Ligheden var ham altid mere end Friheden. I Spørgsmaalet om Monarkiets forfatningsmæssige Organisation var han oftest Helstatsmand og stod ogsaa her de Nationalliberale fjernere. Balthasar Christensen var adskillig stærkere grebet af den nationale og demokratiske Bevægelse, en klog Partifører. Gleerup (1809—65), der var Lærer ved Holbæk, til han 1845 maatte tage sin Afsked, var født Taler, ivrig Partigænger uden Fanatisme.

Mod Fremtiden pegede det Arbejde, som Bønderne samtidigt begyndte for at frigøre sig for Godsejeres og Embedsmænds Formynderskab ved Oprettelse af Brand- og Sparekasser, styret af deres egne, selvvalgte Repræsentanter.

11. Christian VIII's sidste Aar.

Det er ovenfor sagt, at der i 1846 begyndte at blæse en mildere Vind overfor de liberale. Ogsaa i Arvespørgsmaalet tog Kongen i dette Aar en Beslutning, der nærmede ham til de nationale danske Kredse.

Det blev, ikke mindst paa Baggrund af de holstenske Stænders Vedtagelse 1844, mere og mere nødvendigt at træffe en Afgørelse paa dette Punkt, da Kronprins Frederiks andet Ægteskab ogsaa var barnløst og ulykkeligt og opløstes i 1846. Kongen nedsatte en Kommission paa fire Mand, af hvilke Udenrigsministeren H. Reventlow-Criminil og Gesandten ved Forbundsdagen Fr. Pechlin var de ledende. Som Sekretær fungerede Legationsraad Bernhard von Bülow, Fader til den senere tyske Rigskansler. Resultatet blev et aabent Brev af 8. Juli 1846, der imødekom Roskilde Stænders Ønske fra 1844 om en Udtalelse om Arveforholdene. Det var affattet af P. G. Bang og gik ud paa, at Kongelovens Arvefølge var gældende i Slesvig og Lauenburg, medens der herskede Tvivl om Arvegangen for visse, ikke nærmere betegnede, Dele af Holstens Vedkommende. Kongen vilde stadig bestræbe sig for at sikre hele Monarkiets Sammenhold, og der gaves Indbyggerne i Slesvig Tilsagn om, at Hertugdømmets nedarvede Forfatning eller dets gældende Forbindelse med Holsten ikke herved skulde forandres.

Det aabne Brev fandt Tilslutning hos alle danske, men vakte Uvillie i Holsten baade hos Fyrster og Folk. Som Repræsentant for Huset Gottorp nedlagde Hertugen af Oldenburg straks Protest, og det samme gjaldt Hertugerne af Glücksborg og Augustenborg; ogsaa Dronning Caroline Amalie var iøvrigt en Modstander af Brevet. Derimod fik dette Tilslutning fra Prins Christian af Glücksborg, der 1842 havde ægtet den til Kongeriget og efter dansk Opfattelse ogsaa til Slesvig arveberettigede Louise af Hessen-Kassel. Prinsen af Nør nøjedes først med en Misbilligelse, men da Kongen affordrede ham en bestemt Erklæring, tog han sin Afsked som kommanderende

General og Statholder, hvorefter det sidstnævnte Embede blev nedlagt.

J. Reventlow-Criminil, der før havde været i Uoverensstemmelse med Kongen, tog i August sin Afsked som Præsident for det slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli og efterfulgtes af Grev Carl Moltke. Dette var et Systemskifte. Moltke (1798—1866) var Holstener, Søn af Adam Moltke til Nütschau, 1. Deputeret i Rentekammeret, holdt fast ved Hertugdømmernes traditionelle Sammenhæng, men var samtidigt overbevist om Rigtigheden af Slesvigs arvelige Forbindelse med Kongeriget og ansaa det derfor for Opgaven at knytte ogsaa Holsten tæt til dette for at bevare Helstaten. Han manglede ganske nationale Følelser, var en retsindig og fast Karakter, men uden virkelig Forstaaelse af det danske Styres Opgaver i Slesvig.

Som Præsident paa Gottorp fik han Amtmand L. N. Scheele (1796—1874), den eneste højere Embedsmand i Hertugdømmerne, som var optraadt fast mod Folkebevægelserne, en Mand, der stod ham nær i Anskuelser, men manglede hans Karakter.

I den tyske Befolkning i Hertugdømmerne vakte Brevet Vrede, og Kongen, der i Eftersommeren besøgte Landsdelene, fik det at mærke, bl. a. ved Optøjer i Slesvig By. Begge Stænderforsamlinger protesterede voldsomt, og det tyske Parti fremkaldte begge Steder en Sprængning af Forhandlingerne. I Holsten holdtes Protestmøder i Neumünster, der førte til Afskedigelse af en Amtmand og til flere Sagsanlæg. Th. Olshausen blev fængslet. Forholdene faldt dog snart til Ro ved Scheeles faste Styre.

I Tyskland gav Brevet Anledning til talrige Sympatitilkendegivelser overfor Holsten. I det hele blev siden i Tyskland 1846 betragtet som det afgørende Aar, da Retsbrudet skete fra dansk Side.

Der maatte ogsaa føres diplomatiske Forhandlinger med Forbundet og med Rusland. Næsten alle de danske Diplomater var mod det skete Skridt, ja den gamle holstenske Diplomat Otto Blome kaldte det „en Ulykke for Landet", at Kongen

havde udtalt sig. Han og andre saa Helstaten truet ved Brevets Formulering, som maaske kunde røbe en skjult Tanke om at udskille Holsten. Stemningen blandt europæiske Diplomater var for at bevare det dansk-tyske Monarki i sin hidtidige Udstrækning.

Den forsonligere Stemning hos Kongen overfor de liberale gav sig i hans sidste Aar Udslag dels i Valget af Raadgivere, dels i hans Stilling til de nu stadig stærkere fremsatte Krav om en fri Forfatning. 1845 blev P. G. Bang udnævnt til Medlem af Rentekammerkollegiet og 1846 Ørsteds Afløser som kgl. Kommissarius ved Stænderne, 1846 blev Algreen-Ussing Deputeret i danske Kancelli. Ingen af disse hørte til det yngre nationalliberale Slægtled, men der laa dog et Slags forsigtigt Systemskifte i deres Forfremmelse saavel som i Grev F. M. Knuths (1813—56) Udnævnelse til Amtmand i Sorø, hvor han skulde lede den af Grundtvig planlagte Realhøjskole.

Disse Udnævnelser fik dog ingen Indflydelse paa Regeringens Stilling til det fornyede Forfatningskrav, som Lehmann rejste i Roskilde Stænder 1846. Han foreslog at andrage Kongen om Indkaldelse til København af en grundlovgivende Forsamling for Danmark og Slesvig, som skulde give Udkast til en konstitutionel Forfatning. Holstens og Lauenburgs Stilling til Riget skulde afgøres ved nærmere Forhandling, men Danmark skulde i hvert Fald være fuldkommen uafhængigt af det tyske Rige. Det var Ejderprogrammet fra 1842 (se S. 59), der her fremsattes i Stænderforsamlingen. Kgl. Kommissarius Bang søgte forgæves at hindre, at Forslaget blev behandlet, men det naaede ikke i Udvalg. Siden kom det frem ogsaa i Viborg, men blev taget tilbage.

Stændervalgene 1847 blev i det hele en Sejr for de Nationalliberale, og Skellet mellem det ældre og yngre Slægtled af liberale blev trukket klart op. Bondevennernes Selskab virkede paa Øerne som en ligefrem Vælgerorganisation, der sørgede for Opstilling af Kandidater.

Valgene i Slesvig gav udpræget dansk Fremgang.

Der var ikke Tvivl om, at Kravet om en fri Forfatning var

voksende i Folket. Naar Christian VIII i sine sidste Aar syslede saa stærkt med Tanken om en saadan, skyldtes det dog ogsaa Forholdene i Hertugdømmerne. Det manglede ikke paa Opfordringer til at foretage noget. Saaledes sendte Kronprins Frederik Februar 1847 fra Odense en af den senere Minister C. E. Bardenfleth udarbejdet Memoire om Nødvendigheden af en fri Forfatning — Kongen svarede, at Sagen var Genstand for hans stadige Overlæg.

I Juli samme Aar sendte han Statsraadet nogle Bemærkninger om Indførelsen af et helt nyt Statsraad, der skulde være en Slags kongevalgt Repræsentation for hele Landet, og som skulde tjene Kongen til Vejledning, hvis der skulde blive Brug for Forhandlinger om en fri Forfatning. Efter at der var ført nogle Maaneders Forhandlinger paa dette Grundlag, gik han et Skridt videre, idet han 14. December sendte Sagens Dokumenter til P. G. Bang med Ordre til at udarbejde et Forfatningsforslag. Dette forelaa før Nytaar og gav Stænderne Skattebevillingsret, Finanskontrol og lovgivende Myndighed. Inden Forslaget kom til Behandling i Statsraadet, døde Christian VIII den 20. Januar af en Hjertelidelse efter nogle Maaneders tiltagende Svaghed. I et efterladt Brev til Tronfølgeren paalagde han ham at fuldføre det paatænkte Arbejde.

12. Partierne ved Tronskiftet.

Christian VIII's Regering havde betegnet en Udvikling af det liberale Parti frem mod et direkte formuleret Forfatningskrav og en Sammenslutning mellem de liberale og nationale Synspunkter til nationalliberale. Som Arvtager af den ældre Generation stod nu en Række Nationalliberale, der var født omkring 1810. Foruden de ovenfor nævnte var Mænd som A. F. Krieger og C. C. Hall i Udvikling. Disse Kredse repræsenterede i mangt og meget vor fineste Kultur; de bundede i gammel Embedsmandstradition og havde tilegnet sig Udlandets politiske, økonomiske og videnskabelige Ideer, samtidig med, at de skarpt betonede det nationalt danske. De talte fremragende Dygtig-

heder administrativt og litterært, og de stod i tæt Kontakt med det højere Borgerskab.

Udenfor dem stod til hver sin Side de konservative og Bondevennerne. De konservative var Godsejerne og den gamle Embedsstand, der frygtede en fri Forfatning, og de havde Tilhængere i alle Klasser. Ogsaa her var store Dygtigheder repræsenteret — man behøver blot at nævne A. S. Ørsted — og der var socialt mange Overgangsbroer mellem dette Parti og de Nationalliberale. En Politik kunde ikke helt bygges uden dem, hvad der ogsaa til fulde viste sig efter 1848.

Noget anderledes med Bondevennerne, da den almindelige politiske Interesse i de bredere Lag endnu var ringe. Der trængtes her stærkt til Vækkelse og Modning. Modsætningen til Embedsmænd og Godsejere var sammenbindende.

I København var der begyndt at fremvokse et radikalt Parti, der især havde Tilhængere blandt Haandværkere, men det var for lille til at spille nogen Rolle. Under Dyrtiden i 1847 skærpedes denne Bevægelse yderligere og fik en spidsere social Brod, samtidigt med, at der rejstes Krav om almindelig Valgret. Samme Aar stiftedes „Haandværkerdannelsesforeningen" under Mænd som Grüne, Jernstøber P. F. Lunde og Medicineren Frederik Dreier.

Paa Landet spirede den første Begyndelse til et grundtvigsk Bondeparti, lidet vidtgaaende i Forfatningsspørgsmaalet, men med stærke religiøse og nationale Ideer.

Grundtvig var en af dem, der sluttede sig tættest til den nye Bevægelse. Efter 1838 nærmede han sig Kravet om en fri Forfatning, men hans Hovedmaal var dog Folkeoplysningen, som han vilde fremme gennem en stor dansk Højskole. Christian VIII og hans Dronning blev varme Tilhængere af denne Tanke, og 1845 bestemte Kongen, at Latinskolen i Sorø skulde omdannes i friere Retning, og at der desuden skulde oprettes en Sorø Realhøjskole, en fri Læreanstalt for alle, der vilde uddanne sig i Modersmaalet og Historie m. m. Denne Tanke blev aldrig virkeliggjort — i hvert Fald ikke før Oprettelsen af Askov

udvidede Folkehøjskole 1878. Den Folkehøjskole, der skulde faa saa mægtig Betydning for dansk Aandsliv, byggede paa andre mere bredt folkelige og mere religiøst betonede Principper; den første grundedes, som ovenfor (S. 61) omtalt, i Rødding 1844; iøvrigt var det først med Christen Kold, at Bevægelsen i Halvtredserne fik sit nye folkelige Grundlag og tog Fart. Ellers stillede de fleste Forfattere sig køligt overfor de nye Bevægelser. Mest sympatisk var Blicher, der 1839 begyndte sine Himmelbjerg-Fester for at vække Kærlighed til Fædrelandet og Interesse for aandelig og legemlig Kultur. Mest kritiske var Henrik Hertz („Stemninger og Tilstande" 1839) og J. L. Heiberg („En Sjæl efter Døden" 1841).

Imidlertid — det var de Nationalliberale, Slægtledet fra 1810, der stod rede til at tage Regeringens Ansvar, naar Tiden kom.

1848—64. Fra Frederik den Syvendes Tronbestigelse til Tabet af Hertugdømmerne.

A. Karakteristik af Perioden.

Tiden 1848—64 begyndte med en voldsom Omvæltning i Monarkiets Forfatningsforhold og endte med dets Sønderlemmelse. Den er rig paa politiske Begivenheder og Personer, som giver den et fra den tidligere Periode stærkt forskelligt ydre Præg. Alligevel var der dybtgaaende Forbindelseslinier mellem den og de forløbne Aar, som under en anden ydre Konstellation kunde have gjort sig langt stærkere gældende. Den Forfatning, der fulgte hurtig efter Kongeskiftet, var i mangt og meget ikke noget organisk fremvokset Skud af Udviklingen 1814—48; ligesom den i Virkeligheden kun i ret kort Tid var Statens fuldgyldige Konstitution, saaledes behøvede den i sig selv en indre Vækst i Folkelagene for at blive til eet med dem, en Vækst, som den næppe naaede at gennemgaa. Den var i sit Væsen og blev i sin Skæbne præget af den hastige Gennemførelse, som sammenstødende store Begivenheder foraarsagede.

Langt klarere end i Forfatningsspørgsmaal lyser Forbindelsen med Fortiden frem gennem de økonomiske Forhold. Uden at foregribe en senere nøjere Gennemgang skal her et Par Hovedlinier drages.

I Landets almindelige Udvikling fortsætter Tiden 1848—64 de to foregaaende Aartier. Billedet viser en stadig Opgang, der naaede sit Højdepunkt i Halvtredserne for en Tid at

standse efter 1857. Folketallet, der (se S. 25) i 1845 var ca. 1.350.000, steg 1850 til 1.400.000, 1855 til 1.500.000, 1860 til 1.600.000. Stigningen var 1855—60 13 ‰ om Aaret, og man skal helt ind i 20. Aarh. for at finde en tilsvarende.

De gode Konjunkturer vedblev her ligesom i Udlandet, idet Fundet af Guldminer i Kalifornien 1848 og i Australien 1851 skabte en øget Pengerigdom. Kornpriserne fortsatte deres Stigning (jfr. S. 23), saa at Gennemsnitsprisen for Rug i 1850—59 var 12,38 Kr., for Byg 9,77, for Havre 6,92, alt pr. Tønde. England ophævede Korntolden 1846 fra 1849 at regne, hvad der aabnede Danmark et udvidet Marked.

Landbruget var stadig Hovederhverv. Procenten af dem, der levede af det, var dalende, fra 55 % i 1845 til 53 % i 1860, men det skyldtes, at der driftsmæssig set begyndte en Koncentration af Kræfterne, og at Naturalhusholdningens Ophør gav Brødet til flere Haandværkere. Der fulgte en Række ypperlige Høstaar.

Æren for de store Landboreformer, der prægede Perioden, maa deles mellem den fra Fyrrerne stammende Bondebevægelse og den frie Forfatning, men Linien var i hvert Fald den samme som før: Hoveriet afløstes 1850, og skønt det ikke lykkedes at gennemføre en Tvangsafløsning af Fæstejorden, dalede dennes Omfang stadig. Fra ca. 22.000 Fæstegaarde med 113.000 Tdr. Hartkorn i 1850 sank Tallene til 14.000 og 75.000 i 1861. Kornproduktionen og Ejendomspriserne steg.

Handelen var ved Periodens Begyndelse overvejende i Hænderne paa Hamburg, men en Krise her og i England 1847 rokkede Byens Overvægt, allerede forinden Krigen 1848—50 yderligere svækkede den.

Statens Finanser viste næsten uafbrudt Bedring. Statsgælden var 1848 210 Mill. Kr., steg efter Krigen til 250 Mill., men dalede derefter til 191 Mill. i 1863.

For det politiske Livs Vedkommende, hvor Omvæltningen naturligt stærkest viste sin Styrke, vil det af det følgende fremgaa, i hvor høj Grad Personer og Strømninger levede videre efter gamle Linier. Det er af stor Betydning at holde

sig dette klart og ikke lade de vældige ydre Begivenheder blænde Øjet. Hvad der skete 1848—50 fremkaldte et hastigt og pludseligt Frembrud af Spirer fra Christian VIII's Tid, som først langsomt modnedes.

B. Grundloven og Ejderpolitikken.

1. Fra Kongeskiftet til Rejsningen i Hertugdømmerne.

Kronprins Frederik (1808—63), der nu besteg Tronen som Frederik VII, var ingen ubegavet Mand, men hans Vaner og Karakter kunde hverken i Finhed eller Dybde maale sig med Faderens. Han havde sin Moders flagrende og ustadige Natur, han havde Interesser af Værdi, saaledes for dansk Historie og Arkæologi, men naaede aldrig at samle sig helt om noget. Alvorligt vedvarende Arbejde kedede ham, han var hengiven til Bordets og Drikkelagets Glæder, og skønt han kunde imponere ved kongelig Adfærd og kongelige Ord, var hans Aand og Dannelse langt tilbage. Om hans to ulykkelige Ægteskaber er ovenfor talt; Frederik VI havde som Straf for hans Uregelmæssigheder forvist ham til Island, og siden til Jægerspris og Fredericia, og Faderen havde 1839 gjort ham til Guvernør i Fyn og 1841 til Medlem af Statsraadet. I Trediverne havde han gjort Bekendtskab med Figurantinde ved det Kgl. Teater Louise Rasmussen (1815—74), som han siden bevarede Forbindelsen med og straks efter sin Tronbestigelse tænkte paa at ægte. Hun var uden Skønhed og virkelig Dannelse, men en klog og perfektibel Dame, der fik stor Indflydelse paa ham og i det hele brugte den godt.

Overfor indre Problemer i Monarkiet stod Frederik VII ret usikker. Inderst inde var han øm over sin Enevoldsmagt, men der var i hans Væsen og Syn paa Mennesker en vis Demokratisme, som gjorde ham Tanken om en fri Forfatning antagelig, uden han dog nogen Sinde lagde nogen fast Overbevisning om dens Værdier for Dagen. Han var i dette Spørgsmaal paavirket af sin Barndomsven og Hofchef Carl Emil Bardenfleth (1807—57), der skønt konservativ Helstatsmand delte de

ældre liberales Opfattelse, at en Forfatningsændring var nødvendig. Som fortalt S. 73 havde Kongen 1847 rettet Henvendelse til sin Fader herom; denne havde efterladt et Brev til Sønnen, hvori han opfordrede ham til at bringe hans Plan fra samme Aar (S. 73) til Udførelse, give hele Riget en Forfatning og drage Greverne Carl Moltke og H. Reventlow-Criminil frem som sine Raadgivere.

Frederik VII fulgte delvis dette Raad, idet han gjorde Carl Moltke, der var Præsident for det slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli, til Statsminister; samtidig gav han Bardenfleth samme Stilling. Da Stemann paa Grund af Sygdom ikke mere mødte i Raadet, havde de to Holstenere, som Ørsted støttede, Flertallet overfor A. W. Moltke og Bardenfleth.

Det var givet, at Moltkes Udnævnelse ikke tilfredsstillede de Nationalliberale. Stemningen i politiske Kredse var overhovedet ikke lys ved Tronskiftet. Helstatsmændene saa med Sorg Christian VIII's Mæglingspolitik udsat for Fare, og Frihedspartiet satte vel et vist Haab til den nye Konge, men frygtede hans Løshed og Ladhed. De ældre liberale Schouw og Clausen udsendte et Forfatningsudkast med Slesvigs Indlemmelse som Hovedpunkt og støttedes af Hovedstadens Borgerskab.

Det varede ikke længe, før Frederik VII gav til Kende, hvilke Raadgivere han vilde følge. 28. Januar udsendtes en Kundgørelse om en ny Forfatning, præget af Carl Moltke. Det var en liberal Helstatsordning, der i sine konstitutionelle Bestemmelser betød en Udvikling af Stænderstyret, men som skabte en Repræsentation af Fællesstænder, der skulde samles aarligt skiftevis i København og paa Gottorp, og hvor Holstenerne fik næsten ligeberettiget Plads med Danskerne. Samtidig nedsattes en Kommission af Ørsted, C. Moltke og Bang til at udarbejde Forfatningsudkastet.

Denne Kundgørelse vakte Uvillie baade i Danmark og Hertugdømmerne. De danske Nationalliberale havde mere og mere samlet sig om Ejderprogrammet, der udelukkede Holsten af Forfatningen, og Slesvigholstenerne frygtede et dansk Flertal i Fæl-

lesstænderne. Medens begge Steder adskillige, baade konservative og radikale, nok nogenlunde kunde slaa sig til Taals med Udkastets politiske Side, rejste de nationalt yderliggaaende Partier stærk Modstand.

Tronskiftet havde vakt Bevægelse begge Steder. Christian VIII's Død gav alle Forfatningsønsker nyt Liv. „Selv de mest konservative bliver liberale", skrev den københavnske Grosserer Rudolph Puggaard, og Præsten Troels Smith skrev i et Digt til Kongen: „Hvis Tider vorde onde, kald, Konge, paa din Bonde".

Januarkundgørelsen tilfredsstillede som sagt ikke, og den virkede i Øjeblikket forvirrende. Dens politiske Virkninger i Samspillet med de nationale kunde foreløbig ikke overses, og en fast Enhedspolitik kom ikke i Stand.

Da kom Impulsen dertil udefra. 24. Februar udbrød Revolution i Paris, Julikongedømmet fra 1830 faldt, og Republikken indførtes. Paa sin videre Gang gennem Tyskland og Østrig fik denne Omvæltning en udpræget national Farve. Der rejste sig i Tyskland en stærk Bevægelse for Dannelsen af et nyt tysk Rige under en fri Forfatning, og denne Bevægelse virkede baade i Hertugdømmerne og Danmark til at skyde de nationale Hensyn i Forgrunden, saa det blev dem, der bestemte de politiske Begivenheder.

Da Efterretningerne fra Paris naaede Kiel, kom det til bevægede Optrin, og Begivenhederne i Tyskland i Marts øgede Røret; der oprettedes Borgergarder og planlagdes en provisorisk Regering. Augustenborgerne holdt sig som Aristokrater udenfor denne folkelige Bevægelse, og Carl Moltke og andre Adelsmænd søgte at dæmpe den, men uden Held. 18. Marts holdt Delegerede fra begge de opløste Stænderforsamlinger et Møde i Rensborg, hvor de vedtog at sende Th. Olshausen og fire andre Mænd til København for at kræve en fri Fællesforfatning for Hertugdømmerne samt Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund. Der havde været stærk Meningsforskel paa Mødet; Olshausen vilde hurtigst muligt skride til Handling og brugte de voldsomste Udtryk mod Danskerne, medens Rid-

derskabets Leder, Klosterprovsten i Preetz, Grev Friedrich Reventlow stadig haabede paa en fredelig Udligning og stemte imod den endelige Beslutning. H. A. Krüger fra Bevtoft protesterede paa Nordslesvigs Vegne mod Slesvigs Optagelse i Forbundet. Denne Deputation afsejlede 21. Marts til København.

Her var imidlertid Situationen paa kort Tid klaret af. Februarrevolutionen havde virket ogsaa her; ikke blot havde den givet Forfatningskravet Brod, men dens tyske Udløberes nationale Farve havde gjort det slesvigske Spørgsmaal til Kærnen i Sagen. Under Indtryk af Bevægelsen i Hertugdømmerne sammenkaldte de Nationalliberale et Møde i Kasino den 11. Marts. Af de ældre talte H. N. Clausen og Tscherning, af de yngre Lehmann og A. F. Krieger (1817—93), Professor i Jura, der for første Gang optraadte offentlig som Taler. Her blev Ejderprogrammet fremsat i al sin Styrke, og kun Goldschmidt advarede imod Tvang overfor Slesvig. 12. Marts holdtes et lignende Møde i Hippodromen, det senere Folketeater; det prægedes af den mere nøgterne-demokratiske Retning, der bl. a. bares frem af Haandværkerne, og betonede noget skarpere de rent politiske Krav, især den almindelige Valgret, men den samlede Stemning i Hovedstaden var og blev dansknational.

Da Efterretningen om Rensborgmødet kom til København den 20. Marts om Formiddagen, brød Stemningen ud i Handling. Borgerrepræsentationens Formand L. N. Hvidt sammenkaldte Forsamlingen til et Møde, hvor en af Lehmann udkastet Henvendelse til Kongen vedtoges; man krævede ny Ministre, der havde Folkets Tillid, og sluttede med at advare mod at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp, en typisk Lehmann'sk Vending, der meget vel kunde blive følgerigere, end den vist nok var tænkt.

Samme Aften holdtes det andet Kasinomøde, hvis Deltagere med stormende Begejstring vedtog en Erklæring, underskrevet af de ledende Nationalliberale, mod de slesvig-holstenske Krav, og om en fælles Rigsforfatning bygget paa „en i Sandhed folkelig Valglov" for Kongeriget og Slesvig, hvilket sidste

dog skulde have egen Landdag, Retspleje og Forvaltning. Forsamlingen besluttede at ledsage Borgerrepræsentanterne til Slottet næste Dag og støtte deres Fordringer om ny Ministre.

Kongen maatte nu tage Stilling til Spørgsmaalet. Han havde hidtil vaklet frem og tilbage og var næppe for Alvor bestemt paa Regeringsforandring. Ogsaa for ham blev imidlertid de nationale Synspunkter afgørende; der var deri en Musik, hans enkle Sjæl forstod. Under Paavirkning af Bardenfleth toges Statsraadets Omdannelse under Overvejelse; tidlig om Morgenen den 21. tilkaldtes Monrad, og man tilbød at optage ham i Ministeriet. I et Gehejmestatsraadsmøde Kl. 10½ udtrykte Bardenfleth Kongens Ønske om, at Januarkundgørelsen ophævedes, og at Slesvig knyttedes til Danmark ved en Fællesforfatning. Herefter bad C. Moltke, Ørsted og Reventlow-Criminil om deres Afsked, og A. W. Moltke, der kunde billige Programmet, men var utilfreds med Bardenfleths Optræden, fulgte deres Eksempel.

Da Kommunalbestyrelsen, paa sin Vej til Kristiansborg ledsaget af Folketoget, fik Foretræde for Kongen, gav denne til Svar paa Adressen, at Gehejmestatsraadet var opløst, og at der var truffet Foranstaltninger til at sikre Slesvigs Uadskillelighed fra Danmark; han sluttede: „Naar det danske Folk kun vil have Tillid til den danske Konge og staa ham bi i Liv og Død, saa vil jeg ogsaa staa det bi som dets tro Leder."

Det var imidlertid ingenlunde Kongens og Bardenfleths Hensigt at kaste sig i de Nationalliberales Arme. Bardenfleth tænkte sig et Ministerium sammensat bl. a. af den unge glimrende finansielle Dygtighed Grev W. Sponneck (1815—88), der havde en høj Stilling i Toldvæsenet, og Holsteneren C. Ph. Francke, som ogsaa var højtstaaende Toldembedsmand, og til disse Helstatsmænd vilde han føje Monrad som den mest akceptable af de Nationalliberale. Det viste sig imidlertid umuligt at forene Franckes og Monrads Synspunkter, og heller ikke Tilkaldelsen af P. G. Bang gav Resultater. Om Morgenen den 22. Marts saa det ud til, at der intet Ministerium vilde være til at modtage Slesvigholstenerne, og Kongen, der havde faaet et

ubehersket Brev fra Prinsen af Nør, talte om at nedlægge Kronen i Stedet for at bruge Soldaterne mod Folket.

Hofchefen V. Oxholm gav nu det Raad, at man skulde tilkalde de Nationalliberale, og dette skete gennem den afgaaede Statsminister A. W. Moltke. Paa faa Timer dannede han et Ministerium, det saakaldte Martsministerium; han selv blev Premierminister og fik Finanser og Rentekammer under sig, Bardenfleth Justitsminister, Monrad Kirke- og Undervisningsminister (i disse to Poster deltes danske Kancelli), den ansete, konservative Direktør for Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet C. A. Bluhme (1794—1866) Handelsminister, Grev F. M. Knuth Udenrigsminister, Tscherning Krigsminister, Kommandør Zahrtmann Marineminister, Helstatsmanden, Deputeret i Rentekammeret Grev Carl Scheel-Plessen (1811—92) Minister for Hertugdømmerne. Lehmann og L. N. Hvidt blev Ministre uden Portefeuille.

Ved Præsentationen af Ministeriet erklærede Kongen, at han fra nu af ansaa sig for konstitutionel Konge og Statsraadet for ansvarligt for Regeringens Førelse.

Ministeriet var ret uensartet. Moltke, Bardenfleth og Bluhme stod det gamle Styre nærmest, og Tscherning var langt radikalere end Lehmann, Hvidt og Monrad. Moltkes Fortjeneste af Landet var dog stor, fordi han med sin Autoritet forenede de modsatte Anskuelser, og under Øjeblikkets nationale Modsætninger stod alle Ministre paa dansk Side — undtagen maaske Scheel-Plessen, der kort efter udtraadte.

Om Morgenen den 22., samme Dag, som Ministeriet dannedes, var den slesvigholstenske Deputation ankommet til København. Paa Grund af den stærke Bevægelse i Byen gav man den Logis hos en Privatmand. Der forhandledes med den gennem Lehmann og Monrad; fra holstensk Side antydedes Muligheden af Slesvigs Deling, der afvistes af Danskerne. Statsraadet havde vedtaget et som Kompromis mellem Scheel-Plessen og Lehmann udarbejdet svævende Svar til Deputationen, men da Scheel-Plessen udtraadte af Ministeriet, overdroges det Lehmann at formulere et Svar, som han 24. Marts overrakte

Holstenerne. I en noget udfordrende Form erklæredes det her, at Holsten skulde have en fri Forfatning som en selvstændig tysk Forbundsstat, medens Slesvigs uopløselige Forbindelse med Danmark skulde styrkes ved en for dem fælles fri Forfatning, selv om det skulde have sin egen Landdag og Administration.

Hermed var den danske Regerings Stilling til Sagen afgjort. Slesvigholstenernes var det ogsaa. Det lader sig ikke gøre at fælde nogen juridisk eller nationalt afgørende Dom mellem dansk og tysk i dette Øjeblik. Begge Parter kæmpede delvis ud fra urigtige historiske Forudsætninger, og begge Parter saa hen til sproglige og kulturelle Forbindelser af stor Værdi og Ret. Det kan imidlertid ikke bestrides, at Holstenerne gav Signalet til aaben Kamp. Dette skete, inden Deputationen vendte hjem fra København, og inden den danske Regerings Svar var kendt.

Da Meddelelsen om Gehejmestatsraadets Opløsning under Folkevilliens Pres kom til Hertugdømmerne den 23. Marts, samledes de slesvigholstenske Førere i Kiel, og de forskellige Retninger i Bevægelsen forenedes. Samme Dag dannedes en provisorisk Regering, der bestod af Prinsen af Nør, den konservative Adelsmand Grev Friederich Reventlow og den liberale Politiker Advokaten Wilh. Beseler (1806—84), med den sidste som Formand. En Erklæring, der oplæstes fra Raadhuset i Kiel, udtalte, at da Kongen var i den københavnske Folkebevægelses Vold, havde man overtaget Ledelsen, til han igen var fri, og vilde slutte sig til Tysklands Enhedskamp. Med de i Kiel frafaldne Tropper og en Trop Friskaremænd tog Prinsen af Nør Dagen efter til Rensborg, hvor Hovedstyrken laa. Den kommanderende General nedlagde sin Kommando; nogle Officerer gjorde vel Indvendinger mod Paastanden om Kongens Ufrihed, men Soldaterne og en Del af Officererne sluttede sig til den provisoriske Regering, medens Resten enten blev fanget eller rejste nordpaa.

Dette var aaben Opstand. Den slesvigholstenske Frihedskamp var brudt ud. Men brudt ud i et Øjeblik, da Danskerne mindst af alt var tilbøjelige til at lempe deres Syns-

punkter overfor den, og brudt ud paa en Maade, der maatte vække Forbitrelse i Danmark. Det danske Folk opfattede Rejsningen som Oprør.

2. Treaarskrigen 1848—50.

Begivenhederne i Rensborg vakte dyb Harme i Danmark og fik den nationale Bevidsthed til at rejse sig overalt. I en Blanding af Frihedsglæde og national Selvhævdelse, som Historien kun nu og da kan opvise, slog Folkets Kræfter ud i en mægtig Anstrengelse for at hævde Slesvigs Samhørighed med Danmark. De holstenske Begivenheders kolossale Betydning for at rejse Øjeblikkets brusende Frihedsbølge er uomtvistelig. I April skrev Historikeren C. Paludan-Müller: „Endnu i Marts vaklede vi, om Nationalitets- eller Frihedsspørgsmaalet burde stilles foran, . . . men Augustenborgerne lod os intet Valg, og i et Øjeblik var vi alle enige.“ Det nationale Vaarbrud rev ogsaa Kongen med sig, og saaledes syntes der i et Nu skabt et enigt Danmark — at Enigheden ikke formaaede at holde, da Løftelsen var drevet bort, vil de følgende Aars Historie vise.

Der kan tvistes om, hvor straalende den danske Hærs Bedrifter var i Treaarskrigen. De var ikke smaa i Forhold til vort Krigsberedskab, men Modstandernes ringe Kræfter bør erindres. Givet er det, at Felttoget fra danske Officerers og Soldaters Side blev ført med en Fart og Glans, som kun spores i lykkelige Øjeblikke.

Vi var ikke forberedte paa Krig. Hærloven af 1842 (se S. 56) havde i høj Grad formindsket den staaende Hær, og den var ikke fæstnet endnu. Indenfor Officersstanden var der Modsætning mellem det gamle Landkadetakademi og den 1830 oprettede militære Højskole. Oberst Tscherning var væsentlig blevet udnævnt til Krigsminister, fordi man ansaa ham for egnet til en rask Organisation af Hæren, og heri fik man i det hele Ret. Han omdannede det gamle Krigskollegium til et handlekraftigt Krigsministerium, han fik med eet Slag den længe omstridte almindelige Værnepligt indført i September 1848, og han ord-

nede Hærens Rammer og tekniske Udstyr med fast Haand. Uheldigt var det derimod, at han vilde være den egentlige Øverstkommanderende. Han udnævnte Generalmajor H. Hedemann (1792—1859) til Chef for nørrejyske Armekorps, og gav ham den unge Kaptajn Frederik Læssøe (1811—50) til Stabschef, utvivlsomt for gennem denne sidste at kunne gribe ind i Hærledelsen. Læssøe viste imidlertid selvstændig og fortrinlig Dygtighed.

Da Tscherning afgik i November med det øvrige Ministerium, havde han skabt en slagkraftig Hær, men flere Gange ved sin Indgriben i Operationerne sinket deres Udvikling.

Hærens Samling fandt Sted under stor Begejstring, og en Mængde frivillige, ogsaa norske og svenske, der mindedes Løftet fra Ridehuset, strømmede til Fanerne. 29. Marts gik Hæren over Kolding Aa, samme Dag blev Haderslev besat og Dagen efter Sønderborg af Mandskab fra Flaaden. Ogsaa den slesvigholstenske Hær havde samlet sig med Begejstring, men den var mindre end den danske og manglede Officerer. Under Overledelse af Prinsen af Nør trak den sig tilbage til Bov Nord for Flensborg, mens Danskerne gik frem til Aabenraa og Graasten.

Den provisoriske Regering havde taget Sæde i Rensborg og styrkede sig i demokratisk Retning ved at optage Olshausen. Til Regeringspræsident udnævntes Francke i L. N. Scheeles Sted. Hertugen af Augustenborg sluttede sig nu til Bevægelsen. Han havde været i Berlin og der faaet Kong Frederik Vilhelm IV's Tilsagn om Støtte til Slesvigholstenerne; da han paa Hjemvejen hørte om Begivenhederne i Rensborg, misbilligede han dem først, men 31. Marts udsendte han en Erklæring om Enighed med den provisoriske Regering. Hermed var den slesvigholstenske Enhedsfront færdig.

Prinsen af Nør tog Kommandoen over den slesvigholstenske Hær, og 9. April kom det til Slaget ved Bov, hvor Danskerne under Hedemann talte ca. 11.000 Mand, Slesvigholstenerne ca. 7.000. De sidste led efter en voldsom Kamp et fuldstændigt Nederlag, der kostede dem 173 døde og saarede

og 922 Fanger; den slesvigholstenske Hær flygtede sydpaa, mens Danskerne besatte Slesvig helt ned til Danevirke og Ejderen.

Hermed vilde Krigen have været forbi, hvis Slesvigholstenerne havde staaet ene. Men Hertugen af Augustenborg havde, som sagt, i Marts sikret sig Støtte af Kongen af Preussen, der gerne vilde skaffe sin Hær ny Ære efter dens forsmædelige Afmarch fra Berlin. Mænd som Dahlmann, Historikeren G. Waitz og Juristen A. L. J. Michelsen bearbejdede Stemningen ved Forparlamentet i Frankfurt og i det tyske Folk, og de to Hertugdømmers Forening blev et Led i det tyske Enhedsprogram.

Kongen sendte 12.000 Mand til Hjælp for Slesvigholstenerne, 4. April rykkede Preusserne ind i Holsten, og efter Forbundsdagens Anerkendelse af den provisoriske Regering fulgte et Forbundskorps efter. Danmark paa sin Side henvendte sig til Magterne, især til England (der var en af Garanterne fra 1720—21 for Danmarks Besiddelse af Slesvig) og til Rusland.

Paaskedag d. 23. April angreb Preusserne og Slesvigholstenerne under General Wrangel Danskerne ved Danevirke, og Slaget ved Slesvig udkæmpedes. 30.000 Tyskere stod mod 10—12.000 Danskere; Kampen varede 8 Timer, hvorefter den danske Hær med Ære gik tilbage først til Isted Sø, siden til Als, med et Tab paa 170 døde og 433 saarede. Ved Oversø Syd for Flensborg opholdt Danskerne i en iøvrigt uheldig Fægtning Fjenden for en Dag.

Wrangel gik 2. Maj over Kolding Aa og besatte Vejle Amt for ved Kontributioner at faa Erstatning for den Skade, den overlegne danske Flaade tilføjede Tyskland ved at blokere Østersøhavnene.

Danmark fortsatte imidlertid sine diplomatiske Forhandlinger. England, hvor Hoffet var slesvigholstensk præget, takket være den tysk-nationale Prins Albert, Dronning Victorias Gemal, vilde ikke gribe ind; derimod sluttedes der den 11. Maj en Aftale med Sverige—Norge, hvorefter de to Stater til

Forsvar for det egentlige Danmark skulde stille 15.000 Mand, hvoraf dog kun ca. 5.000 naaede til Fyn.

Inden da havde dog allerede Kejser Nikolaj af Rusland grebet ind i Striden. Baade af dynastiske og politiske Grunde var han en Modstander af Rejsningen, og 8. Maj krævede han af Preussen Nørrejyllands Rømning, hvilken iværksattes sidst i Maj.

Danskerne havde nu udvidet deres Hær til 20.000 Mand, og med 14.000 Mand gjorde Hedemann 28. Maj et Udfald i Sundeved mod Forbundstropperne, der stod paa Dybbøl Bjerg. Efter en haard Kamp, hvori Generalerne F. R. H. Bülow (1791—1858) og Nordmanden F. A. Schleppegrell (1792—1850) udmærkede sig, erobrede Danskerne Dybbøl Bjerg og Nybøl. For at hævne Nederlaget førte Wrangel en Del af sine Tropper til Sundeved og angreb med overvældende Styrke 5. Juni. Danskerne gik først tilbage, men besatte om Aftenen de gamle Stillinger, hvorefter de næste Dag gik tilbage til Dybbøl Bjerg.

De to Sejre styrkede Tilliden i Folket, men skadede os hos Magterne ved de Underhandlinger, der førtes i London. Den Tanke, der her vandt Tilslutning hos de fremmede Diplomater, var Slesvigs Deling efter Sproggrænsen, men den støttedes hverken af Danmark eller Slesvigholstenerne, og det foreløbige Maal blev da en Vaabenstilstand. Preussen var villigt hertil, dels paa Grund af Trusler fra Rusland, dels fordi den overmægtige danske Flaade ødelagde dets Østersøhandel. Efter at Forhandlingerne var flyttet fra London til Malmø, sluttedes der 2. Juli en Vaabenhvile paa 3 Maaneder, som dog forkastedes af den tyske Rigsforstander i Frankfurt; først 26. August kom en Vaabenstilstand paa 7 Maaneder i Stand, hvorefter Slesvig skulde rømmes af Tropperne paa begge Sider, og der skulde indsættes en blandet Fællesregering, af hvis fem Medlemmer Kongen af Danmark skulde vælge to, Kongen af Preussen to og begge i Fællesskab en Formand. Denne Ordning vakte lige stor Utilfredshed hos begge Parter, og baade Danskerne og Slesvigholstenerne klagede over, at deres Rettig-

heder blev tilsidesat. Da Kommissionen begunstigede de sidste, var faktisk begge Hertugdømmer i Slesvigholstenismens Magt, hvilket gav Anledning til Sammenstød med den danske Befolkning, især ved Brøns Januar 1849.

Fredsforhandlingerne fortsattes, og den danske Regering, især Monrad, nærmede sig nu mere og mere Tanken om Slesvigs Deling, som den før havde været imod. Den i sig selv rationelle Udvej var dog i Øjeblikket uigennemførlig; den mødte Modstand hos Kongen, der havde udtalt sig skarpt imod den ved Revyen paa Lerbækgaards Mark September 1848, og de konservative Helstatsmænd, de Nationalliberales store Flok og Bondevennerne var alle i lige høj Grad imod Tanken, som ogsaa fordømtes af de danske Slesvigere. Indrepolitiske Forhold spillede med ind, og 15. November udtraadte Bluhme, Monrad, Lehmann, Knuth og Tscherning af Ministeriet (Hvidt var allerede tidligere udtraadt) og erstattedes af de nationalliberale J. N. Madvig (Kultusminister) og H. N. Clausen (uden Portefeuille), den mere konservative P. G. Bang (der fik det nyoprettede Indenrigsministerium) samt de konservative Sponneck (Finansminister) og C. F. Hansen (Krigsminister); A. W. Moltke beholdt Præsidiet og blev Udenrigsminister, og Bardenfleth fortsatte som Justitsminister.

Madvig (1804—86) var en glimrende klassisk Filolog, et klart og skarpt Hoved, af en fin Kultur og med et lidenskabeligt Sind. Om Clausen er tidligere talt; han var 10 Aar ældre, køligere, nationalt vidtgaaende, politisk forbeholden. Begge de to Mænd var Venner af Slesvigs Deling, men de bøjede sig for Ministeriets Flertal, og Instruksen for Fredsforhandlingerne gik ud paa Fastholdelse af Tanken om Slesvigs udelte Forbindelse med Danmark dog med en Forfatning for dets særlige Anliggender, mens Holsten, helt skilt fra Slesvig, maaske kun vilde komme i Personalunion med det øvrige Rige.

Underhandlingerne førte dog ikke til Resultat, 26. Februar 1849 opsagde den danske Regering Vaabenstilstanden, og 3. April begyndte Krigen igen. Nogle Uger efter udsendtes

et Forfatningsudkast for Slesvig, væsentlig efter Bangs Forslag. Herefter skulde Slesvig have en selvstændig Forfatning parallelt med Kongerigets.

Begge Parter havde styrket sig til Krigens Fortsættelse. Slesvigholstenerne, der havde erstattet Fællesregeringen med et Statholderskab bestaaende af Fr. Reventlow og Beseler, opstillede 20.000 Mand under den preussiske General Bonin og fik af den nye Frankfurt-Regering sendt 40.000 Mand under General Prittwitz. Danmark havde rejst 41.000 Mand, og den energiske Krigsminister C. F. Hansen planlagde en senere opgivet Landgang ved Eckernförde samtidig med en Fremrykning nordfra. Tropperne rykkede frem til Sundeved, men 5. April led Danmark et forsmædeligt Nederlag ved Eckernförde, hvor Linieskibet „Christian VIII" i Kamp med Kystbatterier sprang i Luften, og Fregatten „Gefion" blev erobret. Tabet var mindre materielt end moralsk, men den øverstkommanderende General G. C. Krogh (1785—1860) og hans Stabschef Læssøe afskedigedes og erstattedes af General Bülow med Oberst Flensborg som Stabschef.

Slesvigholstenerne hæmmedes i deres Krigsførelse af Forholdene i Tyskland, hvor Kongen af Preussen ikke vilde overtage Ledelsen af Enhedsværket. Prittwitz overlod derfor de første Operationer til Bonin, der 23. April under Kamp overskred Kolding Aa og indesluttede Fredericia, mens Prittwitz gik nordpaa til Midtjylland. Brigadechefen, Nordmanden General Olaf Rye (1791—1849) ledede mesterlig Danskernes Tilbagetog. Med stor Færdighed førte han sin Hovedstyrke fra Helgenæs over Fyn til det belejrede Fredericia, hvor ogsaa en Brigade fra Als under de Meza samledes i Begyndelsen af Juli.

General Bülow havde her samlet ca. 24.000 Mand, hvoraf ca. 19.000 deltog i det glansfulde Udfald 6. Juli mod Bonins 14.000 Mand. Efter en voldsom Kamp, hvorunder Rye, en smuk og tapper Soldaterskikkelse, faldt foruden over 500 Danskere, erobredes Fjendens Skanser; Sejren vakte Jubel i Landet.

Allerede inden Rygtet om Slaget ved Fredericia havde spredt sig, var der imidlertid aftalt en foreløbig Fred i Berlin, og den undertegnedes den 10. Juli. Den betød en Art Kompromis: Slesvig skulde have en egen Forfatning og ikke knyttes nærmere hverken til Danmark eller Holsten. En Kommission bestaaende af en Dansker og en Preusser med en engelsk Opmand skulde styre Slesvig foreløbig, og den sydlige Del skulde besættes af preussiske, den nordlige af svensk-norske Tropper.

Disse Bestemmelser vakte stor Uvillie i Kiel, hvor man følte sig forraadt af Tyskland, og Forholdene i det tvedelte Slesvig var ikke heldige. De preussiske Soldater lystrede slet ikke Kommissionens Ordrer, hvorfor Embedsmændene styrede helt i slesvigholstensk Aand, sendte Skatterne til Rensborg og lod Statholderskabet have faktisk Myndighed over hele Sydslesvig. Indenfor Ministeriet var der Uenighed om Kravene overfor den endelige Fredsslutning; Madvig, Clausen, Sponneck og Bardenfleth ønskede en Deling af Hertugdømmet, men kunde heller ikke nu sætte denne Tanke i Værk. Det vedtoges i September at kræve en Forfatningsforbindelse mellem Danmark og Slesvig, og Bang, der ønskede en egen Forfatning for Slesvig, udtraadte derefter af Ministeriet og erstattedes af M. H. Rosenørn, Stiftamtmand paa Island.

I det hele var der ikke Enighed i Danmark om dette modificerede nationalliberale Program; saaledes krævede A. S. Ørsted, C. Moltke og Criminil en Samling af de to Hertugdømmer med fælles Landdag og tysk Sprog i den øverste Styrelse, M. Goldschmidt, Bluhme og Scheele en Tredeling af Riget, saa hver af de tre Landsdele fik egen Forsamling, fra hvilke delegerede skulde forhandle om Fællesanliggender.

Der forhandledes uden Resultat i Berlin i flere Maaneder, og begge Parter rustede. 2. Juli 1850 sluttedes en simpel Fred med Preussen uden Afgørelse af Stridsspørgsmaalene. Vigtigere var det, at der 2. August undertegnedes en Protokol i London mellem de ikke-tyske Stormagter og de tre nordiske Riger, hvor det danske Monarkis Udelelighed opstilledes som Maal.

Hermed syntes Faren for en Splittelse ved Kongens Død afværget.

Faa Dage efter ægtede Kongen Louise Rasmussen, der samtidig fik Navnet Grevinde Danner.

Slesvigholstenerne havde ikke deltaget i Fredsforhandlingerne, og i Juli 1850 begyndte de Krigen under Førelse af den tidligere preussiske General Wilh. Willisen og med en Hær paa 34.000 Mand. Danmark opstillede 39.000 Mand under General Krogh. 24. Juli kom det til Sammenstødet ved Helligbæk, og Dagen efter mødtes 31.000 Danske med 27.000 Slesvigholstenere lidt sydligere ved Isted, en Mils Vej Nord for Slesvig. Der udspandt sig her det hidtil største og blodigste Slag Nord for Ejderen, der varede fra tidlig Morgen til ud paa Eftermiddagen og efter skiftende Lykke førte til Slesvigholstenernes Flugt til Rensborg. Danskerne havde et Tab paa 3.600 Mand, Modstanderne paa 2.800. Blandt de faldne var General Schleppegrell og Oberst Læssøe.

Danskerne satte sig fast i Danevirkestillingen og afslog i September Willisens Forsøg paa at tage Mysunde. I Oktober rettede han kraftige Angreb paa Frederiksstad nær Ejderens Udløb, men sloges tilbage med stor Tapperhed af Nordmanden Oberst Hans Helgesen.

Hermed var Krigen i Virkeligheden endt. Bestyrelseskommissionen i Slesvig opløstes, og Kongens Kabinetssekretær F. F. Tillisch (1801—89) udnævntes til Regeringskommissær.

I November 1850 paatvang Kejser Nikolaj ved Olmütz-Overenskomsten Preussen sin Villie; Frederik Vilhelm maatte opgive alle Forsøg paa at samle Tyskland og forpligte sig til at medvirke ved den holstenske Regerings Underkuelse. I Januar 1851 opløstes den slesvigholstenske Hær, Statholderskabet ophævedes, preussiske og østrigske Tropper besatte Holsten, og de tyske Stormagters Kommissærer overtog Styrelsen. Danmark var nu Herre til Ejderen.

Hermed var Opgaven for de danske Politikere imidlertid ikke løst. Den hjemvendende Hær hilstes med Begejstring, og den danske Soldats Indsats og de vundne Sejre vakte en

Sejrsfølelse i Landet, der holdt sig længe. Spørgsmaalet om Slesvigs Forfatning og nationale Ordning stod imidlertid tilbage. Og Besværet hermed tyngede haardt paa det under Krigen skabte Forfatningsværk.

3. Junigrundloven.

Ved Martsministeriets Udnævnelse erklærede Frederik VII, som nævnt, at han nu betragtede sig som konstitutionel Konge. Den Omstændighed, at Kollegierne erstattedes af ansvarlige Ministre, var i Virkeligheden mindre betydningsfuld, end man skulde tro, eftersom de sidste Enevoldskonger i høj Grad havde henholdt sig til deres Ministre. Der skete absolut intet egentligt Skifte indenfor Embedsetaten; ældre og yngre arbejdede sammen, konservative og liberale, og Formerne forblev i meget de gamle.

Heller ikke i den almindelige Lovgivning skete der store Indgreb; Censuren hævedes. Oprettelsen af nye Stamhuse standsedes, en Lov om Forbedring af Husmænds og Indersters Kaar udstedtes, og Krigen medførte almindelig Værnepligt.

Der forestod imidlertid Vedtagelsen af en ny Forfatning, og den skulde ske ved Folket. Kundgørelsen af 28. Januar ophævedes. Der var megen Uenighed i Ministeriet om den Valglov for en Rigsforsamling, der skulde forelægges Stænderne. Monrad holdt, som altid, paa bred almindelig Valgret, Tscherning støttede ham, hvorimod Hvidt, der tvivlede om Bøndernes Intelligens, Moltke og Bluhme ønskede Garanti for de valgtes saglige Dygtighed. Bardenfleth vilde have to Valgklasser eller indirekte Valg. Resultatet blev een Valgklasse med 30 Aars Aldersgrænse; efter Monrads og Hvidts Forslag bestemtes, at en Fjerdedel af Forsamlingen skulde vælges af Kongen.

De konservative angreb stærkt den almindelige Valgret, medens paa den anden Side Bondevennerne rasede over de kongevalgte og stemplede de Nationalliberale som Forræ-

dere. Dog vedtoges Valgloven af begge Stænderforsamlinger, og herved indførtes for første Gang almindelig Valgret i Danmark. Med disse Beslutninger og enkelte andre, som Krigsforholdene gjorde nødvendige, ophørte Provinsialstænderne. 5. Oktober fandt Valget Sted med en Deltagelse paa 33 %. Der valgtes 114 ved Folkevalg og 38 af Kongen. Forsamlingen faldt i tre omtrent lige stærke Grupper. Højre havde talrige kongevalgte og talte Mænd som Ørsted, David, Algreen-Ussing, Bang, Juristen J. E. Larsen og Godsejeren P. B. Scavenius. Centrum var de Nationalliberale, med en Række udmærkede Dygtigheder, Andræ, Clausen, Hall, Hvidt, Krieger, Madvig, Ploug og Schouw. Til Venstre stod Bondevennerne med Balthasar Christensen, J. A. Hansen, Gleerup og Frederik Barfod. Hertil hørte ogsaa Tscherning, der var kongevalgt, medens Grundtvig stod udenfor Grupperne. Til Formand valgtes Schouw.

Det Grundlovsforslag, der skulde forelægges Rigsforsamlingen, var oprindelig skrevet af Monrad i Forening med Lehmann. Det første Udkast viser baade Monrads hensynsløse Tro paa den rene Frihedsidé og Lehmanns klare Sprog og fransk-paavirkede Ideer. Det gik i flere Henseender langt videre end den endelige Grundlov, saaledes var Ordener og Titler afskaffede, der var samme Vælgerkorps til Rigsdagens to Kamre som til Rigsforsamlingen, og der var indsat en Række landboreformatoriske Bestemmelser, bl. a. Fæsteforholdets Afløsning.

Udkastet blev gennemgaaet med Bardenfleth og Hvidt, derpaa med det samlede Ministerium, der bl. a. strøg Landboreformerne, og endelig sat i Stil af Generalprokurøren Algreen-Ussing.

Rigsforsamlingen traadte sammen 23. Oktober. Tre Uger efter afløstes Martsministeriet af Novemberministeriet (se S. 89), og Monrad var nu ikke mere Minister. Da han heller ikke var Medlem af Rigsforsamlingen, stod han helt udenfor den direkte Forhandling om Grundloven.

Det viste sig snart, at der i Rigsforsamlingen baade hos Højre og Centrum var en voksende Uvillie mod Udkastets almindelige Valgret. Et Forslag fra Overretsprokurator C.

M. Jespersen om en Skatte- og Ejendomscensus som Valgretsbetingelse havde endog Støtte fra Krieger og Hall.

Under disse Forhold greb Monrad udefra ind i Debatten. Han var Februar 1849 blevet Biskop paa Laaland-Falster; nu gav han i Bladartikler og personlige Møder med Rigsforsamlingens Medlemmer en Række saare betydningsfulde Indlæg til Fordel for den almindelige Valgret, og man maa tillægge hans Optræden stor Indflydelse paa det endelige Resultat.

Forhandlingerne var til Tider vanskelige. Venstre og Centrum havde Flertal, men var ikke enige; mange af Centrum stod Højre nær.

Hovedslaget stod paa Spørgsmaalet om Rigsdagens Sammensætning. Venstre vilde Etkammer og almindelig Valgret. Højremanden, den fremragende Jurist Professor J. E. Larsen (1799—1856), en i smaa Kaar født Mand, skarpsindig og fast, fremsatte et interessant Forslag. Han vilde kombinere Stændervalgloven med Grundlovsudkastet, have 100 Medlemmer valgt efter Stænderreglerne i liberalere Form og 50 efter Grundlovsudkastets Valgmaade og nøjes med eet Kammer. Ogsaa Andræ foreslog eet Kammer. Centrum holdt paa Udkastets to Kamre med ens Valgretsbetingelser, men enkelte af Partiet gik sammen med Højre i Bestræbelsen for at give Landstinget en af Garantier underbygget Sammensætning. Efter at Monrads Optræden i Øjeblikket havde bidraget til at nedslaa alle Angreb paa den almindelige Valgret til Folketinget, samlede Højres Politik sig mere og mere om Landstinget.

Det gjaldt for den almindelige Valgrets Venner om at faa den hurtig vedtaget. Mange af Centrum, selv de, der ikke gik sammen med Højre, var betænkelige ved den. Strømmen i Europa gik i konservativ Retning, og baade de jyske Bønder og de københavnske Haandværkere stod uforstaaende eller uvenligt overfor den almindelige Valgret. Haandværkernes Standpunkt bestemtes af deres Frygt for et Landbotyranni.

Alle Udvalgets Indstillinger forkastedes undtagen Centrums, der, som sagt, fastholdt Udkastets to Ting med ens Valgret. Det endelige Resultat blev imidlertid et af to Medlemmer

af højre Centrum, Højesteretsassessor P. D. Bruun og Overretsprokurator C. M. Jespersen fremsat Forslag, der gjorde Valgbarheden til Landstinget afhængig af 2400 Kr. aarlig Indtægt eller en Skat paa 400 Kr. og lod Valgene være indirekte. Baade Højre og Regeringen gik ind herpaa, og Venstre, der saaledes fik Afgørelsen, greb Forslaget af Frygt for yderligere Forskydning i konservativ Retning. 7. Maj vedtoges det, og Rigsdagen kom derefter til at bestaa af Folketing og Landsting, hvis Medlemmer senere ved Valgloven sattes til 100 og 51. Folketinget valgtes paa 3 Aar ved direkte Valg i Enkeltmandskredse af alle uberygtede Mænd, der var fyldt 30 Aar, havde egen Husstand, ikke var ude af Raadighed over deres Bo og ikke nød eller havde nydt Fattigunderstøttelse, som ikke var tilbagebetalt; valgbare var alle uberygtede Mænd over 25 Aar. Landstinget valgtes paa 8 Aar ved indirekte Valg af alle Folketingsvælgere. Valgbarhedsalderen var 40 Aar. Landstinget opløstes efter de samme Regler som Folketinget.

Forhandlingerne om de øvrige Paragraffer i Grundloven havde et forholdsvis fredeligt Forløb. Grundtvig fik Indflydelse paa enkelte Punkter, bl. a. skyldtes Løftet om Offentlighed og Mundtlighed i Retsplejen ham. Som Formand for Grundlovsudvalget udmærkede A. F. Krieger sig.

25. Maj vedtoges Grundloven i sin Helhed med 119 Stemmer mod 4 (Ørsted, Algreen-Ussing, David, P. B. Scavenius) og stadfæstedes 5. Juni af Frederik VII. Han var i det afgørende Øjeblik meget utilbøjelig dertil og synes at være tilskyndet til at skrive under af Louise Rasmussen og af C. Berling, der var hans Privatsekretær.

„Danmarks Riges Grundlov" gjaldt foreløbig ikke for Sønderjylland, heller ikke for Island. Den gjorde Danmark til et konstitutionelt Monarki med uansvarlig Konge og ansvarlige Ministre, der udnævntes og afskedigedes af Kongen; i Forening udgjorde de Statsraadet, i Reglen under Kongens Forsæde. Ministeriets Førstemand var Premierministeren.

Kongen havde den højeste Myndighed over Hær og Flaade, kunde erklære Krig, slutte Fred og indgaa Traktater. Han

sammenkaldte og hjemsendte Rigsdagen og kunde opløse den. I særdeles paatrængende Tilfælde kunde han (ifølge § 30) udstede foreløbige Love, naar Rigsdagen ikke var inde. Rigsretten, der bestod af 16 Medlemmer, halvt af Højesteret og halvt af Landstinget, paakendte Sager anlagte af Kongen eller Folketinget mod Ministeriet.

Den borgerlige Frihed var omgærdet af en Række Paragraffer; Ejendomsretten erklæredes for ukrænkelig; alle Privilegier knyttede til Adel, Titel og Rang ophævedes; Ret til Fattigunderstøttelse og Undervisning fastsloges; der tilsikredes almindelig Trykkefrihed under Ansvar for Domstolene, og Censur skulde ikke mere kunne indføres. Der gaves en Del Løfter om videre Udvikling af de borgerlige Friheder: Retsplejen skulde adskilles fra Forvaltningen, Offentlighed og Mundtlighed indføres i Retsplejen, Nævninger ligesaa i Misgernings- og politiske Sager, Næringsfrihed og selvstændigt Kommunestyre stilledes i Udsigt; Len, Stamhuse og Fideikommis'er skulde overgaa til fri Ejendom, Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov.

Junigrundloven var i sin Helhed skabt af de Nationalliberale, paa et Hovedpunkt stærkest præget af Monrad. Den brød skarpt med en Udvikling paa flere Decennier, hvis Forudsætninger vedblev at bestaa, og den stillede Krav til Folkets Modenhed, som det viste sig svært at opfylde. Med store Betænkeligheder var Højre og mange af de Nationalliberale gaaet med til den, og disse Betænkeligheder gav sig i de kommende Aar betydningsfulde Udslag. Ubeskaaret gjaldt Loven kun i seks Aar, og der skulde derefter gaa over et halvt Aarhundrede, før man — kun med delvis Ret — kunde proklamere Junigrundlovens Genindførelse.

4. Ejderpolitikkens Nederlag 1851—52.

Den sejrrige Krigs Resultater var ganske usikre. Holsten var besat af preussiske og østrigske Tropper, og Slesvig havde ingen Forfatning. Det afhang af Magterne, om Danmark skulde faa Holsten tilbage, og den endelige Ordning af Arvespørgs-

maalet trængte sig paa. Ude i Europa var der indtraadt en Reaktion efter Februarrevolutionen, og de danske Nationalliberale betragtedes med Mistillid i Udlandets Hovedstæder.

Under disse Omstændigheder skete der betydningsfulde Forskydninger i Partiforholdene. De Nationalliberale holdt som Helhed stadig fast ved Ejderprogrammet, men Godsejerne, der netop nu (December 1850) dannede „Grundejerforeningen", sluttede sig til de gamle Helstatsmænd, der havde opstillet Monarkiets Tredeling under fælles Monark som Maal. I samme Retning vendte sig de fleste Bondevenner under Ledelse af Tscherning. Opretholdelsen af den nylig vundne danske Forfatning, med dens almindelige Valgret, der meget vel kunde trues af Reaktionen i Europa, var for dem mere betydningsfuld end Slesvigs nære Tilknytning til Kongeriget.

Der fulgte da efterhaanden en mere og mere helstatlig Regeringspolitik. Novemberministeriet havde lagt Delingstanken til Side som uigennemførlig overfor Folkestemningen og arbejdede paa et Forslag til Monarkiets Ordning, der efter et Løfte fra Kongen fra Juli 1850 skulde forelægges en Kreds af ansete Mænd (Notabler).

Samtidig havde Ministeriet taget den nationale Opgave i Slesvig op paa en Maade, der ikke blev til Gavn. F. F. Tillisch, der var blevet Regeringskommissær med uindskrænket Myndighed (se S. 92), vilde gennemføre den nøjest mulige Forening mellem det og Kongeriget. Han anvendte i skærpet Grad Begrebet Oprørere overfor Slesvigholstenerne og bidrog til at øge Bitterheden. Navnlig gjaldt dette paa Sprogpolitikkens Omraade. Den ledende her var Th. A. Regenburg (1815—85), senere Departementschef i slesvigsk Ministerium, en Sønderjyde af stor Retsindighed, men en Kancelliembedsmand uden Blik for det praktiske Livs Nuancer. At han til Bunds gennemførte Forordningen fra 1840 (se S. 57) om Dansk som Kirke-, Skole- og Retssprog i Nordslesvig, var kun rimeligt. Men han gik videre og indførte ved Sprogreskripterne fra 1851 dansk Skolesprog og blandet dansk-tysk Kirkesprog i 48 Landsogne i Mellemslesvig. Herved fik enkelte faktisk tysk-

talende Sogne halvt dansk Sprog. Alle de skiftende Regeringer — helstatsvenlige som nationalliberale — fastholdt denne Ordning, men den vakte Uvillie i hele Mellemslesvig og kritiseredes af kendte Danskere. Den bar Hovedskylden for, at Angel nu blev helt bevidst tysk. Yderligere svækkede den rigoristiske Foranstaltning Danmark overfor Magterne.

De danske Tropper forblev i Slesvig til i Begyndelsen af 1851 og holdt Landet i Belejringstilstand. I Læ af dem ryddede Tillisch haardhændet op mellem upaalidelige og uloyale Embedsmænd. Først i Maj 1851 gav Regeringen almindelig Amnesti, hvorfra dog blev undtaget den augustenborgske Familie, frafaldne Embedsmænd og en Række fremtrædende Medlemmer af den slesvigholstenske Styrelse, deriblandt Friedrich Reventlow-Preetz.

Imidlertid arbejdede Ministeriet med den Forfatningsplan, der skulde forelægges Notablerne. Den skyldtes især Sponneck og byggede paa Ejderprogrammet, men gjorde Helstatsmændene den Indrømmelse, at Slesvig ikke skulde indlemmes i Danmark. Holsten skiltes fra Slesvig og skulde kun have Konge, Diplomati og Hær fælles med Resten af Monarkiet. Slesvig fik en egen Forsamling, men en Forfatning forenede det og Kongeriget i visse Fællesanliggender. Paa en Rejse til Berlin og Wien fik Sponneck det Indtryk, at de tyske Magter havde Mistillid til de Nationalliberale, og dette paavirkede baade ham og andre i helstatlig, konservativ Retning. Omtrent samtidig havde Udenrigsministeren H. Reedtz, der August 1850 havde efterfulgt A. W. Moltke, i Warschau faaet et lignende Indtryk af Ruslands Stilling. Tsaren krævede ligefrem, at Madvig og Krigsminister Hansen samt Tillisch, der Marts 1851 var udnævnt til slesvigsk Minister, skulde gaa af. Dette medførte Ministeriets Afgang og i Juli et nyt Ministerium A. W. Moltke med stærkere helstatligt Præg; Clausen og C. F. Hansen udtraadte, og Tillisch blev Indenrigsminister efter Rosenørn. Carl Moltke indtraadte som Minister uden Portefeuille, men Madvig blev siddende, da de Nationalliberale nægtede at lade ham falde; den fine Jurist A. V. Scheel blev Ju-

stitsminister i Stedet for Bardenfleth, som blev slesvigsk Minister.

Et Par Dage efter afgav Notabelforsamlingen, der havde forhandlet i Flensborg fra Maj, sin Betænkning. Forsamlingens Sammensætning var af Novemberministeriet paavirket i national Retning, og Resultatet blev en Vedtagelse af Regeringsudkastet, ændret noget i ejderdansk Retning. I det nye Ministerium var der Uenighed; Carl Moltke ansaa ikke uden gode Grunde det vedtagne Forslag for uigennemførligt, og da Flertallet holdt paa det, traadte han og Reedtz tilbage i Oktober, hvorefter C. A. Bluhme blev Udenrigsminister.

Forinden havde Juliministeriet bragt Arvespørgsmaalet et vigtigt Skridt videre. De nærmeste Arvinger til Tronen, Charlotte af Hessen, hendes Søn Frederik og ældste Datter, overdrog deres Ret til den yngre Søster Louise, der atter overdrog den til sin Mand, Prins Christian af Glücksborg, til Fordel for hvem Tsaren 5. Juni 1851 havde givet Afkald paa Gottorpernes Arveret til Holsten, saa længe Prinsens mandlige Arvinger levede. Dette savnede dog foreløbig Magternes Tilslutning.

Den betydeligste Diplomat i Oktoberministeriet var C. A. Bluhme. Mangeaarig ledende Finansmand og under Krigen Kongens Kabinetssekretær var han baade Teoretiker og Praktiker i sin Politik, en kølig, logisk Natur, der i høj Grad regnede med det opnaaelige. Da Løsningen af det slesvigske Forfatningsprogram i nationalliberal Aand havde vist sig farlig eller umulig, byggede Bluhme resolut sin Politik paa Helstaten. Han havde her Grevinde Danner som Modstander, men Kongen personlig snarest som Tilhænger, og i Rigsdagen kunde han støtte sig til Bondevennerne og sikre sig deres Støtte af en Helstatspolitik mod Løfte om at bibeholde den almindelige Valgret i Kongeriget. I Valget mellem en national og en demokratisk Politik tog Bondevennerne resolut Parti for den sidste, selv om Helstaten ogsaa rummede en Trusel mod Juni-Grundloven. L. N. Scheele var ivrig for at skabe Alliance mellem Helstatsmændene og Bondevennerne.

Notabelprogrammet blev afvist af Magterne, fordi de ikke vilde tillade, at Holsten stilledes ringere end Slesvig, eller at dette knyttedes nærmere til Danmark end til Holsten. Bluhme forelagde da i November 1851 en fuldt udarbejdet Helstatsplan. Madvig udtraadte af Ministeriet, fordi han stadig holdt paa en Deling, og erstattedes af P. G. Bang. Rigsdagen fastholdt vel næsten enstemmigt Kravet om, at de to Hertugdømmer skulde holdes adskilte fra hinanden og om en dansk-slesvigsk Fællesforfatning, men Bondevennerne erklærede sig straks efter villige til at støtte Ministeriet, da den europæiske Reaktion vandt en ny Sejr ved Napoleons (III) Statskup 2. December. Bluhme vekslede da i December 1851 en Række Noter med de tyske Magter, som godkendte hans Forslag paa Betingelser, der udtryktes i de saakaldte Aftaler af 1851—52.

Efter disse Aftaler maatte Slesvig ikke inkorpereres i Danmark, og intet maatte foretages, der havde en saadan Indlemmelse til Formaal. Men heller ikke mellem Slesvig og Holsten indbyrdes maatte der tillades nogen nærmere Forbindelse end mellem hvert af disse Hertugdømmer og Kongeriget. Riget skulde saaledes være en tredelt Enhed. Endvidere lovede man, at Hertugdømmernes Stænder og den danske Rigsdag maatte medvirke ved Udarbejdelsen af den nye Fællesforfatning. Østrig udtalte Haabet om, at denne maatte blive konservativ og ikke efter Juni-Grundlovens Mønster. Da Bluhme fremsatte dette Program og tillige krævede, at Greverne Carl Moltke og H. Reventlow-Criminil skulde have Sæde i Ministeriet som Ministre for Slesvig og Holsten-Lauenburg for at vise Udlandet, at det var Alvor med Helstatsprogrammet, opløstes Ministeriet Januar 1852. Bluhme blev selv Premierminister og Udenrigsminister i det nye Kabinet, Januarministeriet; Sponneck, Bang og Scheel blev siddende, C. F. Hansen blev atter Krigsminister, Carl Moltke Minister for Slesvig og Reventlow-Criminil for Holsten-Lauenburg. A. W. Moltke udtraadte. Ligesaa Tillisch og Bardenfleth, som ønskede nærmere Forbindelse med Slesvig.

Dagen efter, 28. Januar 1852, udkom den kgl. Kundgørelse, der beseglede Ejderpolitikkens Nederlag. Junigrundloven

vedblev at være gældende for Kongeriget alene, men Slesvig og Holsten lovedes der hver for sig en stændersk Repræsentation med besluttende Myndighed i Stedet for de tidligere raadgivende Forsamlinger. De fælles Sager skulde undergives fælles Styre og senere en fælles Forfatning; de omfattede Udenrigs-, Finans- og Forsvarsvæsen. Fire af Ministrene blev saaledes fælles; endvidere vedblev de tre Ministerier for Kongeriget at bestaa, Justits-, Indenrigs- og Kultusministeriet, og Slesvig og Holsten-Lauenburg fik hver sit Ministerium. Alle Ministre skulde have Sæde i København, og Gehejmestatsraadet under Kongens personlige Forsæde genindførtes for Monarkiets Fællesanliggender. Dets Medlemmer blev kun ansvarlige overfor Kongen. Statsraadet ophævedes formelt først 2. Oktober 1855, men opslugtes i Virkeligheden allerede nu af Gehejmestatsraadet.

Hermed var et Afsnit af vor nationale Politik foreløbig afsluttet. Ejderprogrammet var forladt, og Monarkiet som Helhed fra før 1848 samledes paa ny, da de tyske Tropper faa Uger efter Kundgørelsen forlod Holsten.

Det skete vakte Uvillie baade hos de Nationalliberale og Bondevennerne. De første maatte se deres Krav om Slesvigs Tilknytning til Danmark afvist, og begge Parter havde Grund til at frygte for Ændringer i Junigrundloven, naar den i Kundgørelsen lovede Fællesforfatning skulde gives.

5. Partier, Administration, Reformer 1848—52.

Der var i Junigrundlovens første Aar politisk set tre Partier i Landet. Nationalt set var Delingslinierne ikke helt de samme, og indenfor og mellem Partierne var der sociale Modsætninger, som yderligere splittede og virkede med til, at der ikke blev dannet noget fast Regeringsparti til nogen af Siderne. Modstandere af Grundloven var oprindelig de konservative, der væsentlig bestod af Embedsmænd og Godsejere. Embedsmændene dannede et, dog ikke stærkt udpræget, Eureaukrati, som førte sine Traditioner med sig fra Enevældens Dage. Der

skete her vel noget af et Skifte 1848, men det varede længe, før det blev gennemgribende. Det er tidligere sagt, at Overgangen fra Kollegiestyre til Ministerier ikke var af saa stor Betydning, som man kunde tro, fordi Kollegiesystemet alt var smuldrende under Enevælden. En anden Aarsag til det samme var, at Mændene ingenlunde alle var nye. Politikere som P. G. Bang, Bluhme og Sponneck stod det gamle Styre nærmest, og de fleste af de Nationalliberale, der blev Ministre, var selv Embedsmænd og arbejdede i Admininistrationen særdeles godt sammen med de ældre. Mange af de ledende Mænd, saaledes P. G. Bang, havde i Martsdagenes Panik et stærkere Indtryk af en Omvæltning, end der i Virkeligheden blev Tale om. Baade i Ministerierne og i Rigsdagen blandedes gammelt og nyt, og der gik henved tyve Aar, før et nyt Slægtled af de Nationalliberale havde arbejdet sig op gennem Administrationens Stadier, saa at et virkeligt nationalliberalt Embedsstyre var skabt.

Godsejerne ejede en Ottendedel af Landets Hartkorn og var næsten alle konservative. De var ikke alle uvillige til en Fæsteafløsning mod fuld Erstatning, men de vilde have Fæstejorden overladt til fri Ejendom og stødte her paa Modstand baade hos Bondevennerne og de Nationalliberale. Fra 1843 havde Godsejerne deres Organisation i „Godsejerforeningen", og de var Medstiftere af „Grundejerforeningen" i 1850, der ogsaa optog Købstadfolk, som frygtede en frisindet Lavslovgivning. Tre af Hovedmændene i denne Forening kom senere til at spille en Rolle i Landets Politik, Grev C. E. Frijs-Frijsenborg, Baron C. F. A. Blixen-Finecke og Grev L. Holstein-Holsteinborg. Stænderforfatningen havde sikret Godsejerne en betydelig Indflydelse, som de ganske mistede ved Juni-Grundlovens almindelige Valgret. De blev derved i Virkeligheden skubbet helt ud af det politiske Liv.

Den nye Forfatnings Støtter var de Nationalliberale og Bondevennerne. De dannede tilsammen et stærkt Flertal i Rigsdagen, men de var ingenlunde organiserede som vore Dages Partier, og var langt fra i fast Forstaaelse med hinanden. Af de

første Rigsdages Bondevenner var kun ca. en Trediedel Bønder, Resten Embedsmænd, Bestillingsmænd, Skribenter o. l. Af de Nationalliberale hørte Størstedelen til den bedre stillede Borgerstand eller til Akademikerne; endelig var der ikke faa nationalliberale Proprietærer. Udenom de i sig selv løse Partirammer dannede der sig paa Rigsdagen Modsætninger mellem de egentlige Bønder, til hvem de faa fra den lavere Borgerstand sluttede sig, og et Bourgeoisi af Embedsmænd og Akademikere, som i meget byggede videre paa Forholdene fra Enevældens Tid. I mange Spørgsmaal, ikke mindst indenfor Finanserne og Administrationen, mærkede man denne Modsætning, en Kamp fra de ved den frie Forfatning politisk skabte Klassers Side for at vinde frem til virkelig Ligeberettigelse med de højere Lag. Medens de afgørende Debatter og Afstemninger prægedes af forfatningsmæssige og nationale Spørgsmaal, førtes denne Kamp mere i det stille i det daglige Arbejde, men var ikke mindre betydningsfuld.

I Forfatningsspørgsmaalet virkede det fra Begyndelsen splittende, at mange af de Nationalliberale var aabenbare eller skjulte Modstandere af den almindelige Valgret. Her stod Bondevennerne enige, mens der ellers var ret store Forskelligheder mellem de mere udviklede sjællandske Bønder og de tungere jyske. Den voksende grundtvigske Bevægelse især paa Øerne med dens store nationale og kirkelige Interesse dannede en ny Delingslinie indenfor Partiet, hvor navnlig Jyderne repræsenterede en stærk Fornuftmæssighed baade i nationale og militære Spørgsmaal.

Nationalt set var de Nationalliberale oprindelig Ejderdanske, mens Bondevennerne for en Del stod Helstaten nærmest og derfor til Tider kunde samvirke med de konservative.

Socialt skilte den foran omtalte Kamp for Ligeberettigelse. Bondevennerne havde fra Begyndelsen rettet deres Agitation netop mod Embedsmænd og Akademikere, „de doktrinære", som de kaldtes, et Navn, der var hentet fra Guizots liberale i Frankrig og betegnede Mænd, for hvem det teoretisk

statsretslige Moment i Forfatningslivet var afgørende modsat en rent praktisk bestemt Reformpolitik.

Det var ingenlunde altid med Rette, at denne Betegnelse brugtes om de Nationalliberale. Bedst passede den vel paa Krieger, hvis Lærdom og hele Aandsform gjorde ham stærkere i Ræsonnementet end i Handlingen; Monrad forenede Dogmatikeren og Fantasten; Hall var derimod langt mere en Opportunist end en Teoretiker, og noget lignende gælder om flere af de andre Nationalliberale. Typisk for Partiet var den indre Forskellighed og Uenighed. Bortset fra de Stridigheder om personlig Indflydelse, der stadig herskede mellem Førerne, laa den største Forskel maaske mellem Krieger og Monrad. Denne sidste var utvivlsomt den af de Nationalliberale, der var mest tilbøjelig til en reel Venstrepolitik.

Til Trods for de Vanskeligheder, der gjorde sig gældende i Samarbejdet mellem Bondevenner og Nationalliberale, samledes de to Partier dog i Forfatningens første Aar om vigtige Reformer. Det var uden direkte Paavirkning af de indre Begivenheder, naar Negerslaveriet i Vestinden ophævedes September 1848. Snarere kunde dette siges om de Forberedelser, der 1848—51 i Forbindelse med Grundloven af 5. Juni 1849 blev gjort til at give Island en fri Forfatning. Under Ledelse af Jón Sigurdsson (1811—1879) havde Altinget stillet Krav om vidtgaaende Selvstændighed for Island, men Forhandlingerne havde ikke ført til noget Resultat, da Kundgørelsen af 28. Januar standsede Arbejdet.

Af større Betydning var en Række indre Reformer. Saa godt som alle var de Indfrielser af Løfter eller Opfyldelse af Krav fra Stændertiden og giver derved et stærkt Indtryk af Kontinuiteten fra Fyrrerne. 1851 kom der en Lov om Pressefrihed, og ved Lov af Februar 1849 lovfæstedes den almindelige Værnepligt, som Tscherning allerede provisorisk havde gennemført i September 1848.

Overmaade vigtigt var Landbospørgsmaalet, som dannede Kærnen i Bondevennernes Agitation. Der havde, som før

nævnt (S. 65—69), i de sidste Aar af Fyrrerne hersket en vis Bevægelse mellem Bønder og Husmænd; i April 1848 foretog en Del Bønder en Ransagning af Gisselfeld, hvor man troede at Hertugen af Augustenborg opholdt sig hos sin Slægtning Grev Danneskjold-Samsøe. Martsministeriet havde i Maj udstedt et Cirkulære mod lovstridige Forsamlinger og ved denne Gentagelse af Novembercirkulæret 1845 paadraget sig nogen Uvillie. Faa Dage efter kom dog en betydningsfuld Forordning om Husmænd og Indersters Kaar, hvorved Hoveriet begrænsedes og Revselsesretten endelig ophævedes; denne Forordning skyldtes væsentlig Tscherning.

I November 1848 blev P. G. Bang Indenrigsminister og tog med Kraft fat paa at forberede omfattende Landboreformer. I April 1849 nedsatte han en Landbokommission paa elleve Medlemmer, hvoraf to Bønder, og med Unsgaard som Formand udarbejdede den i Løbet af et Aars Tid en Række Forslag. Bang afløstes September 1849 af M. H. Rosenørn, men Kommissionens Program blev i de følgende Aar i det væsentlige gennemført. Forholdet mellem privilegeret og uprivilegeret Hartkorn udlignedes 1850, Godsejernes Øvrighedsforretninger ophævedes, Hoveriet afløstes (1850), hvis en Trediedel af Hovbønderne paa et Gods ønskede det. 1849 ydedes det af 2000 Gaarde med c. 11.000 Tdr. Hartkorn. Jagtretten begrænsedes yderligere ved Lov af 1851. Samme Aar vedtoges Indførelse af Selveje paa Statens Bøndergods og paa Gods tilhørende offentlige Stiftelser; derimod lykkedes det ikke at gennemføre en Tvangsafløsningslov for det private Fæstegods, og dette vedblev i de kommende Aar at være et Hovedstridsspørgsmaal mellem Bønder og Godsejere. For at skaffe Bønderne Kapital til Køb af Fæstegods vedtoges 20. Juni 1850 paa privat Initiativ Lov om Oprettelse af Kreditkasser og -foreninger. 1861 tillodes det at inddele Obligationerne i Serier, hvorved de solidariske Forpligtelser begrænsedes til en enkelt Serie.

Gennem disse Love var der virkelig skabt en betydelig Forbedring. Dog klagede J. A. Hansen og andre Bondevenner

stadig over, at Bønderne ikke selv fik nogen Indflydelse paa Foranstaltningernes Gennemførelse.

Paa Kirkens Omraade skete intet af Betydning. Assessor i Overretten N. M. Spandet, der var Grundtvigs Tilhænger, stillede et Forslag om at tillade borgerligt Ægteskab, hvorom en Lov gennemførtes 1851 for Personer udenfor Folkekirken, om at ophæve Daabstvangen og indføre en højtidelig Forsikring i Stedet for Eden i visse Tilfælde, men den voldsomme Modstand, der rejstes mod dette, viste, at Menighedens Flertal endnu stod de grundtvigske Trosfrihedsideer fjernt.

Indenfor Skolen gennemførte Madvig Reformer af den højere Undervisning, hvorved Universitetets Adgangseksamen flyttedes over til Latinskolerne som Afgangseksamen. Christian VIII's Plan om Omdannelse af Sorø Akademi til en folkelig Realhøjskole blev opgivet allerede under Monrad.

Meget vigtigt i saglig og politisk Henseende var Spørgsmaalet om Finanserne. Det havde været et Hovedkrav i Fyrrerne, at Folket burde have Kontrol med Statshusholdningen, og da Kravet nu opfyldtes, gik alles Ønsker i Retning af Sparsommelighed. Først og fremmest forestod der et stort Organisationsarbejde, hvorved Enevældens mange Kasser og Fonds samledes under een Ledelse. Det blev Sponneck, der som Finansminister fra November 1848 ledede dette Arbejde med stor Dygtighed. Statens finansielle Situation var ikke god. 1848 oversteg Passiverne Aktiverne med 78 Mill. Kr., og Statsgælden var 210 Mill. Kr. Det første Krigsaar hjalp man sig med øgede Skatter og indenlandske Laan, men under Sponneck blev det nødvendigt at laane betydelige Summer hos Bankhuset Hambro i London, og ved Krigens Slutning var Gælden ca. 250 Mill. Kroner. Krigen kostede c. 85 Millioner Kroner. I de følgende Aar bedredes Status dog stadig.

Sponneck opstillede sit første Budget 1850 efter norsk Mønster, men Arbejdet bar endnu Præg af de store Vanskeligheder, den nye Ordning medførte. C. N. David rettede en skarp og virksom Kritik mod Forslaget; senere fik navnlig C. E. Fenger,

Monrad og Tscherning Indflydelse paa Finanslovens Behandling.

Et Punkt indenfor Finanserne, der fik baade saglig og politisk Betydning, var Forholdet til Hertugdømmerne. Grundloven gjaldt ikke for disse, og en af Finansernes Kilder laa saaledes udenfor Budgettet, hvad der maatte friste Regeringen til ubevilgede Udgifter. Det var især Monrad, der førte Klage over dette Forhold, medens Bondevennerne var tilbøjelige til at se bort derfra af Hensyn til den nye Regerings Helstatspolitik, som de støttede.

I Behandlingen af Finansloven blev Folketinget straks saa godt som eneraadigt overfor Landstinget. I det hele taget var der en tydelig Tilbøjelighed til at betone Folketingets Forrangsstilling. Noget Krav om, at dets Flertal skulde kunne bestemme Regeringens Partifarve, blev ikke rejst, men man hævdede dog fra Begyndelsen af, at Rigsdagen havde Magten til at tvinge et Ministerium bort, og flere Ministre, saaledes Sponneck, udtalte sig i samme Retning.

C. Helstatspolitikken 1852—54.

1. Helstaten paa Forfatningens Grund 1852—53.

Januarkundgørelsen 1852 var i flere Henseender et Tilbageslag fra 1849. Selve Formen, en kgl. Kundgørelse, der ændrede Grundlovens Forudsætninger, var betænkelig; Genindførelsen af Gehejmestatsraadet var et Tilbageskridt, og den bebudede Fællesforfatning for Helstaten truede yderligere Junigrundloven, hvis Trængselstid allerede nu var inde. Visse Resultater var dog opnaaet ved Krigen. Slesvig var blevet skilt fra Holsten; det danske Sprog i Slesvig var nu fuldt ligeberettiget med det tyske. Den lokale Regering i Hertugdømmerne ophørte. Stænderne og den øverste Domstol flyttedes til Flensborg; Toldgrænsen flyttedes fra Kongeaaen til Ejderen. Noget senere skabtes ogsaa ensartet Mønt-, Hær- og Toldvæsen, ligesom Augustenborgerne blev fjernede, og en ny fælles Tronfølge blev anerkendt af Magterne.

Ejderpolitikken var imidlertid opgivet under Indtrykket af Udlandets Holdning. De Nationalliberale, der havde haft dels den fri Forfatning, dels Forbindelsen med Slesvig paa deres Program, stod nu overfor det Spørgsmaal, hvilket af de to Formaal de skulde give Forrangen. Bondevennerne var i det samme Dilemma, men der herskede for de fleste af dem mindre Tvivl. De var gennemgaaende mindre stærkt nationalt prægede og mere ivrige for en demokratisk Realpolitik i det indre end de Nationalliberale, og dette Forhold fik Betydning for de følgende Aars Politik.

Det var Ministeriet Bluhmes Opgave at gennemføre den ny Fælles- og Helstatsforfatning, og den skulde gennemføres ikke blot i Overensstemmelse med Januarkundgørelsen, men ogsaa med de tidligere omtalte Aftaler af 1851—52, der ved Løfterne om Slesvigs Stilling og Fællesforfatningens Tilvejebringelse gik adskillig videre end selve Kundgørelsen. Regeringens Stilling overfor Folkerepræsentationen var i Virkeligheden ret stærk, skønt dens egentlige Tilhængere kun var faa. Bondevennerne havde især under Paavirkning af Tscherning, som da havde den overvejende Indflydelse indenfor Gruppen, mere og mere nærmet sig Helstatspolitikken, og de Nationalliberale havde et klart Blik for, at denne i Øjeblikket var den eneste gennemførlige. De krævede blot, at Fællesforfatningen skulde gives med Rigsdagens Medvirkning, og det lykkedes Monrad at faa Bluhme til at afgive dette vigtige Løfte.

Da Ministeriet var indbyrdes uenigt om Forfatningens nærmere Karakter, bestemte man sig til først at søge løst en Del Fællesopgaver, som man mente lettere at kunne enes med Rigsdagen om, saasom Hærenheden, Toldenheden, den fælles Arvefølge og Hertugdømmernes Stænderforfatning.

Hærenheden gennemførtes allerede i August 1852, medens andre Sager udskødes til efter Folketingsvalget i samme Maaned. Med en Valgdeltagelse paa 25 % fik de Nationalliberale Flertallet, Bondevennerne ca. 40 Mandater og Højre kun ganske faa.

Regeringen forelagde nu de to Fællessager, Toldenheden og

Tronfølgesagen, for Rigsdagen. Toldloven, der flyttede Toldgrænsen fra Ejderen til Elben, vakte i sig selv Tilslutning, men de Nationalliberale krævede, at dens Gennemførelse skulde udsættes, til Fællesforfatningen forelaa, fordi de mente Holstenerne vilde drage mest Fordel af den, takket være deres mere udviklede Industri, og derfor for at faa den vilde give efter i Forfatningssagen. Desuden ønskede de Nationalliberale at bruge den som en Klemme paa Regeringen. Herpaa vilde Bluhme ikke gaa ind; han regnede med Bondevennernes Støtte baade i dette Spørgsmaal og i et af endnu større Vigtighed, Tronfølgesagen.

Arvespørgsmaalet laa saaledes: I Warschau havde i Juni 1851 Kejser Nikolaj paa Gottorpernes Vegne afstaaet sit Arvekrav paa det gottorpske Holsten til Prins Christian af Glücksborg og hans mandlige Arvinger. I Juli s. A. havde (se ovenfor S. 100) den hessiske Familie givet samme Afkald for Danmarks og Slesvigs Vedkommende. 8. Maj 1852 undertegnede endelig Stormagterne, Sverige-Norge og Danmark Londontraktaten, der i Tilfælde af Frederik III's Mandsstammes Uddøen anerkendte Prins Christians og Prinsesse Louises direkte mandlige Descendenter som arveberettigede til alle de Lande, der i Øjeblikket var forenede under den danske Konge. Denne Traktat blev tiltraadt af de fleste af Europas Regeringer, men blev ikke forelagt den tyske Forbundsdag. Førend Stormagterne gav deres Godkendelse af Ordningen, havde de opfordret den danske Regering til at affinde sig med Hertugen af Augustenborg. Den var saaledes nødt til at gøre det, men gjorde det højst ugerne. Thi han betragtedes som Oprører, havde ikke faaet Del i den almindelige Amnesti og maatte se sine Godser konfiskerede. Fra dansk Side benægtede man ogsaa, at han overhovedet havde nogen Arveret. Man maatte alligevel føje sig, navnlig da Kongen af Preussen og den engelske Prinsgemal holdt sin Haand over Hertugen. Man naaede imidlertid en Overenskomst, hvorved han fik udbetalt 6 Millioner Kr. for sine Familiegodser mod at love at tage Ophold udenfor Hertugdømmerne og paa sin og sin Families Vegne forpligte sig til

intet at foretage sig for at forstyrre Roen i Riget eller modsætte sig den nye Arvefølgeordning. Prinsen af Nør erklærede senere, at han ikke samtykkede i Overenskomsten, men man opfattede den i politiske Kredse alligevel for bindende baade for ham og for Hertugens to voksne Sønner.

Grundloven krævede, at Ændringer i Tronfølgereglerne skulde godkendes af den forenede Rigsdag. Kort efter at en Lov herom var forelagt denne, fremkom et Skrift af Gehejmearkivar C. F. Wegener (1802—93), en lærd Historiker, der havde udgivet en Række Pjecer til Forsvar for det danske Sprog i Slesvig. Han bebrejdede Regeringen, at den uden Nødvendighed i Traktaterne foreslog Kongelovens Arveregler helt ophævede. Herved kunde det Tilfælde indtræffe, hvis Prins Christians Mandsstamme uddøde, at der ingen retmæssig Arving var til Kongeriget og Slesvig, og da det gottorpske Holsten efter Warschauprotokollens Bestemmelse skulde tilfalde Gottorperne, var der en Fare for, at hele Monarkiet kunde komme i disses Hænder. Hvis man derimod bevarede Kongelovens Arvefølge for Kongeriget og Slesvig, var der draget en Skillelinie ved Ejderen til Værn mod Gottorp.

Det var denne Linie, Regeringen i sin Helstatspolitik netop ikke vilde drage. Men Wegeners Skrift vakte stor Opsigt og skærpede de Nationalliberales Modstand mod Tronfølgeloven. Regeringen anlagde Sag mod Wegener, der blev frifunden; Regeringen sendte ham en Tilrettevisning, men Kongen tilkendegav ham privat sin Bevaagenhed.

Rigsdagen delte sig i tre Grupper paa Arvespørgsmaalet: Flertallet af de Nationalliberale vilde give Prins Christian Arveret til det samlede Monarki, men lade Spørgsmaalet om Kongeloven staa hen til efter Fællesforfatningens Vedtagelse. Bondevennerne og Højre vilde vedtage Loven uforandret. En Gruppe af de Nationalliberale, hvortil Hall, Madvig og Monrad hørte, vilde ligeledes vedtage Loven, men krævede et Tilsagn fra Kongen om, at den uopløselige Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig skulde opretholdes.

Et saadant Kompromis vilde Regeringen ikke gaa ind paa,

og da den hverken kunde faa Toldlov eller Tronfølgelov vedtaget, opløste den Folketinget Januar 1853.

Valgene stod overvejende paa Arvespørgsmaalet, og Bondevennerne og de konservative argumenterede med Held ud fra Bluhmes Udtryk om „den europæiske Nødvendighed", der tvang Regeringen til at søge Magternes Krav opfyldt. Bondevennerne ofrede helt de nationale Betænkeligheder for med al Magt at holde fast ved den truede Junigrundlov; indenfor de Nationalliberale løftede der sig ogsaa Røster for et Forlig med Regeringen, saaledes H. N. Clausens, men som Helhed gik Partiet imod Tronfølgeloven.

Valget viste en for Datiden usædvanlig stor Deltagelse (40 %) og gav Regeringen nogle faa Stemmers Flertal. Men da Tronfølgelovens Vedtagelse krævede $^3/_4$ Majoritet i den forenede Rigsdag, var Stillingen stadig usikker.

Den følgende Samling beherskedes af heftige Debatter om Arvesagen. De Nationalliberale stillede forskellige Mæglingsforslag, men Regeringen og Højres Ordfører A. S. Ørsted afviste dem alle. Tscherning, der var faldet ved Valgene, skrev og agiterede for Regeringen, og Udlandet støttede ligeledes denne. Resultatet blev i April Vedtagelsen af Loven med 97 Stemmer mod 45.

Dette var imidlertid ikke den krævede $^3/_4$ Majoritet. Regeringen opløste begge Ting og blev selv straks efter rekonstrueret. P. G. Bang og Simony, der stod de Nationalliberale nærmest, udtraadte, fordi de modsat Regeringens højre Fløj afviste at gennemføre Fællesforfatningen udenom Rigsdagen, og A. S. Ørsted, der var fyldt 74 Aar, overtog Kultus- og Indenrigsministeriet. Bluhme overlod ham Premierministerposten, for at ikke den nye Regering skulde være bundet af Løftet til Monrad, men beholdt Sæde som Udenrigsminister.

Bluhme havde villet gennemføre Fællesforfatningen ad grundlovsmæssig Vej. Han havde ikke evnet det, og Ledelsen var nu gaaet over til en Mand fra Enevældens Tid, som havde stemt mod Grundloven, en Politiker uden stærke nationale

Følelser, mere liberal end mange af sine Kolleger, men med en Fortid, der skræmte Frihedspartierne.

Den yderste højre Fløj af Ministeriet, Carl Moltke, Sponneck, Reventlow-Criminil og C. F. Hansen, havde sat deres Villie igennem. Fællesforfatningen skulde nu, om nødvendigt, gennemføres uden om Grundloven. Carl Moltke var Hovedforkæmperen for dette Standpunkt og hævdede det af Hensyn til Hertugdømmernes tyske Befolkning. For denne var det utaaleligt at skulle bøje sig for en Ordning, som i det væsentligste skulde udformes efter Kongerigets Rigsdags Opfattelse, da den alene havde besluttende Myndighed, mens Hertugdømmernes Stænder kun var raadgivende. Tanken om at være det danske Demokrati underkastet var en Modbydelighed for Holstenerne, især det adelige Element. Moltke saa med Rette, at de meget villigere kunde gaa med til en Fællesforfatning udstedt af deres egen Hertug ved hans frie Magtudøvelse. Derfor foretrak han det Brud paa Aftalerne, der laa heri, tilmed, da han mente paa den Maade bedre at kunne imødekomme Udlandets Haab om den konservativt-monarkiske Forfatning, der ogsaa for ham og hans Meningsfæller var Idealet.

2. Helstaten uden for Grundloven 1853—54.

For Bondevennerne var Ørsteds Udnævnelse ikke nogen Behagelighed, men de valgte alligevel at støtte den nye Regering ved Valgene og rette deres Agitation mod de Nationalliberale og Grundtvigianerne. De Nationalliberale stod svagt; de mistvivlede om i Længden at kunne hindre Regeringens Tronfølgelov, og de samlede da deres Politik i Modstand mod Ministeriet Ørsted i Forfatningssagen.

Valget blev imidlertid en Sejr for Regeringen, idet nu næppe mere end 30 af den samlede Rigsdags Medlemmer var Modstandere af Tronfølgeloven. Denne vedtoges da ogsaa med 119 Stemmer mod 10 og udstedtes i Juli 1853. Samtidig vedtoges Toldloven. En provisorisk Finanslov, den første i Danmark, som Regeringen havde udstedt, gav ikke Anledning til

længere Drøftelse af det konstitutionelle Problem om dens Grundlovsmæssighed.

Imidlertid skred Regeringen til at føre sin Politik igennem. Den vilde en Oktrojering af Fællesforfatningen, men den haabede oprindelig at kunne foretage denne i Overensstemmelse med Rigsdagen. Den forelagde et Forslag om Junigrundlovens Indskrænkning til Kongerigets særlige Anliggender, efter hvis Vedtagelse den agtede at oktrojere Fællesforfatningen. Men den gik videre endnu, idet Ørsted forelagde et Forslag om Junigrundlovens Indskrænkning paa vigtige Punkter, Rigsdagen skulde kun samles hvert andet Aar; alle Løfteparagraffer og Paragrafferne om Trykkefrihed og almindelig Værnepligt udgik, og Bestemmelserne om Valgretten borttoges fra Grundloven og henvistes til en særlig Lov.

Ved disse Forslag og især det om Valgretten stødte Regeringen sine Forbundsfæller, Bondevennerne, fra sig. De kunde følge Ørsted i Arvesagen og rimeligvis ogsaa i Fællesforfatningen, men de vilde først og fremmest bevare Junigrundloven og da navnlig den almindelige Valgret. De var desuden opbragte over, at Ørsted havde hindret Stadfæstelsen af en Lov om udvidet Valgret til Sogne- og Amtsraad.

Der var ikke Enighed mellem Regeringens Modstandere. J. A. Hansen og B. Christensen var tilbøjelige til at gaa sammen med de Nationalliberale mod Ørsted, men Tscherning, der atter var kommet ind i Rigsdagen, og som frygtede en ny Ejderpolitik og ikke stolede paa de Nationalliberales Iver for Valgretten, talte stadig for Forlig med Regeringen. Denne var i sig selv ikke stærk; den var indbyrdes uenig, Ørsted var gammel og ikke nogen fast Politiker, og Kongens Stilling var usikker. Navnlig vaklede han mellem indgroede helstatlige og absolutistiske Tendenser og Trangen til at bevare Folkets Yndest. Hans Ægteskab med Grevinde Danner bragte ham i en skæv Stilling baade til Udlandets Hoffer, til de Konservative og de Nationalliberale. Hans Hustru havde en betydelig Indflydelse paa ham og benyttede den sammen med Berling til at styrke hans demokratiske Sympatier og modarbejde Mini-

steriet, som hun mente ikke agtede hende tilstrækkeligt. Der var Planer oppe om et Koalitionsministerium af Bondevenner og de Nationalliberales Centrum.

Der gjordes redelige Forsøg paa Forlig. Ørsted gik ind paa at lade Realitetsændringerne i Junigrundloven falde, men fastholdt af Hensyn til Hertugdømmerne, at dennes Indskrænkning skulde træde i Kraft, før Fællesforfatningen var forelagt. Flertallet i Rigsdagen afviste dette. Tscherning foreslog som en Udvej, at Grundlovsindskrænkningen skulde vedtages, samtidig med at Regeringen udstedte Fællesforfatningen som foreløbig hvilende, men dette strandede paa Spørgsmaalet om Udskrivningsvæsenet, som Tscherning vilde beholde under Kongerigets særlige Anliggender og dermed under Juni-Grundloven, for at sikre for Folket, hvad han ansaa for Frihedens største Erobring: den almindelige Værnepligt. Ministrene Hansen, Carl Moltke og Reventlow-Criminil vilde have det ind under Fællessagerne og gjorde det til Kabinetsspørgsmaal. Tscherning opgav da med Beklagelse sit Mæglingsforslag og traadte i Baggrunden i Debatten for J. A. Hansen og B. Christensen, uden dog at bryde med Ørsted.

Da Ministeriets Forslag om Grundlovsindskrænkning var faldet, idet Rigsdagen havde vedtaget et helt andet Forslag, laa det efter Ørsteds hele Opfattelse nært at udstede Fællesforfatningen som simpel Oktroj. Overfor denne Fare indgav begge Ting under Monrads Førerskab en Adresse til Kongen, der overbragtes Marts 1854 og anraabte Monarken om at forebygge et Grundlovsbrud. Kongen svarede undvigende, men udtalte sig privat for et nyt Ministerium under Bluhme. Han var uvenlig sindet mod flere af Ministeriet Ørsteds Medlemmer, og Ministeriet havde vakt hans Mishag ved den haardhændede Maade, hvorpaa det for frem mod Oppositionens Ledere, saaledes ved at afskedige Monrad, Hall og Andræ, henholdsvis som Biskop, Generalauditør og Oberstløjtnant og ved at paatvinge ham de slesvigske Sprogreskripters Modstander, den teologiske Professor H. L. Martensen, „en notorisk Slesvigholstener", som Kongen kaldte ham, som Sjællands Biskop efter Mynsters

Død 1854. Ude i Landet var Bevægelsen mod Regeringen stærk, og 39 Pressesager, som den anlagde mod liberale Blade, gav Ilden Næring.

Uvillien i de demokratiske Partier øgedes ogsaa ved den Maade, hvorpaa Regeringen, medens Forhandlingerne i Rigsdagen stod paa, havde ordnet Hertugdømmernes Særforfatninger. Januarkundgørelsen havde bebudet ny Stænderforfatninger for Slesvig og Holsten, og de traadte i Kraft 1854. De havde været forelagt de to eksisterende raadgivende Stænderforsamlinger, men Regeringen havde ikke rettet sig efter disses Ønsker. De nye Stænder skulde have besluttende Myndighed for de særlige Anliggender, blot møde hvert tredie Aar og havde intet Initiativ. Valgretten byggede paa en Census. De almindelige borgerlige Friheder for Presse, Foreninger, Religion m. m. manglede i Forfatningerne. Hertugdømmerne fik saaledes ikke paa langt nær Del i Junigrundlovens Goder. Hertil kom, at den slesvigske Stænderforsamling var sammensat saaledes, at Flertallet maatte blive tysk. Begge Sprog ligestilledes dog i Stænderne. Tyskernes Ønsker om at faa Sprogreskripterne ophævet blev derimod ikke opfyldt; de blev tværtimod optaget i Forfatningen og strengt haandhævet af Carl Moltke, der som Minister for Slesvig styrede fast i helstatlig Aand og med Politi og Censur bekæmpede baade slesvigholstenske og danske Nationalister.

Ministeriet Ørsted lod sig ikke skræmme af Oppositionen i Landet. Det mente sig stadig — i Kraft af Grundlovens Forbehold overfor Slesvig — berettiget til at oktrojere Fællesforfatningen og foretage Grundlovsindskrænkningen uden at spørge Rigsdagen, men haabede dog paa, at det skulde lykkes at opnaa dennes Samtykke. Om dette Haab kunde opfyldes, beroede paa Fællesforfatningens Indhold, og her viste Ørsted en vis Liberalisme. Hans Udkast skabte en Fællesforsamling uden kongevalgte, men valgt af Rigsdagen og Hertugdømmernes Stænderforsamlinger og med besluttende Myndighed i vigtige Spørgsmaal. Det blev imidlertid ikke hans, men Sponnecks Udkast, der blev det endelige Grundlag for Ministeriets

Vedtagelse og oktrojeredes som Fællesforfatning ved Forordningen af 26. Juli 1854.

Denne Forfatning var, som det aabent udtaltes i Ministeriets Forestilling til Kongen, væsentlig absolutistisk. Der indførtes en Fællesrepræsentation under Navn af Rigsraad, 20 valgt af Kongen, 18 af Rigsdagen og 12 af de tre Hertugdømmers Stænderforsamlinger. Raadet havde besluttende Myndighed overfor fælles Skatter og Statslaan, iøvrigt kun raadgivende. Kongen skulde vælge Præsident og Vicepræsident og fastsætte Forretningsordenen. Hensigten hermed var at hindre, at det danske Flertal underkuede de tyske Medlemmer. Kun Regeringen havde Initiativ. Møderne var hverken offentlige eller refereredes for Publikum. Indtil Grundlovsindskrænkningen var vedtaget, skulde Rigsraadet først spørges, efter at vedkommende Sag havde været til Behandling i Rigsdagen.

Juliforordningen vakte Forbitrelse hos Oppositionen og ikke uden Grund, for saa vidt som den baade i Ord og Aand stred mod Junigrundloven. Desuden maatte man befrygte voksende tysk Indflydelse under den nye Helstat. Utilfredsheden gav sig Udtryk i Mistillidsadresser og deri, at en hel Del Embedsmænd, som var Medlemmer af Rigsdagen, nedlagde deres Mandater. Til sit Partis Forbavselse modtog Tscherning Valg som kongevalgt Rigsraadsmedlem.

I Sommerens Løb skete der Begivenheder i Udlandet, som virkede ind ogsaa paa vor indrepolitiske Situation. I Marts 1854 havde Frankrig og England erklæret Rusland Krig (Krimkrigen). Den herved skabte Fare for internationale Forviklinger lykkedes det Bluhmes Dygtighed at afværge, selv om han maatte give efter for de militære Ministres Krav om Indkaldelser og Befæstningsarbejder. Pengene skaffedes uden Bevillinger, og Oppositionen saa i alt dette Forberedelserne til et Statskup, som man hele Sommeren igennem følte hænge over Hovedet. Men den nye Konstellation i Europa borttog for en Del Grundlaget for Ministeriets Forfatningspolitik, som var bygget paa nær Forstaaelse med Rusland. Vestmagternes Brud med Rusland og Østrigs Støtte af dem gav de liberale Partier

rundt om i Landene en kraftig Opblomstring og virkede i Danmark, hvor Ploug begejstret hilste Sebastopols Fald, til at give Oppositionen nyt Mod til Kamp mod Ministeriet, hvis konservative Støtter i Udlandet rystede under indre Splid og de frisindede Staters Angreb.

Da Rigsdagen samledes i Oktober, vilde Monrad og J. A. Hansen straks sætte Ministeriet under Rigsretsanklage, men Hall raadede til at vente og sætte sin Lid til en Ministerforandring. Man enedes om at forberede Anklagen og samtidig sende en Adresse til Kongen med Anmodning om en konstitutionel Helstatsforfatning gennemført paa grundlovsmæssig Vis. Forhandlingerne om denne Adresse førtes i rolige Former mellem Ørsted og Hall, hvilken sidste her i fremragende Grad viste sine parlamentariske Evner. Adressen blev overrakt Kongen, der svarede velvillig, men to Dage efter satte Ministeriets yderste Fløj igennem, at Folketinget opløstes. Valgene 1. December gav imidlertid en overvældende Sejr for de Nationalliberale og Bondevennerne, indenfor de sidste den J. A. Hansenske Fløj.

To Dage efter faldt Ministeriet. Det var indbyrdes splidagtigt og havde mistet Kongens Støtte. Paa en Rejse i Holsten havde Frederik VII kort før truffet den tidligere omtalte L. N. Scheele, der nu var Landdrost i Pinneberg og kgl. Kommissarius ved de holstenske Stænder. Med haard Haand havde han i Holsten bekæmpet den tyske Opposition og især vakt Ridderskabets Uvillie mod sig ved udfra demokratiske, anti-adelige Tendenser at forsøge paa at rejse den jævne holstenske Befolkning mod de aristokratiske Herrer. Han var nationalt indifferent, loyal Holstener og Tilhænger af en konstitutionel Helstat med et fuldt besluttende Rigsraad. Det lykkedes at vinde ham for Tanken om et Blandingsministerium til Gennemførelse af en saadan. Kongen forelagde en Plan hertil i Statsraadet, men fandt ingen Tilslutning, og Bluhme søgte forgæves at mægle. Ministeriet gik af, og 12. December 1854 dannedes Ministeriet Bang-Scheele, der førte Forfatningsudviklingen over i andre Baner.

Helstaten udenfor Grundloven var hermed opgivet, og den Frygt for Statskup, der havde tynget Landet i et Par Aar, var borte. I sin Realitet var Helstatstanken hverken ubegrundet eller moralsk forkastelig. Dens Tilhængere bedømte de nationale Modsætninger og deres Udligning ud fra andre Synspunkter end Ejdermændene. For dem gik Vejen til at bevare Slesvig over Holsten, og Holsten var et vigtigt Mellemled mellem Danmark og Europa. Men i Kampen for Helstaten var Ørsteds Ministerium ikke smidigt nok. Dets yderste højre Fløj, Sponneck, Carl Moltke og C. F. Hansen, var alt for tilbøjelig til en Optræden overfor Rigsdagen, som man ikke kunde vente, at denne skulde finde sig i.

Enkelte Reformer var der trods alt gennemført i denne Periode, saaledes Lov om Selvejendoms Indførelse paa Bøndergods under Sorø Akademi, Universitetet og Kommunitetet og den vigtige Tyendelov af 1854.

D. Fra Helstat til Ejderstat 1854—63.

1. Den konstitutionelle Helstat (1854—58).

Ministeriet Bang-Scheele var en Koalition mellem konstitutionelle Helstatsmænd og moderate Nationalliberale. P. G. Bang blev Premier- og Indenrigsminister, Scheele Udenrigsminister og Minister for Holsten og Lauenburg, Departementschefen i Slesvigsk Ministerium H. Raasløff (1810—93) slesvigsk Minister. Disse Politikere var Helstatsmænd; de Nationalliberale repræsenteredes af C. C. Hall som Kultusminister og C. G. Andræ som Finansminister, hvilken sidste dog stod Partiet nærmere gennem personlige Venskabsforhold end i Anskuelser. Hall stod paa et Højdepunkt af sin Anseelse; hans fremragende parlamentariske Evner og hans Personligheds Charme havde givet sig Udtryk i hans Ledelse af Oppositionen mod Ministeriet Ørsted, og han var den af de nationalliberale Førere, der vandt størst Tillid i den praktiske Politik. Han stod i nært personligt Venskab til Andræ og Krieger og

mødtes i mange Aar med dem hver Torsdag til Drøftelse af politiske Forhold. Andræ var Matematiker, Officer og Direktør for Gradmaalingen, en klar og kølig Teoretiker, der ikke kom til at yde den Indsats i praktisk Politik, som man kunde have ventet. Han var i Modsætning til Hall Helstatsmand af Overbevisning. Kun ved at opretholde det samlede Monarki lige til Elben ansaa han det for muligt at bevare Slesvig knyttet til Danmark. Helstaten alene var traktatmæssigt anerkendt af Europa, mens Danmark til Ejderen var en politisk Umulighed. Den tredie fra Torsdagsaftnerne, den juridiske Professor A. F. Krieger havde foreløbig kun Indflydelse paa Statsstyrelsen som Halls og Andræs Ven, men han stod paa Tærskelen til Regeringen og skulde snart naa derind. Uhyre lærd paa en Mængde Omraader og velbevandret i alle den praktiske Politiks og Administrations Detailler var han en værdifuld Raadgiver.

Ministeriets Program gik ud paa at fremme Grundlovsindskrænkningen uden Realitetsændringer i den af Rigsdagen ønskede Form (se S. 115) og inden dennes Vedtagelse ændre Juliforordningen af 1854 i konstitutionel Retning, saaledes at Rigsraadet fik besluttende Myndighed og det folkevalgte Element i det styrkedes. Hermed var Helstaten flyttet over paa Lovens Grund, og de demokratiske Partier mente at maatte akceptere den — ikke af Lyst, men af Nødvendighed. Rigsdagen opgav Rigsretsanklagen mod Ørsted for Juliforordningen (en Anklage for Brug af ubevilgede Penge under Krimkrigen fastholdtes, men førte til Frifindelse) og vedtog Grundlovsindskrænkningen. Denne skulde efter Grundloven endnu en Gang vedtages og af en nyvalgt Rigsdag, og ved dette Bekræftelsesvalg 2. Juni 1855 skete en ringe Forskydning i nationalliberal Retning.

Grundlovsindskrænkningen skulde nu forelægges og vedtages endelig, men forinden skulde Rigsdagen gøres bekendt med Udkastet til den nye Fællesforfatning. Det blev udarbejdet med stor Klarhed og Styrke af Andræ og gik ud paa at skabe en konstitutionel, konservativ Helstat. Rigsraadet

skulde kun have eet Kammer, som 1849 foreslaaet af Andræ for Rigsdagen, og bestaa af 20 kongevalgte Medlemmer, 30 valgte af Landsdelenes Repræsentationer (Rigsdagen og Stænderforsamlingerne), 30 ved umiddelbart Valg af Vælgere, der betalte 400 Kr. i aarlig Skat eller havde 2.400 Kr. i Aarsindtægt. Til Landsdelenes Valg og de umiddelbare Valg skulde benyttes den af Andræ opfundne Forholdstalsvalgmaade.

Raadet skulde samles hvert andet Aar i København; der skulde kunne tales baade Dansk og Tysk. Det fik besluttende Myndighed i Lovgivnings- og Budgetsager, men der skulde fastsættes et Normalbudget, saa at kun ekstraordinære Indtægter og Udgifter kom for Rigsraadet. Til Beskyttelse af Tyskerne var Bestemmelserne om Kongens Udnævnelse af Præsident og Vicepræsident samt om kvalificeret Majoritet ved Forfatningsændringer. Kun Regeringen havde Initiativ.

Bestemmelsen om Census for de folkevalgte, der udelukkede hele den lavere Middelstand, og kun gav Valgret til c. 6000, især Godsejere og Embedsmænd, vakte Uvillie navnlig hos Bondevennerne, og det blev ikke let at føre Forfatningsforslaget igennem. Det vedtoges næsten enstemmigt i det ved Juliforordningen indførte kongevalgte Rigsraad, men mødte voldsom Modstand i Rigsdagen hos Bondevennerne og det nationalliberale Venstre, der lededes af Carl Ploug og Alfr. Hage. Den Entente, der siden Ørsteds Tid havde forenet de to demokratiske Partier, fik i denne Tid sit Grundskud.

Ploug havde mere og mere gjort „Fædrelandet" til Organ for de nationalliberales venstre Fløj, der stod Grundtvigianismen nær. Derimod havde det egentlige københavnske Centrum 1851 faaet sit Organ i „Dagbladet", der redigeredes 1851—72 af den smidige og spidse Skribent C. St. A. Bille (1828—98), hvis Spot over „Menigmandspartiet" og „Transtøvlerne" i de følgende Aar skar dybe Skel mellem de to Partier.

Ploug gik voldsomt imod Forfatningsforslaget. Men Hall stod som den nationalliberale Garant for det i Regeringen; han havde ikke opgivet sine ejderdanske Anskuelser, men saa i Andræs Forslag det meste, man i Øjeblikket kunde naa, og

haabede paa en ny Rejsning af Ejderpolitikken. Det lykkedes at faa Grundlovsindskrænkningen vedtaget tredie og sidste Gang med ringe Flertal, og 2. Oktober 1855 udstedtes den nye Fællesforfatning. Ved samme Lejlighed ophævedes Statsraadet, som var blevet indført i 1848, men efter 1852 helt var trængt tilbage af Gehejmestatsraadet. Titlen paa Ministeriets Chef forandredes fra Premierminister til Konsejlspræsident.

De Nationalliberale havde samtidigt med Grundlovsindskrænkningen faaet vedtaget det Forbehold, at den kun skulde gælde, saa længe Fællesforfatningen opretholdtes „i anerkendt Kraft og Virksomhed" — et Forbehold, der senere skulde faa sin Betydning.

Den nye Fællesforfatning vakte ingen Glæde i Danmark og Orla Lehmann proklamerede i Landstinget aabent dens snarlige Opløsning og Omdannelse til et Ejdermonarki. Heller ikke Holstenerne var tilfredse. Holstens Stænder lededes af Baron Carl Scheel-Plessen, der vilde en absolutistisk Helstat eller en Personalunion; hverken konstitutionelt eller nationalt tilfredsstilledes han af Andræs Forfatning. Den gav baade de Liberale og Danskerne for megen Magt, mente han. Holstenernes Uvillie mod Scheele gjorde sit, og paa Stænderne i Itzehoe 1855—56 rejstes der en voldsom Opposition mod Fællesforfatningen, hvis Lovlighed man ikke vilde anerkende. Man ankede med juridisk Berettigelse over, at Hertugdømmernes Stænder ikke, som lovet i Januarkundgørelsen, var blevet spurgt før Udstedelsen af Oktoberforfatningen.

Rigsraadet mødte til sin første Samling Marts 1856. De kongevalgte var overvejende konservative, de folkevalgte næsten udelukkende nationalliberale, og der var nogenlunde Ligevægt mellem de to Grupper. Rigsdagen indvalgte nogle Bondevenner. Madvig valgtes af Regeringen til Præsident.

Holstenerne gik straks angrebsvis til Værks. De krævede Fællesforfatningen forelagt Stænderne til Betænkning og derefter paany behandlet i Rigsraadet, for at de formelle Krav kunde blive opfyldt.

Regeringen og de danske Partier kunde ikke bestride den juridiske Berettigelse af dette Ønske, men de mente med Rette, at en Overenskomst mellem de to Nationaliteter om en Fællesforfatning vilde være umulig at tilvejebringe, og de ansaa ligeledes med Rette Holstenernes Krav for udsprunget mindre af Uvillie mod Forfatningen end af Frygt for en ny Ejderpolitik i Danmark. I sig selv var det holstenske Krav skæbnesvangert for Monarkiets Enhed og egnet til at skabe Indblanding fra tysk Side.

En saadan fulgte ogsaa hurtig, da Rigsraadet havde forkastet det holstenske Forslag. Preussen og Østrig klagede i Juni 1856 i Noter over, at den nye Forfatning ikke stemte med Aftalerne i 1851—52 og var uretfærdig mod det tyske Mindretal, som var underkastet det danske Rigsraadsflertal. Hermed begyndte den tyske Indblanding i vore Forhold, der først endte med Freden i Wien 1864.

Danmarks Stilling var ikke stærk. Ogsaa efter Krimkrigen var Stemningen hos Regeringerne i Preussen, Østrig og Rusland gunstig for absolutistiske Strømninger, Vestmagterne var indifferente, kun Sverige-Norge støttede Danmark.

Scheele søgte gennem den danske Gesandt i Frankfurt, Bernhard v. Bülow, forgæves at berolige de tyske Magter. I Marts 1857 stillede disse Danmark et Ultimatum; hvis ikke Fællesforfatningen inden tre Uger forelagdes de holstenske Stænder, vilde Sagen blive forebragt Forbundsdagen.

Situationen var saa meget alvorligere, som Ministeriet var halvvejs i Opløsning: Forholdet mellem Scheele og Hall-Andræ havde længe været daarligt. Scheele var upaalidelig og saarbar, og den nationalliberale Uvillie mod Grevinde Danner, hvem Scheele stod nær, skærpede Modsætningen. I September 1856 truede Hall og Andræ med at gaa, men lod sig bevæge til at blive, mod at Andræ i Oktober blev Konsejlspræsident; denne Benævnelse havde ved Oktoberforfatningen afløst Premierministertitlen. Scheele beholdt Udenrigsministeriet, og Krieger afløste Bang som Indenrigsminister. Det hele var en tydelig Forskydning i nationalliberal Retning, men heller ikke

de Nationalliberale var enige. Hall var rede til efterhaanden at opgive Helstatspolitikken og støttedes heri af Bondevennernes J. A. Hansen'ske Fløj, Grundtvigianerne og det nationalliberale Venstre.

Denne Tilbøjelighed var ikke uden Tilknytning i Udlandet. Den skandinaviske Bevægelse var levet op igen. Sverige-Norge var under Krimkrigen kommet i stærk Modsætning til Rusland (November-Traktaten 1855), der var Danmarks Modstander i det nationale Spørgsmaal. Ploug udnyttede denne Omstændighed til paa Studentermødet i Upsala 1856 at kræve en politisk, om muligt en dynastisk Union mellem de nordiske Riger. Denne Tanke udformede han videre i en Memoire, han kort efter sendte Kong Oskar I. Denne var personlig stemt for en fællesnordisk Optræden og ikke fremmed for Tanken om en dynastisk Union. Han tog venligt mod Plougs Memoire og tilbød i Breve til Frederik VII et Forsvarsforbund mellem de tre Riger, saaledes at Sverige-Norge skulde opstille 16.000 Mand ved Ejderen i Tilfælde af et tysk Angreb; for Holstens Vedkommende tilbødes derimod hans Mægling, og dette gav Anledning til, at Frederik VII, rimeligvis efter Scheeles Raad, afslog Tilbudet, som vilde have været en Slags Brud paa Helstatsprincippet. Scheele var en Modstander af den voksende fællesnordiske Stemning, der mere og mere gjorde Benævnelserne nationalliberal og Skandinav enstydige, og i Februar 1857 gik han saa vidt i sin Uvillie, at han uden Forhandling med de andre Ministre udsendte en Note til de danske Gesandter, der afviste enhver Mulighed for en Union mellem de nordiske Riger. Kong Oskar følte sig dybt krænket, og Alliancetanken var foreløbig skrinlagt.

Ogsaa Hall og Andræ følte sig krænkede af Scheeles Optræden, og Modsætningerne indenfor Ministeriet førte i April 1857 til hans Afgang. Kongen var ilde tilfreds hermed og synes et Øjeblik at have tænkt paa Statskup. Han søgte at danne enten et nyt Ministerium Scheele eller en Regering af moderat-konservative Helstatsmænd som Bluhme, hvilket sidste

Andræ tilraadede af Hensyn til Udlandet, men Resultatet blev, at Hall i Maj 1857 traadte i Spidsen for det nye Ministerium, der væsentlig bestod af de samme Mænd som før, undtagen Scheele. Hall havde søgt at faa en Holstener til Minister for Holsten, men vilde ikke opfylde Holstenernes Krav og maatte tage en Dansker.

Hall var personlig vistnok stemt for en Svingning over mod Ejderpolitikken, men Andræ holdt igen. Der blev givet et forsonligt Svar paa det tyske Ultimatum, idet Danmark tilbød at indkalde de holstenske Stænder, forelægge dem et Forslag til en Revision af Holstens Forfatning og lade dem udtale sig om Hertugdømmets Stilling i Riget. Men den indkaldte Stænderforsamling nægtede under Scheel-Plessens Ledelse at behandle Revisionsforslaget, før dens Krav med Hensyn til Hertugdømmets Stilling i Helstaten var sket Fyldest, og de tyske Magter henskød i Oktober 1857 Sagen for Forbundsdagen.

Her var Otto v. Bismarck Preussens Gesandt. Medens de tyske Mellemstater stod Danmark skarpt imod, indtog Preussen og Østrig en moderatere Holdning, og Bismarck var mest stemt for at holde Striden aaben — for ved Lejlighed at kunne udnytte den i Preussens Interesse.

Stillingen var truende for Danmark, saa meget mere som Napoleon III havde nærmet sig Rusland. Regeringen søgte at faa Rigsraadet til at bevilge Midler til ekstraordinære Rustninger, men fik kun en ringe Del af det ønskede, der anvendtes til at befæste København fra Søsiden.

En Forbundsbeslutning af 11. Februar 1858 erklærede baade Holstens særlige Forfatning og Fællesforfatningen, for saa vidt den angik Holsten og Lauenburg, for ugyldige og stridende mod Aftalerne 1851—52 og Januarkundgørelsen. Det krævedes, at Danmark snarest skulde træffe en Ordning, der svarede til Løfterne. Kort efter vedtog Forbundsdagen paa Hannovers Forslag, at Danmark skulde holde sig fra al Lovgivning gældende Holsten og Lauenburg. Et tilsvarende Forslag for Slesvigs Vedkommende gik ikke igennem.

Danmark gjorde overfor disse Krav nogle Indrømmelser,

der afvistes som utilstrækkelige. Forbundsdagen forlangte i Maj inden 6 Uger at faa Meddelelse om, hvorledes Danmark vilde ordne Holstens og Lauenburgs Stilling i Riget. Dette var en direkte Indblanding i Monarkiets Forfatningsforhold med et Krav om at blive taget med paa Raad, hvori Regeringen ikke kunde samtykke; der kunde derfor ventes en Forbundseksekution, d. v. s. Besættelse af Holsten, og kun tre Udveje syntes da aabne for Danmark: afvise Kravet og mobilisere Hæren ved Elben, opgive Holsten og besætte Ejderlinien eller søge at vinde Tid. Andræ var stemt for det første, da han vilde staa fast og eventuelt tage Krigen paa det af Udlandet anerkendte traktatmæssige Grundlag. Men Hall foretrak at vige udenom, thi Eksekutionen vilde efter hans Mening komme til at gælde ogsaa Slesvig, og han turde ikke stole paa Udlandet under en Konflikt. Han foreslog da midlertidig at sætte Fællesforfatningen ud af Kraft for Holsten og Lauenburg, og dette vedtoges. Andræ saa heri et Fejlgreb, der vilde sprænge Helstaten, men han vilde ikke, som Krieger opfordrede ham til, overtage Dannelsen af et Ministerium med Oktoberforfatningens Opretholdelse som Program. Han valgte at udtræde af Regeringen, hvorefter Hall blev Udenrigsminister med den fremragende Diplomat, Professor juris Peter Vedel (1823—1911) som Departementschef, og Krieger overtog Finansministeriet. Hall var tillige Kultusminister.

Forbundsdagen var ikke tilfreds med Suspensionen af Fællesforfatningen for Holsten; den forlangte den endelig og absolut ophævet, og dette efterkom Hall 6. November 1858. Hermed var Forfatningen for Helstaten sprængt og Absolutismen indført i Holsten og Lauenburg for de af dets Anliggender, som hidtil havde ligget under Fællesforfatningen. Dog vedblev Administrationen uforandret paa Helstatsgrundlaget af 1852, som havde virket i Aarene indtil Forfatningen for Helstaten indførtes.

Andræ betegnede det skete som Statskup; samme Opfattelse havde Prins Christian. Givet er det at det brød Vej for en ny Ejderpolitik.

2. Helstaten opgives (1858—61).

Novemberkundgørelsen vakte Glæde i Danmark, fordi den pegede i Ejderprogrammets Retning; Magterne billigede den, fordi de tværtimod ansaa den for Begyndelsen til en mere konservativ Fællesforfatning. Holstenerne derimod var utilfredse; de delte ikke Magternes Tro til Hall, og de greb Lejligheden til et kraftigt Indhug mod Danmark.

For de holstenske Stænder (1859) forelagde Regeringen et nyt Forslag til Revision af Hertugdømmets Særforfatning og æskede Forsamlingens Udtalelse om Forfatningssagen som Helhed. Holstenernes Svar gik ud paa, at Ophævelsen af Oktoberforfatningen blot var en Indordning af Holsten under Danmark-Slesvig, og samtidig greb de Lejligheden til for første Gang at blande sig i Slesvigs Forhold, bl. a. med Kritik af Sprogreskripterne. De stillede et positivt Forslag til en ny Fællesforfatning i afgjort slesvigholstensk Aand. Rigsraadet skulde ophæves, og Fælleslove skulde vedtages i hver Landsdels Repræsentation for sig, Gehejmestatsraadet omdannes for at formindske den danske Overvægt, og den fælles Indfødsret bortfalde. Herved vilde alle fire Landsdele blive ligestillede uden Hensyn til Folketallet, og herpaa kunde Danmark ikke indlade sig. Kun Grev Sponneck kunde tænke sig Forslaget som Forhandlingsgrundlag; ude i Folket virkede det til at styrke Ejdertanken ved igen engang at vise Helstatens Umulighed. I Ministeriet indtraadte paa denne Tid som Kultusminister D. G. Monrad og som Finansminister Lægen C. E. Fenger (1814—84), en fremragende Finansmand, medens Krieger blev Indenrigsminister.

Saaledes styrket i nationalliberal Retning forberedte Hall den Politik, han vilde følge. Det var en Ejderpolitik paa langt Sigt. Han vilde langsomt vige for de tyske Krav og derved lempelig forberede Holstens og Lauenburgs Udsondring. Han fik god Tid til at lægge sine Planer, fordi den i April 1859 udbrudte Krig mellem Frankrig og Østrig optog Magternes Interesse. Foreløbig fremsatte han i November 1859 for Forbundsdagen et Forslag om en Forhandling om en ny Fælles-

forfatning mellem delegerede fra de holstenske Stænder og Rigsraadet.

Inden Svaret kom, var Hall faldet. Anledningen var ikke af politisk Art. Modsætningen mellem de nationalliberale Ministre, især Krieger, og Grevinde Danner og Berling var blevet stadig skarpere, og der forefaldt den ene Konflikt efter den anden. Scheele pustede til Ilden, og en Affære med Kammerherre Berling bragte Ministeriet til Fald. Monrad afslog at danne Regering, og Kongen henvendte sig da til Folketingets Formand, Amtmand C. E. Rotwitt (1812—60), der nærmest var Bondeven. Han dannede i December 1859 et Ministerium, dels af Bondevenner, dels af det nationalliberale Venstre; Udenrigsminister var den talentfulde dansk-svenske Godsejer Baron Blixen-Finecke (1822—1872), gift med Prinsesse Augusta, Søster til Prinsesse Louise af Danmark. Finansminister var den store Handelsmand Regnar Westenholz (1815—66). Ministeriet opløstes dog uden at have sat sig varige Spor, da Rotwitt pludselig døde Februar 1860. Efter mislykkede Forsøg med Madvig og Monrad kaldte Kongen Hall, der dannede sit andet Ministerium — uden Krieger, med Monrad som Kultus- og Indenrigsminister og Helstatsmanden H. Raasløff som holstensk Minister.

Kort efter indløb Svaret fra Forbundsdagen i en saa fordringsfuld Form, at Hall opgav Tanken om Forhandling.

Hans Politik indtraadte da nu i sin fulde Udvikling. Utvivlsomt stærkt paavirket af P. Vedel satte han sig det som Maal at foretage et vel forberedt Tilbagetog fra Elben til Ejderen. De tyske Hertugdømmer skulde langsomt opgives, Slesvig knyttes fast til Danmark, og enhver udenlandsk Indblanding i dets Forhold paa det bestemteste afvises. Men Hall var ikke selv Herre over Tempoet. Han maatte være forberedt paa naar som helst at tage en Krise eller bøje af for den. En anden Svaghed var, at der baade nationalt og statsretsligt var mange Holdepunkter for tysk Indblanding i Slesvigs Forhold, især ved Løftet i Aftalerne 1851 om ikke at knytte det nærmere til Kongeriget end Holsten blev det. Tilmed var det danske Styre med Sprogreskripterne og misforstaaet Embeds

mandsiver ikke populært. Endelig truede den Fare stadig, at den barnløse Konge kunde dø, før de statslige Forhold var endelig afgjorte, og Arvespørgsmaalet blive aktuelt.

I den slesvigske Stænderforsamling 1860 rettedes der fra det tyske Flertal voldsomme Angreb paa det danske Styre i Hertugdømmet, og kort efter gav en Interpellation i det preussiske Deputeretkammer Regeringen i Berlin Anledning til at støtte disse Angreb. Hall afviste Angrebene i en Noteveksling, og Sammenstødet fik ingen direkte Følger, men da begge Regeringer havde søgt at vinde de neutrale Magter for deres Opfattelse, var hermed for første Gang ogsaa det slesvigske Spørgsmaal bragt ind i den europæiske Debat. Baade Rusland og Vestmagterne stillede sig ugunstig overfor Danmark, især hvad Sprogreskripterne og Ikke-Opfyldelsen af Aftalerne 1851—52 angik, og England rettede 1860 en Henstilling til Hall om at give Slesvig en særlig Forfatning og mildne Sprogreskripterne.

Halls Politik havde her naaet et skæbnesvangert Punkt. Hvis man ikke blankt afviste Englands Indblanding, var Døren aabnet for yderligere Pression udefra og den diplomatiske Ejdergrænse opgivet. Men en Afvisning var vanskelig, og Hall valgte da at bede England forhøre i Berlin og Frankfurt, om man der vilde anse nogle Ændringer i Sprogreskripterne for saa fyldestgørende, at man vilde erklære sig tilfreds med den midlertidige Ordning af Holstens Forhold og opgive yderligere Indblanding. Tilbudet blev afvist i Berlin som utilstrækkeligt, men den danske Regering udstedte 9. Januar 1861 to Anordninger med nogle Indrømmelser, som dog vakte Utilfredshed i begge Nationer. Den kirkelige Del af Konfirmationen, forskellig fra den danske Overhøring, maatte nu foregaa paa et selvvalgt Sprog, som alle kirkelige Handlinger. Privatundervisning ved Huslærere tillodes. (Se Side 160.)

Situationen var truende. Den nye preussiske Konge Vilhelm I udtalte i Januar 1861, at Preussen maatte anse det for en national Pligt at faa det dansk-tyske Spørgsmaal løst. En Strid om Fællesbudgettet førte kort efter til en ny Forbundsbeslutning med Trusel om Eksekution.

Stemningen i Danmark var urolig og krigersk. Indrømmel-

serne i Sprogpolitikken havde vakt Uvillie, og man fandt i det hele Halls Politik for nølende og eftergivende. Ønsket om en hurtig Afgørelse blev Dag for Dag stærkere. Orla Lehmann brød i en Tale i April 1861 aabent med Helstatspolitikken og blev snart et Enhedsmærke for en ny national Rejsning. Mænd som Brødrene Alfred og Hother Hage og H. N. Clausen støttede den. Ejderdanske Bondevenner, Grundtvigianere og nationalliberale Venstremænd stiftede „Dannevirke-Foreningen" i denne Aand, og en Adresse med 71,000 Underskrifter krævede selvstændig Handling uden Hensyn til fremmede.

Under dette stærke Pres fra Folket dreves Hall over i en fastere Politik. Han havde i Marts 1861 forelagt de holstenske Stænder en ny Fællesforfatning og en særlig holstensk Forfatning med vidtgaaende Garantier, men var blevet afvist, da man ikke vilde vide af et Ejder-Danmark. Han erklærede da i Maj, at videre Forhandling var ørkesløs, og at han nu vilde arbejde paa Holstens Udskillelse. Der var i Aarets første Maaneder foretaget en Del Rustnings- og Befæstningsforanstaltninger, og mange ventede nu Krigen.

Maaske havde Tidspunktet for en saadan været os gunstigere i 1861 end i 1864. Men Krigen kom ikke. Rusland ønskede ikke Holstens Udskillelse af Hensyn til Kiels Havn, og Vestmagterne vilde bevare Freden bl. a. af Hensyn til Konflikterne i Nordamerika og Mexico. England greb ind og fik Eksekutionen udsat, mod at den danske Regering gjorde visse Indrømmelser og at der aabnedes Forhandlinger direkte mellem Danmark og de tyske Stormagter.

Det vakte Skuffelse i Landet, at Afgørelsen ikke var kommet nu, og for at dæmpe Misfornøjelsen optog Hall i September 1861 Lehmann som Indenrigsminister, hvilken Post Monrad opgav for kun at være Kultusminister. Det var Lehmanns Betingelse for at modtage denne Udnævnelse, at der skulde gøres et afgørende Skridt i Retning af Holstens Udskillelse, og Hall var bestemt paa at forelægge Rigsraadet et Forslag herom 1862.

Hermed var Helstaten opgivet og Ejderpolitikken officielt knæsat af Regeringen.

3. Ejderstaten gennemføres. (1861—63).

I Landets offentlige Mening havde Ejderpolitikken forlængst sejret, og Grundlaget for en kraftig Regeringspolitik var ypperligt. De Nationalliberale stod paa deres Højdepunkt. I Administrationen var de nye Slægtled rykket ind, og de tilhørte ganske overvejende Centrum. Pressen beherskedes af „Fædrelandet" og „Dagbladet". I Rigsdagen havde Landstinget altid været nationalliberalt; ved Folketingsvalget Juni 1861 vandt Partiet frem i Tal. Rigsraadet, der var Repræsentationens egentlige Tyngdepunkt, havde stort nationalliberalt Flertal. I den indre Politik havde Monrad som Kultus- og Indenrigsminister udført et forbavsende stort Arbejde og vundet en enestaaende parlamentarisk Anseelse. Alliancen med Bondevennerne var praktisk set sprængt, men Flertallet af dette Parti var stadig ejderdansk, støttede Halls nationale Politik og krævede energisk Gennemførelse af Ejderprogrammet. Kun Tschernings Gruppe vår vedblivende stemt for Helstaten. De konservative Helstatsmænd var kun faa i Repræsentationen, og de erfarne Politikere som tilhørte denne Gruppe, bl. a. David og Bluhme, ønskede ikke i Øjeblikket at danne Regering mod Folkestemningen. Kongen var stemt for en kraftig Politik; derimod var Tronfølgeren, Prins Christian, kendt som Helstatsmand.

Foreløbig skete der ingen større Forandring i Ministeriets Politik. Under de vedtagne Forhandlinger med de tyske Magter forelagde Hall et Forslag om Holstens Særforfatning, men blev afvist. Yderligere inddrog Magterne Slesvigs Forhold i Debatten og anklagede Danmark for at have brudt Aftalerne 1851—52. Hall afviste vel Indblandingen, men selve de resultatløse Forhandlinger bidrog til at fæstne den Opfattelse i Europa, at ogsaa det slesvigske Spørgsmaal var internationalt, hvilket ikke var til Danmarks Fordel. Overfor de Vanskeligheder baade Helstat og Ejderstat mødte, optog preussiske og engelske Diplomater den gamle Tanke om Slesvigs Deling, men den var endnu vanskeligere at gennemføre i Danmark end før, fordi

baade Helstatsmænd, Bondevenner og Nationalliberale var imod det.

Imidlertid forelagde Hall, som bebudet, 1862 Rigsraadet en Række Forslag til Forberedelse af Holstens Udsondring og af en ny dansk-slesvigsk Forfatning med Rigsraadet som Repræsentation. I deres nærmere Udformning vakte dog flere af disse Forslag Mishag til forskellige Sider, og der kom intet Resultat ud af Forhandlingerne.

Hall var næppe utilfreds dermed; han var ængstelig for Lehmanns hastige Tempo. Men Lehmann havde Landets Øre. Just i disse Aar blussede de nationale Stemninger kraftigt op og forlangte Handling. Erindringerne fra Treaarskrigen fejredes bl. a. ved den store Fest i Flensborg 1862, da Bissens Løvemonument paa den danske Krigergrav afsløredes.

Ogsaa Skandinavismen rejste Hovedet igen efter Skuffelsen 1857. 1859 var Karl XV kommen paa Tronen i Sverige og Norge; han var en personlig Ven af Frederik VII, og hans romantiske Gemyt gjorde ham modtagelig for de skandinaviske Ideer. Hverken de to nordiske Folk eller deres Ministre var dog tilbøjelige til at indblande Rigerne i en dansk-tysk Krig eller til at gaa til en dynastisk Union. Den svenske Udenrigsminister Grev Ludvig Manderström (1806—73) støttede Hall overfor Magterne, men afviste formelig Alliance. Udover diplomatisk Støtte vilde han ikke gaa, da det store Flertal af det svenske og norske Folk og deres valgte Forsamlinger modsatte sig at hjælpe Danmark med Vaabenmagt. Tilmed var der i ledende svenske Kredse Uvillie overfor Kongens dynastiske og skandinaviske Ideer, som man især med Henblik paa Rusland ansaa for farlige for Landets Sikkerhed. I ledende danske Kredse var man ikke tilstrækkeligt klar over Omfanget af disse og af de skandinaviske Stemninger. Derfor herskede der i Danmark og til Tider ogsaa hos Hall selv stor Tillid til, at Sverige-Norge vilde hjælpe, ikke mindst i Sommeren 1862, da der holdtes nordisk Studentermøde i København, og Kong Karl siden besøgte Byen.

Den nationale Bevægelse i Danmark havde sit Modstykke

i en tilsvarende tysk. De liberale Kredse i Tyskland ønskede Krig med Danmark for derved at styrke Enhedstanken i Riget. Bismarck, der September 1862 blev preussisk Ministerpræsident og kort efter Udenrigsminister, havde ingen Tilknytning til disse Kredse, men man oversaa i Danmark, at det slesvigholstenske Spørgsmaal meget vel kunde blive et Vaaben for hans Magtpolitik. Forhandlingerne mellem Danmark og de tyske Magter strandede ganske i November. Men i September havde den engelske Udenrigsminister Russell fra Gotha udsendt en Depeche, hvori han erklærede Fællesforfatningen af 1855 for ugyldig ogsaa for Danmark og Slesvig og krævede en ny Forfatning med ligelig Firedeling mellem Landsdelene, som i Holstenernes Forslag. I Danmark vakte denne Depeche pinlig Opmærksomhed, saa meget mere som Prinsesse Alexandras Forlovelse med Prins Edvard af Wales i samme Maaned var deklareret. Vore Gesandter i Udlandet, der i Reglen havde Helstatssympatier, raadede efter Russells Note indtrængende Regeringen til at søge Forlig med Tyskland, men Hall ansaa tværtimod nu Øjeblikket for kommet til den endelige Gennemførelse af Ejderstaten, og dreves frem af Folkestemningen.

Han byggede dels paa Kongens udelte Tilslutning, dels paa den europæiske Situation. Januar 1863 udbrød den polske Revolution, og Frankrig, England og Østrig støttede den mod Rusland og Preussen; herved var Vestmagterne traadt i skarp Modsætning til Bismarck.

Stillingen var siden November 1858 den, at Kongen var enevældig i Holsten for Fællessagernes Vedkommende, og det var en Imødekommenhed, naar Regeringen alligevel havde givet Stænderne Adgang til at behandle dem. Denne Imødekommenhed var ikke blevet paaskønnet i Holsten, og endnu i Begyndelsen af 1863 stillede Holstenerne sig afvisende overfor et Tilbud om Forhandling. Regeringen skred da til Handling og lovede ved Kundgørelse af 30. Marts 1863 Holsten og Lauenburg en ny, særlig Forfatning med egen lovgivende Forsamling, egen Hær, egen, uafhængig Administration og den størst mulige Selvstændighed af Kongens andre Be-

siddelser. Efter at den konstitutionelle Helstat var sprængt 1858, var nu ogsaa den blandet konstitutionelt-absolutistiske Helstat ophævet; der skulde nu gives en ny Lov om Holstens selvstændige Stilling i Riget og desuden en dansk-slesvigsk Fællesforfatning.

Dette Skridt, som Monrad havde været imod paa Grund af hans Forkærlighed for Helstaten, var en direkte Udfordring til Tyskland. De tyske Magter protesterede, og Forbundsdagen krævede i Juli under Trusel af Eksekution Kundgørelsen ophævet inden seks Uger og en ny Fællesforfatning forelagt. Danmark afslog sidst i August Kravet og erklærede at ville opfatte Eksekutionen som Krig.

Imidlertid skete der ugunstige Forskydninger i den europæiske Situation. Vestmagterne og Østrig opgav deres Aktion mod Rusland. England var stadig i Princippet venlig stemt overfor Danmark, og Stemningen for dette var øget ved Prins Edvards Bryllup med Prinsesse Alexandra i Marts. Det var Englands Indflydelse, der bevirkede, at Prins Vilhelm, Christian af Glücksborgs Søn, i Juni overtog den græske Trone. Premierministeren Palmerston udtalte i Juli, at Danmark ikke vilde komme til at staa ene i en Krig. Men Dronning Victoria havde afgjort tyske Sympatier, og Napoleon III var i Øjeblikket uvillig til at blande sig i det dansk-tyske Spørgsmaal.

Ej heller var der Sikkerhed for, at Sverige-Norge vilde yde positiv Bistand. Under et Besøg i Danmark i Juli 1863 erklærede Karl XV sig ganske vist overfor Hall villig til en Alliance med Danmark, og han støttedes heri af den svenske Gesandt i København, den højt begavede Politiker og Forfatter Grev Henning Hamilton. Ogsaa Udenrigsministeren Grev Manderström havde nærmet sig Tanken om Alliance, i hvert Fald lod han, uden at meddele sig klart derom til det øvrige Ministerium, Hamilton indlade sig ret dybt med Hall. Da Danmark sidst i August efter Aftale med Hamilton afsendte sit afvisende Svar til Forbundsdagen var der gjort Udkast til en Traktat, hvorefter Sverige skulde stille indtil 20,000 Mand, hvis Holsten blev okkuperet. Da Hamilton kort efter rejste

til Stockholm for at faa Fuldmagt til at underskrive Traktaten mødte den imidlertid ved Mødet paa Ulriksdal i September Modstand hos flere af Ministrene, og det blev ikke til mere end en Henvendelse om moralsk Bistand til de neutrale Magter. Det er endnu ikke fuldt udredet, om de Angreb, som Samtiden — bl. a. Hamilton i hans efterladte Optegnelser — og Eftertiden har rettet mod de svenske Ministre for Letsindighed og Uordholdenhed, er berettigede. Ialtfald gjorde Hamilton ikke Situationen tilstrækkeligt klar for Hall, som stadig mente at kunne haabe paa svensk Støtte.

1. Oktober vedtog Forbundsdagen at gøre Eksekution i Holsten og Lauenburg, hvis Martskundgørelsen ikke toges tilbage inden 3 Uger. Den danske Regering var saa meget mindre villig til at bøje sig for dette Ultimatum, som den tre Dage før havde forelagt Rigsraadet et Forslag til en ny Fællesforfatning for Danmark og Slesvig.

Hermed var det afgørende Skridt taget. Halls egen Politik drev ham fremad. Baade de Nationalliberales venstre Fløj og de nationale Bondevenner pressede paa for at faa en bestemt ejderdansk Afgørelse. De usikre Forfatningsforhold blev mere og mere besværlige. Den slesvigske Stænderforsamling 1863 var blevet sprængt af det slesvigholstenske Flertal, og det danske Mindretal var utilbøjeligt til at foretage de nødvendige Valg til Rigsraadet, fordi man ønskede den gamle Fællesforfatning umuliggjort. Trods de fejlslagne Forhaabninger til Udlandet mente Hall dog stadig at kunne regne med Hjælp under en Krig, og han overvurderede vor egen Forsvarsevne, tilskyndet af Krigsministerens og General de Mezas Optimisme.

Forfatningsforslaget brød afgjort med Aftalerne og Januarkundgørelsen, og bag det laa aabenbart Tanken om Slesvigs Inkorporation.

Det nye dansk-slesvigske Rigsraad skulde være lovgivende Forsamling for de to Lande og bestaa af et Folketing paa 130 Medlemmer, valgt af de samme Vælgere som Rigsdagens Folketing, og et Landsting, bestaaende af Prinserne, 25 kongevalgte og 50 folkevalgte Medlemmer, de sidste valgt umiddelbart efter

samme snævre Census, som gjaldt for Oktoberforfatningens umiddelbare Rigsraadsvælgere (se S. 121). Rigsraadets Myndighed blev nu befriet for de Indskrænkninger, Forfatningen af 1855 havde lagt paa den.

I almindelig politisk Henseende laa Forslagets Brod her. Det blev aabent antydet, at dette Rigsraadslandsting skulde være Mønster for et nyt Rigsdagslandsting. Den nationalliberale Regering vilde nu skabe det garanterede Landsting, som en Del af Centrum havde ønsket 1849 (se S. 95). Junigrundloven skulde undergaa en betydningsfuld Revision.

I Rigsraadet var Stemningen overfor Forslaget stærkt delt. De Nationalliberale og de ejderdanske Bondevenner var tilfredse med Grundtanken i det, men Bondevennerne gik skarpt imod den foreslaaede Sammensætning af Landstinget. Mange af dem var desuden imod Slesvigs Inkorporation, der til Gengæld ønskedes af Slesvigere som H. A. Krüger og Laurids Skau. Tscherning var imod baade Landstingsforslaget og Inkorporationen. De konservative tiltaltes af Landstinget, men vilde ikke vide af Ejderstaten. Bluhme advarede paa Helstatsmændenes Vegne mod at forlade det traktatmæssige Grundlag, det danske Monarkis Integritet hvilede paa. Han advarede mod at bryde Aftalerne og udtalte sin Frygt for, at Stormagterne ikke vilde være interesseret i Rigets Eksistens den Dag, man selv udskilte Holsten med de potentielle Flaadehavne. Hall benægtede, at Aftalerne blev brudt fra dansk Side og hævdede, at det var nødvendigt at ophæve Januar-Kundgørelsens Ordning og udskille Holsten, da ellers hele det øvrige Monarkis Styrelse vilde blive lammet.

Der krævedes $^2/_3$ Majoritet til Vedtagelsen, og den blev omsider naaet efter en voldsom Agitation. Hall og Ordføreren Krieger har et Hovedansvar for Vedtagelsen, der skete 13. November med 40 Stemmer mod 16. De vaklende lod sig vinde ved Regeringens bestemte Udtalelser om, at den skandinaviske Alliancetraktat kunde ventes afsluttet i nærmeste Fremtid, og at Bismarck, som i disse Uger udtrykte sig meget uklart, indirekte havde godkendt Forfatningen. Landstinget blev ændret no-

get i demokratisk Retning, Prinserne gik ud, og de kongevalgtes Tal mindskedes, men i Hovedsagen blev Udkastet Lov. Mod Tschernings Venstre og Helstatsmændene havde de Nationalliberale taget Ansvaret for Ejderstaten, og de havde heri den offentlige Mening bag sig. Men to Dage efter døde Frederik VII paa Glücksborg Slot.

Kongen havde i lang Tid svækket sit af Naturen svage Helbred ved usund Levemaade, og Grevinde Danner havde ikke formaaet at holde ham paa ret Køl. En Ansigtsrosen gjorde paa faa Dage Ende paa hans Liv.

Trods den ugunstige Dom, baade nationalliberale og konservative Politikere fældede over Frederik VII, bevarede han sin Popularitet hele sit Liv og ud derover. Hans Karakters Holdningsløshed og Bristen i hans Forstand svækkede ikke Indtrykket af hans Danskhed og hans gode Hjerte.

Hans Død netop nu var en Nationalulykke — ikke paa Grund af hans Evner, men fordi han indad- og udadtil repræsenterede den danske Stat bedre, end nogen anden Konge kunde ventes at gøre det.

E. Indre Politik i den nationalliberale Periode. (1855—63.)

I. Almindelig Karakteristik.

Tiden 1855—63 er den nationalliberale Periode i vor Historie. Nedgangen efter 1849 kulminerede i 1854, men Ministerskiftet dette Aar blev Begyndelsen til en stadig Styrkelse af det nationalliberale Element i Regeringen, indtil Hall 1857 blev Konsejlspræsident. Det Rotwitt'ske Ministerium, som man med delvis Ret har kaldt vort første Venstreministerium, fik ingen varig Betydning.

De Nationalliberale var saa godt som selvskrevne til Ledelsen, dels i Kraft af deres overlegne Dygtighed og Dannelse, dels fordi Helstatsmændene blev mere og mere bange for at tage Ansvaret overfor Folkestemningen, og fordi Bondevennerne

ikke ansaas for præsentable som Ministre. Hertil kom, at Embedsstanden, som før omtalt, nu var blevet eller var ved at blive nationalliberal, og det samme gjaldt Litteratur og Aandsliv. Danmarks Kultur var virkelig overvejende nationalliberal, og den var hverken snæver eller indelukket. De bedste Nationalliberale stod i Kontakt med Udlandets Rørelser i Videnskab og Politik.

I Folketinget havde som Regel Bondevennerne Flertal. Nogen Nødvendighed for en parlamentarisk Regering anerkendte Tiden ikke, men det er tidligere sagt (S. 108), at man dog ansaa det for muligt, at Rigsdagen kunde styrte et Ministerium.

I Almindelighed gjaldt, at Partierne var langt mindre fast organiserede end nu, og at det i en ganske anden Grad drejede sig om Enkeltpersoner. I Folketinget var en Fjerdedel af Medlemmerne uafhængige af Partierne. I deres Haand laa Afgørelsen, for hvilken Debatten i Salen ofte blev bestemmende.

Landstinget beherskedes af de Nationalliberale under Lehmanns Førerskab. Men Partiet kunde ikke stole paa at beholde Flertallet i Længden, og her laa en af Grundene til, at Novemberforfatningen skabte et nyt Landsting.

I Rigsraadet, der var den vigtigste Repræsentation i Riget, fordi her behandledes de nationalpolitiske Spørgsmaal, havde de Nationalliberale sikkert Flertal, efter at Holstenerne var traadt ud. Her havde de konservative Helstatsmænd en betydelig Indflydelse, skønt de kun havde ringe Tilslutning i den almindelige Befolkning.

De Nationalliberale hyldede som Parti de almindelige liberale Principper, og de arbejdede med Troskab paa Gennemførelsen af Frihandel, Frikonkurrence, personlig og politisk Frihed. Med Urette vilde Bondevennerne ofte tiltage sig Æren for de Reformer, der skabtes; i Virkeligheden skyldtes disse væsentlig de Nationalliberale i Samarbejde med Bondevennerne. Noget andet var Forholdet overfor et rent politisk Spørgsmaal som den almindelige Valgret. Her var de Nationalliberale oprindelig gaaet videre, end mange af dem ønskede; de halede i Land ved Fællesforfatningen af 1855, og det

er givet, at de i Tilfælde af en sejrrig Udgang af den tyske Krise vilde have søgt den tilbagegaaende Bevægelse overført paa Kongerigets Rigsdag.

Mellem de Nationalliberale og Bondevennerne bestod der en Raceforskel, som dog gjorde sig mere gældende udenfor end i Repræsentationen. Her kunde der vel forefalde stærke Sammenstød, men Samarbejdet foregik i det hele let, og en Mand som Monrad var til Tider næsten mere anset af Bønderne end af sine egne, især i Aarene 1860—61, da han som Kultus- og Indenrigsminister udførte et forbavsende stort Arbejde med Fæstelov, Jernbanelov o. s. v.

Til de mange Delingslinier indenfor de Nationalliberale, om hvilke delvis tidligere er talt, svarede lignende mellem Bondevennerne, især efter Brudet mellem Tscherning og J. A. Hansen 1854—55. Tscherning stod kulturelt de Nationalliberale nærmest, men fjernede sig fra dem ved sin Helstatspolitik og sit Syn paa aandelige Værdier. J. A. Hansen var i Nationale Spørgsmaal de Nationalliberales Meningsfælle, socialt derimod var han Smaaborgerrepræsentant. Tscherning var en oratorisk Begavelse og en uegennyttig Personlighed, hvis Stilling til de enkelte Spørgsmaal kunde være overraskende. J. A. Hansen repræsenterede i ganske anden Grad den tørre Logik, og den kunde drive ham ud i urimelig Snæverhed.

Modsætningerne mellem de to sideordnede Partier naaede Højdepunktet 1860—61. Lehmann var den af de nationalliberale Førere, der først aabent udtalte sin Skuffelse over Bønderne, ligesom han havde været den første til at kalde paa dem. I en Tale Marts 1860, under Indtryk af Ministeriet Rottwitt, brød han Staven over de „ærgerrige Demagoger". Samme Aar skrev Juristen A. L. C. de Coninck en Række Breve i „Dagbladet", der senere kom som Særtryk, og hvori han rettede skarpe og vittige Angreb paa Bondevennerne. Bogen fremkaldte livlig Debat og bidrog til det for de Nationalliberale gunstige Udfald af Folketingsvalget 1861.

De nationalliberale Organisationer ude i Landet var altid af ret løs Art. Derimod havde Bondevennerne skabt sig et

stærkt Grundlag. Landets største Partiorganisation, „Østifternes Folkeforening", lededes af J. A. Hansen. Bondevenneselskabet selv betød ikke saa meget som før, men de økonomiske Foretagender, der rejstes af Bønder, saa meget mere. 1846 havde Asmund Gleerup stiftet Holbæk Amts Brandforsikringsselskab, som lededes af J. A. Hansen. 1851 og 1856 grundede Gert Winther (1813—1905) to østjydske Brandforsikringsforeninger, der i Forbindelse med den af ham 1862 stiftede „Jydske Folkeforening" fik stor Betydning som Organisation for de Egne, der siden kaldtes de Bjørnbakske. 1857 stiftedes den Sjællandske Bondestands Sparekasse, som under Ledelse af Overretsprokurator C. C. Alberti (1814—90) blev en vigtig politisk-økonomisk Faktor og bl. a. muliggjorde det for Bønderne at skaffe Penge til Køb af Fæstegods.

Denne tydelige Opdrift hos Bondestanden havde næppe noget Sidestykke hos det store Landbrug. Godsejerne spillede ikke den ledende Rolle i Politik eller Økonomi, som de syntes kaldet til. Den ret nærliggende Tanke om et Samarbejde mellem mindre og større Landmænd blev udtalt nogle Gange af Godsejere som A. W. Moltke og Blixen-Finecke, men fik ingen praktisk Betydning. Den blev 1861 paa en noget anden Maade formet af Venstremanden Sofus Høgsbro (1822—1902). Denne Mand er den første egentlige grundtvigske Politiker. Han var Teolog, 1850—62 Forstander for Rødding Højskole, i Tinget nærmest Bondeven, men med Mistillid til Førere som J. A. Hansen og Tscherning. Han vilde i Grundtvigs Aand en mod den nationalliberale Universitetsdannelse rettet hjemmefødt dansk Kultur, og han saa hen til Dannelsen af et Centrumsparti af grundtvigske Bønder, det nationalliberale Venstre og Godsejere som H. R. Carlsen (1810—87) til Gl. Køgegaard og Blixen-Finecke. Han skrev 1861 til Flor, at Godsejerne burde sætte sig i Spidsen for en ny oplysende og vækkende Forening i Smag med Landhusholdningsselskabet. I national Politik var Grundtvigianerne for Ejderdanmark, men mod Sprogtvangen. I indre Politik stod de

især paa demokratisk Side og var altid radikale Tilhængere af aandelig og personlig Frihed. De dannede ikke nogen særlig Gruppe. Mange af det nationalliberale Venstre var paavirkede af grundtvigske Ideer.

II. Reformer og Forsøg derpaa.

1. Fæstespørgsmaalet.

Spørgsmaalet om Fæstegodsets Afløsning er berørt flere Gange tidligere. 1850 var endnu 21.583 Gaarde med 113.512 Tdr. Hartkorn af 68.556 Gaarde med 336.156 Tdr. Hartkorn undergivet Fæste, men Tallet formindskedes ved frivilligt Salg til c. 14.000 Gaarde med c. 75.000 Tdr. Hartkorn i 1861. Det sædvanlige Fæste paa Fæsterens og Enkens Livstid rummede Usikkerhed, Indfæstningssummen svækkede Fæsterens Kapital, og det var ikke sikkert, at han høstede Fordel af at forbedre Fæstet. De stigende Priser øgede ganske vist Udbyttet, men satte ogsaa Indfæstningssummen og Fæsteafgiften i Vejret. En Del Godsejere var villige til at sælge, men Bønderne havde svært ved at skaffe Kapital.

Til disse økonomiske Ulemper ved Fæstevæsenet kom det særlige Underordningsforhold, hvori Fæstet stillede Fæsterne overfor Godsejerne, „et Tyendemærke", sagde Lehmann.

Kravet om Tvangsafløsning rejstes straks 1848. P. G. Bang som Indenrigsminister lavede i November en Lov om Fæstet og nedsatte i April 1849 en Landbokommission (S. 106). En Del Love i Halvtredsernes første Aar gav Regler for Afløsning af Fæstegodset paa Statens Ejendomme og visse Stiftelser (se S. 106). Men det private Fæstegods stod tilbage, og det var Hovedstridspunktet.

Oprindelig var en Del af de Nationalliberale stemt for en Tvangslov. Monrad forelagde 1851 et Forslag til en saadan i Folketinget: enhver Fæster skulde fra 1855 kunne kræve sin Fæstegaard som Ejendom mod fuld Erstatning. En Del af

denne skulde blive staaende i Gaarden, og hertil skulde Staten bidrage med en Ottendedel af Taksationssummen. Indenrigsministeren, M. H. Rosenørn, gik imidlertid imod Loven, og det samme gjorde hans Efterfølger, Tillisch, da Loven blev forelagt paa ny samme Efteraar. Ved Forslagets anden Behandling i 1852 var P. G. Bang igen blevet Minister, men ogsaa han afviste Tvangsloven. Under Udvalgsbehandlingen skrev den fremragende Jurist, Professor J. E. Larsen en Betænkning, hvori han som Lehmann 1838 erklærede, at Fæsterne havde en Art historisk Medejendomsret til Fæstegodset, en Opfattelse, der blev bestridt af andre Jurister. Efter Lehmanns Tale havde Bondevennerne ogsaa tilegnet sig denne Teori og hævdede udfra den, at Fæsterne derfor ikke skulde betale hele Ejendommens Værdi ved Afløsningen, men højst $^2/_3$.

Lovforslaget blev i de følgende Samlinger forelagt af forskellige, men strandede enten paa Regeringen eller Landstinget. Flertallet af de Nationalliberale, bl. a. Clausen, Madvig, Hall og Krieger, vilde ikke gaa saa vidt i Fæstespørgsmaalet som Monrad og Lehmann, og Godsejerne og de konservative Ministerier var altid Modstandere af Tvangsafløsning.

Efter Ministerskiftet 1854 forelagde J. A. Hansen 1855 et nyt Tvangsafløsningsforslag. Fra 1857 skulde enhver Fæster kunne kræve sin Gaard til Eje mod en Købesum, der udgjorde de $^2/_3$ af en Taksation efter Gaardens Værdi i Handelen. Monrad mæglede et Kompromis i Form af en Dagsorden: alle gældende Kontrakter skulde opretholdes, men ved Fæsteledighed kunde de efterlevende kræve Gaarden solgt ved offentlig Auktion og erholde en vis Del af Købesummen. Til Gengæld kunde Godsejeren selv beholde een Fæstegaard for hver ni han solgte.

De Godsejere, der stemte for dette Forlig, tænkte sig hermed at bryde Brodden af Bondevennernes Agitation paa Fæstespørgsmaalet. Imidlertid var det store Flertal af Godsejerne stærkt imod Dagsordenen, og de indsendte en voldsom Pro-

testadresse til Regeringen, der virkede til at gøre de Nationalliberale endnu mindre tilbøjelige til en Tvangslov. Herved støttedes Regeringen i sin Hensigt ikke at forelægge Rigsdagen nogen Lov som Svar paa dens Dagsorden. En af Aarsagerne til Regeringens Uvillie overfor Tvangsloven var aabenbart Hensynet til Udlandet, der kunde se et revolutionært Skridt i en Ekspropriation. Desuden var Kongen imod en Tvangslov. Som Lehmann udtrykte det: Det var lettere at faa en Rigsdag til at vedtage Loven end en Regering til at gennemføre den.

I de følgende Aar forelaa flere Forslag fra Bondevennernes Side, men baade Krieger og Hall udtalte sig imod dem, Monrad havde opgivet Tanken om Enighed, og selv Lehmann stemte imod.

Bondevennerne optog da en Tanke, Tscherning før havde haft, at forbedre Fæstet i Stedet for at afløse det. De foreslog 1859, at Fæstets Varighed skulde være mindst 30 Aar, Enken skulde kunne gifte sig uden ny Indfæstning m. m. Lovforslaget blev ikke behandlet.

Men 1860 forelagde Monrad som Indenrigsminister et Forslag, der lignede det noget, uden at gaa nær saa vidt. Det fjernede en Del af de for Fæsterne ugunstigste Sider ved Forholdet; hvis Arvingerne ved Fæsteledighed ikke fik Gaarden, skulde de have en Erstatning for gjorte Forbedringer og indbetalt Indfæstning. Ligeledes hvis Fæsteren og hans Hustru døde inden 30 Aar efter Fæstets Indgaaelse. Landstinget indsatte den fra 1856 kendte Paragraf om Godsejernes Ret til hver tiende Gaard.

Bondevennerne var langt fra tilfredse, men turde ikke stemme imod. Ved Vedtagelsen af Loven Februar 1861 var Brodden for en Tid taget af Agitationen paa dette Spørgsmaal, men det var ikke løst, og det kom i de følgende Aartier til at spille en politisk Rolle. Rent økonomisk nød Fæsterne godt af de stigende Konjunkturer, og der solgtes stadig mere og mere Fæstegods. I 1869 var saaledes kun 9200 Gaarde tilbage med c. 50.000 Tdr. Hartkorn.

2. Næringsfriheden.

Paa et andet Omraade lykkedes det bedre for de yderliggaaende Demokrater at sætte deres Ønsker igennem, nemlig med Hensyn til Næringsfriheden. Her var det de Nationalliberale, der fik deres Villie, medens Bondevennerne delvis stod imod.

Lige fra det 18. Aarh. var der rettet Angreb paa Lavsvæsenet, og i Stændertiden blev der 1840 nedsat en Kommission om Sagen, hvor bl. a. C. N. David og den senere Højesteretsassessor Otto Müller (1807—82) var ledende. Kommissionen foreslog i Betænkninger af 1844 og 1847, at Handelslavene skulde ophæves straks og Haandværkerlavene efterhaanden omdannes. Det var Tidens liberale Opfattelse, der her fik Udtryk, men den mødte Modstand hos Haandværksmestrene, der ogsaa i Omvæltningsaaret 1848 stillede sig paa yderst konservative Standpunkter. I Grundlovens § 88 lovedes imidlertid Afskaffelse af alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Erhverv. I Halvtredserne rejste baade J. A. Hansen og den stærkt socialt interesserede Jernstøber P. F. Lunde (1803—93) og Arbejderføreren og Journalisten C. V. Rimestad (1816—69) Sagen i Folketinget. Den sidste saa i den fulde Næringsfrihed et Middel til at bekæmpe den herskende Dyrtid. P. G. Bang, der da var Indenrigsminister, overdrog Otto Müller paa egen Haand at udarbejde et Udkast til en Næringslov.

De Nationalliberale var som Helhed stemt for fuld Næringsfrihed. Derimod var Bondevennerne delt. J. A. Hansen vilde nok reformere, men han vilde beholde Lavene, og heri var Haandværkerne overvejende enige med ham. Tscherning var derimod Tilhænger af den fulde Næringsfrihed, og inden Müllers Forslag var kommet, foreslog han i 1856 fri Høkerhandel paa Landet; det gennemførtes dog kun for Landdistrikterne i en Mils Afstand fra Købstæderne og derover, og selv dette vakte Forbitrelse i Byerne. Dette „Læbælte" ophævedes 1920.

Samtidig med Vedtagelsen af dette Forslag blev Müllers Udkast til Næringsloven offentliggjort. Det var en fuldstændig Gennemførelse af Frikonkurrencen: Købstædernes Eneret paa at drive Handel ophævedes, og enhver Mand og ugift Kvinde med borgerlige Rettigheder kunde erhverve Borgerskab og Næringsbevis. Alle Lav skulde ophæves, saavel som Fordringen om tvungen Læretid. Af Handelslavene fik kun Grosserersocietetets Komité Lov at bestaa som en Slags Handelskammer.

Handel og Haandværk rejste straks en voldsom Modstand mod Udkastet, medens de nationalliberale Blade greb det med Anerkendelse. Indenfor Haandværket var det dog overvejende Mestrene, der protesterede; Svendene var for en stor Del enten Modstandere af Næringsfriheden eller ogsaa indifferente.

I Rigsdagen kom den farligste Modstand fra J. A. Hansen, der delvis støttedes af Monrad. De mente, at Loven betød for stort et Spring, og at Kapitalen vilde ruinere Haandværket til Fordel for Industrien; de vilde bevare de tvungne Mesterprøver. Blandt Forslagets Forsvarere var Indenrigsminister Krieger og Tscherning. Loven vedtoges, og en Henvendelse til Kongen om at nægte Stadfæstelse var resultatløs; den blev underskrevet 29. December 1857 og gjaldt fra 1. Januar 1862.

Næringsloven var givet og præget af de Nationalliberale. Den var utvivlsomt baaret af sunde Ideer, men i sin Udformning og Voldsomhed ogsaa af Doktrinarisme. Den slog med et Slag Haandværkets Organisationer i Stykker, og det mærkedes i det følgende Tiaar paa mange Maader, at de savnedes — ikke mindst af Svendene. 1855 frigaves Renten for Pengelaan, som tidligere ikke maatte overstige 4 %. Kun for Udlaan mod Pant i faste Ejendomme bevaredes Maksimumsrenten.

3. Jernbaner, Post og Telegraf.

Ved Periodens Begyndelse var der anlagt Jernbaner i Holsten og fra København til Roskilde (se S. 56). Begiven

hederne 1848—50 svækkede Regeringens Interesse for det holstenske Banenets Udvidelse og vakte samtidig Trangen til at frigøre Landet for Hamborgs Overmagt, ikke mindst gennem nye Baner. 1850 fremlagde Postembedsmanden Fr. Klee og den jyske Folketingsmand C. M. Poulsen en samlet Plan for et dansk Jernbanesystem. Der skulde bygges nye Baner Roskilde—Korsør, Flensborg—Husum, over Fyn og Kolding til Hjerting og fra Aarhus over Viborg til Hjarbæk. De jyske Jernbaner skulde forenes med en Længdebane; der skulde aabnes Dampskibsforbindelse med England over Hjerting og Hjarbæk (N. V. for Viborg).

I Hovedtrækkene blev denne Plan fulgt i Baneanlæggene før 1864. Men det kostede mange Kampe at naa en Ordning, Flertallet kunde samles om. De Nationalliberale og de fleste Øboer ønskede Tværbaner Øst—Vest til Landsdelenes Forbindelse med København; Jyderne derimod vilde en Længdebane gennem Halvøen til Forbindelse med Holsten og Tyskland, der aftog Landsdelens Kvæg. Tscherning havde som Særstandpunkt Kravet om en jysk Midt- eller Højderygsbane.

1852 vedtoges Forlængelse af Roskilde-Banen til Korsør. Den aabnedes 1856 og forbandtes pr. Damper med Kiel. Kort efter tilbød den engelske Entreprenør Sir Morton Peto som lige havde bygget Linien Flensborg—Husum—Tønningen, Regeringen at anlægge et System af Zig-Zag-Baner (Flensborg — Ballum — Aarhus — Viborg — Frederikshavn) gennem Slesvig og Jylland, men der kom ikke nogen Koncession i Stand, og de Nationalliberale var, da de paa ny kom til Magten 1854, mest stemte for en Kombination af Tværbaner med en østjysk Længdebane. Krieger fik 1859 givet Peto Koncessionen paa en Tværbane Aarhus—Struer, men Ministeriet Rotwitt hindrede Paabegyndelsen og foreslog i Stedet en jysk Længdebane fra Kongeaaen til Aalborg, hvilket dog forkastedes efter Rotwitts Fald.

Først Monrad lykkedes det 1861 at løse Jernbanespørgsmaalet — i Samlingen 1860—61, da han udførte saa

mægtigt et Arbejde. Han traadte i ny Forbindelse med Peto og underkastede hele Problemet en grundig Undersøgelse, hvorefter han forelagde en samlet Plan for hele Landet. Hovedpunkterne var (foruden Banen København — Hillerød — Helsingør med Sidebane Hellerup—Klampenborg) en Tværbane Fyn — Kolding — Vamdrupegnen, en Længdebane Vamdrup — Aalborg og en Midtbane Langaa—Struer—Holstebro. Yderligere bebudedes en sydsjællandsk og en laaland falstersk Bane og kommende Udvidelse af det jyske Banenet til Frederikshavn. De jysk-fynske Baner anlagdes af Staten, men blev i nogen Tid drevet af et privat Selskab, indtil Staten i 1867 overtog Driften.

Der blev i Rigsdagen stillet forskellige Forslag om Længdebanernes Retning, og det Kompromis, der naaedes, ændredes to Aar efter af Lehmann, men i det væsentlige var ved Monrads Lov Hovedlinierne for Banenettets Udvikling afstukket, saaledes som de ogsaa droges videre af Estrup efter 1866. I Stedet for at gaa inde i Landet forbandt den Købstæderne paa Østkysten. Stort set var Resultatet, at Jyderne havde tabt, og den kommende Udvikling, der førte bort fra Tyskland og over mod England, gav da ogsaa Københavnerne Ret.

Længden af samtlige kongerigske Jernbaner var 1848 30 km., 1857 100 og 1864 228.

Postvæsenet gennemgik en kraftig Udvikling. 1851 indførtes Frimærker. En dansk Mand, Joseph Michaelsen, foreslog 1851, at Landene skulde afskaffe Transitportoen. 1852 vedtoges Oprettelse af Brevsamlingssteder, og 1860 begyndte man at indføre faste Landpostruter.

Telegrafen indførtes 1852, da et Kabel blev vedtaget fra Hamburg over Fredericia til København. 1854 naaede Forbindelsen København. Linielængden var 1854 ca. 530 km., 1863 ca. 2100.

4. Kommunestyret.

Grundlovens § 96 gav Tilsagn om, at Kommunernes Selvstyre skulde ordnes ved Lov, men det varede adskillige Aar,

inden Løftet blev opfyldt. De gældende Regler fandtes i Købstadanordningen af 1837 (se S. 34), Anordningen om Københavns Styre 1840 (se S. 54), og Landkommunalanordningen af 1841 (se S. 54); i sig selv havde disse betegnet store Fremskridt, men efter 1848 tilfredsstillede de ikke mere; i Byerne krævedes Borgerskab — eller de økonomiske Vilkaar for at faa det — som Betingelse for Valgret og Valgbarhed, og paa Landet havde Lensbesiddere og Sædegaardsejere en privilegeret Stilling.

Der skete flere Henvendelser fra Bondevennerne til Regeringen om at forelægge en Kommunallov, men de Nationalliberale blev mere og mere betænkelige derved. Det blev da kun Valgbestemmelserne, der i de følgende Aar efterhaanden revideredes.

1851 skete en lille Ændring i Amtsraadsvalgreglerne, idet Lensbesiddernes Ret til at sidde i Raadet ansaas for bortfaldet ved Grundloven.

1852 forelagde derefter P. G. Bang et samlet Forslag om Sogneforstanderskabers og Amtsraads Sammensætning. Det blev vedtaget, men henlagdes af Ørsted (se S. 114) og blev først Lov 1855. Det gav den Valgordning, der i Hovedsagen gjaldt til 1908, og det var ikke nær saa vidtgaaende, som Bondevennerne havde ønsket. Ved Forfatningen rørtes ikke.

Den mindre Halvdel af Sogneforstanderskabernes altid ulige Antal Medlemmer skulde vælges af alle de Folketingsvælgere i Kommunen, der var Skatteydere, den større af den Femtedel af de nævnte Vælgere, som i det sidste Aar havde betalt den højeste Skat. Præsterne ophørte at være fødte Medlemmer, undtagen for Skole- og Fattigsager. Herredsfogederne mistede deres Stemmeret. Den større Halvdel af Amtsraadenes altid ulige Antal Medlemmer skulde vælges af Sogneforstanderskabernes dertil udsete Valgmænd efter Bestemmelsen fra 1841, den mindre af et lige saa stort Antal Ejendomsbesiddere i Distriktet, der var Folketingsvælgere og i det sidste Aar havde betalt den største Andel til Amtskommunernes almindelige Kasse,

Amtsrepartitionsfonden. Amtmanden var vedblivende født Formand.

For København vedtoges en Lov 1857; den var modsat den foran nævnte en samlet Forfatningslov, der i Hovedtræk vedblev at gælde til 1917. Ved Valgreglerne ændredes intet før 1865 og derpaa i 1908. Kun Overpræsidenten blev nu udnævnt af Kongen. Den øvrige Magistrat, Borgmestre og Raadmænd, valgtes af Borgerrepræsentationen.

Nu var kun Købstædernes Valgordning tilbage. Indenrigsministeren J. C. Jessen i Ministeriet Rotwitt havde som Folketingsmand forelagt et Forslag, som han optog som Minister uden at faa det gennemført. Det byggede paa Toklassevalg, og alle Skatteydere skulde som i Landkommunerne vælge den mindre Halvdel af Medlemmerne. Monrad tog Forslaget op som Indenrigsminister og fik det gennemført 1860, dog saaledes, at hele Vælgermassen kom til at vælge den større Halvdel af Byraadets ulige Antal Medlemmer, de højstbeskattede den mindre.

Det samlede Resultat af Valgretsrevisionen var ikke efter Bondevennernes Ønske. Det gav Udtryk for den voksende Mistillid til den almindelige Valgret, som prægede de Nationalliberale.

Tilbage stod den samlede Ordning af Kommunestyret. Monrad forelagde 1860 et Forslag om en overordnet kommunal Bestyrelse med Amtsraad, fælles for Land og By, men det strandede paa Bondevennerne.

Først efter Periodens Slutning lykkedes det Estrup at gennemføre en samlet Kommunalforfatning.

5. Kirke og Skole.

Efter Grundloven skulde Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov. Monrad havde allerede, inden Grundloven var givet, paatænkt Indkaldelsen af en repræsentativ Forsamling med dette som Maal. Men der blev intet af det, lige saa lidt da som senere.

Der var altfor stor Uenighed indenfor Kirken selv, og den stadig voksende grundtvigske Fløj var afgjort mod en Kirkeforfatning og foretrak Rigsdagen som lovgivende Forsamling for Kirken, fremfor en rent kirkelig Forsamling, som formentligt vilde staa mere afvisende overfor Lære- og Menighedsfrihed. 1853 nedsattes en Kirkekommission, hvori bl. a. Bisperne havde Sæde; den enedes om Forslag om Menighedsraad og Sognebaandsløsning, men ikke om Forfatningen. Sognebaandsløsningen blev Lov 1855; Hall opfordrede i 1856 til Dannelse af frivillige Menighedsraad uden fastslaaet Myndighedsomraade, men det skete kun i 2—300 Sogne.

Hall, der ikke var Tilhænger af en Kirkeforfatning, stillede sig tværtimod ret velvillig overfor de grundtvigske Krav om Dogme- og Lærefrihed. 1857 gennemførtes saaledes Daabstvangens Afskaffelse. Monrad stod den saakaldte „Højkirkelighed" langt nærmere og forelagde 1860 et Forslag om Menighedsraad, der legaliserede og udvidede Halls Forordning af 1856. Det strandede væsentligt paa Grundtvigianernes og Plougs Modstand; de frygtede med Rette, at Forslaget var Begyndelsen til en Kirkeforfatning.

Ogsaa Præstelønningsspørgsmaalet og andre kirkelige Problemer forblev uløste. Men de bidrog til at samle Dele af Venstre om et specielt grundtvigsk farvet Kirke- og Folkeprogram og fik derved stor Betydning. Sofus Høgsbro var Venstres Hovedordfører i disse Sager. 1854—84 sad paa Sjællands Bispestol efter Mynster den store Teolog og konservative Helstatsmand H. L. Martensen (1808—1884), der fortsatte sin Forgængers højkirkelige Politik ved kraftigt at modsætte sig de grundtvigske Frihedskrav.

Paa Skolevæsenets Omraade gjaldt noget lignende som for Kirken, dog i mindre udpræget Grad. Den højere Skole fik af Madvig 1850 en Nyordning, hvorved den saakaldte anden Eksamen ophævedes, og som bestod indtil den Hall'ske Tvedelingslov 1871. De forskellige Forsøg paa en Reform af Almueskolen mislykkedes. Det nye kom nedefra; Christen Kold (1816—70) oprettede 1851 en Højskole i Ryslinge

og 1853 den første Friskole i Dalby paa Hindsholm, og de grundtvigske Ideer fik hermed efterhaanden en frodig Virkeliggørelse. De første Friskoler gav Anledning til heftig Strid med Gejstligheden. Men 1855 udvidede en Lov Retten til Hjemme- og Privatundervisning.

Monrad udrettede mindre for Skolen som Minister end som Overdirektør i Kultusministeriet (1855—59). Han oprettede 1856 de saakaldte Monradske Kursus til Videreuddannelse af Lærerne og gennemførte en Skolereformlov 1856, der dog ikke vakte Tilfredshed.

6. Retspleje.

Grundlovens § 76 lovede, at Retsplejen skulde adskilles fra Forvaltningen, og § 79, at Offentlighed og Mundtlighed skulde indføres ved Retsplejen. Den sidste Bestemmelse skyldtes Grundtvig. Krieger fik desuden indført Løftet om Nævninger i politiske og Misgerningssager.

En Kommission til Forberedelse af en Retsplejereform var nedsat i Halvtredserne og delte sig paa Spørgsmaalet kontinental-europæiske eller engelske Forbilleder. Justitsminister Casse i Halls andet Ministerium forelagde Forslag om Offentlighed og Mundtlighed samt Indførelse af Nævninger, men det blev ikke gennemført, og det var først i 1916 at Løftet blev opfyldt. 1861 oprettedes Sø- og Handelsretten. Blandt de Nationalliberale var Hother Hage den drivende Kraft i Reformarbejdet paa Retsplejens Omraade.

Kvinder fik Ligeret med Mænd med Hensyn til Myndighed og Arveret 1857, takket være Lehmanns Initiativ.

F. Den økonomiske Udvikling (1848—64).

1. Landbruget.

Periodens almindelige Karakter, økonomisk set, er skildret ovenfor S. 77. Tiden mellem Krigene var en af Bølgetoppene i vort Samfunds Historie, hvor en Række Omstændigheder virkede sammen til at skabe Kulmination.

Ikke mindst gjorde det sig gældende paa Landbrugets Omraade. Det var stadig Hovederhvervet. Det nedadgaaende Tal paa dets Dyrkere skyldtes mest en Omformning af Driftsmaaden. Naar den gamle Naturalhusholdning mere og mere opløstes og Husfliden mindskedes, voksede Haandværkerstanden paa Landbrugernes Bekostning.

Kornprisernes Stigning, en Række gode Høstaar, de forskellige, før omtalte Reformer, der ophævede Hoveriet og mindskede Fæstegodset, en Del andre Love, om Markfred, Indhegning, om smitsomme Sygdomme hos Husdyr, Kvægracernes Forbedring, Afledning af Vand og Benyttelse af Vand til Jordens Opdyrkning, Dræning, Kystsikring, Bekæmpelse af Flyvesand — alt dette virkede med til at gøre Landbruget intensere og mere indbringende. Landbohøjskolen oprettedes 1856 (aabnet 1858). Ved nye Jernbaner, Veje og Dampskibsruter skabtes nye Muligheder for Eksport. Store Arealer inddroges under Ploven, især ved Udtørring, mens i Præstø og Holbæk Amter 1843—53 flere Tusinde Tønder Land Overdrev toges ind. Det opdyrkede Areal var 1861 ca. 4.400.000 Tdr. Land, 1866 4.500.000.

Størrelsesforholdet mellem Landejendommene undergik en ikke ubetydelig Forskydning. En Del store Gaarde blev vel udstykket, men andre voksede ved Godsejernes 1861 erhvervede Ret til at inddrage hver 10. Fæstegaard og ved Bøndergaardes Sammenlægning. Overfor denne sidste Fremgangsmaade viste Regeringen Velvillie, men den var ugunstig stemt overfor Deling af Bøndergaarde — Landets Marv, Gaardmandsstanden, maatte ikke udtyndes, sagde P. G. Bang. Derimod solgtes der stadig flere Huslodder fra Gaardene, dels for at skaffe Penge, dels for at skaffe Arbejdskraft. Tiden 1850—60 viste da Opgang i Tallet paa Gaarde over 12 Tdr. Hartkorn, Nedgang for Gaarde mellem 4—12 Tdr. Hartkorn, men Opgang for Gaarde mellem 1—4 Tdr. og for Huse. Det samlede Antal Landejendomme steg i Tiaaret fra 149.000 til 178.000, men af Stigningen faldt 27,000 paa Husene.

Jorden dreves efter nogenlunde samme Principper som før,

og det var nærmest Rovdrift. Dog begyndte netop nu den Erkendelse at slaa igennem, at Jorden trængte til Næring og Dræning.

Den absolutte Hovedopgave var Avl af Korn til Udførsel, og kun smaa Arealer anvendtes til Rodfrugter o. l. Kornproduktionen voksede fra 12 Mill. Tdr. i 1847 til 19 i Tresserne. Den Prisstigning, som tilskyndede Udvidelsen af det dyrkede Areal, saas ogsaa indenfor de animalske Produkter, hvis Pris fra Fyrrerne til Halvtredserne steg med c. 40 %.

Kvægholdet stod langt tilbage, og Husdyrene var ofte slet ernærede. Dog begyndte der i Periodens sidste Aar en Forbedring heri. Tallet paa Hornkvæg var 1861 1.200.000 Stkr. mod 855.000 i 1837. Der udførtes i Halvtredserne godt 60.000 Stkr. om Aaret, i Begyndelsen overvejende til Tyskland, siden til England. 1852 begyndte Statstilskud til Dyrskuer.

Smørproduktionen til Eksport foregik saa godt som udelukkende paa Herregaardene. 76.000 Tdr. eksporteredes aarligt.

Ejendomspriserne steg stærkt. Prisen paa en Td. Hartkorn paa Øerne var 1848 2.600 Kr., 1863 5.400 Kr. Samtidigt gjordes et stort Arbejde paa at forbedre Bygningerne. Deres Assuranceværdi steg fra 220 Millioner Kr. i 1830 til 304 Millioner i 1849. Først nu begyndte Bønderne for Alvor at komme med, saa Tallet 1860 naaede 504 Millioner Kr.

For den, der saa dybere i Tingene, var Landbrugets Gyldenaar dog kun en Overgangstid. Dels vilde Jorden ikke kunne bære denne intense Kornavl uden Næring udefra. Dels begyndte Markedsforholdene ude i Verden at forandre sig. Lægen og Økonomen F. C. Krebs fremmanede 1863 en Tilstand, da Udlandet ikke vilde behøve det danske Korn, og vi selv vilde brænde inde med vor Høst.

Det var dette Varsel, der blev til Alvor i Halvfjerdserne og Firserne, og som tvang Bonden til at lægge Bedriften om og industrialisere Landbruget. At man da kulturelt og politisk var i Stand dertil, skyldtes ikke alene den indre Udvikling i Aarhundredets første seks Tiaar, men ogsaa den aandelige Rejs-

ning, der var kommet i Fart med Højskolen, og ikke mindst de store Kapitaler, som i de gode Aar var blevet opsamlede. Herom vidner Væksten i Sparekassernes Indskudskapital mellem 1850 og 1864 fra 16 til 72 Millioner Kr.

2. Handel og Omsætning.

Maaske i endnu højere Grad end i Landbruget var Tiden mellem Krigene paa Handelens Omraade en Opgangstid.

Den danske Handel havde i flere Tiaar været i Hænderne paa Hamburg. Der skete heri en afgørende Forandring efter Aarhundredets Midte. Den første Begyndelse var en Pengekrise i England og Hamburg 1847, hertil kom den løsere Forbindelse med Holsten og den nationale Selvhævdelse efter Rejsningen. Endelig bristede Baandet saa godt som helt under Krisen 1857 (se nedenfor S. 156). Det blev ikke mindst København, som nød godt deraf. Dens Befolkning naaede 1860 163.000. I Jernbanepolitikken sejrede den mod England vendte Tendens (se S. 147), og den direkte Dampskibsforbindelse med Øriget fik voksende Betydning. 1848 aabnedes Ruter fra Hjerting og Aarhus til London. Korsør—Kiel Ruten er fra 1856.

Hovedudførselsvaren var Korn. 1852—62 udførtes i Gennemsnit ca. 3.400.000 Tdr. aarlig, det dobbelte af, hvad der udførtes i Trediverne.

Imidlertid voksede den samlede Indførsel under Pengerigeligheden langt stærkere end Udførselen: 1848 var Tallene 46 og 29 Mill., 1861 78 og 38.

Efter England var Sverige det Land, vi stod i livligst Forbindelse med. København var Sydsveriges Stapelplads.

Den saakaldte Skudehandel mellem nordvestjyske Ladepladser og Norge og England, der i sin Tid havde spillet en Rolle, ødelagdes af Næringsloven og Jernbanerne.

Næringsloven virkede overhovedet i flere Henseender omkalfatrende. Den frigivne Næring paa Landet fremkaldte en Vandring fra By til Land, der for en Tid skadede Købstæderne, som ellers før Krisen havde haft en Blomstringstid med

vældigt Byggeri. Det varede dog ikke længe, før Forholdet var udlignet.

Dampskibenes Antal steg. 1844 var der 11, 1862 43. 1856 dannedes to større Dampskibsrederier (C. P. A. Koch og C. K. Hansen). Handelsflaaden var 1845 1934 Skibe, 1862 2762.

Nationalliberalismen bekæmpede i Overensstemmelse med Tidens Principper enhver Statsstøtte til Handel og Industri, og den støttedes her af Grosserersocietetet, medens den 1838 oprettede Industriforening var protektionistisk. Toldlovgivningen bevægede sig videre i Frihandelens Retning. 1850 gennemførtes Toldenhed med Slesvig, 1853 for hele Riget, 1851 oprettedes Frilager i København, 1851—52 ophævedes Portkonsumtionen (Afgift af Varer, der indførtes til Byerne), og 1857 afløstes Sundtolden. Sejladsen og Handelen paa Færøerne, som hidtil havde været et Statsmonopol, frigaves 1855. I 1854 fik Udlændinge lige Ret med Danske i Islandshandelen. Handelen paa Grønland vedblev at være et Statsmonopol.

I de blomstrende Opgangsaar 1854—57 oprettedes i de kongerigske Provinser ikke mindre end 13 Banker, mens Privatbanken i København oprettedes 1857. Samme Aar begyndte Københavns private Laanebank. Allerede 1846 oprettedes i Odense Fyens Stifts Diskontokasse, der ved Siden af Nationalbankens Aarhus-Filial blev den første Bank i de kongerigske Provinser.

3. Haandværk og Industri.

Ogsaa her gjorde Opsvinget sig gældende, men mere i Industrien end i Haandværket. Det mindre Haandværk regnede med meget smaa Tal, og Næringsloven 1857 havde for det langt stærkere Virkninger end for Handelen. Derved at al Organisation sloges i Stykker ved Lavenes Ophævelse 1862, bragtes der et Moment af Usikkerhed ind i Erhvervet, som gav sig forskellige Udslag i Haandværk og Industri. Der opstod en Række store Bedrifter rundt om i Landet, som

bestaar den Dag i Dag, og Industrien nød godt af Treaarskrigens midlertidige Løsgørelse fra Konkurrencen med Holsten, der imidlertid var overmægtig lige til 1864. Først da begyndte den kongerigske Industri for Alvor at bane sig Vej. 1852 afholdtes en Udstilling i København.

Der begyndte ganske smaat at opstaa et Arbejderspørgsmaal. Nogen videnskabelig Socialisme var der ikke Tale om. Den medicinske Student Frederik Dreier (1827—53) regnes for den første socialistiske Forfatter herhjemme. I Rejsningsaaret 1848 og derefter forfægtedes lavsfjendtlige, delvis socialistiske Synspunkter af Haandværkerdannelsesforeningen i København, og enkelte Strejker forefaldt. Ikke faa Mænd, bl. a. P. F. Lunde og C. V. Rimestad, interesserede sig levende for Arbejdernes Vel; Rimestad erkendte ærlig Eksistensen af et virkeligt Arbejderspørgsmaal, men vilde med „Arbejderforeningen af 1860" væsentlig brede Oplysning. At Arbejdernes Kaar var daarlige, indrømmede dog ogsaa han. Antallet af Daglejere og Arbejdsmænd steg 1840—60 fra 6,97 % af den samlede Befolkning i København til 10,87, i Købstæderne fra 9,38 til 12,49. En Provinstømrers Indtægt har i Halvtredserne gennemsnitlig kun udgjort ca. 550 Kr. aarlig, og synderlig større var den ikke i København. Huslejen steg 1855—59 fra 142 til 168 Kr. for to Værelser. Der var stor Fattigdom i København, og ved Periodens Slutning var Grunden lagt til den Pauperisme, der sidst i Tresserne vakte og skræmte mange op.

4. Handelskrisen 1857.

Under Indflydelse af Guldrigdommen steg Priserne i alle økonomisk fremskredne Lande; herved fremkaldtes megen Overkapitalisering og Spekulation, som i August 1857 endte med en Række Krak i Nordamerika. Disse forplantede sig til England i Oktober og derfra til Hamburg i November. Her truede Krisen det kendte danske Handelshus Hendrik Pontoppidan, af hvilket Regnar Westenholz, senere Finansminister i Rotwitts Ministerium, havde været Medindehaver.

Firmaet var Kommissionær for en stor Del af den danske Kornhandel, og det vilde være skæbnesvangert for Danmark, om det gik i Stykker, saa meget mere som der allerede paa Grund af Krisen var opstaaet Pengeknaphed i Landet, da Hamburg inddrog sine Laan.

Der opstod nu i Løbet af de første Dage af December en Situation, hvorunder Grosserersocietetet og ledende Forretningsmænd som dettes Næstformand C. A. Broberg søgte at faa Regeringen til gennem Nationalbanken at holde Pengemarkedet oppe og yde Pontoppidan direkte Støtte. Andræ, der var Finansminister, og Krieger, der var Indenrigsminister, var oprindelig ikke stærkt stemt derfor, men lod sig trække med af Situationen. Broberg sendte den unge Bankdirektør C. F. Tietgen (1829—1901), Lederen af den tidligere paa Aaret stiftede Privatbank, til Hamburg, og det lykkedes ved Statens Hjælp at træffe en Ordning, der reddede Pontoppidan.

Imidlertid havde Krisen nu naaet Danmark selv. Grosserersocietetet vedtog en direkte Henvendelse til Kongen om Statshjælp mod de truende Fallitter, og under Indtrykket heraf indvilgede Andræ i et Laan af Øresundsfondets (se nedenfor) Midler. Hermed var de værste Følger af Krisen besværget, men den efterlod nogle Aars Depression. En af dens gode Følger var vore Erhvervs yderligere Løsgørelse fra Hamburg.

5. Sundtolden.

Det var, som sagt, Frihandelen, der formede Danmarks Finanspolitik. Imidlertid bestod en væsentlig Del af Statens Indtægt i en Told af særlig Art, Sundtolden. Den udgjorde 1847 ca. 4,7 Mill. af en samlet Indtægt paa 18 Mill. Kr. Den følte tyngende af de fremmede Magter, og 1855 blev Spørgsmaalet om dens Ophævelse rejst af de forenede Stater, der opsagde Handelstraktaten med Danmark til 1856 og nægtede at erlægge Sundtold efter den Tid. Regeringen indbød da de udenlandske Magter til en Konference om Toldens Afløsning. Alle lod sig repræsentere undtagen U. S. A. Konferencen sam-

ledes 1856 i København, og 14. Marts 1857 kom det til en Overenskomst, hvorefter Sundtolden bortfaldt, mod at de hidtil betalende ydede Danmark 67 Mill. Kr. Denne Sum anbragtes i et Øresundsfond, der 1865 gik over i det almindelige Regnskab. Bluhme som Direktør for Øresunds Toldkammer spillede en fremtrædende Rolle under disse Forhandlinger.

En anden Hovedbegivenhed paa Toldvæsenets Omraade var Toldloven 1863. Det var Sponneck, der havde udarbejdet Forslaget, og det forelagdes Rigsdagen af Fenger. Radikale Frihandelsmænd i Rigsraadet som C. A. Broberg og Grosserer Alfred Hage kritiserede, at det kun var en maadeholden frihandelsvenlig Revision af Toldrullen. De henviste til Gladstones dristige Initiativ i de umiddelbart foregaaende Aar, men forgæves. Forslaget vedtoges og var i sine Hovedtræk gældende til 1908. Af Hensyn til den holstenske Industri rummede den mere Beskyttelse, end de Nationalliberale og Handelens Mænd var glade for.

G. Slesvig mellem Krigene.

Krigen 1848—50 havde paa flere Maader ændret Forholdene i Slesvig. Under Christian VIII havde den danske Bevægelse faktisk været i Opposition til Regeringen, medens den nu under de nationalliberale Regeringer blev afgørende for den officielle Politik. I Nordslesvig var Stemningen fuldt loyal ved Rejsningens Udbrud, og den danske Sejr styrkede denne Stemning. Men de indre Forhold i Aarene efter Krigen var ikke egnede til at befæste den danske Sag.

Da Landet skulde nyorganiseres efter Freden i Berlin 1850 under Ledelse af Tillisch (se S. 98), havde der været Tale om at give Chr. Flor Ledelsen af Sprogpolitikken, men det blev i Stedet Regenburg (se S. 98), der fik den, og den fik gennem ham Karakteren af et stramt Kontorregimente, øvet i den bedste Mening, men af meget tvivlsom Værdi.

Ved 1830 var der 167 Sogne med 173.000 dansktalende, 79 Sogne med 142.000 tysktalende og 31 Sogne med 23.000 frisisktalende.

Efter Reskriptet 1840 havde ca. 115 Sogne med ca. 112.000 Indbyggere dansk Kirke-, Skole-, Rets- og Forvaltningssprog. Paa mange Steder indenfor denne Zone var Forholdene dog kun lidet betryggende, fordi Præsterne tit ikke kunde tale ordentlig Dansk, men i hvert Fald var der ca. 50.000 danske, der ikke havde Dansk som officielt Sprog.

Angel var, især hvad den sydlige Del angik, tabt for Danskheden.

Regenburg vilde nu vinde saa meget tilbage for Danskheden som mulig. De af ham udstedte Sprogreskripter gjaldt dels Nordslesvig og var her ganske berettigede, dels Mellemslesvig og stødte her ved deres mekaniske Systematisering an til flere Sider. Mellem det rent danske og det rent tyske Distrikt oprettedes der en blandet Zone, begrænset mod Nord af en Linie Nord for Flensborg og Tønder, mod Syd af en stærkt buet Linie fra Tønder over Svesing til Nord for Kappel. I dette Distrikt skulde der prækes afvekslende paa Dansk og Tysk; ved Retsforhandlinger og kirkelige Handlinger var der frit Valg mellem Sprogene; Undervisningssproget skulde være Dansk med nogle Timers Undervisning i Tysk, ligesom Konfirmationen altid skulde foregaa paa Dansk. Tilmed var Begrænsningen af Privatundervisning meget stærk. I Købstæderne skulde Ordningen være en lignende som paa Landet i den blandede Zone.

Det rent danske Omraade talte 131.398, det rent tyske 181.921 og det blandede 82.542 Indbyggere.

Regenburgs Sprogordning havde ikke mange overbeviste Forsvarere. At Tyskerne angreb den, var naturligt. Men mange Danske ansaa den for et Fejlgreb. Grænselinien for det blandede Distrikt var vilkaarlig trukket, og den maskinmæssige Konsekvens skabte store Uretfærdigheder. Flor og hans grundtvigske Meningsfæller var fra Begyndelsen mod Reskripterne, og fra ganske modsat Lejr indenfor Kirken angreb den i Flensborg fødte Biskop H. L. Martensen dem. De blev dog fastholdt i hele Perioden, skønt flere af Ministrene var Modstandere af dem. Ligesaa var Andræ, Scheele, A. S. Ørsted, Grundtvig og

Tscherning. De smaa Indrømmelser af 9. Januar 1861 (se S. 129) fik ikke stor Betydning.

Forfatningsmæssig set var Danskerne ikke begunstigede. Stænderforfatningen af 1854 (se S. 116) var yderst konservativ og gav nationalt set Tyskerne Flertal. De danskes Førere i Forsamlingen var Laurids Skau (se S. 61) og H. A. Krüger (1816—81), en djærv og enstrenget Bonde. Men den danske Politik paa Stænderne maatte væsentlig være defensiv overfor Flertallet og den voldsomme tyske Selvhævdelse.

Ude i Landet var Modsætningerne ikke saa stærke. Der var ikke altid nævneværdig Deltagelse i Stændervalgene. Den danske Regeringspolitik, der i de senere Aar mere og mere sigtede paa Inkorporation af Slesvig, var ikke alle Vegne populær blandt danske Slesvigere. En vestslesvigsk Gruppe, de grundtvigske „Klosterpolitikere" (af Løgumkloster), der var Modstandere af Sprogreskripterne, vilde et selvstændigt Slesvig, og Høgsbro nærmede sig Delingstanken. I Almindelighed var dog Stemningen i Nordslesvig ved Krigens Udbrud fuldt loyal.

H. Kongeskiftet 1863 og Krigen 1864.

1. Fra Kongens Død til Krigen.

Frederik VII's Død (S. 137) bragte Danmark i en meget farlig Stilling. Paa een Gang oprulledes baade Spørgsmaalet om Monarkiets Arvefølge og Hertugdømmernes statsretslige Forhold til Danmark. Novemberforfatningens Vedtagelse var en aaben Udfordring til Holstenerne og Tyskland, medens den nye Konge som udpræget Helstatsmand stod i bestemt Modsætning til den Politik, der havde faaet Udtryk i Forfatningen.

Christian IX (1818—1906) havde ført en ret tilbagetrukken Tilværelse, før han blev Konge, og havde ikke faaet Lov at tage megen Del i Statens Styrelse. Forholdet til Grevinde Danner var vanskeligt, og Prins Christian var en ganske anden Natur end Frederik VII, lidt tilknappet, korrekt og pligtopfyldende. At han var tysk af Opdragelse og Sympati, og at han

talte Dansk som den tyske Slesviger, var just i det Øjeblik, da han besteg Tronen, højst uheldigt for Folkets Dom om ham. Han var langtfra populær, og dette gjorde hans Stilling endnu mere vanskelig, end den i Forvejen var. Ja, der næredes oven i Købet i visse Kredse Tvivl om hans danske Sindelag, og den nationalliberale Presse var meget saarende i sin Omtale af ham.

Det store Spørgsmaal, der straks rejste sig, var, om Kongen vilde underskrive Novemberforfatningen. Den skulde træde i Kraft 1. Januar 1864, men var ikke blevet underskrevet af Frederik VII. Christian IX, der ikke havde lagt Skjul paa, at han var Helstatsmand, var imod Forfatningen. At Underskriften vilde være en Udfordring til de tyske Magter var givet, thi Preussen havde 13. November, to Dage før Frederik VII's Død, betegnet Forslaget som værende i Strid med Aftalerne af 1851—52. Rusland og Frankrig var ogsaa imod det og raadede begge til Udsættelse med Underskriften. Den eneste Magt, hvis Stilling var uklar, var England.

Ogsaa af Hensyn til disse Stemninger i Udlandet var Kongen meget mod Forfatningen, men Flertallet i Danmark krævede den gennemført. I København var Bevægelsen saa stærk, at Politidirektøren udtalte, at han ikke kunde garantere for Roen i Byen, hvis Forfatningen ikke blev underskrevet. Ogsaa i Hovedstadens mest ansvarlige Kredse pressede man paa. 17. November overbragte Kommunalbestyrelsen Kongen en Dagen før vedtagen Adresse, der opfordrede ham til at skrive under.

En Nægtelse af Underskrift vilde medføre Ministeriet Halls Afgang. Kongen raadførte sig derfor med Helstatsmænd som Andræ, Bluhme, Carl Moltke og C. N. David, men det højeste, de turde raade til, var en Udsættelse; ingen af dem turde tage Ansvaret for en Regeringsdannelse paa Trods af en uknækket nationalliberal Opposition med et stort Flertal blandt Vælgerne, i Pressen og i Rigsraadet. De kunde heller ikke af Hensyn til Dynastiets Fremtid tilraade den nye Konge i denne Sag at stille sig imod sit Folks bestemte Krav. Kongen tænkte da et Øjeblik paa en Hofregering, men opgav det. Den 18. November underskrev han da Forfatningen med en Erklæring om,

at Ansvaret paahvilede Regeringen, og at han nødigt underskrev, fordi han frygtede, det vilde føre Landet i Ulykker. Han gjorde det som en Pligt, fordi han ansaa Forfatningen for en Arv efterladt ham af den afdøde Konge, som uden Tvivl vilde have undertegnet Loven.

Følgerne af Frederik VII's Død havde da allerede begyndt at vise sig. Hertug Christian August af Augustenborg erklærede 16. November, at han gav Afkald paa sin Arveret til Hertugdømmerne til Fordel for sin ældste Søn Frederik. I Kraft af denne Erklæring, der var i Strid med Hertugens Løfte af 1852 (Se S. 110—11), overtog Frederik (1829—80) samme Dag som „Friedrich der Achte" Regeringen over Hertugdømmerne og dannede i Gotha et Ministerium. De tyske Regeringer stillede sig overvejende afvisende overfor denne Statsdannelse, men Folket og Landdagene, især i Sydtyskland, gav under voldsom tysknational Begejstring deres varme Tilslutning og drev efterhaanden ogsaa Regeringerne frem. I Holsten og Sydslesvig fængede det skete straks, og der begyndte en ny slesvigholstensk Rejsning, foreløbig dog især blot gennem Edsnægtelser blandt Embedsmændene overfor den nye Konge.

Da Hall havde bygget saa meget paa, at den internationale Situation formentlig var gunstig for hans Politik, blev det af den allerstørste Betydning, hvilken Holdning Magterne, som havde underskrevet Londontraktaten, vilde indtage overfor det danske Spørgsmaal. Af særlig Vigtighed var Preussens Stilling. Deputeretkammerets store liberalt-nationale Flertal opfordrede Regeringen til at erklære sig for løst fra Londontraktatens Forpligtelser overfor Christian IX og i Stedet hjælpe Augustenborgeren paa Tronen. Efter Kammerets Mening, som deltes af Kong Vilhelm, hans Dronning og hele det augustenborgske Parti i Tyskland, havde Traktaten aldrig været bindende, fordi den ikke var godkendt af Hertugdømmernes Landdage eller af Forbundsdagen. Dertil kom nu, at Danmark ved Novemberforfatningen havde brudt Aftalerne af 1851—52.

Bismarcks Opfattelse var dog en ganske anden. Han ønskede ikke Oprettelsen af en tysk Mellemstat, der vilde støtte

den østrigske Politik mod Preussen. Den nationale Bevægelses demokratiske Karakter var ham imod, og han nærede slet ingen Sympati for Augustenborgerne. I Stedet for at hjælpe dem paa Tronen vilde han knytte Hertugdømmerne med deres gode Flaadehavne til Preussen, men han forstod, at der maatte fares med Lempe af Hensyn til Stormagternes Uvilje overfor en saadan Magtudvidelse. For ikke at give dem Vaaben i Hænde gik det derfor heller ikke an at se bort fra Londontraktaten, som de alle havde underskrevet.

Ud fra disse Overvejelser modsatte Bismarck sig uden Hensyn til Kongen og Folket det populære tysknationale Krav om Augustenborgernes Indsættelse. Han underkendte ganske Hertug Frederiks Paastande ved at erklære Londontraktaten for gyldig selv efter Frederik VII's Død. Men han understregede samtidigt, at Magterne ved denne Traktat ikke havde indgaaet Forpligtelser overfor hinanden indbyrdes, men hver især overfor Danmark alene. Derfor var Preussen kun bundet overfor denne Magt og ikke overfor de andre Medunderskrivere. Men Preussens Tilsagn til Danmark afhang af, om Danmark paa sin Side opfyldte visse Genforpligtelser, forrest blandt hvilke stod Aftalerne af 1851—52. Lod Danmark Novemberforfatningen træde i Kraft, havde det dermed brudt Forudsætningerne for Londontraktaten, som saa ikke længere bandt Preussen. En lidt anden Tankegang, hvormed Bismarck ogsaa arbejdede, var den, at naar først Brudet var kommet med Danmark paa Grund af dets Sprængning af Aftalerne, vilde Krigen af sig selv ophæve alle Traktater mellem de to Lande, deriblandt ogsaa Londontraktaten. Ved denne Politik i to Tag haabede Bismarck ved sin Respekt for Londontraktaten at berolige Stormagterne, at koncentrere Diskussionen om de Punkter, hvor disse nødvendigvis maatte give Danmark Uret, nemlig om Aftalerne, og samtidigt alligevel at holde Døren aaben, for naar Lejlighed gaves at kunne angribe det danske Monarkis Integritet og Kong Christians Arveret. Men Forudsætningen for hele denne sindrigt udtænkte Fremgangsmaade var, at Danmark ikke trak Novemberforfatningen tilbage. Gesandten i København gav imid-

lertid Bismarck de bedste Forhaabninger om, at dette ikke vilde ske.

Ligesom for Halls Politik var de internationale Konstellationer af største Betydning for den bismarckske. I Foraaret 1863 havde det polske Oprør præget Forholdene; mod Aarets Slutning var det den franske Kejsers Initiativ, som vakte Uro. Napoleon III havde nemlig i sin Trontale 5. November erklæret, at Wienerkongressens Traktater nu var brudte paa saa mange Punkter, at en Revision af dem var blevet nødvendig. Han udtalte Ønsket om en europæisk Kongres til at foretage en Nyordning, saa mange gamle Stridsspørgsmaal kunde bringes ud af Verden. Kort efter udsendte han formelle Indbydelser til en saadan Kongres. Den egentlige Hensigt med denne vidtomspændende Plan var først og fremmest at skaffe Frankrig Udvidelser ved Rhinen. Dertil behøvede Napoleon dog Preussens Støtte overfor Rusland og Østrig, hvem Revisionen især vilde gaa ud over. For at vinde Bismarcks Velvillie var han derfor rede til at fremme hans Politik paa andre Punkter og ikke mindst i det danske Spørgsmaal. Striden om Hertugdømmerne var saaledes kun en Brik i Napoleon III's diplomatiske Spil.

Bismarck, som var overbevist om, at i hvert Fald Rusland og Østrig vilde afvise det franske Forslag og saaledes gøre det til intet, kunde des sikrere indynde sig hos Kejseren ved at drøfte det meget imødekommende. Mens saaledes Kongresplanerne nærmede Frankrig til Preussen, fik det akkurat samme Virkning paa Rusland og Østrig og i nogen Grad paa England. Rusland var i Forvejen venligt stemt mod Preussen for dets Hjælp i Foraaret ved Underkuelsen af det polske Oprør, da de øvrige Stormagter stod køligt. Zaren yndede heller ikke det stærke liberaldemokratiske Indslag i den augustenborgske Bevægelse. Dertil kom nu hans Iver for at forhindre en for stærk Tilnærmelse mellem Preussen og Frankrig i den øjeblikkelige politiske Situation.

Endnu mere end Rusland var Østrig ængstelig ved Kongresforslaget. Napoleons nationale Ideer kunde ikke undgaa at rumme en Trudsel mod Habsburgmonarkiets usikre Ligevægt,

og det Afslag, som maatte gives paa Indbydelsen, vilde skærpe Frankrigs Uvillie paa et Tidspunkt, hvor Østrig stod meget isoleret mellem Magterne. Det polske Oprør havde nemlig bragt det i Splid med Rusland, og gennem Foraaret og Sommeren 1863 havde en Konflikt med Preussen udviklet sig, til den i August kulminerede i Kong Vilhelms Afslag paa den østrigske Kejsers Indbydelse til Fyrstedagen i Frankfurt.

Den østrigske Udenrigsminister Grev Rechberg forstod, at Østrig maatte hindre en yderligere fransk-preussisk Tilnærmelse og samtidigt sikre sit Rige ved en Forstaaelse med Bismarck. Punktet, hvor de to Landes politiske Linier mødtes, blev Striden om de danske Hertugdømmer. Østrig frygtede den augustenborgske Bevægelse paa Grund af de voldsomme nationale Lidenskaber den vakte i Tyskland. Det mente ogsaa, at en slesvig-holstensk Mellemstat blot vilde blive en preussisk Vasal. Grev Rechberg ønskede derfor, ligesom Bismarck foreløbigt gjorde det, at holde fast ved Londontraktaten for paa den Maade at udelukke Augustenborgerne. Hans Interesse gik først og sidst ud paa at hindre Preussen i at benytte det danske Spørgsmaal til at vinde territoriale eller tysk-nationale Fordele paa Østrigs Bekostning. For ham saavel som for Napoleon III var saaledes Indblandingen i Striden om Hertugdømmerne blot et Middel for deres egen Politik.

Bismarck paa sin Side saa alle Fordelene ved i den vanskelige Situation, som forestod, at gribe Østrigs udstrakte Haand. Tilsammen kunde de to Magter ganske undlade at tage Hensyn til Forbundsdagens Beslutninger, mens et fjendtligt Østrig i Frankfurt var i Stand til at skabe alle mulige Ubehageligheder for den preussiske Politik. Han kunde i alt Fald foreløbigt mødes med Grev Rechberg paa Londontraktatens Grund, hindre de tyske Smaamagter i at drive Udlandet til Indblanding ved deres augustenborgske Politik og saaledes begrænse Opgøret til en Duel mellem de to tyske Stormagter og Danmark alene, uden Intervention af nogen anden.

Frankrig, Østrig og Rusland var saaledes paa Forhaand venligt indstillede overfor Preussen under den kommende Konflikt.

Kun i England og i Sverige-Norge mødte Danmark Sympati, selvom man begge Steder misbilligede, at der ved Novemberforfatningen var gjort Brud paa Aftalerne af 1851—52. I England bundede den venlige Indstilling overfor Danmark i en instinktiv Frygt for Preussens Fremtrængen mod Havet, skærpet ved den nationale Uvillie mod alt tysk og ved den Popularitet, den unge danske Prinsesse af Wales havde vundet. I det liberale Kabinet var Førsteministeren Lord Palmerston ivrig for at bevare Londontraktaten, som var hans eget Værk, og ifølge hele sit Naturel villig til energisk Handling. Men for Udenrigsministeren, John Russell, kom det mere an paa at finde en eller anden fredelig Løsning. Derfor blev hans Holdning vaklende og uden fast Plan. Desuden turde han ikke træde for kraftigt op overfor Preussen af Frygt, for at det skulde nærme sig Frankrig, Englands Rival, hvis Konferenceforslag han agtede at afvise. Det blev ogsaa af Betydning, at Dronning Victoria fra sin afdøde Prinsgemal havde arvet en stærk Sympati for det slesvigholstenske Standpunkt. Hun anvendte Kronens betydelige Indflydelse paa Udenrigspolitik til at styrke Kabinettets neutralitetsvenlige Fløj mod Palmerstons Ønske om en kraftig Optræden. Bismarck var klar over den engelske Politiks Usikkerhed og Forsagthed og regnede dermed.

Engelsk diplomatisk eller militær Støtte til Danmark var saaledes højst problematisk, og i den første Uge af December brast ogsaa enhver Forhaabning om en Alliance med Sverige og Norge. Selv efter Ulriksdal-Mødet i September havde Manderström og Hamilton haabet paa et gunstigt Udfald af Forhandlingerne, ja Hamilton havde endnu 16. November udtalt, at Frederik VII's Død intet forandrede i hans Regerings Stilling til en Alliancetraktat. Men i Virkeligheden trak man sig i Stockholm stadigt længere tilbage. Det Forslag om Rustninger, som den svenske Regering 23. November forelagde Rigsdagen, gjaldt kun visse Defensivforanstaltninger til at sikre Neutraliteten. De ledende Kredse stillede sig uvillige overfor Tanken om at optage en Kamp med det hele Tyskland for Danmarks Skyld, og i alt Fald vilde man ikke indlade sig paa noget saa-

dant uden at være sikret i Ryggen mod Arvefjenden Rusland. Da Hall i Slutningen af November indtrængende anmodede den svenske Regering om at undertegne Alliancetraktaten, gav Manderström 2. December et aabent Afslag. Sverige-Norge kunde ikke paa egen Haand hjælpe Danmark. Desuden var der nu ved Augustenborgerens Optræden blevet rettet et Angreb paa selve Londontraktaten, og Danmark kunde derfor paakalde Hjælp fra alle dens Underskrivere. Under saadanne Omstændigheder vilde det være urigtigt af Sverige at optræde paa egen Haand, og det traadte derfor nu tilbage paa Linie med de andre underskrivende Magter. Udenrigsministerens Afvisning blev yderligere understreget ved Kongens Trontale 8. December. I Sverige vakte disse Udtalelser som Helhed Tilfredshed, men i Danmark modtoges de med bitter Skuffelse. Endnu engang blussede Haabet dog op for brat at skuffes, da „Fædrelandet" 15. December fra Stockholm bragte et Telegram om, at „22,000 kommer og han selv", d. v. s. Karl XV. Meddelelsen beroede dog paa en Misforstaaelse.

Paa Grundlag af sin Viden om de enkelte Regeringers Holdning, med klar Forstaaelse af deres Begær og Frygt, opbyggede Bismarck sin Politik. Han og Grev Rechberg vendte sig først mod Forbundsdagen og krævede, at den i Oktober vedtagne Eksekution i Holsten blev iværksat. Herimod gik Mellemstaterne, fordi det var ensbetydende med at anerkende Christian IX's Tronret og underkende Augustenborgerens Krav. Naar en før Frederik VII's Død vedtagen Handling uforandret blev sat i Kraft efter den, laa deri en Indrømmelse af, at Kongens Død ingen Ændring havde bragt i Monarkiets arveretlige Forhold. Dette stemte med de to Stormagters Opfattelse af Londontraktatens fortsatte Gyldighed, men var et Slag mod den augustenborgske Paastand, at denne Traktat var bortfaldet. Trods Folkestemningens Forbitrelse og Smaastaternes Modstand gennemtvang Preussen og Østrig dog deres Villie og fik Eksekutionens Iværksættelse vedtaget 7. December.

Samtidig nægtede de to Magter at anerkende Christian IX som Konge, hvis ikke Novemberforfatningen suspenderedes, og

England, Frankrig og Rusland støttede dette Krav, fordi de ansaa den for stridende med Aftalerne af 1851—52. Paa Ruslands Forslag indledes midt i December en Pression i København fra Gesandternes Side for at bevæge Danmark til at suspendere Novemberforfatningen. De neutrale mente ved et Tryk paa den svagere Part bedst at kunne hindre det truende Fredsbrud.

Danmarks Stilling var slet. Mellem Kongen og Regeringen var Samarbejdet daarligt, thi til Uenigheden om den Politik, som burde føres, kom Christian IX's dybe Uvillie mod Orla Lehmann, der ved flere Lejligheder havde irriteret Prinsen af Danmark. De danske Gesandter raadede indtrængende til Eftergivenhed, da man ikke kunde regne med Hjælp fra Udlandet, hvis det kom til Krig over Novemberforfatningen. Men selv om Haabet om den skandinaviske Alliance var bristet, og de neutrale Magter ikke syntes at støtte os, var Stemningen i Landet krigerisk og bestemt imod at tage Novemberforfatningen tilbage.

Da Pressionen indledes i København, var Danmarks Stilling endda yderligere forværret. England havde 25. November afslaaet at deltage i Napoleon III's Kongres, og en yderligere Spænding var derved opstaaet mellem de to Vestmagter, paa hvis Støtte Danmark især havde maattet haabe. Alligevel vilde Hall ikke opgive sin Politik. Han satte igennem i Statsraadet den 17. December, at Novemberforfatningen skulde opretholdes. Overfor den engelske og russiske Gesandts Erklæring, at Danmark ingen Hjælp kunde vente, hvis det ikke opgav Forfatningen, svarede Hall 20. December, at man ikke kunde antage, at Rigsraadet, som næste Dag sluttede sine Møder, vilde gaa med til at ophæve Forfatningen, og at Danmark selv da ingen Støtte kunde regne med overfor Forbundseksekutionen.

Ved Bedømmelsen af Halls Afvisning bør det heller ikke overses, at de tyske Magter ikke kunde formaas til bestemt at angive, paa hvad Maade de ønskede Forholdene ordnede, hvis Novemberforfatningen blev ophævet. Heller ikke kunde de love, at Eksekutionen blev standset, selv om dette skete, ligesom de paastod, at Londontraktaten ikke var en europæisk Forplig-

telse, men kun bandt dem overfor Danmark. Den danske Regering saa klart, at for de tyske Magter var Forfatningen kun et Paaskud, da det var Sprængningen af Monarkiet de arbejdede paa. Men under saadanne Forhold havde det vel været klogere, om Danmark ved at ophæve Forfatningen, som det ogsaa tilraadedes af de neutrale, havde berøvet Preussen og Østrig deres Paaskud. Ved den Holdning man indtog, arbejdede man lige mod de Maal Bismarck havde sat sig. Men ved at fastholde sin Afvisning tog Hall Konsekvensen af sin Politik, hvis naturlige Kulmination Novemberforfatningen var. For ham og for de Nationalliberale havde det været et Nederlag at suspendere den. Det er og bliver et Spørgsmaal, om det havde været muligt for Hall at faa Rigsraadet med dertil, og om dette i saa Fald havde sparet Danmark for Tabene i 1864. Derimod synes det givet, at ingen anden end Hall kunde have udført Arbejdet.

Christian IX ønskede Forfatningen hævet. Han foreslog Regeringen at indkalde Rigsraadet ekstraordinært (det var hjemsendt 21. December uden af Hall at have modtaget en Redegørelse for Stillingen), og han konfererede paa ny forgæves med konservative Politikere og med Andræ.

I et langt Ministerraad lille Juleaften 23. December var der i Begyndelsen Stemning for at bøje sig for Kongen, indkalde Rigsraadet og foreslaa Forfatningens Suspension for et Aar, men Lehmann gik imod, og man vedtog at træde tilbage. Demissionen indgaves, og Ministeriet vilde ikke, hvad der først havde været Stemning for, kontrasignere Indkaldelsen af Rigsraadet til 28. December.

Hermed var det udelukket, at Raadet kunde indkaldes tidsnok til at faa Forfatningen suspenderet, inden den skulde træde i Kraft 1. Januar. For at drøfte Situationen sammenkaldte Kongen efter Aftale med Hall 2. Juledags Aften 26. December det saakaldte „lille Rigsraad", en Del indflydelsesrige Rigsraadsmedlemmer af alle Partier og af Ministrene Hall, Monrad og Fenger. Til Stede var Andræ, Krieger, Bluhme, David, Madvig, Tscherning o. fl. David raadede til et Koalitionsministerium

med Bluhme, uden Lehmann, men de fleste holdt paa, at Hall, hvis Politik iøvrigt kritiseredes skarpt af Helstatsmændene, var den eneste, der havde Støtte nok i Folket til at gennemføre en ændret Politik eller tage Krigen. Hall selv erklærede, at han fandt det rigtigt, at nye Mænd traadte til paa Grund af Gnidningerne mellem ham og Kongen, men at Ministeriet havde besluttet at staa eller falde som Helhed, hvilket sidste Monrad dog bestred. Som Mødets endelige Resultat meddelte Madvig Kongen, at Deltagerne mente, at Ministeriet burde fortsætte, omend med visse Personændringer.

Næste Dag, 27. December, optog Kongen derfor Forhandlingen om en Rekonstruktion af Ministeriet. Han ønskede den danske Gesandt i Berlin, den kyndige Helstatsmand G. J. Quaade (1813—89) som Udenrigsminister i Stedet for Hall, og vilde have Lehmann erstattet af en anden. Monrad raadede sine Kolleger til at efterkomme Kongens Ønsker, men Flertallet gik ham imod. Det var da naturligt for Kongen at henvende sig til Monrad, der altid havde staaet Helstatstanken nærmest blandt de Nationalliberale. 28. December bevilgede Kongen da Ministeriet Hall dets Afsked, og paa Aarets sidste Dag 31. December havde Monrad dannet sit Kabinet. Baade Hall, Fenger og Krieger havde afslaaet at indtræde, og Ministeriet bestod foruden Monrad (Konsejlspræsident og Finansminister) og Quaade (Udenrigsminister) af politisk uprøvede Mænd fra Administrationen som Departementschef C. Nutzhorn (Indenrigsminister) og Biskop C. Th. Engelstoft (Kultusminister). Af det gamle Ministerium indtraadte kun Krigsminister Lundbye og Justitsminister Casse. H. R. Carlsen afløste i Maj Nutzhorn.

Monrad blev straks fra ledende nationalliberal Side angrebet stærkt for sin Overtagelse af Regeringen og Angrebene gentoges i forstærket Grad, da Krigen var tabt. Som Konsejlspræsident havde han store Svagheder, men der var dog ogsaa adskilligt, der talte for hans Overtagelse af Magten. Som delvis Helstatsmand stod han Kongen politisk nærmere. Han nød ingen Tillid hos de Nationalliberales Centrum, men „Fædrelandet"s Retning, Bondevennerne og de konservative foretrak ham

for Hall, selv om heller ikke de nærede større Tillid til ham. Han havde ingen bestemt Plan overfor Øjeblikkets Situation, vilde foreløbig følge den Hall'ske Linie og iøvrigt handle efter Omstændighederne. Sikkert har Monrads store Selvtillid og Tro paa sin Arbejdsevne virket sit til, at han dristede sig til at lægge den uhyre Byrde paa sine Skuldre.

Imidlertid var Forbundseksekutionen sket. Juleaftensdag 24. December rykkede sachsiske og hannoveranske Tropper over Elbgrænsen, og to Kommissærer overtog Styrelsen i Holsten, hvor der overalt fandt danskfjendtlige Demonstrationer Sted. Hertug „Friedrich der Achte" af Augustenborg indfandt sig 30. December i Kiel, modtaget med Jubel, men lod iøvrigt Kommissærerne styre Landet ud fra absolut antidanske Synspunkter.

Disse Begivenheder gav Folkestemningen i Tyskland et nyt Pres fremad. Man forlangte, at Forbundshæren skulde gaa videre og erobre Slesvig for Augustenborgerne. For at hindre dette Skridt, som vilde udæske Stormagterne, vedtog Preussen og Østrig 28. December at opfordre Forbundet til at kræve Novemberforfatningens Ophævelse af Danmark, og hvis det ikke opfyldtes, besætte Slesvig som Pant til det skete, for at sikre det mod Indlemmelse i Danmark.

Imidlertid havde de sidste Begivenheder sat nyt Liv i Englands Mægling. Lord Russell sendte en truende Note til Berlin og foreslog paa Aarets sidste Dag en europæisk Konference i Paris til Spørgsmaalets Afgørelse. Rusland og Frankrig støttede kun lunkent dette Forslag, fordi de hver for sig spekulerede i de indre tyske Modsætninger. Zaren var glad for at se Stormagternes faste Optræden mod Mellemstaterne og Folkebevægelsen, mens Napoleon III søgte at vinde Mellemstaterne for sig og drive dem frem for at skabe Uro i Tyskland. Preussen og Østrig krævede Novemberforfatningen hævet eller Slesvig besat, før de vilde deltage i Konferencen. Yderligere enedes de 10. Januar om, at hvis Forbundet forkastede deres Forslag af 28. December, vilde de paa egen Haand stille Danmark et Ultimatum.

Forbundet forkastede Forslaget 14. Januar, og 16. Januar afsendtes de to tyske Magters Ultimatum med 48 Timers Frist. At ophæve Novemberforfatningen inden 18. Januar var umuligt, og Monrad afslog det, men han erklærede sig 21. Januar villig til at indkalde Rigsraadet og sætte Ministeriets Eksistens ind paa Forfatningens Ophævelse, hvorefter en ny Ordning skulde træffes paa Grundlag af Januarkundgørelsen.

Dette Tilbud kom for sent. Bismarck var nu ude over Januarkundgørelsen og vilde højst en Personalunion mellem Danmark og Slesvig, mulig med en Deling af dette. Men i den danske Rigsdag, der kort efter Nytaar paa Forslag bl. a. af J. A. Hansen næsten enstemmigt sluttede Kreds om Novemberforfatningen, udtalte Monrad, at han hverken kunde gaa ind paa et Slesvig-Holsten, et selvstændigt Slesvig eller en Deling deraf.

England søgte at faa de tyske Magter til at give Danmark en rimelig Frist, men fik Afslag af Bismarck, som vidste England stod isoleret. Den 31. Januar stod en Styrke paa ca. 57.000 Mand Preussere og Østrigere ved Ejderen parate til at overskride den.

2. Krigen indtil Londonkonferencen.

Den danske Hær var ikke forberedt paa Krig, endog mindre end i 1848—50.

Da den slesvigske Politik, de Nationalliberale de sidste Aar havde ført, havde haft en tydelig Brod mod de tyske Magter er det en besynderlig Kendsgerning, at der ikke blev rustet i Forhold hertil. Der var Undskyldninger i det finansielle Fællesskab med Holsten og i adskillige Bondevenners Stilling til Sagen, men det herskende Parti kan ikke frikendes for Sorgløshed. Sidst i Halvtredserne søgte Krigsminister C. Lundbye (1812—73) at gennemføre dels Befæstninger ved Danevirke, Dybbøl og Fredericia, dels en Forøgelse af Hæren, men det lykkedes kun at faa Hovedstaden befæstet mod Søsiden (1858).

1860—63 var Thestrup Krigsminister i det andet Ministe-

rium Hall og fik flere Forbedringer i Forsvaret gennemført. Danevirkestillingen, der betragtedes som Hovedforsvarslinien, styrkedes, og Liniehæren undergik en Omorganisation, men Flankestillingerne Dybbøl og Fredericia laa halvfærdige hen. Da Fenger som Finansminister nægtede flere Bevillinger, gik Thestrup af i August 1863. Efter ham blev Lundbye paa ny Krigsminister, og da var Situationen saa truende, at man optog Rustningerne med Kraft. Men Regeringen ventede ikke Krigen før tidligst til Foraaret, og den ventede den kun med de mindre tyske Forbundsstater, ikke med Preussen og Østrig. Da Forbundsbeslutningen om Eksekution var vedtaget 1. Oktober (se S. 135), maatte de sidste Forberedelser træffes i stor Hast.

Ved Krigens Udbrud var Hæren nogenlunde godt bevæbnet, selv om den ikke som Preussernes havde Bagladegeværer og mange riflede Kanoner, men de tekniske Afdelinger, Forsynings- og Transportvæsenet var i Uorden, og der manglede Heste. Der var megen Forvirring i Afdelingerne, som var midt i en omfattende Reorganisation. Officerstallet var for ringe og mange Befalingsmænd ikke tilstrækkeligt øvede. Uddannelsen var ikke saa god som Fjendens, og paa Grund af de holstenske Afdelingers Upaalidelighed havde man maattet skrabe Bunden for Reserver og indkalde meget uøvet Forstærkningsmandskab. Aanden blandt Soldaterne var god, men jo højere op i Officerskorpset man kom, des større blev Mistilliden. Mange af de høje Officerer var Helstatsmænd. Ihukommende Løftet i Ridehuset ilede en Del svenske og norske Frivillige Danmark til Hjælp.

Til Øverstkommanderende valgtes, især efter Kongens Ønske, den 72-aarige General de Meza (1792—1865), en fremragende Officer fra Treaarskrigen, der som kommanderende General i Jylland havde nøje Kendskab til Egnen, hvor der skulde kæmpes. Han var Helstatsmand, kendt som en stærk og selvstændig Karakter, men han havde store Særheder og bar sin Del af Skylden for Uvirksomheden mellem Krigene og for den optimistiske Opfattelse af den militære Situation.

De to tyske Magter stod ved Ejderen med ca. 57.000 Mand

veløvede og velforsynede Tropper under Anførsel af den gamle preussiske Feltmarskal Wrangel (se S. 87), der dog maatte overlade mere og mere af Ledelsen til Underanførere som Prins Friedrich Carl af Preussen og hans Stabschef Blumenthal. Danmark opstillede lidt under 40.000 Mand ved Danevirke og nogle Tusinde i de forsømte Flankestillinger.

Ude i Landet var Tilliden til Hæren stor og fik højtstemte Udtryk i Pressen. Ikke mindst stolede man paa den over 85 km lange Danevirkestilling, der baade militært og nationalt ansaas for den rette Valplads. I Virkeligheden var Stillingen uheldig, dels fordi vor Hær var for lille til at besætte den helt, dels fordi dens Styrke delvis beroede paa store Oversvømmelser, der kunde skabes paa Fløjene, men som den stærke Frost i Vinteren 1864 dækkede med Is. De Meza var fuldt bekendt med Stillingens Svaghed og havde, efter hvad han selv sagde, kun modtaget Kommandoen, fordi han mente sig i Besiddelse af Mod og Autoritet til at gennemføre en Rømning.

I Krigsministerens Instruks til de Meza overlodes det ham selv at afgøre, hvor vidt Forsvaret af Linien skulde drives. Først og fremmest maatte Stillingen ikke forsvares længere, end at Landet i det kommende Foraar kunde være i Besiddelse af „en dygtig og slagfærdig Hær." „Kampen i Danevirkestillingen", sagde Instruksen videre, „bør altsaa ikke føres saa vidt, at Hærens Tilværelse som Hær kompromitteres, hvad der ogsaa følger ligefrem deraf, at vi bag denne Stilling have en anden Forsvarslinie i vore Flankepositioner, og vi til disses Besættelse kun kunne gøre Regning paa den samme Hær, som kæmper ved Danevirke". Opgaven var dels at demonstrere Danmarks Forsvarsvillie overfor Udlandet, dels at bevare vor Hær saa intakt som muligt, og Foreningen af disse to Hensyn var saare vanskelig. Der blev desuden fra Krigsministeriets Side grebet for meget ind i Overledelsens Dispositioner.

Den tyske Felttogsplan var udarbejdet af den senere Feltmarskal Moltke og gik ud paa, at Danevirke skulde omgaas og Tilbagetoget afskæres den danske Hær, som skulde tilintetgøres.

Efter at de Meza havde afvist Wrangels Krav om at rømme Hertugdømmet, overskred Fjenden Ejderen 1. Februar. Dagen efter, 2. Februar, søgte Prins Friedrich Carl med Preusserne at omgaa Danevirkestillingen østpaa ved Mysunde, men blev slaaet tilbage med store Tab. Denne Sejr vakte Begejstring i Danmark og styrkede Troen paa Stillingens Holdbarhed. 3. Februar angreb Østrigerne under Gablenz i Centrum og gjorde vel Erobringer, men led saa store Tab, at den tyske Kommando overvejede at opgive Frontalangrebet og forsøge en ny omgaaende Bevægelse østpaa den 6. Februar ved at overskride Slien paa det smalle Sted ved Kappel og Arnæs.

Imidlertid havde Kongen og Monrad besøgt Stillingen fra 1. til 4. Februar om Morgenen. Det blev fra flere Sider hævdet overfor dem, at Stillingen var uholdbar, og denne Opfattelse bredte sig i Hofkredse. De synes dog begge at have staaet fast paa det Standpunkt, at det maatte overlades Overkommandoen, hvor længe man skulde holde ud. De Meza, der paa Grund af Skrøbelighed var noget ubevægelig, foretog først efter Kongens Afrejse en grundig Inspektion af Stillingen den 4. Februar om Formiddagen. Forholdene var ikke lovende. Der manglede baade Mandskab og Barakker, Arbejdet med at holde Oversvømmelserne delvis aabne var uhyre stort. Samme Aften holdtes Krigsraad i Slesvig By, og de Meza foreslog at rømme Stillingen. General Steinmann opponerede paa Grund af det Indtryk, Rømningen vilde fremkalde i Udlandet, men overbevistes af de Meza gennem Instruksens Ord. Derimod fastholdt Artillerigeneralen Lüttichau sin Modstand af Hensyn til Skytset. Rømningen vedtoges dog, idet de Meza paatog sig det fulde Ansvar. 5. Februar fornagledes Kanonerne, og inden Midnat var Hæren ført bort, uden at Fjenden bemærkede det. Under de største Besværligheder, i Snestorm og Isslag rykkede Hæren i Ro og Orden nord paa, kom den 6. til Flensborg, hvorfra en Division gik til Kolding, Resten til Dybbøl og Als. Fjenden havde opdaget Tilbagetoget Kl. 4 om Morgenen og begyndte Forfølgelsen. Steinmanns Division dannede Arrièregarden og maatte den 6. om Formiddagen kæmpe med

Østrigerne ved Helligbæk; senere paa Dagen standsede Brigaden Max Müller med Københavnerne og Vendelboerne dem ved Oversø og Sankelmark efter en blodig og hæderfuld Kamp. Den 7. Februar slog Fjenden sig ned i og om Flensborg uden at forsøge noget Angreb paa Dybbøl.

De Meza havde foretaget Rømningen paa eget Ansvar. Først den 5. om Aftenen Kl. 10 telegraferede Generalen Meldingen til Krigsministeriet, hvor den kom 11½—12. Lundbye svarede straks, at de Meza havde handlet mod Instruksen. Monrad fik Meddelelsen i Sønderborg og tog omgaaende til Flensborg for at tale med de Meza, som han traf rolig og behersket som sædvanlig.

I Landet og i København vakte Rømningen Panik. Da Folket havde faaet Lov at tro blindt paa Danevirke, kom Tilbagetoget for de allerfleste som et Bombeslag, og der raabtes højt om Forræderi fra de Mezas, Monrads og Kongens Side. Ploug truede med Oprør. Der fandt Optøjer Sted paa Gaderne. Monrad kom den 7. til Byen og beroligede Rigsdagen i en klog og kraftig Tale.

Feltmarskal Moltke har i 1874 udtalt, at Danevirkestillingen ikke kunde forsvares. Militært var Rømningen sikkert berettiget og dækkes af Instruksen. De Fejl, der var sket, laa dels længere tilbage, i mangelfuld Forberedelse og Mangel paa Ærlighed overfor Folket, dels i et utilfredsstillende Samarbejde mellem Regering og Overkommando.

Lundbye suspenderede de Meza fra hans Stilling og kaldte ham til København. Da han affordredes en Forklaring, udtalte han sig med stor Overlegenhed og truede med at offentliggøre sin Korrespondance med Krigsministeren, hvis han ikke blev genindsat. Kongen kunde da ikke fastholde ham overfor sine Ministre og Folkestemningen. Skønt alle de højere Officerer paa Dybbøl indtrængende anbefalede, at de Meza blev genindsat, gjorde Monrad og Lundbye hans Bortfjernelse til et Kabinetsspørgsmaal. Han blev afskediget og erstattet af General Gerlach (1798—1865), der havde været fraværende ved Krigsraadet 4. Februar. Han lod Hæren sætte sig fast i Dybbølstillingen.

Denne var dog langt fra færdig, og det Arbejde, der i Hast blev gjort, var kun ufuldkomment. Tværs over den Halvø, hvorpaa Dybbøl ligger, var der fra Alssund til Vemmingbund gravet 10 Skanser, Jordvolde forbundne med Løbegrave; herved skulde Stillingen skærmes mod Vest, medens den paa Fløjene støttede sig til Batterier paa Als og danske Krigsskibe i Vemmingbund. Men Skanserne kunde beskydes fra Broagerland, som Fjenden straks besatte, og der var ikke tilstrækkelig Dækning for Mandskabet.

De tyske Magter var uenige om Krigens videre Førelse. Østrigerne vilde koncentrere alt om at erobre Dybbøl og Als, da de af Hensyn til England ikke ønskede at overskride Kongeaaen. Preusserne derimod vilde besætte Jylland og eventuelt Fyn fór hurtigere at tvinge Danmark til Fred. Preusserne besatte Kolding allerede i Februar, men først 5. Marts naaedes der en Overenskomst mellem de allierede, hvorefter Østrig, som var blevet klar over Vestmagternes Passivitet, indvilgede i Jyllands Besættelse samt i at sende en Flaade til de danske Farvande for at bryde den for Preussen meget generende Blokade af Østersøhavnene. Preussen paa sin Side lovede at gaa ind paa det af England stillede Forslag om Vaabenstilstand og Konference.

En forenet preussisk og østrigsk Hær paa ca. 33.000 Mand rykkede nu mod Nord, indesluttede Oberst Lunding i Fredericia og slog ved Vejle General Hegermann-Lindencrone, der gik tilbage til Mors. Herefter stagnerede Krigsførelsen i Jylland, men Fjenden gjorde store Rekvisitioner.

Ved Dybbøl trak Afgørelsen i Langdrag. Den danske Regering havde efter Danevirkes Rømning forberedt sig paa en energisk Fortsættelse af Krigen og rettede ogsaa Henstillinger til Hærledelsen om at gaa angrebsvis til Værks ved Dybbøl, men denne ansaa sig ikke for stærk nok dertil. Prins Friedrich Carl trak i Løbet af Marts Forstærkninger til sig og samlede svært Belejringsskyts. Et dansk Udfald 17. Marts mislykkedes, og man indskrænkede sig nu til at udbedre Stillingen og anlægge en ny Forsvarslinie bag den forreste. Prinsen tviv-

lede om at kunne tage Stillingen ved Storm; han bestemte sig i Stedet til et Angreb paa Als, men da et forberedende Angreb paa Dybbøl blev afslaaet 28. Marts, blev Planen opgivet.

Fjenden forberedte sig nu til et Frontalangreb. Beskydningen fortsattes med stigende Voldsomhed, og Opholdet i Stillingen blev mere og mere uudholdeligt, efterhaanden som Dækningen skødes ned. Forsvaret førtes med stor Tapperhed, saaledes i Skanse Nr. 2, hvor Løjtnanterne Anker og Castenschiold kommanderede.

Mens Tilliden til Stillingen letsindigt holdtes oppe af Regeringen og Pressen, blev Overkommandoen mere og mere betænkelig ved at tage en Storm. Gerlach havde 9. April forberedt Regeringen paa et Tilbagetog, men faaet det Svar, at Stillingen skulde „forsvares til det yderste". Endnu den 17. April tilraadede Kommandoen Rømning. Lundbye var villig til at støtte Forslaget, men Monrad, som vilde holde Stillingen, indtil Londonkonferencen kunde træde sammen, lod ham give Generalerne et Svar, som de opfattede som en Ordre til at blive. General du Plat, som havde Befalingen paa Skanserne, tilbød den sygemeldte Gerlach at overtage Befalingen og paa eget Ansvar føre Hæren til Als, men fik Afslag.

18. April skete Stormen paa Dybbøl efter en 6 Timers Beskydning. Kl. 10 begyndte Angrebet, og Kl. 2 var Skanserne tabt efter en tapper Kamp; Danskerne trak sig med et Tab af 4.700 Mand, deraf 1700 døde og saarede over til Als. General du Plat var blandt de faldne. Preusserne mistede c. 1200 Mand.

Hovedansvaret for Dybbølstormen hviler paa Monrad, der vilde en alvorlig Kamp, før Londonkonferencen begyndte. I Tyskland opfattedes den meget overdrevet som en stor Sejr, og den Følelse slog Rod, at det Land, som var vundet ved tysk Blod, ikke igen burde gives tilbage. Monrad havde altsaa begaaet et alvorligt politisk Fejlgreb. I Danmark bar man Nederlaget med større Ro end Danevirkes Rømning, og man ansaa Als for en uindtagelig Fæstning.

Iøvrigt laa der ingen Opmuntring i de følgende Krigsbegivenheder. Hegermann-Lindencrone havde endelig 3. April

sat sig i Bevægelse sydpaa fra Mors. Han havde fattet den dristige Plan at angribe Preusserne ved Vejle og derefter undsætte Fredericia og Dybbøl, men han kunde ikke faa Forstærkninger nok til dette Foretagende, og han bestemte sig da til i Stedet at gaa til Vestslesvig for at dele Angrebsstyrken foran Dybbøl. Saa faldt imidlertid Dybbølstillingen, og han gik igen tilbage til Nordjylland, hvorefter Fjenden besatte Halvøen til Limfjorden og udskrev store Kontributioner.

Krigsministeren delte ikke den almindelige Tro paa Als' Uindtagelighed, men vilde koncentrere en større Styrke paa Fyn. Mod Overkommandoens og Lundings Ønske satte han igennem, at Fredericia blev rømmet 28. April; en Del af Tropperne fra Als overførtes til Fyn.

Til Søs havde Danskerne ikke med deres Preusserne overlegne Flaade naaet, hvad de havde haabet. Østersøblokaden var ikke fuldstændig, og de preussiske Kanonbaade viste i en Træfning ved Rügen 17. Marts stor Manøvredygtighed. Alligevel blev Krigens største Lyspunkt en Søkamp. Da en østrigsk Flaadeafdeling under Tegethoff efter den tidligere nævnte Aftale mellem de tyske Magter havde naaet danske Farvande i Nordsøen, mødte den, forenet med nogle preussiske Kanonbaade, 9. Maj ved Helgoland en dansk Eskadre under Anførsel af E. Suenson, og det kom til et Slag mellem de næsten jævnbyrdige Flaader. Østrigerne maatte søge ind paa engelsk Søterritorium for at undgaa Ødelæggelse, efter at Kommandoskibet „Schwarzenberg" var skudt i Brand.

Men faa Dage efter traadte den i London sluttede Vaabenstilstand i Kraft.

3. Londonkonferencen og Freden i Wien.

Straks efter Krigens Udbrud havde Danmark henvendt sig om Støtte til de neutrale Magter, og især til Frankrig og England under Paaberaabelse af Garantierne for Slesvig af 1720, men den eneste, der virkelig tog Tanken op til Overvejelse, var England. Heller ikke her var dog Udsigterne store. Den libe-

rale Regering under Palmerston var som nævnt Danmark venligsindet og vilde gerne hjælpe, men Dronning Victoria havde augustenborgske Sympatier. Desuden kunde England daarlig tage effektiv Del i Krigen uden en Landhær, og til at stille en saadan var Napoleon III ikke tilbøjelig, da han stod køligt overfor England, og hans Politik mest gik ud paa at drage Fordel af Røret i Tyskland. Flertallet i den engelske Regering, især Gladstone, stemte da for kun at hjælpe Danmark ad fredelig Vej. Derimod var den offentlige Mening meget danskvenlig og ivrig for at standse Tyskernes Overgreb. Tory-Oppositionen, som i Underhuset kun havde faa Stemmer færre end Regeringspartiet, haabede at kunne faa Lejlighed til at styrte Kabinettet, fordi det ikke optraadte kraftigt nok til Fordel for Danskerne. Paa den anden Side ønskede den ikke selv at binde sig til nogen kraftig Politik og var derfor ret svævende i sine positive Forslag.

Efter Danevirkes Fald stillede Russell Forslag om en Konference med forudgaaende Vaabenstilstand, men Preusserne ønskede Als, Danmark Slesvigs Rømning før en saadan, og Forslaget blev afvist af begge Parter. Russell ændrede da 23. Februar Forslaget til en Konference uden Vaabenstilstand og uden fastslaaet Forhandlingsgrundlag. Den danske Regering stod ikke enig overfor dette Tilbud; man ønskede en Sejr, før man gik til Konferencebordet, og Resultatet blev, at Monrad bad om Udsættelse med Svaret til midt i Marts.

Der forhandledes videre, og England og Rusland trængte ind paa Danmark for at faa det til at give efter, ligesom de tyske Magter stillede sig ret velvilligt overfor Tanken om Vaabenstilstand. Den 18. Marts erklærede Danmark da, at det var rede til at deltage i Konferencen, hvis Aftalerne af 1851—52 blev Forhandlingsgrundlag. Derimod afviste det Vaabenstilstand, vilde fortsætte Blokaden og krævede Nørrejylland rømmet før Konferencen.

Dette Svar var uklogt, for saa vidt som man kunde gaa ud fra, at de tyske Magter ikke mere vilde nøjes med Aftalerne. Svaret fra dem blev et Afslag, hvorefter Monrad maatte give

efter; Danmark fastholdt vel Aftalerne som Grundlag, men uden at paatvinge andre dem. Konferencen indkaldtes til 12. April, men Tyskerne fik den udsat til den 25., og Dybbøl var altsaa faldet, før den mødtes. Monrad havde igen begaaet en alvorlig Fejl ved ikke saa hurtigt som muligt at faa Fjendtlighederne standset. Den danske Hær havde ingen Mulighed for at forbedre sin Stilling, før Forhandlingerne begyndte, og Tyskerne paa deres Side var ivrige for at faa skudt dem ud, til Dybbøl var erobret.

Londonkonferencen, der varede fra 25. April til 25. Juni, blev en Mærkepæl baade i dansk og europæisk Historie. For Danmark beseglede den Tabet af Slesvig og Landets Udelukkelse af det europæiske Statssystem, for Europa var den et Udtryk for, at de traktatmæssige Afgørelser ikke mere var urokkelige, og den blev Begyndelsen til et nyt Tidsafsnit, Preussens Magtperiode.

Paa Konferencen mødte bl. a. for England Russell og Clarendon, for Preussen den tidligere Udenrigsminister Albrecht Bernstorff, en Sønnesøn af A. P. Bernstorff, for Østrig Ungareren Apponyi, for det tyske Forbund Beust, desuden Repræsentanter for Frankrig, Rusland og Sverige-Norge. Danmark sendte Quaade, hvis Post som Udenrigsminister Monrad overtog, A. F. Krieger og Gesandten i London Torben Bille.

Den sidste betød ikke meget. De afgørende var Quaade og Krieger, der var indbyrdes meget forskellige. Quaade var Helstatsmand, tidligere Gesandt i Berlin, en ganske god Iagttager, men uden overlegen Dygtighed. Kriegers Valg var sat igennem mod Kongens Ønske. Han stod overfor den nationalliberale Folkestemning som en Garant for Ejderpolitikken, og han kendte det indviklede dansk-tyske Spørgsmaal ud og ind. Men han manglede diplomatisk Smidighed, han var selvsikker og havde en medfødt Hang til Abstraktioner. Disse Svagheder blev ikke uden Betydning for Resultatet af Konferencen.

Men Opgaven her var iøvrigt overmaade vanskelig for Danskerne. Dette fik allerede Udtryk i Instruksen. De danske Afsendinge skulde først staa paa Januarkundgørelsen og den

gamle Helstat. Viste dette sig, hvad alle antog, uigennemførligt, skulde de kunne gaa ind paa en Deling af Slesvig ved Linien Slien-Danevirke eller som sidste Indrømmelse Linien lige Nord om Slesvig og Husum. Der skulde da være en løsere eller fastere Statsforbindelse mellem Danmark-Nordslesvig og Holsten-Sydslesvig, og Danmark-Nordslesvig skulde være helt uafhængigt af Tyskland.

Det var to forskellige Synspunkter, der havde faaet Udtryk i denne Instruks. Kongen og Hoffet satte Bevarelsen af alle Monarkiets Lande under Kronen i første Række. Kunde Januarkundgørelsen ikke gennemføres, foretrak man derfor en Personalunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne fremfor at opgive Holsten og Sydslesvig. Ministeriet fastholdt først Ejderstaten, dernæst den gamle Helstat og i sidste Instans en Deling af Slesvig. Det vilde endog hellere helt bortskære de tyske Egne fremfor at lade det danske Nordslesvig ved en Personalunion uden Deling blive underkastet det holstenske Regimente.

Monrad havde været imod Delingen, men havde efterhaanden accepteret den. Han vidste, at Napoleon III, som forstod, at Sydslesvig var tysk, holdt paa en Deling, og at Personalunionen havde store Svagheder, bl. a. Udsigt til stadig tysk Indblanding og Faren for den danske Befolknings Undertrykkelse. Imidlertid maatte Monrad af Hensyn til Kongen lade Delingen træde tilbage i Rækken af Muligheder og da efter hele Situationen lægge Vægten paa en Afgørelse efter Londontraktaten.

De første Forhandlinger drejede sig om Vaabenstilstand, og her blev Monrad nødt til at give efter for Magternes Pres. 12. Maj traadte en Maaneds Vaabenstilstand i Kraft, Jylland rømmedes ikke, men den danske Blokade indstilledes. Paa alle Punkter havde Danmark saaledes maattet gaa tilbage fra sit Program af 18. Marts.

Samme Dag, 12. Maj, begyndte Konferencens almindelige Forhandlinger. Udsigterne for Danmark var ikke gunstige. Kong Vilhelm og Folkestemningen i Preussen afviste

efter Dybbøls Fald den Tanke, at det tyske Blod skulde være udgydt forgæves. Derfor vilde de paa det bestemteste modsætte sig, at den tyske Befolkning igen blev givet tilbage under dansk Herredømme. Bismarck selv mente nu Øjeblikket kommet til at føre sine Planer et Skridt videre frem mod det Maal, han hele Tiden havde holdt sig for Øje: Hertugdømmernes Løsrivelse fra Danmark. Han var dog ivrig for at undgaa et Brud med Østrig, som var mod en augustenborgsk Statsdannelse og derfor ønskede at bevare Londontraktaten, i det mindste i en afsvækket Skikkelse, som en Personalunion under en eller anden Form. Bismarck havde ogsaa overfor Rechberg udtrykkeligt forpligtet sig til at fremsætte Forslaget om en Personalunion.

Bismarcks første Skridt var at lade sin delegerede 12. Maj afgive en Erklæring om, at de tyske Magter efter Krigens Udbrud ansaa sig for løste fra Londontraktaten. De andre Magters Protest var saa svag, at der deri laa en Indrømmelse af, at Traktaten var død. Frankrig havde endog tidligere forladt den, da Napoleon III i Marts havde gjort sig til Talsmand for en Deling efter Nationaliteter paa Grundlag af hans Yndlingsmiddel, Plebiscit.

Med den faktiske Ophævelse af Londontraktaten noterede preussisk Politik sin første Sejr. Men Personalunionen stod stadigt som den Løsning, Rusland, England og især Østrig foretrak for at hindre Preussen i at vinde de gode Flaadehavne og værdifulde Landudvidelser. Paa Grund af Løftet overfor den allierede og for at undgaa en samlet Optræden af de neutrale Magter blev det Bismarcks næste og vigtigste Opgave, som lovet, at foreslaa Personalunionen og paa samme Tid at forhindre den paa en saadan Maade, at Danmark selv blev ansvarlig for dens Forkastelse.

Dette vilde være saa meget mere vanskeligt, som de danske delegerede, da Helstatsprincippet i Londontraktaten blev opgivet af Magterne, var veget tilbage til Personalunionen forbundet med en Deling ved Sli-Danevirke. Herved bevarede man alle Kongens Lande under Kronen og sikrede Nordsles-

vigs Befolkning mod Holstenerne. Bismarck brugte da den gamle Metode: at foreslaa det Modparten ønskede, men med saadanne Modifikationer, at det blev uantageligt for ham. Thi det Forslag han 17. Maj lod Bernstorff, ivrigt støttet af Beust, fremsætte, gik ud paa at skabe et fuldt uafhængigt og nøje forenet Slesvig-Holsten. Det skulde saa overlades Forbundsdagen senere hen at bestemme, hvem der var dette Lands retmæssige Hersker. Dette Forslag var selvfølgelig ganske uantageligt for de danske delegerede, som maatte hævde Christian IX's ubetingede Ret efter Londontraktaten til at herske over Hertugdømmerne. Paa den anden Side vilde det være fuldstændigt umuligt for den danske Folkemening at samtykke i Nordslesvigernes Udlevering til Holstenerne. Men Danskerne burde ikke have pure afvist Forslaget, men ogsaa fremsat et Modforslag om Personalunion forbundet med Deling, især i Betragtning af, at Østrig, Rusland og England alle helst saa Christian IX forblive som Hersker over Hertugdømmerne. I alt Fald vilde Danmark heri have haft et godt Grundlag til at tilhandle sig en tilfredsstillende Løsning under en anden Form. Noget saadant skete imidlertid ikke. Tanken om Personalunionen var saaledes aflivet af Danmark selv, som dets Modstandere havde ønsket, og Bismarck passerede triumferende Konferencens farligste Hindring uden Brud med sin allierede eller med de neutrale.

Efter at han havde skudt Østrigs og Stormagternes Yndlingsløsning til Side gjaldt det nu for ham om at umuliggøre den augustenborgske Løsning, der tilmed af de neutrale Stormagter betragtedes med Uvilje. Men den tyske Folkestemning ønskede den, og Østrig, som havde maattet opgive at gennemføre Personalunionen, saa i Augustenborgerens Kandidatur den sidste Udvej til at forhindre Preussens Erhvervelse af Hertugdømmerne. Bismarck aflivede dog denne Plan ved de samme Midler, som fældede Personalunionen. Han tilbød Augustenborgeren Tronen paa Betingelse af en Militærkonvention, der i Realiteten gjorde ham til en preussisk Vassal. Hertugen afviste derfor selv Forslaget, og Bismarck havde vundet en ny Sejr.

Endelig kunde han nu fremsætte det Forslag, han hele Ti-

den havde arbejdet sig hen imod: Hertugdømmernes fuldstændige Adskillelse fra Danmark, dog saaledes at Nordslesvig maaske blev undtaget. Østrig saa sig tvunget til at samtykke i dette Forslag; Rechbergs hele Politik var nemlig bestemt af Frygten for, at Bismarck skulde tilegne sig alene Æren for det populære nationale Foretagende og vende Preussen, Forbundet og hele den ophidsede tyske Opinion mod Østrig.

Efter Personalunionens Aflivelse greb Russell, hvis første Bestræbelse var at finde en Kompromisløsning, Delingstanken som den sidste Mulighed; han foreslog den 28. Maj, at Holsten og Sydslesvig indtil Sli-Danevirke skulde udskilles helt fra Danmark, medens Resten af Slesvig blev uafhængigt af Forbundet. De neutrale Magter tiltraadte hans Forslag, og de tyske Magter akcepterede det i Princippet under Forbehold overfor Delingslinien.

Overfor dette Forslag gav en ny dansk Instruks ret vidt Spillerum, og det tillodes Afsendingene at gaa ind derpaa, om ikke mere kunde naas, og saaledes ogsaa fra dansk Side opgive Londontraktaten.

Det viste sig imidlertid snart, at Bismarck vilde holde Spørgsmaalet om Delingslinien flydende. Danskerne overtog i Princippet det engelske Forslag, først med en noget sydligere Delingslinie over Eckernförde, Slesvig By og Frederiksstad, men siden med Sli-Danevirke Linien. Bismarck veg fra Aabenraa-Tønder til Nord om Flensborg og Tønder-Højer. Rusland foreslog Linien fastsat ved Voldgift. Herefter forlængedes Vaabenstilstanden 14 Dage, til den 26. Juni, efter at Russell havde lovet Krieger ikke at gaa nordligere end Sli-Danevirke.

Imidlertid brød Uenigheden i København ud i lys Lue. Kongen havde i Virkeligheden ikke opgivet Personalunionen, og han søgte nu, da Konferencen truedes med Sprængning, gennem Gesandten i St. Petersborg Otto Plessen at rejse en Bevægelse i Holsten for Unionen og danne et nyt Ministerium, men det mislykkedes. Stemningen i Danmark var absolut mod Personalunionen.

Russell, som for at afværge Toriernes Kritik maatte bringe et Resultat fra Konferencen, brød sit Løfte til Danmark og foreslog Napoleon III, at England og Frankrig i Fællesskab skulde enes om en Grænselinie og foreslaa den som et Ultimatum, de vilde gennemtvinge med væbnet Magt. Da han afvistes af Kejseren, som ikke vilde Krig for et Par Kvadratmile Land mere eller mindre, akcepterede han Ruslands Voldgiftsforslag; Grænsen skulde drages af en neutral Magt indenfor Linien Nord om Flensborg-Tønder og den af Danmark oprindeligt foreslaaede over Eckernförde-Frederiksstad.

Dette Forslag, som akcepteredes af de tre neutrale Stormagter, tiltalte hverken de danske Afsendinge eller Regeringen. Krieger var navnlig imod det, fordi det ikke paa Forhaand tilkendte Danmark Flensborg, og han gjorde en Linie fra Kappel eller Gelting Bugt over Husum til sit Ultimatum. Opfyldtes det ikke, forlod han Konferencen. Monrad haabede ligesom Krieger paa en engelsk Ministerkrise, der skulde bringe Torierne til Magten. Medlemmer af dette Parti raadede Danskerne til at staa stejlt, da Russells Løftebrud i Forening med en Sprængning af Konferencen maatte fælde Palmerston og føre Oppositionen ind. Krieger haabede ikke paa meget mere aktiv Støtte fra Torierne, men vilde i alt Fald gerne af med Russell, til hvem han ikke nærede Tillid. Stemningen i Danmark og Slesvig var i det hele imod en Deling af Slesvig Nord for Sli-Danevirke, og Kongen haabede stadig paa Personalunionen.

I Statsraadet 16. Juni var der da Flertal for at forkaste Forslaget, og 20. Juni blev den endelige Beslutning truffet. Man vedtog at fastholde Danevirke-Sli Linien som den yderste Indrømmelse, hvorved Konferencen maatte anses for sprængt. Monrad vilde ikke selv foreslaa noget andet, da Ministeriet havde lovet Kongen ikke at vige længere nordpaa. Han erklærede sig derimod rede til at paatage sig Ansvaret for den Beslutning, Kongen selv vilde træffe, og Christian IX forkastede derpaa Mæglingsforslaget. Mænd som Andræ, Hall og Orla Lehmann havde ønsket at undgaa en Sprængning af Konferencen.

De tyske Magter akcepterede derimod 22. Juni Russells Delingsforslag, men uden Voldgift — Grænsen skulde blot fastsættes under Mægling af en neutral Magt. Da dette og et fransk Forslag om sognevis Folkeafstemning til Vejledning for Konferencen afvistes af Danmark, erklærede de tyske Magter, at de nu vilde søge at skille begge Hertugdømmer fra Danmark. De danske Delegerede meddelte, at de gik tilbage til Londontraktaten.

25. Juni sprængtes Konferencen, og Krigen begyndte igen. Forholdene havde i næsten alle Henseender været ugunstige for Danmark. Det er sandsynligt, at vi kunde have bevaret et Stykke af Nordslesvig, men det lader sig ikke sige, hvor langt det kunde være lykkedes at naa mod Syd. Skønt det derfor vel maa siges, at Krieger viste Usmidighed i de afgørende Øjeblikke, og at Støtten for de Delegerede hjemme fra var utilstrækkelig, tør man ikke give noget af disse Momenter Hovedskylden. I hvert Fald var det voveligt at lade Konferencen gaa fra hinanden og sætte hele Slesvigs Skæbne ind paa en Vaabenlykke, som umuligt kunde være os god. De Forhaabninger om fremmed Støtte, som kan have paavirket Statsraadsmøderne 16. og 20. Juni, var saa skrøbelige, at det næppe var forsvarligt at sætte nogen Lid dertil.

Vaabenhvilen udløb om Aftenen den 25. Juni. I Danmark var man ved ret godt Mod, fordi man stolede paa Als. Men Krigsministeren, Reich (1822—65), der havde afløst Lundbye, saa pessimistisk paa Situationen. I Statsraadet havde han indtrængende opfordret til at antage Russells Forslag. Jylland havde lidt og led meget under den fjendtlige Besættelse, men Befolkningen bar det gennemgaaende godt.

Preusserne havde faaet Prins Friedrich Carl til Øverstkommanderende med General Moltke som Stabschef. De ansaa ingenlunde Als for uindtagelig trods den danske Overlegenhed til Søs, men de vaklede mellem et Angreb paa denne Ø og paa Fyn. Den danske Krigsminister og General Gerlach tillagde efter Dybbøls Fald ikke Als-Stillingen strategisk, men vel politisk Betydning og vilde ikke forsvare den med saa store

Styrker, som Øens Kommandant General Steinmann (1812—94) anmodede om; i Stedet koncentrerede man Forsvaret om Fyn.

Det blev imidlertid — da Østrigerne ikke vilde udæske England ved at gaa over til Fyn — Als, der blev Maalet for det fjendtlige Angreb. 29. Juni om Natten Kl. 2 begyndte Preusserne Overgangen paa fire Steder ved det nordlige, ret smalle Alssund. Her stod syv danske Bataillioner, men i alt for spredt Orden. Inden Kl. 3 var der overført ca. 5.000 Mand, som holdtes samlede for at afvente nye Styrker. Imidlertid ankom Panserbatteriet Rolf Krake fra Augustenborg Fjord og gav sig til med stor Virkning at beskyde Fjendens Baade. Situationen blev truende for Preusserne, men Kommandanten paa Rolf Krake fik det Indtryk, at Øens Skæbne allerede var afgjort og trak sig derfor tilbage nordpaa for at dække et muligt Tilbagetog til Fyn. Efter en kort, men blodig Kamp maatte Danskerne opgive Øen; de naaede om Aftenen over til Fyn med et Tab paa ca. 3000 døde, saarede og Fanger.

Als' Tab følte s som en national Skam. Steinmann afløste Gerlach som Overgeneral og koncentrerede Tropperne paa Fyn, mens Vendsyssel rømmedes, og Fjenden besatte Skagen. Gennem et haardt Tryk paa Jyderne søgte man at fremskynde Freden.

Tyskerne gjorde store Forberedelser til en Overgang til Fyn. Men her var nu samlet betydelige Troppestyrker, og Stemningen i Hæren var god. Derimod havde de ledende Kredse i København tabt Modet og Tilliden til Hærledelsen. Man frygtede en Overgang til Sjælland, efter at Magtforholdene til Søs var forskudt i ugunstig Retning ved en ny østrigsk Eskadres Ankomst til Helgoland. Enhver Udsigt til fremmed Hjælp glippede. Alle Anmodninger derom blev afslaaet. I London lykkedes det ikke Torierne at styrte Regeringen, og Palmerston udtalte sig mere fredsvenligt end nogensinde før under Konflikten. Børsen og „Dagbladet" ønskede Fred, og Mistilliden til det nationalliberale Styre bredte sig. I Jylland havde Lars Bjørnbak fra Krigens Begyndelse indtaget en kølig Holdning overfor Folkestemningen og Regeringen; den af ham og

Tscherningianeren Gert Winther stiftede jyske Folkeforening var nærmest antimilitaristisk.

Kongen vilde Fred og meddelte 8. Juli Monrad, at han ønskede et andet Ministerium. Den gamle Carl Moltke var for affældig til at paatage sig Dannelsen, men indtraadte som Minister uden Portefeuille. Det lykkedes ved Monrads og Quaades Bestræbelser at bevæge Bluhme til at overtage Præsidiet og Udenrigsministeriet. 11. Juli var Kabinettet færdigdannet. C. F. Hansen blev Krigsminister, David Finansminister, Tillisch Indenrigsminister, Amtmand Heltzen (1818—98) Justitsminister og Quaade Minister uden Portefeuille.

Ministeriet nød Kongens fulde Tillid. Det havde ganske vist Mindretal i Rigsraadet, men modtoges gennemgaaende med Velvillie i Befolkningen. De Nationalliberales Politik havde spillet Fallit, saa de kunde ikke lægge alvorlige Hindringer i Vejen. Bluhme opfordrede 12. Juli Preussen og Østrig til Fredsforhandlinger, og den 20. Juli sluttedes en Vaabenstilstand til Maanedens Udgang, hvorefter der 25. Juli begyndtes Fredsunderhandlinger i Wien med Quaade og de Mezas Stabschef ved Danevirke Oberst Kauffmann (1819—1905) som Delegerede.

Bismarck og Grev Rechberg var i Karlsbad i Juni enedes om, at de efter en sejrrig Krig vilde kræve Hertugdømmernes fuldstændige Løsrivelse fra Danmark, og dette blev Grundlaget for deres Betingelser. De Forsøg, de danske Delegerede gjorde paa at faa mildere Kaar, mislykkedes, og den 1. August undertegnedes Fredspræliminærerne, saaledes at Danmark afstod Slesvig, Holsten og Lauenburg til Kongen af Preussen og Kejseren af Østrig; til Vederlag for de saakaldte nørrejyske Enklaver*) i Slesvig og paa Vesterhavsøerne (nogle Distrikter, der laa paa slesvigsk Omraade, men af forskellige Grunde hørte til Kongeriget), fik Danmark Ærø, et Distrikt ved Ribe og de otte Sogne Syd for Kolding. Jylland holdtes besat til den endelige Fredsslutning og skulde underholde Besættelsestropperne.

*) De havde i Middelalderen været Gods tilhørende Ribe Bispestol. Da det ved Reformationen blev inddraget under Kronen, regnedes det siden administrativt for at tilhøre Nørrejylland.

De haarde Vilkaar vakte megen Modstand i Danmark. Ploug og Monrad var imod Ratifikation, men Hall og Bondevennerne støttede den, og Stemningen i København var nu ogsaa derfor. Det lykkedes ikke at opnaa gunstigere Betingelser ved den endelige Fred i Wien, 30. Oktober.

Med Hensyn til Befolkningen i de afstaaede Landsdele bestemtes, at enhver Undersaat i Løbet af 6 Aar kunde vælge at bevare sin Egenskab som dansk Undersaat, naar han med sin Familie begav sig til Danmark.

Den finansielle Ordning, hvorom Forhandlingerne fra dansk Side lededes af C. E. Fenger og fra de allieredes af Carl Scheel-Plessen, fik en forholdsvis gunstig Karakter; Danmark overtog Monarkiets samlede Statsgæld, men beholdt alle Statsaktiver og Kassebeholdninger og skulde af Hertugdømmerne have 58 Mill. Kr.

Monrad talte i Rigsraadet for at forkaste Freden. Men Hall stemte for Ratifikation, og denne vedtoges i Folketinget med 75 Stemmer mod 21, i Landstinget med 55 mod 4.

Den 12. November underskrev Chr. IX Ratifikationen, idet han i Statsraadet erklærede, at det var den ulykkeligste Dag i hans Liv; han havde, udtalte han, gjort fejl i at underskrive Novemberforfatningen, men det maatte være hans Undskyldning, at han havde anset det for sin Pligt, da Kong Frederik uden Tvivl vilde have undertegnet Loven. Han berørte Tanken om en Tronfrasigelse, men opgav den af Hensyn til sin Søn og til Ministrenes enstemmige Modstand.

Ved Freden havde det danske Monarki mistet ca. to Femtedele af sit Landomraade (fra 58,000 km² til 39,000) og et tilsvarende Tal af sin Befolkning (fra 2,5 Mill. til 1,7 Mill.).

I. Aandslivet og Samfundet.

Aandslivet under Frederik VII's Regering er i betydelig Grad præget af de to Bevægelser, der satte de politiske Begivenheder i Gang, Frihedsbevægelsen og den nationale

Strømning. Diskussionen mærkes ikke saa meget i Litteraturen som før 1848; det store Flertal staar nogenlunde paa det nationalliberale Standpunkt, der prægede den almindelige Opfattelse af Danmarks Fortid, saaledes som denne gav sig Udtryk baade i C. F. Allens videnskabelige Hovedværker om de nordiske Riger i Unionstiden og i Frederik Barfods til Folkets Læsning ypperlig egnede „Fortællinger af Fædrelandets Historie".

Indenfor Kirke og Skole var dog en ganske særpræget Bevægelse under Fremrykning.

Det var her de grundtvigske Ideer, som bar Fremdriften. Søren Kierkegaard døde 1855, efter at han havde skrevet sine mest personlig prægede religiøse Værker, som „Kærlighedens Gerninger", men ogsaa i sit sidste halve Aar havde raset i blind Kamp mod Folkekirken („Øjeblikket"). Grundtvigs Ideer bredte sig i Folket og prægede Lovgivningen ved de tidligere nævnte kirkelige Frihedslove. Hans Skoletanke var virkeliggjort i Rødding og blev det i dette Tidsrum paa Marielyst ved København, men det var i Virkeligheden den vestjyske Skomagersøn Christen Kold (1816—70), der skabte Fremtidens Folkehøjskole. Grundtvigs vide Syner fik i ham en begavet og jævn praktisk Forkynder; gennem sin Højskole i Ryslinge 1851 og sin Friskole 1853 blev han Fader til mange andre lignende.

Grundtvigs Ideer mødte megen Modstand, og en af Modstandernes bedste Mænd var H. L. Martensen (1808—84), Sjællands Biskop, 1854—84, paavirket af Hegel og af tysk Naturfilosofi og Mystik.

Men at Grundtvigianismen var den mest levende Aandsretning ved Periodens Slutning, lader sig ikke bestride.

Overgangsaarene 1864–70.

A. Almindelig Karakteristik.

Aarene mellem Freden i Wien og Ministeriet Holstein-Holsteinborgs Dannelse er i flere Henseender en tydelig Overgangstid. Katastrofen i 1864 var kommet saa pludselig og lammende, at det tog nogen Tid, før Udviklingen faldt i de nye Lejer, som svarede til de ændrede Kaar. Det gjaldt indrepolitisk, fordi Krigen havde ramt det herskende Parti, de Nationalliberale, ensidig haardt, og der maatte gaa en Tid, før det viste sig, om der var andre Mænd og Ideer, som kunde tage Styret, endvidere fordi der nødvendigvis maatte skabes en ny Forfatning, som først skulde prøves af Partierne, før de endelig tog Arbejdsstilling efter den. Det gjaldt ydrepolitisk, fordi Freden i Wien i Øjeblikket ikke følte som en endelig Afgørelse; der maatte en Række frugtesløse Forhandlinger med Preussen og et fransk Nederlag til, før Danmark slog sig til Taals med Tanken om, at intet af Slesvig foreløbigt kunde tilbagevindes. Det gjaldt økonomisk, fordi de opløste Forhold, Lavenes Ophævelse og Næringsfriheden havde fremkaldt efter 1862, behøvede nogle Aar for at sætte Frugt, dels i en øget Foretagsomhed fra oven, dels i en Pauperisme og Utilfredshed franeden, der kunde danne en gunstig Baggrund for den fra Udlandet indtrængende Socialisme. Det gjaldt endelig i Aandslivet; fordi den nationalliberale Kulturs Kildespring ved Periodens Afslutning syntes Udtørring nær og krævede enten en livskraftig Fornyelse fra Folkets egen Bund eller en Befrugt-

ning fra Udlandet eller begge Dele for atter at kunne skabe nye Værdier; begge Dele fik det i Perioden omkring 1870.

Ligesom ved Begyndelsen af Perioden 1848—64 (jvf. Side 76) gælder det da for denne korte Periodes Vedkommende at fastholde Linierne bagud i Erindringen og ikke overvurdere Virkningerne af de dramatiske Begivenheder, Krigen og Freden, der skygger over de seks Aar.

B. Staten, Regeringen og Partierne 1864.

Freden i Wien ramte Landet haardt. De konkrete Tab i Mennesker og Territorium er anført ovenfor. 200.000 Danske var under Fremmedvælde. Alligevel bør det materielle Tab ikke overvurderes. Skibsfarten var urørt, Høsten jævnt god, Holstens Udskillelse gav Industrien bedre Kaar, og Landets økonomiske Ligevægt forstyrredes slet ikke. Den sidste Rest af Hamburgs Herredømme forsvandt tilmed. Krigen havde kostet 60 Mill. Kr., men Følgerne overvandtes paa 10 Aar. Tabet af Menneskeliv udgjorde kun 0,2 % af Befolkningen.

Politisk var det imidlertid af stor Vægt, at Krigens Ansvar kom til at hvile paa vort ledende Parti, de Nationalliberale, det eneste, der i lange Tider havde haft Begavelse og Mod til at besætte Ministerposter. De saa vel som andre vilde gerne skyde saa meget af Skylden som muligt over paa Kongen, men det dækkede ikke det utvetydige Nederlag, deres Politik havde lidt. At Helstatspolitikken vilde have været saare svær, om ikke umulig at gennemføre, og at Halls Program maaske i Virkeligheden var det eneste mulige, havde ingen Vægt i Øjeblikket. Monrad var for sin Del i Folkets Bevidsthed en død Mand og drog i en frivillig Landflygtighed til Ny Zeeland, hvor han opholdt sig 1865—69.

Der blev ikke givet Folket og Partierne nogen Frist til at samle sig efter Slaget, fordi Forfatningsspørgsmaalet straks rejste sig. Vi havde to Forfatninger, Junigrundloven med sin Rigsdag for de særlig kongerigske Anliggender (Indenrigs-, Justits-, Kirke- og Undervisningsministerierne) og Novemberfor-

fatningen af 1863 med sit Rigsraad for de for Kongeriget og Slesvig fælles Sager (Udenrigs-, Krigs- Marine- og Finansministerierne). Naar Slesvig udskiltes, var denne Dobbelthed meningsløs, og Spørgsmaalet var da, hvilken Forfatning der skulde sættes i Stedet. Svaret blev vanskeligt at give, fordi de to Forfatninger var givne under forskellige Konstellationer. Junigrundloven var præget af de Nationalliberales oprindelige, om end noget ængstelige Tro til den almindelige Valgret, Novemberforfatningen af deres gennem Aarene voksende Mistro til den.

Hovedforskellen laa i Valgbestemmelserne for Landstinget. Mod Junigrundlovens Valgbarhedscensus (se S. 96), stod Novemberforfatningens Valgretscensus (se S. 135—36), og det var nu betydningsfuldt, at de Nationalliberale ikke havde lagt Skjul paa, at de ønskede at gøre Bestemmelserne for Rigsraadslandstinget gældende ogsaa for Rigsdagslandstinget. Dette Ønske om et garanteret Landsting, som laa i den historiske nationalliberale Linie, fremkaldte Grundlovskampen 1864—66, fordi Bondevennerne straks rejste sig til Angreb imod det.

Ministeriet Bluhme (se S. 189) bestod af konservative Helstatsmænd. David stod de Nationalliberale nærmest, medens Heltzen og C. F. Hansen var deres afgjorte Modstandere. Bluhme og Tillisch indtog Mellemstandpunkter. Flere af de ledende Ministre var gamle eller svagelige.

Ministeriets Stilling i Forfatningsspørgsmaalet synes oprindelig at have været den, at Kongen skulde ophæve Rigsraadet og tage Enevælden igen i de fælles Sager og derefter stille Betingelser for at give Rigsdagen Del i dem. Dette Ønske deltes af Kongen og de Konservative. Disse var fra August 1864 organiserede i Augustforeningen, der med H. Raasløff, J. C. H. Fischer og P. Hjort som Ledere rummede Godsejere og Embedsmænd, ogsaa en Del Nationalliberale, der var skuffede af Krigens Udgang, og der førtes herfra en voldsom Agitation mod de „doktrinære".

Det talmæssigt stærkeste Parti var stadigt de Nationalliberale, de talte omtrent Halvdelen af Stemmerne i Rigsdagens to Kamre og i Rigsraadets Folketing og havde et sikkert Flertal

i Rigsraadets Landsting. De vilde en videre Udvikling af deres Politik 1848—64, bevare Junigrundloven som Helhed, men indsætte Rigsraadets udemokratiske Landsting. Deres Maal var at forhindre et Bondeflertal i begge den nye Rigsdags Ting, og dette Maal kunde de bedst naa ved at støtte sig paa det af dem beherskede Rigsraad, som Regeringen ønskede at ophæve.

De Nationalliberale var trods Nederlaget i Virkeligheden, ogsaa bortset fra Tallet, det stærkeste Parti. De havde en enestaaende Række ledende Personligheder, og de kunde, naar de var enige, lægge et tungt Lod i Vægtskaalen. Der var imidlertid adskillige Revner i Partiet, og det skortede det paa Mod til aabent at vedkende sig sine Fejl og begynde fra nyt.

De Nationalliberales Ønske om at skabe et udemokratisk Landsting vakte en heftig Modstand hos Venstre, der krævede Forfatningssagen afgjort i Rigsdagen, hvor deres Magt var størst. Om Hævdelsen af den almindelige Valgret ogsaa for Landstinget var der Enighed mellem Venstres tre Grupper, Tscherningianerne, de egentlige Bondevenner under J. A. Hansen og C. C. Alberti og Grundtvigianerne under H. R. Carlsen og Høgsbro. Denne sidste Gruppe, det nationale Venstre, var et aandsbaaret Folkeparti i Pagt med de grundtvigske Ideer, Højskolen og Skandinavismen. Ogsaa indenfor de Nationalliberales venstre Fløj var ikke faa Mænd prægede af Grundtvigianismen.

Skillelinierne mellem de tre Hovedpartier var ikke alene politiske, men ogsaa sociale. De Nationalliberale var Borgerskabets, Embedsmændenes og Proprietærernes Parti, Venstre Gaardmændenes. Indenfor de Konservative var der en ikke talrig Kreds, som fik et afgørende Ord, Godsejerne.

Standen var paa Grund af den almindelige Valgret traadt mere og mere tilbage efter 1849, og kun faa Godsejere spillede en Rolle i Rigsdagen. I Fæstespørgsmaalet havde de ikke vist Bøjelighed. Da der nu efter 1864 ligesom kaldtes paa nye Kræfter, hvis Midtpunkt laa udenfor Hovedstaden, fik det imidlertid Betydning, at der var en lille Kreds af Godsejere, de saakaldte „nationale" Godsejere, som viste almenpolitiske Interesser. Den Tanke om Samvirken mellem Godsejere og Bøn-

der, som tidligere nu og da havde faaet Udtryk (se S. 140), fik gennem denne Kreds sin beskedne Virkeliggørelse.

Først er at nævne Grev C. E. Frijs-Frijsenborg (1817—96), Landets største Godsejer, en af Grundejerforeningens Stiftere, en Mand af gammeladelige Ideer, Helstatsmand, Tilhænger af Ørsted, men Modstander af Absolutismen, med Fædrelandsvennens Ansvarsfuldhed, ofte usmidig. Mere moderne, en Slags Tory-Demokrat, var Baron F. Zytphen-Adeler til Dragsholm (1810—78), en udmærket Landmand, i sin stærke Fremhævelse af Bonden som Godsejernes naturlige Arbejdsfælle en interessant Skikkelse i dansk Historie, men uden politisk Evne. 1846 gik han ind i Bondevenneselskabet. Paa sit Gods indførte han Udbyttedeling. C. A. Fonnesbech til Vesterbygaard (1817—80) var københavnsk Borgersøn og Godsejer ved Køb. Baron Blixen-Finecke tilhørte nærmest denne Kreds, men nød ingen Tiltro. H. R. Carlsen til Gl. Køgegaard, Grev Frijs' og Grundtvigs Svoger, stod flere af Kredsen nær, men var national Venstremand.

Den største politiske Begavelse blandt de nationale Godsejere var Jacob Brønnum Scavenius Estrup. Han var født 1825, Søn af Historikeren og Godsejeren Hector Estrup, hvis Gods, Kongsdal, han overtog 1846; 1852 købte han desuden Skaføgaard ved Randers og gjorde den til et Mønsterbrug. Paa mødrene Side en Scavenius (hans Mor var en Søster til P. B. Scavenius fra Stænderne) var han en Blanding af Akademiker og Godsejer, udpræget Praktiker med matematiske Interesser, mistænksom overfor Professorer og Embedsmænd, men ogsaa overfor Bønderne, vilde et konservativt Bedstemandsstyre med Tyngdepunktet i Værdierne: først Jorden, saa Kapitalen. Estrup havde kæmpet med daarligt Helbred, en Tid været under Paavirkning af Søren Kierkegaards Bøger, hvis kategoriske Systematik har været beslægtet med hans Personligheds rene Linier; iøvrigt var han uden udprægede aandelige Interesser. Han var Medlem af Folketinget 1854—55 som Ørsteds Modstander, men iøvrigt da og altid en Fjende af den ubegrænsede Valgret. Han vilde nu i 1864 Junigrundloven med et

Landsting, forbeholdt de besiddende. Han stod altsaa de Nationalliberale nærmere end Bondevennerne.

C. Grundlovskampen 1864—66.

Forfatningskampen begyndte allerede inden Freden i Wien dermed, at Lehmann i August i Rigsraadet forespurgte Bluhme, om Regeringen ansaa Rigsraadet for bestaaende, indtil det selv gav sit Samtykke til sin Forsvinden. Bluhme svarede, at Regeringen ansaa Rigsraadet for bortfaldet ved Slesvigs Tab, men gav iøvrigt ingen Oplysninger om sine Planer. Senere udtalte han imidlertid, at Regeringen vilde sørge for, at der altid fandtes en konstitutionel Myndighed i de fælles Sager. Hermed var i Virkeligheden Rigsraadets Medbestemmelsesret fastslaaet og Regeringens Statskupplaner (se S. 194) frafaldet. Rigsraadet var den eneste mulige konstitutionelle Myndighed i de fælles Sager, hvis ikke Junigrundloven i Overensstemmelse med Forbeholdet i 1855 (se S. 122) traadte i Kraft igen, men dette vilde Regeringen netop ikke — ikke før der var sket Ændringer i den.

Regeringen vilde altsaa forelægge Forfatningsspørgsmaalet for Rigsraadet, derimod ikke, som Venstre krævede, for Rigsdagen. Dens Ordfører blev mere og mere David. Denne gammelliberale Nationaløkonom, som altid havde været Modstander af den almindelige Valgret, var en veltalende, belæst og praktisk Parlamentariker, der viste stor Smidighed i Debatten. Han havde opgivet Statskuptanken og vilde nu sammen med Centrum, de Nationalliberale, gennem Rigsraadet skabe et nyt, udemokratisk Rigsdagslandsting. Det lykkedes ham imidlertid ikke at blive dette Landstings Fader.

18. November 1864 foreslog David i Rigsraadets Landsting, at Novemberforfatningen indskrænkedes til Kongeriget, saaledes at de for Slesvig valgte Medlemmer udelukkedes. Herved blev Rigsraadets Myndighed udtrykkeligt fastslaaet. Venstre gik voldsomt imod Forslaget og krævede Rigsraadet

ophævet; David erklærede under Debatten „den kofteklædte Absolutisme" Krig.

Forslaget vedtoges af Landstinget og gik til Rigsraadets Folketing. Her havde Venstre samlet sig om Junigrundloven, og Kampen for den blev rejst som en Klassekamp. Bønderne søgte at sikre to rent folkevalgte Ting. Under voldsomme Debatter, hvor bl. a. Andræ fordømte Springet i 1848—49 som en Ulykke, bøjede imidlertid J. A. Hansen af, maaske fordi han ikke turde tage et Valg paa Spørgsmaalet. Resultatet blev 23. December en Lov, hvorefter Rigsraadet uden nogen Indskrænkning skulde virke ved Siden af Rigsdagen. Landet havde altsaa to Forfatninger, og Regeringen stod frit overfor, hvem den vilde forelægge sit Forfatningsforslag. Tscherning nedlagde som Protest sit Rigsraadsmandat.

Den 21. December havde David i Rigsraadets Landsting forelagt Regeringens Forfatningsforslag. Dette bestod af to Dele, dels af et Forslag til Revision af Junigrundloven, dels af en Udtalelse om, at naar denne reviderede Grundlov var endelig vedtaget af Rigsdagen, skulde Novemberforfatningen og dermed Rigsraadet træde ud af Kraft. Forslaget til den nye Grundlov skulde altsaa først vedtages af Rigsraadet og derefter af Rigsdagen, mens alene Rigsraadet skulde samtykke i, at Novemberforfatningen traadte ud af Kraft. Davids Politik byggede altsaa nu klart paa Centrum.

Imidlertid var Forslaget, der delvis var præget af Andræ, langt mere konservativt, end Centrum selv vilde. Det gav toaarige Rigsdage og Finanslove; Ret for Kongen til at nægte Sanktion af de Ændringer, Rigsdagen foretog i den af Regeringen forelagte Finanslov; Finanslovsstridigheder mellem de to Ting skulde paa hele Rigsdagens Vegne afgøres af Fællesudvalg, hvor hvert Ting havde samme Antal Repræsentanter; der foresloges færre Medlemmer for Folketinget og en Valgretscensus for Landstinget, som var endnu snævrere end den for Rigsraadets Landsting, idet Census forhøjedes til 4000 Kr. Indtægt eller 400 Kr. Skat. Vælgertallet vilde blive halveret derved. Især vilde en Række mindre Embedsmænd, nationalliberale Vælgere, miste Valgretten.

Bondevennerne opfattede ikke uden Grund dette som et Angreb paa Forfatningen, og de Nationalliberale støttede dem heri. David havde villet skrue Udviklingen for langt tilbage.

De nationale Godsejere gav under Behandlingen af Regeringsforslaget deres første Bidrag til Forfatningsdebatten. Under Estrups Ledelse foreslog de et Landsting, valgt i Byerne af den højst beskattede Femtedel af de kommunale Vælgere og paa Landet af Vælgerne til Amtsraadet, d. v. s. af de 1025 Sogneraad og et ligesaa stort Antal af de højestbeskattede Grundejere (jvf. S. 148). Antallet af Landstingsmedlemmerne skulde være 64, hvoraf 12 kongevalgte, 12 valgt af Byerne, 38 af Landet, 1 paa Bornholm og 1 paa Færøerne.

Dette Landsting vilde blive baseret paa Byernes og Landdistrikternes bedrestillede Vælgere; hverken Lensadelen eller Gaardmændene vilde komme til at beherske det.

Ploug var en af de faa, der støttede Forslaget, men Andræ bevægede Forslagsstillerne til at tage det tilbage. Tanken deri blev dog den, der prægede det endelige Resultat.

Det lykkedes ikke David at bryde den nationalliberale Modstand, som især var rettet mod Kongens Finanslovsveto, de toaarige Rigsdage og en Landstingscensus højere end Novemberforfatningens. Regeringsforslaget gik til Rigsraadets Folketing Januar 1865 i ændret Skikkelse. Især var Census nedsat til 2400 Kr.

I Folketinget blev Balthasar Christensens Forslag om at henvise Forslaget til Rigsdagen forkastet, da ni Bønder, de saakaldt „vise" eller „bevægelige", hvorimellem den senere Højremand Lars Dinesen, stemte med de Nationalliberale. Dette varslede ilde for Sammenholdet i Venstre. Balthasar Christensen og C. C. Alberti nedlagde deres Mandater som Protest, men J. A. Hansen blev siddende. Formodentlig har han allerede nu set, at Fremstødet for den uændrede Junigrundlov ikke vilde lykkes.

Rigsraadsfolketinget ændrede Landstingsforslaget, og til Trods for Mæglingsbestræbelser fra David og Monrad kunde Tingene og Regeringen og Tingene indbyrdes ikke naa til Enig-

hed. 10. Marts 1865 nedsattes derfor et Fællesudvalg til at finde en Løsning. Men før det afgav Betænkning, var et nyt Initiativ begyndt at vokse frem udenfor Davids og de Nationalliberales Kreds.

Der var nemlig sket en Tilnærmelse mellem de smaa og store Landmænd. I Godsejerbladet „Enhver sit" skrev den ovenfor nævnte Postembedsmand Joseph Michaelsen, som ogsaa tog ivrig Del i Politik, i Januar 1865 en Artikel om Alliance mellem Godsejere og Bønder, og kort efter bragte han Grev Frijs og J. A. Hansen i direkte Forhandling.

J. A. Hansen havde forinden talt om Sagen med Høgsbro og andre Venstremænd. I sig selv laa Tanken om en Alliance med Godsejerne mod de Nationalliberale nær. Hvis Junigrundlovens Landsting ikke kunde generobres, hvad J. A. Hansen sikkert paa et tidligt Tidspunkt har betvivlet, syntes det lettere at enes med Godsejerne end med Centrum om et Landsting. For Bestikkelse af J. A. Hansen som samtidige paastod, foreligger der ingen som helst Beviser.

J. A. Hansen enedes med Grev Frijs om et Landsting, valgt ved direkte Valg, halvt af de højstbeskattede, halvt af de mindre Skatteydere (med Udelukkelse af den første Vælgerklasse) (dog ikke under 50 Kr.s aarlig Skat). Men Overenskomsten strandede paa de kongevalgte, som Grev Frijs forlangte, men som J. A. Hansen ikke vilde gaa ind paa. Den vilde ellers have skabt et Landbrugerlandsting, der delte Magten mellem store og smaa Landmænd ned til 1¼ Td. Hartkorn. Husmænd og Arbejdere vilde være blevet udelukkede. Ved at gaa saa vidt havde J. A. Hansen forladt Junigrundlovens Landsting, men noget Samarbejde mellem Godsejere og Bønder var ikke kommet i Stand.

Derimod lykkedes det alligevel i Fællesudvalget David og de Nationalliberale at naa et Forlig. Regeringen opgav toaarige Rigsdage, Kongens Særveto og Fællesudvalget. Til Gengæld gik de Nationalliberale ind paa et Landsting paa 68 Medlemmer, hvoraf 12 kongevalgte, de 54 valgt umiddelbart af Folketingsvælgerne med visse Indtægter, 2 paa Færøerne og

Bornholm. København med Købstæderne, Landdistrikternes højestbeskattede og deres laverebeskattede skulde hver vælge 18 Medlemmer. I København, hvor der skulde vælges 8, var Census 2.400 Kr. Indtægt, i Købstæderne, hvor der skulde vælges 10, 1.200 Kr. eller 100 Kr. i Skat, i Landdistrikterne for de større Grundbesiddere 400 Kr. i Skat, for de mindre 50 Kr.

Dette Forslag var ingenlunde ugunstigt for de store og smaa Landmænd, og de Nationalliberale havde strakt sig vidt. Men Venstre vilde ikke akceptere Kongevalgene og Census. Denne Gang stod det endnu samlet, og Forslaget blev forkastet i Folketinget, efter at Landstinget havde vedtaget det.

Herefter blev Rigsraadet hjemsendt. Kongen søgte forgæves at danne et Ministerium Frijs, men fik Vished for, at denne senere vilde være villig.

30. Maj foregik Nyvalg til Rigsraadets Folketing, uden at der skabtes nogen virkelig Ændring i Partiernes Styrkeforhold. Modløsheden i Venstre var voksende.

Da Forhandlingerne genoptoges i August, søgte Venstre paa ny forgæves at standse Behandlingen i Rigsraadet. Landstinget og Regeringen, for hvem Bluhme nu førte Forhandlingerne, stod stejlt paa Fællesudvalgets Forslag. 13. Oktober gik Sagen paa ny i Fællesudvalg.

Inden da havde imidlertid Tilnærmelsen mellem Godsejere og Bondevenner faaet offentligt Udtryk gennem en Middag paa Hotel Phønix 10. Oktober. Skønt der ingen Aftale var truffet om Fællesoptræden i Grundlovssagen, laa en saadan meget nær og blev ogsaa sat i Værk. I Forening foreslog Godsejerne og nogle Bønder, at Landstinget for Landets Vedkommende skulde sammensættes efter det Estrupske Forslag, dog at Folketingsvælgerne (efter Forslag af Monrad) traadte i Stedet for Sogneraadene; for Københavns og Købstædernes Vedkommende skulde Valgretten deles mellem alle Folketingsvælgerne og et Antal umiddelbare højstbeskattede Vælgere. Samtidig akcepterede J. A. Hansen de kongevalgte — en ny

Vigen, hvortil han ikke fik alle sine Folk med. Især Grundtvigianerne svigtede.

I Fællesudvalget sad 6 Venstremænd, 6 Godsejere, 8 af det saakaldte Mellemparti, der stod det nationalliberale Venstre nær (se S. 207), 9 Nationalliberale og een Konservativ. De Nationalliberale holdt paa Regeringsforslaget, Godsejerne paa Estrups Forslag, J. A. Hansen og en Del af Bondevennerne ogsaa, Mellempartiet var delt. Det var klart, at Vægten hældede mod Estrups Forslag, og de Nationalliberale maatte vælge mellem det, den uændrede Junigrundlov, som Estrup truede med at ville akceptere, og Hofpartiets absolutistiske Planer. De maatte da opgive deres Kamp for Købstædernes Ligeret, som ikke kunde gennemføres overfor Godsejernes og Bøndernes Opposition mod Regeringsforslaget. De stemte da i Fællesudvalget 1. November for den Form for Landstinget, som blev den gældende indtil 1915: 66 Medlemmer, hvoraf 12 kongevalgte, 7 valgte i København, (de Nationalliberale havde ønsket 8), 45 i større Valgkredse af Land og By. 1 paa Bornholm og 1 af Færøernes Lagting. I København valgte alle Folketingsvælgerne en Valgmand for hver 120 Vælgere, de med en Skatteindtægt af 4.000 Kr. ligesaa mange. Paa Landet valgte alle Folketingsvælgere en Valgmand i hver Sogneraadskreds. For alle Købstæder valgtes halvt saa mange Valgmænd, som der var Sogneraadskredse; den ene Halvdel af disse Valgmænd valgtes af alle Folketingsvælgere, den anden af dem med en Skatteindtægt af 2.000 Kr. eller Skatteydelse af 150 Kr. Endelig sammentraadte med disse Valgmænd ligesaa mange af de Vælgere paa Landet, der i det sidste Aar havde givet den højeste Skat til Stat og Amtskommune, som der var Sogneraad i Landstingskredsen. Den vigtigste Ændring for Folketingets Vedkommende var, at Medlemstallet sattes op fra 100 til 102. Der skulde nu være en Folketingsmand for hver 16.000 Indbyggere.

De Nationalliberale havde faaet et garanteret Landsting, men paa Købstædernes Bekostning. J. A. Hansen fulgtes kun af en Del af sit Parti.

Ministeriet Bluhme vilde ikke akceptere den vedtagne Ord-

ning og gik af 6. November. Grev Frijs dannede et Godsejerministerium med Estrup, Fonnesbech og Rosenørn-Teilmann til Nørholm ved Varde, medens den nationalliberale Departementschef Leuning blev Justitsminister. Ministeriet hvilede paa den Samvirken mellem Godsejere og Bønder, der havde tvunget de Nationalliberale til Forlig, men der kom ingen Bondevenner ind i det. Kort efter Ministeriets Tiltræden vedtoges Forslaget om Novemberforfatningens Ophævelse og Junigrundlovens Revision endeligt af Rigsraadet. Vedtagelsen af Novemberforfatningens Ophævelse skulde dog „hvile", indtil Rigsdagen havde vedtaget den reviderede Grundlov. Forslaget herom gik derpaa til Rigsdagen, der skulde vedtage Forslaget i tre forskellige Samlinger, den sidste Gang efter en Opløsning af begge Ting. De to første Vedtagelser fandt Sted i Slutningen af 1865 og i Foraaret 1866.

Ved de derpaa afholdte Bekræftelsesvalg til begge Rigsdagens Ting i Juni 1866 førtes en voldsom Meningskamp. Deltagelsen i Folketingsvalget — 41% — var højere end ved noget andet Valg. J. A. Hansen var til at begynde med trykket af Uenigheden med store Dele af sit Parti, og det var mærkeligt nok de Nationalliberale, der maatte føre Hovedkampen for Grundlovsforslaget mod Tschernings og Winthers kraftige Agitation.

J. A. Hansen faldt i Rudkøbing, men Hovedresultatet blev en Sejr for Udkastet, selv om Forligsmodstandernes Tal voksede. Det blev vedtaget i begge Ting af Godsejerne, de Nationalliberale og J. A. Hansens nærmeste Partifæller. Tscherning, Grundtvig og Høgsbro talte imod det, mens C. Berg stemte for det som et Forsøg. Forgæves søgte de to førstnævnte Audiens hos Kongen for at hindre Stadfæstelsen. Den skete 28. Juli 1866.

Det var ikke lykkedes Venstre at føre Udviklingen tilbage til Junigrundloven. De Nationalliberale havde, som sagt, maattet købe et garanteret Landsting med Svækkelse af deres faste Støtte, København og Købstæderne. Alligevel havde Godsejerne ikke faaet noget Landbrugerting, og Gaardejerne var ikke medindbraget blandt de privilegerede Vælgere. Grundloven var præ-

get af Estrup, og dens Landsting hvilede paa Besiddelsen. Der var i selve Forfatningens Udformning store Mangler; de to Ting var vidt forskellige, mere forskellige end efter Junigrundloven, og der var ikke skabt nogen Vej til Udligning. Spørgsmaalet var, om den Koalition, der havde tvunget Loven igennem, Godsejere og J. A. Hansens Bondevenner, var stærke og enige nok til at gennemtrænge Forfatningen med Samarbejdets Aand.

D. Oktoberforeningen.

Juliforfatningen var blevet til under Indflydelse fra en Organisation ude i Landet.

Der er tidligere (S. 140) talt om den i sig selv frugtbare Tanke, at store og smaa Landmænd skulde gaa sammen politisk set. Den blev saa meget mere nærliggende nu, da den nationalliberale Politik havde spillet Fallit, og der ligesom kaldtes paa nye Kræfter. Den havde ogsaa Tilhængere i begge Lejre. Af de nationale Godsejere var Zytphen-Adeler stærkt stemt for dens Virkeliggørelse; Frijs og Estrup stod køligere, men greb dog som det synes, med nogen Tiltro efter denne Udvej til at trænge de Nationalliberale tilbage. Blandt Bondevennerne havde Tanken sin bedste Talsmand i J. A. Hansen, og dette taler ingenlunde til Forringelse af hans politiske Forstand. Om Joseph Michaelsens første Forsøg paa at bringe Frijs og Hansen i indbyrdes Forbindelse er talt ovenfor. Det brast, og det varede derefter tre Fjerdingaar, før der blev gjort et nyt Skridt i samme Retning. Den unge Godsejer Jakob Scavenius (1838—1915), Søn af Stænderpolitikeren P. B. Scavenius til Gjorslev, Estrups Fætter og Meningsfælle, indbød sammen med Zytphen-Adeler en Del af Venstres Rigsdagsmænd til en Middag, som disse besvarede ved den 10. Oktober at afholde en Fest for Godsejere og Bønder paa Hotel Phønix. Her mødte bl. a. Estrup, Frijs, Zytphen-Adeler og Blixen; Værter var bl. a. J. A. Hansen og Gert Winther. Festen formede sig som et Haandslag mellem Godsejere og Bønder, og flere

Talere, J. A. Hansen, Zytphen-Adeler, Frijs og Winther fastslog en Slags Program for Sammenslutningen. Dets Hovedpunkter var, med Brod mod de Nationalliberale: Agtelse for Kongen, Sparsommelighed i Finansstyrelsen og Begrænsning af Embedsmændenes Magt. Poetisk blev det udtrykt i Festsangens Ord:

„Saa vil vi Glasset tømme for hele Danmarks Folk,
ja, baade for de smaa og store Bønder,
thi først naar disse tvende kan mødes uden Tolk,
for Danmark en bedre Tid begynder."

En Maaned efter fik Grundlovsforslaget sin endelige Form (se S. 202), og Ministeriet Frijs traadte til. Oktoberfesten var en Art Baggrund herfor, men nogen direkte Forbindelse var der ikke, og Frijs optog ingen Bønder i Ministeriet.

Festmiddagen fik imidlertid en mere varig Følge, idet 34 Rigsdagsmænd i November paa Zytphen-Adelers Opfordring dannede Tiende Oktober-Foreningen, hvis Maal var „i Forsamlinger at drøfte de Spørgsmaal, der er paa Dagsordenen, samt at befordre Velvillie og gensidig Tiltro mellem større og mindre Landejendomsbesiddere."

Oktoberforeningen var ingen politisk Forening, som det kort efter stiftede svenske Landtmannaparti. Af Stifterne havde Halvdelen stemt for, Halvdelen mod Grundlovsforslaget, og det forbeholdtes overhovedet Medlemmerne at følge deres Overbevisning.

Foreningen opstillede selv intet Program, men lod de foreliggende Spørgsmaal drøfte i Kredse Landet over. Dette var baade en Styrke og en Svaghed. At indbyrdes Stridsspørgsmaal, som Fæstevæsenet, udskødes til senere Forhandling var kun rimeligt. Værre var det, at der overhovedet næppe foreslaa noget fælles Arbejdsprogram udover Hadet til de Nationalliberale. Man vilde sætte andre, mere jordbundne Ideer i Stedet for Nationalliberalismens Skandinavisme og Ejderdanskhed.

Men Kræfterne manglede. Af Bønder indtraadte kun J. A. Hansens og C. C. Albertis Tilhængere — ialt paa Højdepunktet ca. 3000 Medlemmer, overvejende sjællandske, især fra Hol-

bæk og Præstø Amter. Grundtvigianerne var imod Foreningen, fordi den akcepterede Forfatningen og i det hele repræsenterede for nøgternt jordbundne Idealer. Tscherning bekæmpede den, fordi den blot syntes ham et Redskab for Klasseinteresser, og senere blev ogsaa Gert Winther dens bitre Fjende. Af Godsejere indtraadte højst 63, knapt en Sjettedel af deres samlede Antal.

Hverken Zytphen-Adeler eller J. A. Hansen, som var henholdsvis Formand og Næstformand, nød mere nogen stor Anseelse blandt deres Klassefæller, og de formaaede ikke at skabe Foreningen Magt. J. A. Hansen har sikkert fra Begyndelsen loyalt villet støtte Ministeriet Frijs, men dettes Politik var slet ikke lagt an efter Oktoberforeningens Linier, og da det efter faa Aars Forløb viste sig umuligt at holde Fæstespørgsmaalet tilbage længere, tog Ministeriet intet alvorligt Initiativ til at skabe et Forlig. Hermed var Oktoberforeningens Saga ude — en frugtbar Tanke kvalt i lunken Ledelse og manglende Samfølelse.

E. Ministeriet Frijs og Partierne.

Ministeriet Frijs bestod foruden af Lederen selv, der var Udenrigsminister, af den jyske Godsejer Rosenørn-Teilmann som Kultusminister, Departementschef Leuning som Justitsminister, Estrup som Indenrigsminister og Fonnesbech som Finansminister. Som Krigsminister indtraadte i Oktober 1866 Generalmajor V. Raasløff (1815—83), Broder til den før omtalte H. Raasløff. Han var ikke egentlig Politiker, men besad baade Energi, Smidighed og Charme, og han fik en ikke ringe Indflydelse paa Frijs. Med stor Dygtighed gennemførte han Hærloven af 1867, men det var rigtig nok ogsaa hans mislykkede Forsøg paa at sælge de vestindiske Øer til U. S. A., der gav det endelige Stød til, at Frijs trak sig tilbage. Justitsminister Leuning døde allerede 1867 og erstattedes af Rosenørn-Teilmann, som nogle faa Maaneder senere afgav Kultusministeriet til P. C. Kierkegaard. Denne fulgtes 1868 af Aleth Hansen, som traadte ud og erstattedes af Emil Rosenørn 1869.

Frijs gjorde i August 1866 et Forsøg paa at faa Sponneck,

der da var vendt tilbage fra sin Post som Raadgiver for Kong Georg af Grækenland, til at indtræde i Ministeriet, eventuelt som dets Leder, men Sponneck afslog det. Frijs var allerede da træt af sit Embede og vedblev at være det Resten af sin Ministertid. Med Kongen var der ikke faa Konflikter, saaledes i Hær- og Valgmenighedsspørgsmaalene.

Oprindelig havde Ministeriet Karakter af en Godsejer- og Landstingsregering, men dette Præg udviskedes efterhaanden. Justitsminister Rosenørn-Teilmann traadte ud 1868, Estrup 1869; den første erstattedes af Nutzhorn, Monrads Indenrigsminister i 1864; Estrup afløstes af Godsejer W. Haffner til Egholm, og til Kultusminister blev samme Aar udnævnt E. Rosenørn, der var af udpræget nationalliberal Embedsmandstype. Ligesom Frijs fra Begyndelsen af havde overset Bønderne, saaledes gled han efterhaanden ogsaa bort fra Godsejerne. Nationalliberalismen blev Tyngdepunktet.

Forholdene for et Ministerium var iøvrigt meget vanskelige. Augustforeningens Højre af gamle Embeds- og Helstatsmænd (som Sponneck, David og Andræ) var kraftesløst og ved at uddø. Det nye Højre var i Landstinget Godsejerne, i Folketinget de Nationalliberale. Der var ingen Forbindelse mellem disse to Grupper, men de repræsenterede hver i sit Ting de konservative Interesser. I Landstinget havde de Nationalliberale Flertallet, i Folketinget var Forholdet varierende. Mellem de Nationalliberale og Venstre skød sig her en ny Gruppe ind, Mellempartiet, paa ca. 20 Medlemmer, bestaaende dels af fremskridtsivrige Venstrenationalliberale, som Monrads Svigersøn Nationaløkonomen N. C. Frederiksen, og dels af de Bønder, de saakaldte „vise" eller „bevægelige", der tidligt havde opgivet Kampen for den uændrede Junigrundlov. Mellempartiet vilde bygge Bro mellem de Nationalliberale og det nationale Venstre, men det havde ingen fast Ledelse. I mange Tilfælde bestod det af yngre Nationalliberale i de mindre sikre, blandede By- og Landkredse, hvor der maatte tages Hensyn til Bønderne. De ældre Nationalliberale sad trygt i de større Bykredse.

Indenfor Bondevennerne gærede stærkt modsatte Kræfter.

J. A. Hansen og C. C. Alberti havde om sig den Gruppe, der havde stemt for Juliforfatningen: det folkelige Venstre eller Oktobristerne; det talte ca. 18 Medlemmer, især valgt paa Sjælland, og maatte være rede til i hvert Fald at forsøge en Samvirken med Godsejerne.

Stærkt imod denne Gruppe stod det nationale eller grundtvigske Venstre, der talte ca. 20 Medlemmer ikke mindst fra Fyn og havde Førere som Balth. Christensen, H. R. Carlsen, Høgsbro og N. J. Termansen, hvortil senere kom Christopher Krabbe og Christen Berg. Det nationale Venstre var tæt knyttet til den Bevægelse, der samlede sig om Grundtvig og Højskolerne; det kæmpede for Idealer og Principper og stod derfor i visse Henseender de Nationalliberale nær, ogsaa i Opfattelsen af Danmarks Nederlag 1864 og dettes Følger, men alle Foreningsforsøg mislykkedes. De to Begivenheder, som især bidrog til at gøre Grundtvigianerne bevidste som en særlig politisk Gruppering, var først deres Modstand mod Freden i Wien og navnlig deres Kamp med Grundtvig selv i Spidsen mod den reviderede Grundlov.

Den anden anti-Hansen'ske Fløj af Bondevennerne udgjordes af Tschernings Gruppe, der i Folketinget talte ca. 15 Medlemmer og lededes af Gert Winther. Hertil hørte Bjørnbakkerne, der var antimilitaristiske Realister; de var imod Oktoberbevægelsen, fordi de med Tscherning fastholdt den almindelige Valgret. Modsætningsfølelsen overfor de Nationalliberale og det nationale Venstre nærmede dog kort efter 1866 de to gamle bondevenlige Grupper, som var fælles i en vis jordbunden Nøgternhed, til hinanden.

Ministeriet stod overfor et Folketing, hvori Venstre med 50—60 Medlemmer havde Flertallet, og et Landsting med et lille nationalliberalt Flertal. Regeringens Støttepartier var Godsejerne og det folkelige Venstre, men de var tilsammen kun Mindretal. Frijs kunde have ført sin Politik paa en tæt Sammenslutning mellem dem som Basis for den demokratiske Landbopolitik, der var Ministeriets egentlige Fane. Hermed kunde han mulig nu have vundet Tilslutning fra hele Venstre og de Nationalliberales venstre Fløj. Nogen maalbevidst Poli-

tik i denne Retning førte Frijs dog ikke; han lod sig i det hele altid bestemme af de enkelte Sager og svingede ogsaa i sit Valg af Ministre mellem forskellige Hensyn.

Frijs havde oprindelig sat sig tre Maal, Grundlovskampens Afslutning, det slesvigske Spørgsmaals Løsning og Hærloven. Det første var praktisk talt naaet ved hans Tiltræden, de to andre Sager omtales i næste Afsnit. I de første Par Aar blev Stillingen Godsejere, Oktoberbønder, Nationalliberale i det hele holdt; paa Valgmenighedsloven var Oktober-Enigheden nær bristet, da Regeringen nærmede sig det nationale Venstre, og da Fæstesagen dukkede op, sprængtes den, uden at Regeringen gjorde noget alvorligt derimod.

Ministeriets herefter følgende Fald skyldtes ganske vist delvis indre Brøst. Men en Del af Grunden laa i Folketingets stigende Selvfølelse, som igen byggede paa Bondestandens af Grundtvigianismen vakte Selvtillid. Ordet Parlamentarisme hørtes oftere og oftere, ogsaa fra Regeringens Side. Under Hærlovsbehandlingen erklærede Raasløff, at de lovgivende Forsamlinger til enhver Tid kunde fjerne en Regering, der ikke havde deres Tillid. E. Rosenørn erkendte 1870 det kompakte Flertals Ret til Magten. Og fra Venstres Side hejste Chr. Berg i Maj 1870 aabent Folketingsparlamentarismens Fane. „Den Dag skal komme", udtalte han, „da det ikke længere er en Illusion, at et Flertal i Folketinget skal faa Indflydelse paa, hvorledes et Ministerium skal dannes og skal handle."

I det daglige Arbejde skød Folketinget mere og mere sin Myndighed frem. Tendensen til at lovgive paa Finansloven blev stærkere. Tinget gjorde Brug af sin Ret til at nedsætte parlamentariske Kommissioner o. s. v.

F. Ministeriet Frijs' Udenrigspolitik.

1. Det slesvigske Spørgsmaal.

Folket havde ikke opgivet Haabet om at genvinde i hvert Fald Nordslesvig. Det stod efter Freden i Wien endnu hen, hvorledes Erobrerne vilde fordele Landsdelene, og man reg-

nede i Danmark med en Strid mellem dem, som Napoleon III vilde gribe ind i. Afgørelsen i 1864 ansaas derfor for at være ganske foreløbig.

Bluhme, Helstatens ivrige Forkæmper, og Udenrigsministeriets Direktør P. Vedel havde opgivet henholdsvis Helstat og Ejderprogram og ansaa kun en Genvindelse af Nordslesvig for mulig. Kongen skrinlagde ogsaa sine Forhaabninger om Personalunion og sluttede sig til Bluhmes og Vedels Politik. Men man vilde undgaa at vække Preussens Fjendskab. Danmark skulde derfor afholde sig fra aktiv Indblanding i Forhandlingerne angaaende Hertugdømmerne, men holde Døren aaben for enhver Chance.

I August 1865 enedes de tyske Magter ved et Møde i Gastein om, at Preussen skulde styre Slesvig, Østrig Holsten. Desuden fik Preussen Raadighed over Kiels Havn, Medbestemmelsesret over Rensborg Fæstning og erhvervede Lauenburg som Ejendom mod en Sum Penge.

Medens den danske Regering holdt sig tilbage, var der adskillige Privatmænd, som virkede for Danmarks Sag. Allerede i Marts 1864 havde en Kreds af Politikere, mest Nationalliberale, sendt Juristen og Journalisten Jens Julius (Jules) Hansen (1828—1908) til Paris, en begavet, energisk og smidig Mand, der med stor Tungefærdighed talte Danmarks Sag overfor franske Politikere, ja for selve Kejseren. I Oktober 1864 fik han ogsaa Adgang til Bismarck, paa hvem han dog ingen Indflydelse øvede. Til en anden politisk Side hørte Sydslesvigeren og Forretningsmanden Claus Molzen, der stod i Forbindelse med Blixen Finecke, Justitsminister Heltzen og Augustforeningens Kredse. Han var en ret lavtstaaende Intrigemager, som navnlig virkede i Berlin og søgte egen Fordel.

Da Grev Frijs i November 1865 blev Udenrigsminister, var han bestemt paa at følge Bluhmes Politik, selv om han stod meget uvilligt overfor Preussen og nærede dyb Uvillie mod Bismarcks Person og politiske Metoder.

Imidlertid trak det i Foraaret 1866 op til Krig mellem Preussen og Østrig. Østrig tilbød Danmark en Art Alliance,

men Frijs foretrak Forhandling med Preussen. Dette tilraadedes ogsaa af Napoleon, der endnu stod ret velvilligt overfor Preussen, som han ansaa for svagere end Østrig. Frijs tilbød derfor i April 1866 Preussen en Alliance, saaledes at Danmark besatte Slesvig til Syd for Flensborg og lod sin Flaade samvirke med den preussiske; til Gengæld skulde Danmark efter Krigen have de Dele af Nordslesvig, det havde holdt besat. Bismarck afviste Tilbudet i høflige Vendinger og fandt i hvert Fald Kravet om en Linie Syd for Flensborg for stort; Preussen havde for nylig kæmpet for Hertugdømmernes „Befrielse" fra Danmark, og baade Kong Vilhelm og Folkestemningen var imod Afstaaelse.

Alliancetilbudet blev iøvrigt givet uden Forhandling med Rigsdagen og med de politiske Førere. Det vides, at Bluhme billigede det, Andræ og H. R. Carlsen ikke.

Juni 1866 brød Krigen mellem Preussen og Østrig ud, og Østrig opfordrede Danmark til at besætte Slesvig, uden at man iøvrigt ønskede Alliance af Frygt for at støde den tyske Folkestemning. Danmark indlod sig ikke herpaa; ingen militære Foranstaltninger fandt Sted.

Krigens Udfald virkede nedtrykkende i Danmark, men man haabede paa en eller anden Fordel af Freden og fik den ogsaa. Napoleon III, der mæglede den foreløbige Fred i Nikolsburg 26. Juli, fik her og ved den endelige Fred i Prag 23. August indsat den Bestemmelse, at „Befolkningen i de nordlige Distrikter i Slesvig skulde afstaas til Danmark, hvis den ved fri Afstemning udtalte Ønske derom". Det stod i Fredens Artikel 5.

Efterretningen vakte Glæde i Danmark, men ogsaa Tvivl om Løftet vilde blive opfyldt, og i hvor stort Omfang. En Forespørgsel af den danske Gesandt besvarede Bismarck lidet imødekommende. En Deputation af danske Sønderjyder blev ikke modtaget af Kong Vilhelm. December 1866 vedtog den preussiske Landdag Hertugdømmernes Forening med Preussen. Opfyldelsen af Artikel 5 skødes ud i Fremtiden. I Maj 1867 forespurgte Preussens Gesandt i København, von Heydebrand und der Lasa, om

Danmark var villigt til at forhandle om de Garantier og Pengeforpligtelser, der maatte være en Betingelse for Opfyldelsen af Artikel 5. Hermed begyndte direkte og indirekte Forhandlinger, der varede et Par Aar. Bismarck hævdede, at Preussen ingen Interesse havde af at fastholde Undersaatter, som hellere vilde tilhøre en anden Stat. Men han ansaa Flensborg for tysk og maatte af militære Grunde holde paa Dybbøl og Als.

Grænsen maatte saaledes i alle Tilfælde gaa Nord om Als og Sundeved, og for de Tyskere, der boede Nord for denne Grænse, maatte Danmark give Garantier til Beskyttelse af Befolkningen mod de danske Demokraters nationale Uvillie. Han fastholdt iøvrigt, at Løftet i Art. 5 var givet ikke Danmark, men Østrig.

I Danmark var man ingenlunde tilfreds med Grænselinien, og ængstedes for de Garantier, Preussen krævede, som bestandig vilde give Anledning til fremmed Indblanding. De fastsloges gennem Samtaler i Efteraaret 1867 og gik ud paa en Række Friheder for Tyskerne, hvis Foreninger og Privatundervisning skulde sikres mod Overgreb. Desuden skulde tysk Sprog være ligeberettiget med Dansk i Retspleje og Forfatningsliv. De kirkelige og kommunale Forhold skulde efter de tyske Krav føres tilbage til Stillingen før 1846 („Det aabne Brev"), som man i Tyskland opfattede som et „Normalaar".

Regeringen drøftede Spørgsmaalet med ledende Nationalliberale og fandt hos Hall Støtte for sin Betænkelighed ved Garantierne. Da Bismarck i Februar 1868 tilmed trak sin Grænselinie tilbage til en Linie Nord for Aabenraa, fra Genner Bugt vestpaa, afslog Regeringen i Marts 1868 at paatage sig Garantierne.

Kort efter, endnu i Marts 1868, foreslog Bismarck en videre Forhandling gennem Kongens Familieforbindelser. Men en Henvendelse fra Christian IX til Zaren gav intet Resultat. Sidst i 1869 opfordrede imidlertid Napoleon III Zaren til at gribe ind. Paa et Brev fra Alexander II svarede Kong Vilhelm, at han, hvis Østrig krævede Art. 5 opfyldt, vilde give

Danmark en smal Strimmel Nord for Kristiansfeld; ud derover kunde han kun gaa med Garantier.

Ministeriet Frijs' Stilling var den, at man ønskede Linien Syd om Flensborg, subsidiært Syd om Aabenraa. De tyske Garantier var man meget betænkelig ved, men kunde vel tænke sig at gaa ind paa visse Garantier, hvis det Landomraade, der kom tilbage til Danmark var tilstrækkeligt stort til at de berettigede danske Krav i det væsentlige var opfyldt. De udenlandske Magter interesserede sig kun lidt for Sagen, og selv Frankrig syntes intet at have imod, at Preussen beholdt denne „Torn i Foden".

I Slesvig var man ængstelig for en Prisgivelse af Dele af det danske Nordslesvig. Den danske Presse advarede mod et daarligt Forlig. Man støttede i Danmark med Styrke den danske Bevægelse i Slesvig gennem „Dansk Folkeforening" og Højskolerne, som besøgtes af de unge Sønderjyder.

Hertugdømmerne blev Januar 1867 indlemmet i Preussen som en Provins under en Overpræsident; den første var Carl Scheel-Plessen. Valget til det nordtyske Forbunds grundlovgivende Rigsforsamling i Februar samme Aar blev en stor dansk Sejr. Der afgaves i hele Slesvig 27,488 danske Stemmer mod 39,593 tyske, og Danskerne fik H. A. Krüger og N. Ahlmann som Repræsentanter. Grænsen mellem dansk og tysk Flertal gik sønden om Flensborg, Nord om Tønder, en i det hele skarp og klar Linie. Endnu tydeligere fremtraadte Skellet ved Valget i August til det nordtyske Forbunds første (og eneste) Rigsdag, og Sindelagsgrænsen skød sig endog lidt mod Syd. Der var oven i Købet dansk Flertal for hele Slesvig taget under eet: 25,598 Stemmer mod 24,664. Til Trods herfor kunde Ahlmann ikke genvælges, da Tyskerne af „valggeometriske" Hensyn lagde det udpræget danske Als og Sundeved fra Ahlmanns Kreds (omkring Flensborg) op til Krügers i Forvejen danske Kreds i det nordlige Slesvig. Ved det preussiske Landdagsvalg i November samme Aar valgtes ogsaa Ahlmann og Krüger, men de fik ikke Sæde i Forsamlingen, fordi de

nægtede at aflægge Ed paa Forfatningen. I Rigsdagen krævedes derimod ikke Edsaflæggelse.

1867 begyndte Tyskerne at udskrive Mandskab til Militærtjeneste. De fleste benyttede sig dog af den ved Fredsslutningen (se S. 190) hjemlede Ret til at optere for Danmark og udvandre, og da ogsaa det ældre Mandskab blev udskrevet og afgav Optionserklæringer, rettedes Udvisninger mod Tusindvis af bosiddende Mænd og Kvinder. Den danske Regering gjorde indtrængende Forestillinger, der kun i ringe Grad frugtede.

Baade i Danmark og i Slesvig saa man imidlertid hen til den truende Krig mellem Tyskland og Frankrig.

Derimod var Skandinavismen langsomt døende. Ganske vist fortsattes Samarbejdet mellem de Kredse i de tre Lande, der havde løftet Bevægelsens Fane i 50erne og 60erne. I Danmark udgik Arbejdet fra „Nordisk Samfund" (Udgiver af „Nordisk Tidsskrift"), hvis Formand var Journalisten og Litteraturhistorikeren C. Rosenberg (1829—85), med hvem ledende Nationalliberale som Ploug og Lehmann samt den nationale Venstremand H. R. Carlsen stod i nært Samarbejde. Yderligere fik den skandinaviske Tanke en vægtig Styrkelse, da Kronprins Frederik (VIII) 1868 blev forlovet og 1869 gift med Kong Karl XV's Datter Lovise. Alligevel var Løftelsen gaaet af Bevægelsen. Skuffelsen fra 1864 var svær at komme over i Danmark, hvor Skandinavismen havde slaaet fastest Rod, og fra konservativ og bondevenlig Side agiteredes der mod Rosenberg og hans Tilhængere.

En selvstændig Bevægelse i Danmark med Tilknytning til Haabet om Genforening med Slesvig var „Skytteforeningerne". De stammede fra 60ernes Begyndelse og naaede efter Krigen 10—15.000 Medlemmer.

2. Spørgsmaalet om de vestindiske Øers Salg.

De tre vestindiske Øer St. Croix, St. Thomas og St. Jan havde været i dansk Besiddelse fra 17. og 18. Aarh. De havde voldt Danmark en Del Bryderier og gav ikke i Øjeblikket

Staten nogen nævneværdig Indtægt. Januar 1865 spurgte De forenede Stater Danmarks daværende Gesandt i Staterne, V. Raasløff, om vi vilde sælge Øerne. Ministeriet Bluhme havde sine Betænkeligheder ved saa kort efter Nederlaget at afstaa mere Land, men svarede velvilligt og bad Sagen holdt hen.

Grev Frijs var, da han tiltraadte som Udenrigsminister November 1865, nærmest stemt for Salg, tænkte ogsaa paa at benytte Øerne som Lokkemad overfor Frankrig for at opnaa dets Hjælp i Forhandlingerne med Tyskland. I Juli 1866 bød U. S. A. 5 Mill. Dollars, medens Raasløff havde antydet 16 til 20 Mill. Efter at Raasløff var blevet Krigsminister, begyndte der i Maj 1867 Forhandlinger mellem Frijs, Raasløff og den amerikanske Gesandt; Danmark krævede 15 Mill. Doll. og Samtykke af Øernes Befolkning ved Afstemning, dette sidste af Hensyn til Danmarks Krav om Afstemning i Nordslesvig. Amerikanerne gik ind paa Købet af St. Thomas og St. Jan for 7½ Mill., og efter nogen Vægring ogsaa paa Afstemningen.

Traktaten, gældende de to Øer, sluttedes i Oktober 1867. Afstemningen paa Øerne gav et overvældende Flertal for Salget, og Rigsdagen ratificerede derefter Traktaten. Men nu opstod der Uenighed om Sagen i Staterne, og skønt Ministeriet Frijs anstrengte sig til det yderste for at skaffe en Ratifikation fra Amerika, ja 1868—69 sendte Raasløff selv derover, lykkedes det ikke; April 1870 udløb den sidste Frist, og nogle Dage efter gik Raasløff, paa Grund af Sagens Stranding, ud af Ministeriet.

G. Ministeriet Frijs' indre Politik.

1. Hærloven.

I Februar 1866 blev der nedsat en Forsvarskommission af Officerer og Rigsdagsmænd med Krieger som Formand. Der skulde skabes en ny Hærordning; den sidst gennemførte af 1842 var ændret saa tit, at den ikke mere dannede nogen fuld

Helhed. Mellem Politikerne ude i Landet og i Kommissionen var der delte Meninger; Tscherning, der imødesaa en tvungen Alliance med Preussen, talte for halv Afrustning. Mange mente, man kunde ikke ruste for ikke at irritere, andre det stik modsatte. Mange hævdede stærkt Sparsommelighedshensynet.

Kommissionens Flertal foreslog fuld Gennemførelse af almindelig Værnepligt, medens Balth. Christensen og Carlsen holdt paa en frivillig Borgervæbning efter schweizisk Mønster.

Da Kommissionens Forslag forelaa, var Raasløff blevet Krigsminister, og han forelagde et Forslag, der nogenlunde stemte med Flertallets. Der var megen Modstand mod det i Rigsdagen og ved Hoffet ud fra forskellige Synspunkter, bl. a. fordi Kongen nødig vilde afskaffe Hestgarden, men Raasløffs parlamentariske Evner fejrede en Triumf overfor J. A. Hansen, Chr. Berg o. fl., og efter at Tschernings Forslag om en lille Hær var forkastet, vedtoges Regeringsforslaget, for hvilket Berg og J. A. Hansen var vundet. Der blev efter dette skabt en forholdsvis stor Hær (Krigsstyrken c. 60.000) med saa ringe pekuniære Ofre som muligt. Tanken var at skabe en kraftig Feltstyrke, som kunde yde virksom Hjælp til en Stormagt i Tilfælde af Krig. Stillingsvæsenet afskaffedes, og Bagladegeværer indførtes. Loven skulde revideres efter 5 Aars Forløb. Paa Fredericiadagen 1867 underskreves den.

Regeringens Opfattelse var den, som Fonnesbech udtrykte 1869: „Hvis vi ikke havde anstrengt os, men lagt Hænderne i Skødet, vilde Art. 5 næppe eksistere, og Slesvigerne have tabt Modet."

2. Estrups Gerning.

Det var Estrup, Raasløff og Fonnesbech, som bar Dagens Hovedbyrde i Rigsdagen, og de udrettede ikke lidt. Men Estrup var absolut den stærkeste Personlighed af de tre. Han havde endnu ikke fuldt faaet sit Temperament under Tugt, og han viste flere Gange en personlig Irritation overfor Rigsdagen, der danner en naturlig Baggrund for hans senere Kampe med

Venstre. Men han havde gennemført eller forelagt en Række Love, da han September 1869 traadte tilbage efter sin Læges Raad.

Estrups Virksomhed laa især paa tre Omraader: Kommunalvæsenet, Jernbanerne og den sociale Lovgivning. Paa det første var Forholdet det, at kun København havde faaet en Forfatningslov (1857), derimod havde Landets øvrige Kommuner kun faaet Valglove (1855 og 1860) (se S. 148—149), stod og Ordningen af det ved Grundloven tillagte Selvstyre endnu tilbage. Estrup gennemførte først 1865 — som en Arv fra Forgængeren Tillisch — en ret vidtgaaende Ændring i demokratisk Retning af Reglerne for Valg af Borgerrepræsentanter i København. Betingelsen for Valgret blev en Aarsindtægt paa 1000 Kr., Vælgerne deltes ikke i to Klasser, som i Købstæderne og Landkommunerne. Vælgertallet steg fra 1,6 % af Indbyggerne i 1840 til 5,7 % i 1866. Derefter forelagde han samtidig 1866 to Lovforslag til Ordning af Land- og Købstadkommunernes Styre. Det første, der maa anses for hans egen Skabelse, byggede den Amts- og Kommuneforfatning op, som i Hovedsagen gælder endnu; derimod vilde han ikke røre ved Valgbestemmelserne og modsatte sig bestemt Bergs Ønske om at demokratisere dem. Forslaget blev Lov 1867 og betød en meget moderat Udvidelse af Selvstyret. Nu mistede Præsterne deres sidste Ret af Selvskrevethed, ogsaa i Fattig- og Skolesager. Betegnelsen Sogneraad afløste Sogneforstanderskaber. Amtmandens fortsatte Sæde i Amtsraadet og dettes Kontrol med Sogneraadene vakte Utilfredshed i Venstre.

Købstadsforslaget stod ikke Estrups Hjerte saa nær. Det gav Anledning til voldsomme Debatter i Rigsdagen og blev først Lov 1868 i en væsentlig af denne præget Skikkelse. Valgreglerne ændredes ikke. Derimod afløstes Navnet Borgerrepræsentation af Betegnelsen Byraad. Dettes Formand skulde for Fremtiden vælges af Kongen og bære Titlen Borgmester. Derved kom Ordet Borgmester til at betegne Byraadsformand ved Siden af som før at være Benævnelsen paa en Magistratsperson. Samme Mand kunde dog udnævnes til begge Embeder,

i Reglen Byfogeden. Folketinget havde forgæves søgt at gennemføre folkevalgte Borgmestre.

Paa Jernbanernes Omraade var Estrup mere radikal end paa Kommunestyrets. Han vilde bygge Baner, hvor de manglede, uden for meget Hensyn til Rentabiliteten, og gjorde sig herved populær, især hos de jyske Bønder. Han gennemførte den af Monrad planlagte Længdebane gennem Jylland (se S. 147), en Sidebane fra Skanderborg til Silkeborg, Banen gennem Vendsyssel og Banerne Lunderskov—Esbjerg og Holstebro—Esbjerg. I Esbjerg Havns Skabelse 1868 ligger en af Estrups Hovedbedrifter; han greb her en andens Idé og gennemførte den med sikkert Forretningssblik til Trods for stærk nationalliberal Opposition i Rigsdag og Presse.

I Sjælland gennemførte Estrup Roskilde—Køge—Vordingborg Banen. Endelig gik under hans Styre de jysk-fynske Baner 1867 ind under Staten.

Det sociale Lovgivningsarbejde optog endnu ikke Rigsdagen stærkt. Den nationalliberale Opfattelse var, at Arbejderne ud over Fattigvæsenet i det hele maatte hjælpe sig selv. Der var imidlertid sidst i 60erne en voksende Fornemmelse af, at der trængtes til Hjælp til Selvhjælp for de smaa i Samfundet. Det faldt i Traad hermed, da Fonnesbech 1868 forelagde et Lovforslag om Oprettelsen af en af Staten sikret Anstalt, bygget som Hjælp til Selvhjælp, til Forsorg for Alderdoms og Døds Skyld. David havde som Finansminister syslet med Planen om en folkelig Forsikringsanstalt og udskrevet en Priskonkurrence for et Skrift om Syge- og Alderdomsforsørgelse. Da Estrup blev Minister, nedsatte han 1866 en Kommission under Davids Forsæde til Undersøgelse af Betingelserne for at oprette Sygdoms-, Alderdoms- og Livsforsikringsforeninger, og paa Grundlag af dens Betænkning forelagdes Forslaget af Fonnesbech, under hvis Omraade det hørte. Estrup maa saaledes i hvert Fald dele Æren med David. Forslaget tilsigtede Tilvejebringelsen af en samlet Sum ved ugentlige Indbetalinger, men havde adskillige Mangler, bl. a. den, at Arbejdernes Lønninger endnu ikke tillod nævneværdige Indskud. Det blev standset i Landstinget af de Nationalliberale.

3. Valgmenighedsloven.

Grundlovsforslag og Hærlov gennemførtes ret let, 1866 fik Leuning en ny Straffelov vedtaget, og Estrup havde, som paavist, Held med sig i sit særlige Arbejde. To slemme Anstødssten var imidlertid Valgmenighedsloven og Fæstesagen. Paa disse Spørgsmaal maatte Regeringen gøre Front, først mod det nationale, saa mod det folkelige Venstre. Godsejerne havde den imod sig i begge Tilfælde.

Sognebaandsløsningen af 1855 tilfredsstillede ikke mere Grundtvigianerne, og det kom til en Krise, da Pastor Vilhelm Birkedal i Ryslinge blev afskediget i 1865, fordi han havde angrebet Kongen og Ministeriet Bluhme. En Del af Menigheden samledes om ham i en ny Kirke, og det blev et Ønske hos dem og Meningsfæller, at denne Menighed skulde kunne vedblive at staa i Folkekirken. Mod denne Valgmenighedsbevægelse rejstes stærk Modstand fra Kirkens Ledelse og fra den fremvoksende indremissionske Bevægelse. Høgsbro og flere forelagde 1866 et Forslag om Ret til at oprette Valgmenigheder inden for Folkekirken, men Rosenørn-Teilmann afviste Tanken, før Kirken havde faaet en Forfatning. En saadan var dog Grundtvigianerne meget imod. Landstinget standsede Loven Marts 1867.

Bevægelsen i Landet blev stærkere og stærkere. Bisperne, med Undtagelse af P. C. Kierkegaard i Aalborg, og de allerfleste lavere gejstlige var imod Loven og krævede i hvert Fald først en Kirkeforfatning. Kongen stod paa samme Side. Frijs var uden stærk kirkelig Sympati, men stod bl. a. gennem Svogeren Carlsen i Forbindelse med grundtvigske Kredse. Da Rosenørn-Teilmann gik af som Kultusminister Juli 1867, tilbød han Posten til P. C. Kierkegaard, der stillede som Betingelse, at Frijs gjorde Lovens Gennemførelse til Kabinetsspørgsmaal.

P. C. Kierkegaard (1808—88), Broder til Søren Kierkegaard, var en glimrende Taler, en dyb og grublende Natur med en ømtaalelig Samvittighed, men svag af Helbred og ikke Parlamentariker. Han forelagde en moderat Valgmenighedslov,

samtidig med at der søgtes Bevilling paa Finansloven til en Kirkekommission. Sagen gik igennem i Folketinget, men standsedes af de Nationalliberale i Landstinget. Ploug og „Fædrelandet" stod dog sammen med Grundtvigianerne. Af Godsejerne talte kun W. Haffner for at give efter.

Kierkegaard traadte tilbage, og Provst Aleth Hansen (1817—89) blev Kultusminister. Frijs gjorde nu Sagen til Kabinetsspørgsmaal, men Landstinget var mest stemt for at forkaste. April 1868 vedtoges dog et Kompromis, der gjorde Anerkendelsen af en Valgmenighed afhængig af Ministeriets Skøn og begrænsede Loven til 5 Aar. En Valgmenighed kunde oprettes, hvis mindst 20 Familiefædre eller Enker ønskede det. De fik Ret til, naar de byggede deres egen Kirke, selv at vælge og lønne en Præst, hvis Valg Kongen skulde stadfæste. Den første Valgmenighed oprettedes i Ryslinge.

Trods nogen Vaklen havde Frijs her til syvende og sidst staaet fast og skabt en værdifuld Ventil, der sikrede Folkekirken og brød Vej for Livet.

4. Fæstespørgsmaalet og Ministeriets Afgang.

Fæstespørgsmaalet var henlagt, ikke afgjort. Tvangsafløsningen var strandet i 50erne, og Monrads Lov af 1861 byggede paa Reformering (se S. 143), men Venstre havde forbeholdt sig sit Krav om Tvangsafløsning. Der var endnu ca. 50,000 Tdr. Hartkorn uafløst Fæstegods tilbage, og den frivillige Afløsning foregik nogle Steder saa langsomt, at det vilde tage lang Tid, før Bunden var naaet. Yderligere gjorde Bondestandens voksende Selvtillid Fæsteforholdet til en stadig tungere Byrde.

Oktoberforeningen havde maattet tage Stilling til Sagen. Der var Uenighed i Bestyrelsen; Zytphen-Adeler vilde ikke i Øjeblikket gaa til en Tvangslov, og J. A. Hansen vilde derfor foreløbig ikke rejse Spørgsmaalet.

Her havde han imidlertid ikke hele sit Parti med sig. Der var inden for dette et Par Gange Tale om at rejse Sagen. I det

nationale Venstre var der ogsaa hos Høgsbro og Balthasar Christensen Tilbøjelighed til at tage Spørgsmaalet op, mest for derigennem at splitte Oktoberforeningen, og en lignende Taktik laa det Tscherning'ske Venstre nær. Dette sidste kom først, idet Gert Winther Oktober 1868 forelagde et Lovforslag om Tvangsafløsning. Estrup gik skarpt mod Forslaget, J. A. Hansen foretrak Kompromis'et af 1856 (se S. 142), men maatte ifølge hele sin Opfattelse love sin Bistand til Spørgsmaalets Løsning.

Forslaget blev ikke gennemført, men det vakte livlig Diskussion i Landet, og ved Agitationen før Folketingsvalget 1869 viste der sig stærk Stemning for en Tvangslov. J. A. Hansen mente da at maatte tage Sagen op. Han sendte et Udkast til en Lov rundt til flere Godsejere og Venstrepolitikere. Estrup udtalte sig skarpt imod, venligere stillede sig hans Efterfølger som Indenrigsminister W. Haffner.

I December 1869 blev Forslaget forelagt. Det byggede paa Forliget af 1856, og J. A. Hansen har sikkert haabet paa et Resultat. Men Haffner stod i sin Tale paa det gamle Godsejerstandpunkt, at Godsejerne skulde have den Jord, som ved Afløsning tilfaldt dem, aldeles frit. Det lykkedes dog ved Hjælp af Hall, som gerne vilde „ryge Oktoberræven ud", at faa Forslaget op i Landstinget; de Nationalliberale haabede her at kunne blive Mæglere mellem Godsejerne og Venstre.

Dette slog ogsaa til. I Landstinget var baade Godsejere og Nationalliberale mod Forslaget. Regeringen syntes usikker. Baade Frijs og Haffner mente, at Spørgsmaalet maatte løses, men Estrup kom til København for at bekæmpe Forslaget, og Resultatet blev Maj 1870 en Dagsorden, der standsede det. Denne fik dog ved Lehmanns Indflydelse en saadan Form, at Statens Ret til at kræve Fæstegodset afløst fastholdtes, og at Regeringen opfordredes til at tage Initiativet hertil. Forsaavidt forelaa der et positivt Resultat. Men Tvangsafløsningslovens Stranding paa en Godsejeropposition, hvis Nerve var Estrup, maatte føles af Frijs som et Mistillidsvotum.

Kort efter ophævedes Oktoberforeningen (Juli 1870),

efter at Godsejermedlemmerne i dens Bestyrelse havde faaet Afslag fra Godsejerforeningen paa en Anmodning om et Fællesmøde.

Da den endelige Opløsning fandt Sted, var Ministeriet allerede faldet. Frijs' Ministerudnævnelser savnede Konsekvens. Efter Aleth Hansen fulgte E. Rosenørn som Kultusminister — han var Modstander af Valgmenighedsloven. Raasløff, der næst Estrup var Regeringens Sjæl, traadte ud i April efter det vestindiske Nederlag. Frijs selv var bestandig træt af Magtens Byrde. Efter Fæstesagens Udfald tydede alt paa ny Kamp. Oktoberforeningstanken var døende, Folketingets Selvfølelse steg Dag for Dag. Godsejerne, der paa mange Punkter havde ført en nationalliberal Politik, maatte nu vælge mellem Bønder og Nationalliberale. Frijs valgte da at lade sig fælde af Folketinget og gjorde Vedtagelsen af nogle i sig selv ubetydelige militære Bevillinger til Kabinetsspørgsmaal. Samtidig erklærede han, at han i hvert Fald vilde gaa ved Samlingens Slutning, og dette berøvede ham de Stemmer, han ellers kunde have faaet fra Mellempartiet. Under Debatten hejsede Berg aabent Parlamentarismens Fane, og J. A. Hansen betegnede Ministeriet som et udpræget Landstingsministerium.

28. Maj 1870 afløstes Ministeriet Frijs af Ministeriet Holstein-Holsteinborg.

H. Den økonomiske Udvikling.

Det er sagt ovenfor (S. 192), at Perioden 1864—70 ogsaa økonomisk var en Overgangstid. Man kan ikke sætte noget skarpt Skel ved 1864 her saa lidt som paa andre Omraader. Omkring 1870 begynder en kraftig Opgang og Omdannelse paa væsentlige økonomiske Felter, men Forholdet er gennemgaaende det, at denne Opgang er en Fortsættelse af en tidligere, der ligger længere tilbage end 1864. Hermed skal dog ikke være sagt, at ikke Nederlaget udadtil skabte nye Kræfter til at virke indad. Hovedsagen er, at Kræfterne var der, at

Nederlaget overhovedet ikke slog saa haardt, som ofte antaget (jvf. S. 193).

Det gælder i høj Grad om vort Hovederhverv, Landbruget, at 1864 ikke betegnede noget Skilleaar. Det nyere danske Landbrugs Fremgang hviler paa Landboreformerne sidst i 18. Aarh. og førtes videre — med en Pause først i 19. Aarh. — gennem 30erne og 40erne. 1848 bragte paa forskellig Maade nyt Liv, og 50erne blev, som ovenfor omtalt, en glimrende Opgangsperiode. Det kan siges, at denne Opgang jævnt fortsattes i de fem-seks Overgangsaar. Det dyrkede Areal øgedes, Dræningen ligeledes. 1866 stiftede Kaptajn Enrico Mylius Dalgas (1828—94) det danske Hedeselskab, der skulde faa en ganske overordentlig Betydning for Opdyrkningen af Jyllands Heder. Samme Aar dannede Tietgen „Det forenede Dampskibsselskab" og grundlagde 1869 sit Storværk, „Store nordiske Telegrafselskab". Allerede i denne Periode begyndte Samarbejdet mellem Videnskab og Agerdyrkning, som efter 1870 skulde sætte saa rig Frugt.

Landbruget hvilede endnu i denne Periode ganske overvejende paa Kornavl, og her naaede man, som tidligere nævnt, 19 Mill. Tdr., hvilket ikke blev stort overskredet før 1880. Kornprisernes Stigen vedblev, og Overskudsudførselen af Landbrugsvarer var i anden Halvdel af 60erne for Korn og Kreaturer 36,5 Mill. Kr., for levende Kreaturer 13,4, for Fedevarer 11,5.

Ejendomspriserne var gennemsnitlig paa Øerne 5.700 Kr. for en Td. Hartkorn, i Jylland 4.100.

Sparekassernes Tal steg fra 75 til 168.

Hvad Industri og Haandværk angaar, maa Perioden betegnes som Indledning til en Opgang baade for Erhvervet og dets Arbejdere. Dog mest for det første. Skønt det ogsaa her var efter 1870, at det egentlige Gennembrud fandt Sted, skete der dog allerede i 60erne en Del Nyanlæg, og Holstens Udskillelse saa vel som Toldloven af 1863 skabte den danske Industri lettere Kaar. Hvad Arbejdslønnen angik, var der i Perioden 1856—72 ingen virkelig Forbedring, og da Priserne

sidst i 60erne steg stærkt, var dette skæbnesvangert for Arbejderne. Der herskede især i København med de høje Boligpriser en Fattigdom, som kunde befrygtes at skabe et Proletariat. Staten gjorde lidet eller intet derimod; det stred mod de Nationalliberales Maksimer at gribe ind i den økonomiske Udvikling. Derimod virkedes der paa forskellig Maade af private; tidligere er omtalt C. V. Rimestad, der dog altid mest tænkte paa Arbejdernes Oplysning; siden kan nævnes en Række Læger, der virkede for bedre Boliger o. l.; Præsten H. C. Sonne (1817—80) stiftede 1866 den første Brugsforening.

I. Grundtvigianismen og Indre Mission.

En Begivenhed som Nederlaget 1864 maatte nødvendigvis faa Betydning for Aandslivet. Men ogsaa her blev Tiden 1864—70 en Overgangstid. Spørgsmaalet blev, om den Indsnævring, der var overgaaet Danmark ved Wienerfreden, kunde neutraliseres ad aandelig Vej gennem Landets egne Kræfter, eller om nyt Stof og ny Belysning maatte optages udefra. Her, som saa ofte, vilde en Kombination rimeligvis være den heldigste Mulighed.

Fra Grundtvigianismen kom en mægtig Indsats i Oplysningsarbejdet. Der oprettedes i Aarene 1865—67 31 Folkehøjskoler, og mellem dem var Askov med Bevægelsens Førstemand, Ludvig Schrøder (1836—1908), Vallekilde i Nordvestsjælland med Ernst Trier (1837—93) og Testrup ved Aarhus med Jens Nørregaard (1838—1913). Baade ved direkte Kundskabsmeddelelse og i Elevernes Modning til politisk og økonomisk Gerning fik disse Skoler stor Betydning for de følgende Tiaars Bondeorganisationer. Højskolernes Elever kom overvejende fra Gaardejerhjem, og det samme var Tilfældet for Landbrugsskolernes Vedkommende; den første moderne af disse oprettedes 1867 i Lyngby.

En ny religiøs Bevægelse af ganske modsat Art var den indre Mission. Den havde sit Udspring fra en Forening, der stiftedes 1853 i Nordvestsjælland, men fik sin første virkelige

Organisator, da Præsten Vilh. Beck (1829—1901) 1861 indtraadte i Bestyrelsen. Delvis paavirket af Kierkegaard lagde den indre Mission Vægten paa Kravet fra Gud til Mennesket, medens Grundtvigianismen betonede Guds Tilbud. Vilh. Beck var en glimrende Prædikant og Agitator, og Bevægelsen voksede Dag for Dag.

Ligesom indenfor den politiske, den økonomiske og sociale Udvikling gælder det om Aandslivet, at man ved 1870 staar ved Udgangen af noget gammelt. Spørgsmaalet blev, hvilke de nye Impulser skulde blive.

1870–1901. Forfatningskampens Tid.

I. Indledning.

Aaret 1870 og de nærmest følgende Aar giver Svar paa Spørgsmaalene fra Overgangstiden 1864—70 (jfr. S. 192 f.). Indrepolitisk var det ikke lykkedes at skabe en ny regerende Gruppe. Forsøget paa at forene Godsejere og Bønder mod de Nationalliberale var mislykkedes, og Godsejerne havde ikke formaaet at tage Førerskabet alene med en ny konservativ Politik. Det blev da nu en Koalition mellem dem og de Nationalliberale, der tog Ansvaret, foreløbig væsentlig med en nationalliberal Politik. Men denne Koalition var overfor Forfatningen af 1866 lidet gunstig; de to Ting, det ene fremgaaet af den almindelige Valgret, det andet behersket af en snæver Overklasse, maatte næsten med Nødvendighed tørne sammen, og Kampen kom mere og mere til at staa om Forfatningen. Landstinget gav vel en konservativ Garanti, men i alt for høj Grad en negativ, og under en rig økonomisk og social Udvikling blev det en Kilde til Stilstand og gold Strid, at der ingen Vej var lagt til Enighed mellem Tingene. Venstre, langt stærkere og modigere end i 1866, rejste en Kamp mod Forfatningen, som de ledende konservative Partier tog op med mindre og mindre Smidighed. Under denne Kamp skabtes der et efterhaanden overmægtigt Venstre og et kunstigt sammensvejset konservativt Enhedsparti. Da dette ikke mere kunde holdes sammen, og Forsøget paa at stænge Venstre ude fra Ministermagten omsider maatte opgives, blev endelig den historiske Linie fra 1788 og 1849 forlænget, og Bonden fik Sæde i Regeringen. Men Situa-

tionen fra 1864—66 var for længst forpasset; det blev Gaardmændene alene, der høstede Frugten, som det i 1866 var Godsejerne, og i Aarenes Løb var der i Husmænd og Arbejdere vokset en ny stærk Klasse frem med nye Krav. Ydrepolitisk fastslog Frankrigs Nederlag 1870, at Sønderjylland for en lang Fremtid maatte betragtes som tabt, og Danmarks Udenrigspolitik kom næsten udelukkende til at dreje sig først om at genvinde en Del af det tabte, derefter om at skabe de gunstigst mulige Kaar for de Danske under fremmed Herredømme og bevare et udholdeligt Forhold til Erobreren. Økonomisk betegner Perioden et vældigt Fremstød. Tiden lige efter 1870 viste en Mængde Nybrud i Industri og Handel, og Landbruget skabte paa et Par Aartier en helt ny Organisation af imponerende Betydning. Samtidig brød Socialismen efter Kommuneoprøret i Paris ind over Landet og udnyttede de Spirer til en Arbejderbevægelse, der i Forvejen fandtes; ogsaa den fik dog snart en særlig dansk Udformning. I Aandslivet begyndte Perioden med en stærk Indpodning af udenlandske Ideer gennem Georg Brandes; de brødes i de følgende Aar med de ældre konservative Strømninger og syntes en Tid at beherske dem uden dog nogen Sinde at faa fast Fod udenfor Hovedstaden.

II. Ministerierne Holstein og Fonnesbech 1870—75.

1. Ministeriet Holstein og det forenede Venstre.

Efter Ministeriet Frijs' Fald var Kongen mest tilbøjelig til at danne en ny Godsejerregering og tilkaldte Estrup. Denne afslog Hvervet af Helbredshensyn, og da ogsaa en Del andre Godsejere stillede sig uvilligt, syntes Gennemførelsen vanskelig. For de fleste af Godsejerne og de Nationalliberale stod det som en Hovedopgave at hindre Venstres Indtræden i Regeringen, hvilket man bl. a. mente vilde skade Danmark i Udlandet. Da ingen anden Konsejlspræsident blandt Godsejerne kunde findes, henledtes Tanken paa den moderat-konservative

Grev Holstein-Holsteinborg (1815—92); han var ikke Oktobermand, men havde i Militærspørgsmaalet staaet Bjørnbakkerne nær og regnedes for at tilhøre Mellempartiet. Han hørte til de Godsejere, der kunde tænkes at ville optage Venstremænd i Regeringen, og Estrup var ikke nogen Beundrer af ham og tvivlede overhovedet om Dannelsen af et „anstændigt Godsejerministerium". Derfor og for at forhindre, at Holstein lod sig lokke til at optage J. A. Hansen eller andre Venstremænd i Ministeriet, gik Estrup til Krieger, de Nationalliberales Fører i Landstinget, og fik dennes Tilsagn om at træde ind, hvis Hall og Fenger ogsaa blev optaget. Estrup havde ved denne i Øjeblikket besynderlige Kombination af Godsejere og doktrinære lagt Grunden til det Højreparti, der siden skulde bære ham selv oppe i henved tyve Aar.

Ministeriet kom til at bestaa af Holstein som Konsejlspræsident, Krieger som Justitsminister, Hall som Kultusminister, Fenger som Finansminister; endvidere tre Godsejere: Haffner som Krigsminister, Fonnesbech som Indenrigsminister og Baron Rosenørn-Lehn som Udenrigsminister.

Den nye Regering betød en stor Sejr for de Nationalliberale. Basis for dens Dannelse var i Virkeligheden, at deres tre Mænd skulde være de ledende, hvilket ogsaa blev Tilfældet. Den eneste Oktobermand, der sad i Ministeriet, var Fonnesbech, og han var uden stor Indflydelse. Det havde vist sig, at en Godsejerpolitik kun kunde føres af Estrup, og da han ikke vilde, og da Oktobertanken var død, vendte Magten forbavsende hurtigt tilbage til Partiet fra før Krigen, hvis Indsigt og Regeringsevne var uomtvistelig.

Noget stærkt Ministerium var det dog ikke — dertil var det for ulige sammensat. De to Grupper mødtes især i fælles Uvillie mod Tanken om et Ministerium af Venstre, mens Godsejerne navnlig stod skarpt overfor Venstres Fæstepolitik og de Nationalliberale overfor dets sparsommelige Lønningspolitik. Ministeriet mødte straks kraftig Modstand. 30. Juni, en Maaned efter dets Dannelse, udsendte 44 Folketingsmænd af J. A. Hansens Gruppe, det nationale Venstre og Bjørnbakkerne

en Erklæring om et Fællesprogram. Hermed var Det forenede Venstre dannet, og det kunde naturlig opfattes som et Modtræk mod det nye Højre, der havde dannet Regeringen.

Det havde voldt en Del Besvær at samle Venstre om en Fællesudtalelse, men Resultatet blev, at Partiet nu helt stod paa 1866-Forfatningens Grund. Man hævdede ud fra den, at Folketinget havde Magt til at hindre en Regerings Forbliven, kort sagt, man krævede Gennemførelsen af Parlamentarismen. Der opstilledes endvidere en Række Reformkrav, bl. a. om Fæstevæsenets Afløsning, Opfyldelse af visse Grundlovsløfter, ligelig Fordeling af Skatterne, større kirkelig Frihed, Hævdelsen af Rigsdagens Myndighed i kirkelige Sager o. s. v.

I Virkeligheden var Enigheden i Folkepartiet eller „Folketingets Venstre", som det kaldte sig, kun løst underbygget. Der var store Vanskeligheder ved at forene de gamle sjællandske Bondevenner og deres Arv fra Tredivernes og Fyrrernes rent materielle Fremdrift med det grundtvigske aandsbetonede, idealistisk prægede Venstre fra Jylland og Fyn, og Mænd som Vilhelm Birkedal og N. J. Termansen tog stærkt til Orde mod Alliancen med J. A. Hansen. Kimen til senere Spaltninger var allerede her til Stede. Den lille Bjørnbakske Gruppe traadte hurtigt ud.

Imidlertid talte det nye Parti op mod Halvdelen af Folketinget og valgte Christopher Krabbe (1833—1913) til Tingets Formand. Det forenede Venstre havde nu 43 Stemmer, Mellempartiet 27, de Nationalliberale 15, Løsgængerne, derunder Bjørnbakkerne, 16.

De to første Samlinger (1870—72) viste klart, hvor besværligt Samarbejdet med Regeringen skulde blive, og hvor svagt denne selv stod. Det var især Fæstesagen, der virkede skillende. Herom blev der dyb Uenighed i Ministeriet; Haffner og Holstein vilde Imødekommenhed overfor Venstre, Krieger og Fonnesbech ikke, og de sidste støttedes af Estrup. Forholdet mellem Godsejere og Nationalliberale løsnedes mere og mere, og Krieger vendte sit Blik mod Estrup som en ganske anden Garant overfor Landstinget end Holstein.

I Samlingen 1871—72*) var der igen Brydninger om Fæstesagen, men Hovedspørgsmaalet blev et finansielt, nemlig Indkomstskatteloven. Indkomstskatten stammede fra Krigens Tid og var stadig blevet fornyet; nu krævede Fenger den igen fornyet og gjorde Sagen til Kabinetsspørgsmaal. En Del af Venstre støttede ham, andre ikke, og det lykkedes hans Modstandere blandt Godsejerne som Estrup og Skeel at styrte ham med to Stemmers Flertal.

Det var klart, at Ministeriet vaklede, mest paa Grund af den indre Modsætning mellem Godsejere og Nationalliberale. Der var Tale om Afgang, men Resultatet blev en Rekonstruktion i Juni 1872; Fenger traadte ud, Krieger blev Finansminister, og Justitsministeriet overtoges af Overretsassesor Klein, en yngre Nationalliberal, hvis juridiske Skarpsind og parlamentariske Dygtighed var ubestridt. Nogen Øgelse af Ministeriets Kampkraft betød dette Skifte dog ikke, og det trak netop i Sommeren 1872 op til en voldsom Strid med Venstre. I Foraaret 1872 havde iøvrigt den opblussende socialistiske Bevægelse i København givet Anledning til Sammenstød mellem Arbejdere og Politi, hvorom senere skal fortælles, og det saakaldte litterære Gennembrud, der ligeledes behandles nedenfor, var i Færd med at skabe nye aandelige Modsætninger i Folket.

Alt i alt var dette dog kun Sidespørgsmaal. Det var Kampen med Det forenede Venstre, der stadig var det centrale, og Partiet blæste netop i Sommeren 1872 Signaler til et vældigt Fremstød. Berg foretog et storslaaet Agitationsfelttog, der især virkede stærkt i Jylland. Han var Partiets ledende Kraft og fik stadigt mere Førerskabet. Christen Berg (1829—91) var vestjysk Bondesøn, Skolelærer paa Bogø, Medlem af Folketinget for Kolding siden 1866. Han havde stemt for den reviderede Grundlov, fordi han ligesom J. A. Hansen tvivlede paa at kunne opnaa mere, men han saa den ud fra Folketingsparlamentarismens Synspunkt. Sammen med Høgsbro og Krabbe skabte han 1870 Det forenede Venstre og blev mere og mere dets Ordfører og agita-

*) 1871 fik Hall gennemført en Reform af den lærde Skole, som deltes i en matematisk-naturvidenskabelig og en sproglig-historisk Retning.

toriske Førstekraft. Lidet stærk i Teorien besad han en lys Tro og en bred Folkelighed, som drog Masserne til ham. Med uhyre Energi drog han rundt i Landet og vakte Vælgerne ved Møder. Han repræsenterede det grundtvigsk farvede Venstre, der kom til at præge navnlig Gaardejerne, og hans personlige Fremtræden vakte Selvbevidsthed og Kamplyst langt ned i Befolkningen. Han var ivrigt national og slet ikke uvillig overfor Militærvæsenet, blot det blev billigt og ikke prægedes af Officersaanden. Han vilde Folkestyret uden Betingelser, og det blev mere og mere hans Program, at Venstre maatte skaffe sig Magten. Han var Midtpunktet i Venstres Agitation; J. A. Hansen, hvem Alder og personlige Vanskeligheder trykkede, traadte i Baggrunden, om han end stadig havde megen Indflydelse paa de sjællandske Bønder. Sofus Høgsbro virkede med Pennen gennem „Dansk Folketidende" i grundtvigsk Retning og havde Indflydelse især paa Fyn, mens i Østjylland Højskoleforstander Lars Bjørnbak i Viby var Fører for en særlig rationalistisk Gruppe af Venstre, der gik skarpt imod alt Militærvæsen, mod Skandinavismen og imod Grundtvigianerne, mens den stod Socialismen ret nær. Bjørnbaks Sidemand var den øvede Parlamentariker Dr. phil. Gert Winther, hvis lokale Indflydelse støttedes af hans Brandkasser.

Den siden saa mægtige Venstrepresse begyndte i denne Tid at vokse frem. Bjørnbak havde 1866 stiftet „Aarhus Amtstidende"; i Jylland fandtes af Venstreblade iøvrigt „Vejle Amts Folkeblad" og „Aalborg Stiftstidende", og hertil kom 1872 Bergs „Kolding Folkeblad", der efterhaanden blev Moder til adskillige andre Blade. Paa Sjælland blev J. H. G. Tauber 1871 Ejer af „Sorø Amtstidende" og gjorde det til Venstreblad; paa Fyn oprettedes 1872 „Fyns Tidende", og i Hovedstaden begyndte 1873 „Morgenbladet" at udkomme, udgivet af den hvasse Polemiker Juristen N. J. Larsen. Samme Aar stiftedes „Vendsyssels Tidende" og „Laaland-Falsters Folketidende".

Det forenede Venstres Program (se Tillægget) fra Foraaret 1872 krævede Junigrundloven genindført, („Juni-Grundloven i dens fulde Udstrækning er Folkets moralske Ret"), Fri-

handel, Tiendens Afløsning, et efter Landets Størrelse afpasset militært Værn udformet med Henblik paa Udgifternes Nedsættelse, almindelig Frihed og Lighed, med særlig Tanke paa Valgretten, Lettelse af Told paa almindelige Forbrugsgenstande, Indtægts- og Formueskat, Lens, Fideikommissers og Stamhuses Overgang til fri Ejendom, Hævdelse af Rigsdagens fulde Lovgivningsret i kirkelige Spørgsmaal, øget Frihed i Folkekirken, Menighedernes afgørende Indflydelse ved Præstevalg. Regeringspartierne, der bestod af nationalliberale Godsejere og Embedsmænd og en Del Landmænd samt de konservative Godsejere, havde ikke saa fast udformet et Program. Man hævdede de to Tings Ligeret og Kongens Ret til frit at vælge sine Ministre, og Kærnen i Agitationen, der iøvrigt ikke var nær saa livlig som fra Venstres Side, var Advarselen mod et ensidigt Bonderegimente, som vilde svække Landets Anseelse og skade de aandelige Interesser. Regeringspartierne havde en udviklet Presse til deres Raadighed, i Hovedstaden „Fædrelandet" og „Dagbladet" og Landet over en Række gamle og udbredte Aviser, især i Reglen de saakaldte „Stiftstidender".

Ved Folketingsvalget i September 1872 gik det forenede Venstre frem fra 42 til 53 Mandater og havde dermed det absolute Flertal i det af 102 Medlemmer bestaaende Ting; hertil kom yderligere 5 Bjørnbakkere. De Nationalliberale havde som før ca. 15 Mandater. Det saakaldte Mellemparti, der væsentlig bestod af yngre Nationalliberale og stod venligere overfor Venstre, fik kun 19 Medlemmer, blandt hvilke Monrads Svigersøn, den nationaløkonomiske Professor N. C. Frederiksen, et begavet, uroligt Hoved, regnedes for Fører. Mellem Partierne stod Mænd som Godsejerne Jacob Scavenius og Grev Holstein-Ledreborg, den sjællandske Gaardfæster Lars Dinesen (1838—1915) og den jyske Bonde N. J. Termansen (1824—92).

Deltagelsen i Valget var 40 %, et Tal, der siden den fri Forfatnings Indførelse kun var overskredet ved Grundlovsvalget 1866.

Der stod nu to Ting med afgjort forskellig Flertal overfor hinanden, og i Folketinget havde Ministeriets Modstandere Magten. Det varslede Kamp.

2. De nye Strømninger fra Udlandet.

a. Socialismen.

Forholdene i Lavstiden gav ikke Jordbund for nogen selvstændig Arbejderbevægelse i Danmark. Der manglede ikke helt Rørelser mellem Svendene, og der forefaldt Strejker baade i det 18. Aarhundrede og omkring Martsbevægelsen. Men det varede længe, før Byernes Arbejderbefolkning vaagnede til Bevidsthed om, at den selv kunde lægge et Lod i Vægtskaalen ved Bestemmelsen af sine økonomiske og politiske Kaar. Frihedsrøret fra Trediverne ned gennem Aarhundredet gjorde sig i de første Aartier ganske overvejende gældende hos Bønderne, og den ringe Deltagelse i Valgene viste, hvor lidet vaagne Arbejderne var. Det blev først anderledes omkring 1870, og Aarsagerne hertil var mange. For det første kan det ikke bestrides, at Bevidstheden om, at den frie Forfatning i Virkeligheden bød sine Goder til hele Befolkningen, efterhaanden var sivet længere og længere ned gennem Klasserne. For det andet skabte Lavenes Ophævelse 1862 en helt ny Situation mellem Mestre og Svende, idet Rammerne for Organisation reves fra hinanden, uden at noget andet sattes i Stedet. Til disse to Forhold kom som en vældig virkende Aarsag hele den økonomiske Situation. Tressernes sidste Aar opviste et industrielt Gennembrud, der tog ny Fart i de første Aar efter 1870. Der oprettedes nye Foretagender, og de gamle udvidedes, Industrien voksede paa det gamle Haandværks Bekostning. Under disse Forhold var det saa meget uheldigere for Arbejderne, at Forholdet mellem Løn og Priser forskødes i for dem ugunstig Retning. Arbejdslønnen holdt sig saa godt som uændret fra 1856 til 1872, medens Priserne steg, og den virkelige Indtægt for en Arbejder blev derved naturlig forringet. Der herskede i Treserne baade Bolignød og Arbejdsløshed i København, og i borgerlige Kredse begyndte man at tale om et Proletariat, som kunde blive farligt.

Den voksende politiske Bevidsthed, Organisationernes Sprængning, den økonomiske Nød var Baggrunden for Socia-

lismens Frembrud straks efter 1870. Medens den første litterære Talsmand for Socialismen herhjemme, Fr. Dreier, havde talt for døve Øren, vandt den nye Profet, Louis Pio (1841—94), straks Medgang. Han var af fransk Slægt, havde været Løjtnant og ansat i Postvæsenet, var en temperamentsfuld og vindende Mand, der ved en vist nok ret overfladisk Læsning havde sat sig ind i Lassalles Skrifter og nu samtidigt med Kommuneopstanden i Paris 1871 udsendte nogle Numre af „Socialistiske Blade" og i Juli begyndte Udgivelsen af Ugebladet „Socialisten".

„Socialistiske Blade" retter en skarp Kritik mod de liberale Partier, der intet har udrettet for Arbejderne; de maner til politisk og faglig Organisation og bebuder, at Arbejderne vil sætte deres Krav igennem, selv om Vejen skal gaa over Trediestands Lig. I „Socialisten" udformes nærmere Programmet: Etkammer grundet paa almindelig Valgret, direkte i Stedet for indirekte Skatter, fri og fælles Undervisning, Opløsning af Hæren, fast begrænset Arbejdstid, først og fremmest lige Adgang for alle til Erhverv.

Denne Bevægelse, blandt hvis Ledere ogsaa var Pios Fætter Musikhandler Harald Brix og Skolelæreren Poul Geleff, fik hurtigt betydelig Udbredelse blandt Københavns Arbejdere. Hertil har sikkert Pios fængende Stil og Personlighed bidraget, mest dog det, at Øjeblikket netop var inde til en Rejsning af Arbejderne. Der var i Tiden om 1870 Kampe og Omvæltning i Luften. I August 1871 dannedes en dansk Afdeling af den marxistiske Internationale, som Pio gav en romantisk-frimureragtig Organisation med sig selv som „Stormester". Afdelingen fik snart op mod 10.000 Medlemmer, og Førerne agiterede rundt om i Landet; U. P. Overby skrev Kampsangen „Nu dages det, Brødre, det lysner i Øst." I Lighed med, hvad Tilfældet havde været i Udlandet, knyttede Pio Bevægelsen til de faglige Interesser ved at dele Foreningen i Fagorganisationer. Den fra udenlandsk Jordbund omplantede revolutionære Socialisme fik derved Betydning for de danske Arbejderes Trang til Organisation, som Lavenes Ophævelse havde vakt.

I de herskende Kredse saa man med Uro paa Bevægelsen, og den gav Anledning til, at de allerede fra Treserne kendte Forsøg paa at skaffe Hjælp til Arbejderne og organisere dem paa ikke-socialistisk Grundlag tog yderligere Fart. Indenfor Venstre var det foreløbig kun Bjørnbak, der havde Forstaaelse af Betydningen af, hvad der skete.

I Foraaret 1872 kom det til aabent Sammenstød mellem Bevægelsen og Regeringen. „Socialisten" blev Dagblad i April, og samtidig udbrød der Murerstrejke, som omfattede et Par Tusinde Svende. Striden gjaldt kortere Arbejdstid. Pio bebudede et Fælledmøde Søndag den 5. Maj for at oplive Modstanden mod Mestrene og fremme Indsamlingen af Penge til de strejkende. Den Artikel, hvori „Socialisten" 2. Maj opfordrede til at deltage i Mødet, var affattet i Udtryk, der kunde fortolkes som Opfordring til Revolution. Sagen forhandledes i Ministeriet, hvor man havde svært ved at tage fast Stilling til den, og det egentlige Ansvar fik da Politidirektør Crone, der 4. Maj forbød Mødet. Da Førerne besluttede at afholde det alligevel, blev Pio, Brix og Geleff om Natten arresterede, og om Søndagen kom det paa Fælleden til Sammenstød mellem Mødedeltagerne og Husarer og Politi, hvorunder paa begge Sider en Del saaredes.

Affæren, der ikke havde rummet nogen Fare for Staten, bragte en vis Afspænding. Murerstrejken tabtes, og Højesteret dømte 1873 Pio til 5 Aars Forbedringshus, Brix og Geleff til 3 Aar hver. Herefter opløste Politiet 1873 Internationale, der dog erstattedes af „Demokratisk Arbejderforening". 1874 oprettedes „Social-Demokraten".

Dette første og eneste revolutionære Kapitel af det danske Socialdemokratis Historie var utvivlsomt skrevet ud fra kun halvt forstaaede udenlandske Teorier, men at disse havde fundet grøderig dansk Jordbund, skulde inden længe vise sig.

b. Det litterære Gennembrud.

Det saakaldte litterære Gennembrud fik saa vægtige Følger ogsaa for den politiske Udvikling i Danmark, at en kort Skildring af det hører hjemme paa denne Plads.

Det fremgik ganske som det socialistiske Gennembrud af hjemlige og fremmede Elementer. Men Forskellighederne var store. Medens Pio var en i det hele ret ubetydelig Personlighed, der mekanisk indplantede vældige fremmede Ideer paa grøderig Bund, var Georg Brandes en sjælden Begavelse, gennem hvis Formidling europæiske Strømninger befrugtede dansk Aandsliv, saaledes at hans egen Personlighed endnu i Decennier gav sig til Kende i det.

Georg Brandes (1842—1927) var Magister i Æstetik. Han havde vist sine store Evner som Kritiker indenfor den Heibergske Skoles Rammer, men først en Rejse til Udlandet og Studiet af moderne fransk og engelsk Litteratur bragte det nye i ham til Udfoldelse. 3. November 1871 begyndte han en Række Forelæsninger ved Universitetet om Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur. Et Hovedsynspunkt for hans Betragtning af danske Forhold var, at vor Litteratur var stagneret og trængte til nye Impulser udefra; han rejste Kravet om, at Litteraturen skulde sætte Problemer under Debat, og hermed havde han bygget en ny Bro mellem Aandsliv og Politik, som hans Tilhængere og Elever siden benyttede livligt. Gennem hans Tale og Skrifter lød stærkere og stærkere en Dom over det traditionelle og hengemte, der efter hans Mening prægede dansk Nationalliberalisme; mod den Heibergske af Tysklands Romantik udsprungne Filosofi og Æstetik rejste han de vesteuropæiske Idealer fra 1789 og 1848.

For dansk Litteratur fik Brandes Betydning gennnem den Skare af unge, der fik Mæle ved hans Opraab. I Politik varede det længere, før hans Indflydelse sporedes. Selv blev han aldrig egentlig Politiker, men de Mænd fra hans Lejr, der blev det, kom til at repræsentere en bestemt Fløj af Venstre, den radikale, senere den „europæiske", for hvem 1789-Revolutionsprincipperne i deres Enkelhed spillede en større Rolle end indre dansk politisk Tradition, og hvem et Samarbejde med Arbejderne i Virkeligheden laa nærmere end Tilslutningen til det grundtvigske Bondevenstre. Gennem Krydsninger mellem disse forskellige Momenter opstod interessante politiske Per-

sonligheder, og Nuancer voksede frem, der paa den ene Side øgede Oppositionens Tal, paa den anden svækkede dens Styrke.

Ogsaa her var Aarene omkring 1870 nyskabende.

3. Kampen indtil 1874.

Efter Folketingsvalget 1872 ventede man paa begge Sider aaben Konflikt. Der var ogsaa Stof nok. Foruden Finansloven forelagde Regeringen en stor Forsvarsplan, da Hærloven af 1867 nu skulde revideres. Grundtanken i 1867 havde været at skabe en forholdsvis stor, veludrustet, bevægelig Hær, som kunde optræde som Hjælpekorps for en mægtig Forbundsfælle. Men den militære Situation var ændret med Frankrigs Nederlag og den tyske Flaades Herredømme i Østersøen. Man turde ikke længere vente hurtig Hjælp fra Udlandet og maatte derfor koncentrere Styrkerne, saa „et henholdende Forsvar" kunde føres, indtil der kom Hjælp. Sagkundskaben ønskede derfor at opgive Jylland og Fyn og samle Forsvaret paa Sjælland og ganske særlig om København. Disse Tanker hævdedes af en Officerskommision under Krigsministeriets Direktør, den smidige Forhandler Oberst Thomsen. Krigsminister Haffner havde accepteret Planerne og foreslog derfor store Bevillinger til Befæstning af København. Da han imidlertid ikke kunde enes med Krieger om den finansielle Dækning, gik han af som Krigsminister i December og efterfulgtes af Oberst Thomsen, hvad der var en Styrkelse af Ministeriets nationalliberale Fløj. Forslaget om Københavns Befæstning, der navnlig skyldtes Kravet fra Officererne, mødte stærk Modstand i Folketinget, hvor bl. a. den unge Frede Bojsen (1841—1926), af det nationale Venstres Fløj, gik imod det, og Hærloven begravedes i Udvalg. Bojsen og de grundtvigsk prægede Venstremænd var ikke Antimilitarister. De saa Hæren som en folkeopdragende Institution ved Siden af Højskolen. Men de ønskede et Folk i Vaaben paa schweizisk Maner og ikke en gennemmilitariseret Hær. Derfor krævede Bojsen kort Tjenestetid og Garnisonstjenestens Afskaffelse. Felthæren, det levende Værn, og ikke Fæstninger,

skulde være Forsvarets Tyngdepunkt. Hærens Aand burde demokratiseres, Befalingsmændene skulde tjene sig op fra Geleddet og ikke opdrages dertil fra Børn. Derimod gennemførtes en Del andre Forslag, især om Overgang til Guld- og Kronemøntfod og om en skandinavisk Møntkonvention, samt en Lov om Børns Arbejde i Fabrikker. Venstre havde indbragt en Række Reformlove, men de mødte Modstand hos Regeringen, og ved Samlingens Slutning stod Parterne derfor hinanden haardt imod. Der var indenfor Venstre Stemning for at nægte Finansloven, men man enedes dog om i Stedet at indgive en Adresse til Kongen med Krav om, at Regeringen skulde være i Overensstemmelse med Folketinget og om et nyt Ministerium. Kongen afviste Adressen, og paa ny var der i Venstre Tale om at nægte Finansloven, hvilket kunde ske uden Ulempe, da der paa Grund af den fremrykkede Tid var udstedt en midlertidig Finanslov. Men Berg, Bojsen og Høgsbro blev overstemt i Partimødet, og Finansloven vedtoges, idet 17 af Venstre stemte for. Kort efter udstedte Venstre imidlertid en Erklæring om, at man vilde nægte Finansloven i næste Samling, hvis Ministeriet endnu til den Tid ikke var veget. En Sprængning af Partiet var saaledes undgaaet.

Ministeriet stod saaledes over for et direkte Ultimatum, og dets indre Styrke var ikke stor. Krieger ønskede Frijs og Estrup ind som Garanti for Godsejernes Troskab, men det skete ikke.

Ved Begyndelsen af Samlingen 1873—74 var navnlig Berg ivrig for at aabne Krigen mod Regeringen. Uenighed om Taktikken førte til, at man valgte straks i en Dagsorden at bebude, at man vilde stemme mod Finanslovens Overgang til 2. Behandling, hvis Ministeriet ikke til den Tid var gaaet. Svaret herpaa blev en Erklæring fra Kongen, der afviste Ministerskifte og bebudede Opløsning, hvis Finansloven forkastedes. Under den følgende Finanslovbehandling gjorde navnlig Krieger sig bemærket ved en lang, stort anlagt Tale mod Parlamentarismen. Finanslovens Overgang til 2. Behandling nægtedes med 53 St. mod 45, og Folketinget opløstes. Bismarck lod sige Regeringen, at han billigede dens Optræden. Omtrent samtidigt gik

Lensgreve Louis Holstein-Ledreborg (1839—1912), der siden han 1872 kom ind i Folketinget havde støttet Regeringen, over til Oppositionen, fordi han mente, at Højre nærede Planer om at sprænge Forfatningen. Ved sin høje Stilling i Samfundet og ved sin elegante Veltalenhed blev Grev Holstein en værdifuld Vinding for sit nye Parti. Han blev en af Venstres Førere og dets Finanslovsordfører 1877—1890. Politisk var han altid forhandlingsvenlig og tog ivrig Del i Bestræbelserne for Forlig; stod derfor i Reglen i Taktikken Bojsen nærmest, kølig overfor Berg og Hørup, selv om han stærkt beundrede den sidste.

Efter en livlig Valgkamp skete Valget i November; Valgdeltagelsen var 51,7 %. Venstre tabte 2 Pladser, men bevarede med 53 Mand Flertallet. Dets Stilling ved den nye Samlings Begyndelse i December var dog ikke let, da mange i Partiet var imod en ny Finanslovnægtelse. J. A. Hansen havde saaledes under Valgkampen udtalt, at „Eksperimentet" ikke vilde blive gentaget. Venstre gik derfor ogsaa med til Finansloven, men nægtede ellers alt, hvad Regeringen ønskede gennemført. Denne svækkedes desuden ved indre Svaghed og Uenighed med sit Parti i saglige Spørgsmaal. Krieger var træt og vilde atter have Estrup med, hvad denne afslog; det endte med, at Ministeriet gik af i Juni 1874 uden egentlig Nødvendighed, men ogsaa uden større Resultater.

4. Ministeriet Fonnesbech.

Det viste sig temmelig vanskeligt at danne et nyt Ministerium. Den Mand, hvem mange udpegede som den naturlige Konseilspræsident, Estrup, vilde ikke. Han ønskede ikke at indlade sig paa at danne et nyt Koalitionsministerium af Godsejere og Nationalliberale, fordi han mistroede de sidste, og fordi han vilde se Situationen moden til et Kampministerium, før han traadte til. Andre Godsejere som Frijs, Moltke-Bregentved og Haffner sagde ogsaa nej, og et Forsøg med Holstein, Monrad og Hall mislykkedes. Efter en Maaneds Forløb dannedes da Ministeriet Fonnesbech.

Den tidligere Finansminister under Frijs og Indenrigsmini-

ster under Holstein C. A. Fonnesbech blev Konseilspræsident og Finansminister, Rosenørn-Lehn beholdt Udenrigsministeriet, Ravn Marineministeriet og Klein Justitsministeriet, General Steinmann blev Krigsminister, Departementsdirektør Tobiesen Indenrigsminister, og Direktøren for Nationalmuseet Worsaae Kultusminister. Det var et Godsejer- og Embedsmandministerium uden stor Styrke; Fonnesbech var en velmenende og forhandlingsdygtig Mand, men ikke nogen fast Karakter, Klein var Ministeriets skarpeste Hoved, Tobiesen vakte Undren ved den bureaukratiske Stejlhed, han havde lagt for Dagen, og Worsaae var ganske uprøvet. „Tyndere The paa de samme Blade", karakteriserede Holstein-Ledreborg Ministeriet.

Det var sikkert Fonnesbechs Tanke, at der skulde kunne optages Forhandlinger med Venstre, og han gjorde i Sommerens Løb Forsøg derpaa, som mislykkedes. Til den Mæglergerning mellem Tingene, som han vilde indføre, savnede han Myndigheden.

Det var især Militærspørgsmaalet, der prægede Samlingen. Regeringen havde opgivet Københavns Befæstning, men fik heller ikke Tilslutning til sine Forslag om Bælternes Befæstning. Størstedelen af Venstre, skarpt kritiseret af Bjørnbakkerne, erklærede sig villig til at bevilge 30 Mill. Kr. til Forsvaret, Halvdelen til Flaaden, Halvdelen fordelt paa en Række mindre Befæstningsanlæg rundt i Landet, men Forslaget blev gjort afhængigt af en Formue- og Indkomstskat paa 3 Mill. aarlig, og dette vilde Regeringen ikke akceptere.

Ved Samlingens Slutning gik Ministeriet af som Følge af en Handel mellem Folketing og Landsting. Da der ikke kunde opnaas Enighed mellem Tingene om visse Embedsmandslønninger, tilbød Fonnesbech at træde tilbage, hvis Enighed naaedes. En Del af det mere forhandlingsvenlige Venstre sluttede da et Forlig, der tiltraadtes af 30 af det forenede Venstres Medlemmer, medens 22 gik imod, Berg og J. A. Hansen blandt disse.

Hvis Fonnesbech havde tænkt sig at skabe fredelige Forhandlingsforhold mellem Venstre og Regeringen, var hans Bestræbelser mislykket. En ny Kamp var han ikke Manden for at optage.

Paa begge Sider tilspidsedes nu Modsætningerne. Til højre syntes Situationen at kalde paa Estrup, baade fordi Venstre havde vist sig uforsonligt overfor Fonnesbech, og fordi de Nationalliberale trængtes tilbage i den offentlige Mening af de nye radikale Strømninger inden for Venstre, som Georg Brandes' Optræden havde foranlediget, og som i første Linie vendte sig mod dem. Venstres store journalistiske Begavelse Viggo Hørup (1841—1902), en ung juridisk Kandidat, begyndte 1873 at skrive i „Morgenbladet" og sigtede fra Begyndelsen af i sin Politik mod en Forening af Venstre i Land og By med det Maal at naa Magten. Uden selv egentlig at tilhøre det saakaldte „litterære Venstre" samarbejdede han med dets Mænd og rettede foreløbig sit Angreb væsentlig mod de Nationalliberale, hvis Stilling i Kultur og Embedsetater han vilde erobre for Venstre.

Hans Maal var dobbelt. Han vilde forhindre, at Bondestanden gennem Grundtvigianismen førtes ind i en lignende idealistisk Verdensfjernhed, som den, der havde præget Nationalliberalismen, og han vilde gøre det af med denne Aandsform for at bane Vej for den danske Bonde i Politik og Aandsliv. Med Pen og i Tale stræbte han derfor efter at give Venstre Selvtillid og samtidigt efter at undergrave de Nationalliberales Tro paa den akademiske Idéverdens Overlegenhed og paa deres Klasses naturlige Herskerstilling. Hørup har senere selv forklaret sine Kampmaal: „Dannelsen maatte splittes og vindes. Vi havde Krig mere med en Kultur end med et Parti." Og om det Venstre, han vilde føre frem, skrev han: „Det var en lavere Race, der skulde op mod en højere, en Uafhængighedskrig hvor Fordringen om Ligeberettigelse stredes med Følelsen af Mangel paa Jævnbyrdighed."

De Nationalliberale, der havde præget Politikken siden 1866, kom med Hørup og Estrup ud for bitre Modstandere til to Sider: Arbejderne var Socialismen allerede ved at tage fra dem. De var nu i Defensiven overfor de Radikales Indhug i de akademiske Rækker og kunde ikke længere føre an, som de endnu havde evnet i Aartiet efter deres tabte Krig.

III. Ministeriet Estrup 1875—94.

1. Aarene før det første Provisorium 1875—77.

Ministerkrisen varede forholdsvis længe, fordi Kongen syntes at vige tilbage for det, der laa nærmest, et Ministerium Estrup. Først da Holstein og Frijs havde sagt nej, kom Kaldelsen til Estrup, og han tog imod den. Han har ment, der nu var Mulighed for at danne et Kampministerium væsentlig ud fra Landstingets Godsejerkredse, efter at de nationalliberale Førere havde slidt sig op. Han overtog selv Finansministeriet, Moltke-Bregentved blev Udenrigsminister (afløstes ved sin Død kort efter af Rosenørn-Lehn), Haffner Krigs- og Marineminister, den jyske Godsejer Kammerherre Skeel Indenrigsminister, den kloge Politiker Fischer Kultusminister, og Professor i Retsvidenskab J. M. V. Nellemann Justitsminister. Da Rosenørn-Lehn døde 1892, blev Lensbaron Reedtz-Thott til Gaunø hans Efterfølger som Udenrigsminister, Fischer efterfulgtes i Kultusministeriet af Jacob Scavenius, som sad fra 1880 til han 1891 afløstes af Professor Goos. 1885 blev den jyske Godsejer H. P. Ingerslev Indenrigsminister. Da han i 1894 overtog det nyoprettede Ministerium for offentlige Arbejder, udnævntes Departementschef Hørring til Indenrigsminister. Fra 1879 var Ravn Marineminister og fra 1884 J. J. Bahnson Krigsminister.

Den sidste var den eneste, der med nogen Ret kunde siges at staa de Nationalliberale nær, men denne Omstændighed fik ikke videre Betydning for Ministeriets Politik. Nellemann var det skarpeste juridiske Hoved blandt Ministrene, og det blev ham, der formulerede Ministeriets statsretslige Dokumenter og optraadte som dets juridiske Samvittighed.

Ministeriet Estrup var næppe dannet direkte med Kampen som Maal. Estrup var først og fremmest en Arbejdets Mand, og han vilde skabe fri Bane for adskilligt indre Arbejde saavel som for en Ordning af Forsvarsvæsenet. Men han stod stejlt paa Tingenes Ligeberettigelse. Det var ham om at gøre at slaa Venstres parlamentariske Krav ned, og han besad i sin urokkelige Villie Forudsætningerne for at føre en langvarig Kamp.

Han var ikke Jurist og ofrede ikke megen Tid paa Forfatningsteori, men der var begyndt at vokse Jurister frem, som smedede ham Vaaben. Den højt begavede Henning Matzen (1840—1910), der 1870 var blevet juridisk Professor, havde i 1873 skrevet en Række Artikler om provisoriske Finanslove; Nellemann og den danske Retsvidenskabs Førstemand efter Ørsted C. Goos var endnu hans Modstandere, men skulde siden slutte sig til ham. Den Krieger'ske Opfattelse af Parlamentarismen som skadelig og forfatningsstridig var ved at blive underbygget af en ung konservativ Jura i Panser og Plade.

Venstre modtog Ministeriet Estrup som en Udfordring, men ventede ikke, at det skulde blive langvarigt („En Jagtrubber" skrev Hørup). Inden for Partiet var der iøvrigt bitter Strid mellem de 30, der havde stemt for Forliget med Fonnesbech, og de 22, der havde stemt imod — en Episode af den stadig standende Kamp mellem moderate og mindre moderate. Estrups Taktik smedede dog snart Partiet sammen. I forskellige Smaating viste han Folketinget sin Ringeagt, og de Militærforslag, Regeringen forelagde, var ikke egnede til at vinde Venstre. Der skulde bevilges ialt 71 Mill. Kr. til ekstraordinære Forsvarsforanstaltninger især ved Søbefæstningen, og Venstres Krav om Dækning gennem nye Skatter var ikke efterkommet. I Landstinget kritiserede baade Andræ og Ploug Fæstningen. Det lykkedes ikke at opnaa Enighed mellem Tingene, og det endte med, at Forslaget som Helhed forkastedes i Folketinget.

Folketinget blev derefter opløst, og Valgagitationen drejede sig navnlig om Forsvarsspørgsmaalet. Venstre var paa dette Punkt ikke enigt saa lidt som iøvrigt Højre. Bojsen og Berg troede paa det levende Værn, medens Bjørnbak og efterhaanden Hørup var „Antimilitarister". Københavns Befæstning til Landsiden støttedes mere og mere af Hæren, medens Marinen var imod den, og Venstre stod her sammen som Modstander.

Valget i April 1876 gav Venstre en Vinding paa 15 Mandater, hvorefter det forenede Venstre havde 71 Medlemmer. Bjørnbakkerne talte 3, de Nationalliberale fik 19. Mellempartiet

formindskedes. Socialisterne havde opstillet Kandidater deriblandt Pio i tre københavnske Kredse. Hørup, som kort før var kommet ind ved Suppleringsvalg, genvalgtes.

I en Samling straks efter Valget fortsattes Forhandlingen om Forsvaret, uden at Parterne nærmede sig hinanden. Estrup vilde ikke give efter for det Krav om Indkomst- og Formueskat, som Venstre gjorde til Betingelse for at bevilge 30 Mill., og Debatten endte med, at Flertallet i en Dagsorden erklærede Ministeriet for uskikket til at løse vigtige Spørgsmaal.

Den tilspidsede Situation førte til en tættere Samling af de konservative Partier: Godsejere, Nationalliberale og Medlemmer af Mellempartiet, til et forenet Højre med det Maal at opretholde den ved Grundloven fastsatte Magtfordeling og skabe et kraftigt Forsvar.

Mere end i det saglige Forsvarsspørgsmaal laa Modsætningerne i det politiske, Folketingets og Ministeriets Kampe om Førerskabet, og i den følgende Samling kom det til et voldsomt Sammenstød. Forsvarslovene standsedes paa ny i Folketinget, men afgørende blev nogle i sig selv mindre væsentlige Punkter paa Finansloven. Folketinget forlangte, at de saakaldte „Stiftsmidler", et Fond skabt ved at beskære de højeste Præstelønninger til Fordel for de laveste, skulde optages paa Finansloven, ligesom det ikke vilde bevilge saa meget, som Ministeriet krævede, til Kronborg Amtstue. I sig selv af ringe Betydning blev disse Stridsspørgsmaal Udtryk for Ministeriets og Folketingets gensidige Villie til at præge Finansloven, for Venstre desuden et Middel til at tvinge Regeringen bort. Med Henblik paa disse Stridsspørgsmaal lod Venstre Ministeriet vide, at en Forstaaelse ikke kunde naas under denne Regering. 31. Marts vedtog saa de to Ting Finansloven i forskellig Affattelse. Regeringen bestemte sig derefter til at sende Rigsdagen hjem straks og udstede en provisorisk Finanslov. Allerede forinden denne udstedtes, udsendte Venstre en Erklæring med Protest mod, hvad man betegnede som Lovbrud.

Ministeriet havde valgt Krigen. 12. April 1877 udstedtes

den provisoriske Finanslov, der bemyndigede Regeringen til at afholde nødvendige løbende Udgifter, forsaavidt de var vedtaget af begge Ting ved sidste Afstemning, og opkræve gældende Skatter og Afgifter. I den Begrundelse, der ledsagede Loven, og som var udarbejdet af Nellemann, hævdedes det, at Kravet om Ministeriets Afgang stred mod Forfatningens Ord om Kongens Ret til frit at vælge sine Ministre og om Landstingets Ligeberettigelse, og at Grundlovens § 25 hjemlede Udstedelsen af en provisorisk Finanslov, hvis ikke Forfatningen skulde sprænges. Endelig fastsloges det, at Kongen, om han vilde, ikke havde behøvet at indskrænke Loven til at omfatte de af begge Ting godkendte Udgifter.

Den provisoriske Finanslov vakte uhyre Vrede hos Befolkningens Flertal, og ogsaa blandt de nationalliberale var mange betænkelige. Venstres Bestyrelse betegnede i et Manifest det skete som Grundlovsbrud, hvad der foranledigede Estrup til et Sagsanlæg, der senere mundede ud i Bøder for de anklagede. Venstres Standpunkt var det, at Grundlovens § 49 („Forinden Finansloven er vedtagen, maa Skatterne ej opkræves") forbød Benyttelsen af § 25 til Udstedelse af provisoriske Finanslove, og man citerede ikke uden Virkning nationalliberale Udtalelser fra Grundlovens Tilblivelsestid og Ørsteds Provisorium, der støttede denne Opfattelse. Indenfor Højre samlede sig tættere og tættere en Stab af yngre Politikere og Vælgere om Estrup som den stærke Mand.

I Sommerens Løb faldt der Dom i to Rigsretsager, som Folketinget havde anlagt mod Ministrene Krieger, Holstein og Fonnesbech for Salg af Marmorkirken og dens Omgivelser til Tietgen og mod Hall og Worsaae for Overskridelse af Bevillingen til det kgl. Teaters nye Bygning. Hørup var Anklager og indlagde sig Berømmelse ved sit skarpe Aktorat, men Sagen tabtes for Venstre.

En for Venstre pinlig Tildragelse var J. A. Hansens økonomiske Sammenbrud. Det viste sig i Maj 1877, at han havde et Underskud i sine to Assuranceselskaber paa 200.000 Kr.,

og under Undersøgelsen døde han. Nogen stor politisk Betydning havde han ikke mere, men hans Skæbne virkede ikke til indenfor Regeringspartiet at øge Respekten for Venstres Ledere.

2. Fra Forliget til Visnepolitikken. (1877—81).

Provisoriet førte ikke til den Kamp paa Kniven, som man kunde have ventet, og Grunden hertil var væsentlig Splittelse i Venstre. Som der havde været Uenighed om Taktikken i 1873 og 1875, var der nu igen en mere moderat og en mere radikal Fløj, og de følgende Aar prægedes stærkt af denne indre Spaltning i Venstre. Ved Samlingens Begyndelse Oktober 1877 forelagde Estrup et Finanslovsforslag for 1878—79 og et for 1877—78, hvori den provisoriske Finanslov var optaget som en Anmærkning. Inden for Venstre ønskede Flertallet en fredelig Udgang og mente, at man gennem Forhandling kunde tvinge Estrup bort. Berg vilde derimod forkaste Finanslovsforslaget med den provisoriske Anmærkning. Resultatet blev en Art Kompromis, idet Folketinget 7. November forkastede den provisoriske Finanslov. Da man herefter var ganske uden Finanslovshjemmel, erklærede Højre sig villigt til at vedtage en midlertidig Finanslov. Efter lange Forhandlinger enedes da de moderate Elementer i Venstre, Holstein-Ledreborg, Bojsen, Høgsbro og Thomas Nielsen, som først blandt Partiets Ledere havde betonet Socialreformen som Lovgivningens vigtigste Opgave, med Landstinget om at gaa ind herpaa, og den midlertidige Finanslov vedtoges 8. November. Stærke Kræfter i begge Partier havde været medvirkende til dette Resultat, og mange havde ventet sig en Del deraf. Der førtes Udentingsforhandlinger om et Samlingsministerium, men Estrup viste ingen Tilbøjelighed til at gaa. Det tydeligste Resultat af Forliget blev Venstres Splittelse. Modsætningen mellem Berg og Hørup paa den ene Side, Bojsen, Holstein og Høgsbro paa den anden Side blev stadig skarpere. Berg blev sat ud af Partibestyrelsen, og Holstein blev hans Afløser som Finansudvalgets Ordfører. I Foraaret 1878 sluttede den moderate Fløj Forlig med Rege-

ringen om Finansloven 1878—79, og dette gav det endelige Stød til Partiets Sprængning. Berg og Hørup traadte ud og dannede en Gruppe paa efterhaanden 30 Mand, medens et Flertal paa ca. 40 blev i det oprindelige Parti. Det forenede Venstre var hermed sprængt. Motivet var væsentlig Uenighed om Taktik — først senere skulde andre dybtgaaende Modsætninger gøre sig gældende. Holstein krævede af Berg Svar paa, hvilke Midler han vilde anvise til at fjerne Ministeriet, og herpaa blev Berg i Virkeligheden Svar skyldig. Paa den anden Side var de Moderate dybt skuffede over, at Forhandlingstaktikken ikke havde rokket Estrups Stilling til Trods for den absolutte Uvillie mod ham, der sporedes ogsaa i nationalliberale Kredse.

Estrup stod i dette Øjeblik stærkt, og Sommeren 1878 prægedes Landet over af et heftigt Opgør mellem Venstres Grupper. Rent personlige Modsætninger gjorde sig i Agitationen gældende paa utiltalende Maade. Forholdet var det, at Partiets Deling endnu væsentlig laa i Rigsdagen alene, medens Vælgerne ikke havde spaltet sig saa tydeligt. Men i Tinget var Venstres Flertal lammet.

Estrup søgte at udnytte Splittelsen og drev Politik snart med de Moderate, snart med Berg. Samlingen 1878—79 prægedes navnlig af det vestindiske Spørgsmaal, idet Regeringen vilde hjælpe de af økonomiske Nødstilstande og Negeropstand hærgede Øer med et stort Laan. De Moderate havde efter deres Skuffelse fra Forliget anslaaet en skarpere Tone, og Estrups Forsøg paa at enes med Berg om Vestindien mislykkedes. Da Folketinget forkastede hans Forslag, opløste han det.

Venstre gik splittet til Valg; Hørup erklærede: hellere en Estrupper valgt end en Moderat. Resultatet blev et Nederlag for de Moderate. Højre vandt frem fra 26 til 35 Mandater, det radikale Venstre fik 35, de Moderate 32. I alt havde Venstre tabt 9 Pladser. Indenfor Venstre havde de Radikale staaet sig bedst. Under Valgkampagnen havde Hørup første Gang benyttet Slagordet: Ingen over og ingen ved Siden af Folketinget.

Estrups Stilling var nu mere urokket end før. Ved at manøvrere mellem Venstregrupperne lykkedes det ham at gennemføre langt flere Reformlove, end det i mange Aar havde været muligt. (Husmandskreditforeninger, Sparekasseloven og Statens Køb af de sjællandske Baner, alt i 1880). Især samarbejdede han med Berg, Hørup og deres Gruppe, indtil der ganske uventet i Juli 1880 naaedes et Forlig mellem Regeringen og Bojsens Tilhængere om en Hærlov, hvorved Hærens Kraft styrkedes, men Tjenestetiden nedsattes. Resultatet heraf blev, at Berg og Hørup opgav al Tanke om Forhandling med Estrup, mens Bojsen og hans Gruppe i Vælgernes Øjne kom til at staa som dem, der hver Gang det gjaldt, søgte Forlig med Højre. Ved saaledes at sætte Skel fik denne Episode, der i høj Grad skyldtes personlige og taktiske Modsætninger mellem de indbyrdes skinsyge Venstregrupper, sin største Betydning.

I August 1880 fandt et Ministerskifte Sted, idet Fischer som Kultusminister afløstes af Jacob Scavenius. Fischer havde vakt Uvillie i sit Parti ved at vise Sympati for Georg Brandes (hvem han vilde knytte til Universitetet) og hans Retning. Ejendommeligt nok rettedes der siden lignende Bebrejdelser mod Efterfølgeren, Jacob Scavenius, Estrups Fætter, en lidet kirkelig, meget aktiv Godsejer, hvis Indtræden i Ministeriet ikke styrkede eventuelle Forligsforsøg; han var meget ivrig Fæstningsmand og frygtede ikke Konflikt.

I Efteraaret 1880 fandt der et Suppleringsvalg til Folketinget Sted paa Langeland, som kom til at vække megen Opsigt. Bergs og Hørups Gruppe opstillede Georg Brandes' Broder, Dr. phil. Edvard Brandes (1847—1931), Medarbejder ved „Morgenbladet", og fik ham valgt. Han var Tilhænger af det under Broderens Vinger opvoksede „litterære Venstre" og erklærede sig for Ikke-Kristen og hyldende de almindelige europæiske Venstreanskuelser. Politisk var og blev han meget forhandlingsvillig. Han støttedes af Berg, medens de Moderate, især Friskolemanden Klaus Berntsen fra Fyn, beklagede hans Valg. Der begyndte at opstaa en ny Delingslinie i Venstre

mellem „danske" og „europæiske", „Europæerne" mere teoretisk underbyggede i deres Tro paa de fælles Frihedsideer, en Slags aandelige Arvtagere i en ny Generation efter de Nationalliberale, hvis Idéindhold ogsaa oprindeligt var født af Revolutionerne i 1789 og 1830, „Danskerne" af en hjemmegjort Realisme, aandeligt præget af Grundtvig og mere i Pagt med dansk Landbopolitiks Tradition. Nogen tydelig Skillelinie blev der dog aldrig her; en Mand som Hørup forenede baade Revolutionsideer og Bondepolitik, og Berg fulgte ofte taktisk „Europæerne". Stærkest var Modsætningen mellem de sidste og de egentlige Grundtvigianere, som Bojsen og Berntsen.

Spørgsmaalet om Brandes' Edsaflæggelse i Folketinget gav siden Anledning til vidtløftige Forhandlinger. Brandes underskrev den almindelige Edsformular med den Tilføjelse over for Formanden, at han ikke ønskede den „personlige Sandhed" i sine Ord undersøgt, og de Radikale søgte ved en Dagsorden at fastslaa, at enhver saadan Undersøgelse var uberettiget, da Rigsdagen var religionsløs.

I Samlingen 1880—81 stod de Moderate og Regeringen hinanden ret nær — en Fortsættelse af Situationen fra Militærforliget. Især vedtoges 1881 en ny militær Straffelov, som angrebes voldsomt af de Radikale, fordi den bibeholdt Arrest i Bøjen. Den afskaffede dog de barbariske Straffe fra de hvervede Hæres Tid, som Tamp, Rotting og Krumslutning. Men da der opstod Strid om en Del Bevillinger paa Finansloven, bl. a. til militære Foranstaltninger, mente Estrup Øjeblikket gunstigt til at tage et Valg; han opløste Folketinget med den Motivering, at det „har vist sig at mangle Evne eller Villie til at tilendebringe endog kun en mindre Del af de Rigsdagen forelagte vigtige Sager". Valget, den 24. Maj 1881, gav Venstre en lille Fremgang, og Højre en Nedgang fra 35 til 32; de Radikale talte 29, de Moderate 22, hvortil kom 18 Venstremænd uden for Grupperne.

Da Rigsdagen heller ikke efter Valget kunde enes om en Finanslov, opløste Estrup paa ny Folketinget. Valget, 26. Juli, bragte Højre en Nedgang fra 32 til 26, de Radikale talte 31,

de Moderate 24, Venstreløsgængerne 20. De to Opløsninger havde nærmet Venstregrupperne til hinanden. De fattige Resultater af Forhandlingen virkede til at øge Kampvillien hos Venstre, mens Regeringen i den opblussende Forsvarsbevægelse fik en værdifuld Støtte i Agitationen. Det trak saaledes nu op til en bitter Kamp.

3. Mod det nye Provisorium. (1881—85).

Mange Strømme mødtes til at skabe øget Bølgegang. Til de nævnte, Forsvarssagen og Venstres større Enighed, kom Momenter af økonomisk Art, Andelsbevægelsens Vækst blandt Bønderne, der gjorde dem mindre afhængige af Højre i By og paa Land, den faglig-politiske Socialismes nye Vækst og endelig den litterære Radikalismes Udbredelse i akademiske Kredse.

Hvad Forsvarssagen angik, mødtes to Strømninger, dels en fra Officerskredse, især „Krigsvidenskabeligt Selskab", udgaaende Agitation for en Befæstning af København, dels en af de truende Forhold i Europa fremmet national Bevægelse i Folket. I Officerernes Agitation var Krigsministeriets Direktør, Oberst Bahnson, Midtpunktet. Ude i Landet støttedes Bevægelsen af Bladet „Vort Forsvar", der oprettedes 1881 under Ledelse af en Søn af Hall. Først i 1880'erne indgaves en Række Forsvarsadresser til Kongen med Opfordring til at skabe et sikkert Forsvarsvæsen. Den største samlede 106.000 Underskrifter. Nationale og religiøse Følelser smeltede sammen i denne Bevægelse, der fik en ikke ringe Magt i Landet og dannede den idéprægede Baggrund for Højres Kamp.

Til modsat Side samledes nye Hære om de fra Georg Brandes stammende Idealer. Selv forlod han Landet 1877, da Regeringen nægtede ham Ansættelse ved Universitetet. Men hans Tanker havde fænget i betydelige Dele af den akademiske Ungdom, og det var som en Alliance mellem dem og Venstre, da Berg, Hørup og Edv. Brandes 1880 i Fællesskab overtog „Morgenbladet", hvis Redaktør Hørup kort efter blev i N. J. Larsens Sted. Dette understregedes yderligere, da Edv.

Brandes samme Aar valgtes paa Langeland med Bergs Støtte. Da 1881 „Dagbladet" ved Dødsfald mistede sin evnerige Leder Vilh. Topsøe, der 1872 var fulgt efter Bille, og Carl Ploug forlod „Fædrelandet", var de radikale Journalister fremtidig forrest i den københavnske Presse. Samme Aar gik Hall paa Grund af Sygdom ud af Rigsdagen, og 1882 standsede „Fædrelandet". Den gamle Nationalliberalisme havde mistet sit Førerskab i Aandslivet og var politisk ved at gaa op i Højre. Et Udtryk herfor var det, da Nationalliberalismens gamle Højborg, Studenterforeningen, der 1877 havde nægtet de første to kvindelige Studenter Adgang, 1882 sprængtes og der dannedes et radikalt Studentersamfund med Filologen Dr. V. Pingel som første Formand. 1883 vendte Georg Brandes tilbage til Landet, efter at Meningsfæller havde sikret ham en aarlig Indtægt.

Den radikale Fløj indenfor Akademikerne søgte tidlig Tilslutning til Arbejderbevægelsen, og Studentersamfundet oprettede Retshjælp for ubemidlede og Arbejderundervisning. Opløsningen af „Internationale" 1873 havde svækket Socialisterne politisk i Øjeblikket, men snarest virket til Fremme for Fagforeningstanken. Da Førerne blev benaadede 1875, vandt de hurtigt igen Indflydelse, og Bevægelsen havde et Par Opgangsaar (Program af 1876). Imidlertid gjorde Pios fantastiske og despotiske Personlighed sig uheldig gældende, og da han og Geleff truedes af nye Fængselsstraffe, lod de sig 1877 af Politiet hjælpe til at udvandre til Amerika, hvor de vilde anlægge en Koloni. Denne Begivenhed gav en Tid Arbejderbevægelsen et Knæk, som de daarlige Konjunkturer og stor Arbejdsløshed øgede, og Fagforeningerne sygnede hen. En ny Rejsning begyndte omkring 1880. Partiets politiske Organisation samledes 1878 i „Socialdemokratisk Forbund", 1879 fik man en Borg i Forsamlingsbygningen i Rømersgade, og et nyt Kuld af Førere traadte frem i Fagforeningerne, i Agitationen og i Pressen: C. Hørdum, C. C. Andersen, P. Knudsen, P. Holm og E. Wiinblad. 1881 blev sidstnævnte „Social-Demokraten"s Redaktør (indtil 1911). Partiet deltog med større og

større Held i Valgene, og det begyndte at indgive Petitioner til Rigsdagen med Krav om sociale Reformer. Hos Venstre som Helhed var Interessen for Arbejderbevægelsen ringe, men for københavnske Kredse var Grunden lagt til en Alliance.

Indenfor Regeringspartiet var Sammenholdet ikke uden Rifter. Det var i Virkeligheden først Forsvarssagen, der svejsede Højre fast sammen om Estrup. Om forskellige Spaltninger indenfor Partiet vil senere blive talt; en enkelt Særbevægelse og fastere Form, Børsoppositionen i Hovedstaden. Indenfor den store Bankmand og Reder C. F. Tietgens Kreds mente man, at Regeringen burde interessere sig for Støtte til Erhvervene, Handel og Industri, og man saa med Rette en Hindring herfor i den storpolitiske Kamp. Paa et Møde i 1880, der var sammenkaldt af Tietgen og Nationalbankdirektør Moritz Levy, nedsattes det saakaldte Børsudvalg, og dette rettede i 1881 Krav til Ministeriet om Ændring af Skatter, Toldnedsættelser og Oprettelse af et Handelskammer, med hvilket Regeringen skulde drøfte Erhvervsspørgsmaal. Disse Fordringer, der gentoges i en Børsadresse, blev afvist af Estrup, og der var i Aarene 1881—82 en ikke ringe Bitterhed mod denne i københavnske Forretningskredse. En af Venstres senere Førere, Grosserer Christopher Hage (1849—1930), som den Gang stod Højre nærmest, optraadte som Enhedsmærke for denne Børsopposition og valgtes til Folketinget i 7. Kreds 1881. Da Ploug samme Aar opgav „Fædrelandet", gik det over til Mænd af Børsoppositionen, som dog 1882 maatte opgive at holde det gaaende. Ved Landstingsvalget samme Aar søgte Børsoppositionen en Tilslutning til den hos flere Nationalliberale herskende Uvillie mod Estrup, men uden større Resultat, og Bevægelsen døde i det hele snart hen. Enkelte af dens Mænd gik til Venstre, de fleste blev i Højre.

I disse Aar organiserede Partierne sig i Hovedstaden. Oppositionen dannede i 1883 „Københavns liberale Vælgerforening", der i 1890—1892, da Venstre paa Rigsdagen deltes, blev Udtryk for det Hørup'ske, Socialdemokraterne mere og mere nærstaaende Venstre. Allerede 1881 havde Højre stiftet „Højres

Arbejder- og Vælgerforening i København". Højres Presse havde nu helt mistet sin nationalliberale Tone og kæmpede nu ganske i Estrups Aand. Førende var „Berlingske Tidende", „Dagbladet", „Dagens Nyheder" fra 1868 og „Nationaltidende" fra 1876. Endnu var Højre langt det stærkeste Parti i København og besatte alle Hovedstadens Pladser i begge Ting, men det varede ikke længe, før dette Forhold ændredes. Fra 1883 begyndte Højre ogsaa ud over Landet at skabe en fasttømret Organisation, i hvilken Professor Henning Matzen var Sjælen. (Om Højres Program, se Tillæg, Side 451).

Alle Tegn pegede paa skærpet Kamp. Regeringen havde vist, at den ikke agtede at vige, og Venstre søgte efter nye Midler til at tvinge den. Chr. Berg skabte Visnepolitikken. Alting skulde visne i Hænderne paa det Ministerium, som trodsede den almindelige Valgret, Partiet skulde nægte at forhandle om de Lovforslag, der kom fra Ministeriet. Adskillige af de moderate var imod denne Taktik, men det blev alligevel den, som blev Hovedkampmidlet i det kommende Femaar, og den benyttedes af begge Venstregrupper, der i denne Periode nærmede sig hinanden. Samlingen 1881—82 prægedes af den nye Politik, idet Venstre standsede alle Regeringsforslag. Ministeriet havde iøvrigt ogsaa Besvær med sine egne Partifæller; under Behandlingen af et Forslag om Ændringer i Toldloven talte baade Christopher Hage, Krieger og andre Højremænd imod den fortsatte Beskyttelsespolitik, og da Regeringen forelagde sin Forsvarsplan i Landstinget, var der i Højre f. Eks. hos Andræ og Ploug, kraftig Modstand mod Københavns Befæstning.

Ogsaa under Finanslovsforhandlingerne afsløredes Brydningerne inden for Højre. I Landstinget stødte Krieger voldsomt sammen med Henning Matzen, et af Højres bedste Hoveder, som 1879 var kommet ind i Tinget, en Agitator af folkeligt Tilsnit og en paa sindrige Fortolkninger frugtbar Hjerne. Mod Kriegers af gammel parlamentarisk Forhandlingsskik prægede Udtalelse om, at det var Regeringens Pligt at skaffe en Finanslov, satte Matzen den Opfattelse, at Ministeriet ingen Pligt havde til at skaffe en Finanslov til Veje, men kun

til at fylde det tomme Rum, der opstod, hvis Rigsdagen ikke kunde enes. Det gamle og det nye Højre stødte sammen her, og den almindelige Mening hos de yngre Konservative var, at det nye havde sejret. Alligevel kom det i Fællesudvalget til Forlig imellem Tingene, uden at Estrup ønskede det („Maj-Forliget"). De Nationalliberale havde endnu en Gang hævdet deres Stilling, men det blev den sidste.

Omtrent samtidig (1882) traadte Monrad atter ind i Politik, idet han valgtes til Folketinget i Middelfart som Balthasar Christensens Efterfølger. Den 70-aarige Mand havde store Planer om at standse Forfatningskampen, der truede hans Grundlovsværk. Han talte imod baade Visnepolitik og provisoriske Love og manede til at skabe en „Fædrelandets Vaabenhvile". Selv søgte han i Samlingen 1882—83 at bidrage til Lovgivningsarbejdet ved en Række socialøkonomiske Reformforslag. Han fik imidlertid ingen Betydning i Rigsdagen ud over den Respekt, der stod af hans Person. De Radikale var stærkest inden for Venstre, og de var bestemt paa at fortsætte Visnepolitikken. Man var villig til at forhandle om Monrads Forslag, men Ministeriet vilde kun tage Del i Forhandlingerne, hvis ogsaa dets egne Forslag blev Genstand for en Realitetsforhandling, og hertil var Venstre, som sagt, ikke villigt. Man begravede Regeringsforslagene i Udvalg, og Landstinget standsede da det første af Monrads Forslag ved en Dagsorden, hvorefter de andre blev holdt tilbage i Folketinget.

I Landstinget vedtoges i denne Samling Regeringens Forsvarsforslag, der var beregnet paa en Udgift paa 72 Mill. Kr. i ti Aar. De Nationalliberale stemte ikke (som Krieger) eller tog Forbehold (som Ploug). Da Forslaget kom til Behandling i Folketinget, opkastede Christopher Hage Spørgsmaalet „Hvad kan det hjælpe?" og erklærede, at Forslaget var unyttigt uden Alliancer udadtil. Flertallet vedtog en Dagsorden, der udtalte sig mod Københavns Befæstning og krævede en ny Regering, før Forsvarsspørgsmaalet kunde løses. Under Debatten herom fremsatte Hørup det siden ofte citerede Spørgsmaal: Hvad kan det nytte?

Finansloven vedtoges, men iøvrigt syntes Modsætningen mellem Partierne mere uløselig end nogen Sinde; de Radikale førte an i Folketinget, Matzen i Landstinget. Forsvarssagen blev mere og mere det skarpe Sværd, der skilte. I Sommeren 1883 førtes der en voldsom Agitation fra begge Parters Side Landet over, og et Par Steder, i Hillerød og især i Jyderup, kom det til Sammenstød mellem Deltagerne og Politiet. Berg, Bojsen, Holstein og Hørup var Venstres førende Talere. For Højre drog Matzen og Lars Dinesen om Lande. Et Udslag af Regeringens Uvillie mod Oppositionen var Dr. Pingels Afskedigelse som Overlærer ved Metropolitanskolen.

Ved Begyndelsen af Samlingen 1883—84 erstattedes Krabbe af Berg som Formand i Folketinget. Alle foreliggende Regeringsforslag henvistes til et saakaldt Begravelsesudvalg.

Imidlertid begyndte en ny Spaltning mellem Venstres Grupper. Det taktiske Samarbejde mellem Moderate og Radikale kunde ikke dække over de aandelige Modsætninger, der bestod mellem Grundtvigianerne og det københavnske, litterære Venstre. Hundredaarsfesten for Grundtvigs Fødsel September 1883 gav Anledning til en Artikel i „Morgenbladet" af Edv. Brandes, som vakte Misstemning hos Bergs Tilhængere. Personlig var Berg tilbøjelig til at lade den politiske Samvirken være det afgørende, men han dreves frem af sit Parti, og i December 1883 overtog han og hans Gruppe „Morgenbladet", medens Hørup og Brandes udtraadte. Foreløbig gav Splittelsen sig ikke Udslag paa Rigsdagen, men meget tydede paa, at Berg og Bojsen nærmede sig hinanden.

Valget til Folketinget 25. Juni 1884 foregik, uden at endnu Splittelsen i Venstre havde faaet politisk Udtryk. Valgdeltagelsen naaede 59 %, og Venstre vandt en stor Sejr. Højre svandt ind til 19 mod 46 radikale og 23 moderate Venstremænd samt 8 Liberale, hvoriblandt Monrad, C. Hage, Pædagogen og Studentersamfundsmanden Herman Trier, 4 Venstreløsgængere og 2 Socialdemokrater Peter Holm og C. Hørdum. De to sidste var valgt i Hovedstaden, hvor de Liberale og Socialisterne var gaaet samlet til Valg og havde faaet fire Mand valgt for-

uden C. Hage, der nu stod Venstre nærmest, mens Højre mistede Halvdelen af sine Mandater. Særlig haard havde Valgkampen været i 5. Kreds, hvor P. Holm valgtes mod Professor Goos. Hermed var der slaaet Breche i Højres faste Borg. Pingel erobrede Aarhus, ligesom baade Randers og Aalborg stemte mod Estrup.

Valgresultatet var i det hele af en saadan Karakter, at der var Grund til at spørge, om Ministeriet kunde fortsætte. Stærkt virkede det ogsaa, at der samtidig dannedes et Venstreministerium i Norge under Stortingets mangeaarige Leder Johan Sverdrup. Baade inden for Højre og i Ministeriet drøftedes Mulighederne for et andet konservativt Ministerium, bl. a. med Henblik paa Forsvarssagen, men Resultatet blev, at Estrup paa Tilskyndelse af Scavenius blev siddende og ved i September at gøre Oberst Bahnson til Krigsminister knyttede sin Politik fast til Fæstningspartiet.

3. Oktober brændte Kristiansborg Slot, og Rigsdagen fik Lokaler i en Kaserne i Fredericiagade (nu Sæde for Østre Landsret), hvor den samledes indtil 1918.

Det sejrrige Valg fulgtes ikke af nogen enig Venstrepolitik. Dels før, dels efter Samlingens Begyndelse besegledes Partiets Splittelse. Hørup og E. Brandes begyndte 24. September 1884 Udgivelsen af „Politiken", der snart ved Hørups glimrende Pen og ved en Fornyelse af dansk Journalistik ganske tog Luven fra „Morgenbladet". Rigsdagspartiet deltes i November 1884 i to Grupper, det danske Venstre paa ca. 50 Medlemmer, dannet af de Moderate og Bergs Tilhængere, og det saakaldte europæiske, Hørups Tilhængere, 25-30 Mand. En vis Samvirken gennem Delegerede bestod dog stadig. I Aandslivet skabtes ogsaa samtidig en „dansk" Bevægelse, idet Gjellerup og Drachmann vendte sig mod den „europæiske" Brandesianisme. Det var i det hele mere de kulturelle Modsætninger end de taktiske, der havde fremkaldt Bruddet mellem Grupperne. „Politiken" repræsenterede den københavnske Radikalisme i Tilknytning til Socialisterne; om Berg og Bojsen samledes Størstedelen af Landvenstre. Mellem den storliniede

Berg og den saglige Bojsen var der dog i Virkeligheden megen Temperamentsforskel, selv om de var enige i Livssyn og i Militærspørgsmaalet.

I Samlingen 1884—85 erstattede Venstre Begravelsesudvalget med Ørkesløshedsdagsordenen, idet Tinget standsede Regeringens Forslag ved Dagsordenen, der betegnede Forhandlingen med Ministeriet Estrup som ørkesløs. Kun meget faa Lovforslag blev gennemført, og paa Finansloven strøg Venstre ligesom de sidste Aar en Række Bevillinger, især militære, og gjorde den til „en barberet Pudel". Inden for Højre vakte denne Taktik megen Vrede. Man vilde nu ikke længere give efter, men sætte haardt imod haardt. Striden tilspidsedes paa ny i Kampen om en Finanslov. Man forhandlede derom i Fællesudvalg, og Forhandlingen trak ud til de sidste Dage i Finansaaret. Landstinget vilde ikke akceptere Folketingets Nedsættelse af Bevillingerne til Militærvæsenet, og det var umuligt at naa til Enighed. Under Højtryk af dramatisk Spænding løb Finansaaret ud, uden at hverken en ordinær eller midlertidig Finanslov var vedtaget, og man var nu klar over, at der vilde komme et nyt Provisorium. Rigsdagen hjemsendtes, og 1. April 1885 udsendtes den provisoriske Finanslov, der bemyndigede Regeringen til at opkræve bestaaende Skatter og Afgifter samt foreløbig afholde de til Statsstyrelsens forsvarlige Førelse nødvendige Udgifter, deriblandt dem, der var vedtagne af begge Ting ved Finanslovforslagets sidste Behandling, dog saaledes, at de Hovedsummer der var opført paa Regeringens Finanslovforslag for 1885—86, ikke overskredes.

4. Forfatningskampens Kulmination. (1885—86).

Der var den væsentlige Forskel paa den provisoriske Finanslov af 1877 og den af 1885, at Ministeriet nu ikke var begrænset til at afholde de Udgifter, der var vedtaget af begge Ting. Som det hed i Ministeriets Indstilling til Kongen, regnede det nu ikke med anden legal Begrænsning af Udgifterne end Hensynet til Statens Tarv. Det blev derved muligt at benytte

de i de forløbne bevillingsfattige Aar opsparede Summer til Forsvaret. Reservebeholdning og Kassebeholdning beløb sig tilsammen til 76 Mill. Kr.

Regeringen var forberedt paa Uroligheder, og der blev ogsaa fra enkelte Oppositionsføreres Side brugt mange truende Ord om Revolutionen. I det hele var Venstres Ledelse dog ikke stemt herfor, men anbefalede en Art passiv Modstand. Ikke faa Steder nægtede Gaardmændene at betale Skat, men nogen samlet og virksom Bevægelse kom ikke i Stand. Der dannedes Riffelforeninger til Kamp mod ydre og indre Fjender, og der kom Fart i Dannelsen af Brugsforeninger og Andelsmejerier, som frigjorde Bønderne økonomisk for Byernes Handlende og for Godsejerne.

Regeringen optraadte med Fasthed, og det maatte anses for tvivlsomt, om en væbnet Revolution kunde føre til Maalet. Ogsaa Tanken paa Tyskland og Rusland har gjort sig gældende. Kongen, der fra Begyndelsen ikke var Estrup absolut venligsindet, støttede ham nu ubetinget.

Ministeriet traf virksomme Foranstaltninger mod enhver Forstyrrelse af den offentlige Ro. Ved en provisorisk Lov forbødes Indførelse samt Anskaffelse og Uddeling af Vaaben, hvorved man vilde ramme Riffelforeningerne. Lærerne fik ved „Mundkurvcirkulæret" et særligt Paalæg om ikke at tage Del i politisk Agitation. Højskoler, hvis Forstandere agiterede, mistede Statstilskudet. Der idømtes adskillige Straffe for Majestætsfornærmelser o. l. Særlig Opsigt vakte Bergs Domfældelse efter Holstebroaffæren. Ved et Møde i Holstebro i Juni 1885 nægtede Berg at tale, hvis ikke Politimesteren forlod Tribunen, og to Mænd fjernede ham da med Magt, hvorefter Kriminalretten dømte dem alle tre til et halvt Aars Fængsel. Højesteret stadfæstede senere Dommen, som fuldbyrdedes i første Halvdel af 1886.

Der havde været Tale om, at Venstre ikke vilde give Møde i Rigsdagen til Samlingen 1885—86, men det blev ikke til Virkelighed. Samlingen optoges for en stor Del af Drøftelsen af Provisoriet. Højre henviste Oppositionen til Rigsretten, men

Venstre ansaa det for givet, at dennes Flertal var højresindet. Dens Landstingsmedlemmer valgtes nemlig ved Flertalsvalg, som udelukkede Repræsentanter for Mindretallet. Estrup vilde ikke forelægge de provisoriske Love. Venstre forelagde og forkastede dem da, men Estrup erklærede det for intetsigende, da provisoriske Love kun kunde forelægges af Regeringen.

Derefter nægtede Folketinget Finanslovens Overgang til anden Behandling. Samme Dag forsøgte Typograf Julius Rasmussen ved et Revolverskud at dræbe Konsejlspræsidenten udenfor hans Bolig uden at saare ham. Dette gav Signalet til begejstrede Ovationer for Estrup fra Højres Side samt til Rigsdagens Hjemsendelse og Udstedelse af tre nye Provisorier, om et militært Gendarmeri, Udvidelse af Politiet og Tilføjelser til Straffeloven (Presseprovisoriet) med Forbud mod at ophidse Befolkningen til Had og Voldshandlinger og mod at udbrede falske Efterretninger for at gøre Regeringens Foranstaltninger forhadte eller foragtede. Der faldt herefter en Række Domme i politiske Sager.

I December forelagde Ministeriet de provisoriske Love i Landstinget, hvor det var Meningen, at de skulde blive, saa Folketinget ikke kunde forkaste dem. Venstre indbragte og forkastede imidlertid de tre nye Provisorier i Folketinget.

Mod Slutningen af Januar 1886 forelagde Estrup endelig den provisoriske Finanslov i Folketinget samtidig med Forslag til Finanslov for 1885—86; det af Folketinget forkastede Finanslovforslag for 1886—87 forelagde han i Landstinget. Folketinget forkastede den provisoriske Finanslov. Regeringen stod nu helt uden Hjemmel for Finansstyret, og der manglede nogle Dage i, at Rigsdagen havde været samlet to Maaneder og kunde hjemsendes, hvilket var Betingelsen for, at en ny provisorisk Finanslov kunde udstedes. Ved en kongelig Resolution bemyndigedes da Ministeriet til foreløbig „indtil videre at afholde de løbende Udgifter". Folketinget erklærede dette for et nyt Grundlovsbrud.

I Landstinget blev Finanslovforslaget for 1886—87 ikke behandlet til Ende; Venstre og med det Krieger hævdede, at

Forelæggelsen i dette Ting af et i Folketinget forkastet Finanslovforslag var grundlovsstridig.

8. Februar 1886 hjemsendtes Rigsdagen, og der udstedtes en ny provisorisk Finanslov for Resten af Finansaaret, hvortil senere kom en provisorisk Finanslov for 1886—87. Paa denne optoges ekstraordinære Militærbevillinger paa over 7 Mill. Kr. bl. a. til forberedende Arbejder ved Københavns Befæstning. Samtidig paabegyndtes for privat indsamlede Midler (Den frivillige Selvbeskatning, som i alt indbragte 1,4 Mill. Kr.) et Fort ved Garderhøj nær Jægersborg.

I Juli løslodes Berg og hyldedes ved store Fester, først ved Marienlyst ved Helsingør, siden i Kolding. Sommeren igennem holdtes i det hele mange bevægede Møder. I Hansted ved Horsens mødtes Studentersamfundet med Egnens Bønder.

De provisoriske Tilstande blev mere og mere konstante. Højesteret fastslog Presseprovisoriets Gyldighed, skønt det var forkastet af Folketinget efter privat at være indbragt, og der udstedtes to nye provisoriske Love, dels en Udvidelse af Assessorernes Antal ved Kriminal- og Politiretten, dels mod det saakaldte Straamandsvæsen ved Bladene, der tillod de virkelige Redaktører at sende andre i Fængsel for de Artikler, de selv dømtes for. I September 1886 forefaldt Forfatningsstridens heftigste Kampscener i Brønderslev i Vendsyssel; Haandgemæng mellem Mængden ved et Marked og Politi og de forhadte Gendarmer fulgtes af en Række Domme, Mødeforbud og ekstra Gendarmindkvartering.

Efterhaanden slappedes Iveren hos Venstre. De voldsomme Taler førte til intet, og Førerne turde ikke tage Ansvaret for en Revolution. De begyndte at se sig om efter nye Veje i Taktikken mod den stærke Regering.

5. Kampen stagnerer. (1886—90).

I Sommerens Løb drøftede Venstres Førere Stillingen, og der var nogenlunde Enighed mellem Berg, Bojsen og Holstein om, at da baade Visnepolitikken og Protestpolitikken havde

vist sig virkningsløse, burde man gaa over til en mere positiv Forhandlingspolitik. De provisoriske Love skulde indbringes privat og forkastes, men Finansloven burde gaa til anden Behandling; man skulde saaledes tvinge Regeringen til at holde Rigsdagen inde, og man skulde opstille saglige Reformkrav.

Ved Samlingens Begyndelse forenedes Venstres Grupper til „Rigsdagens og Folketingets Venstre". Man forkastede de provisoriske Love, men gik til Forhandling om Finansloven for 1887—88. Desuden drøftedes flere saglige Spørgsmaal, især vedtoges en Konvertering af 155 Mill. Kr. af Statsgælden.

I Januar 1887 opløste Ministeriet Folketinget. Situationen var gunstig for Højre, der stod mere enigt end nogen Sinde og med langt fastere Organisation end Venstre, da Oppositionen svækkedes af Usikkerheden i dens Taktik. Valget gav Højre en mægtig Stemmefremgang ved en Valgdeltagelse, der gik op fra 59 % til 70 %. Der valgtes 27 Højremænd mod 75 af Oppositionen, og i Hovedstaden holdt kun Socialdemokraten Holm Gevinsten fra sidste Valg. I Nakskov erobrede N. Neergaard den eneste Kreds, som Højre tabte.

Valget styrkede Forhandlingsvillien hos Venstre, og i Resten af Samlingen gik en Del saglige Lovforslag igennem. Derimod blev der ikke Enighed om Finansloven, og Resultatet blev en ny provisorisk Lov.

I Efteraaret 1887 forkastede Folketinget den provisoriske Finanslov, hvorefter Rigsdagen hjemsendtes, og et nyt Provisorium udstedtes; da Rigsdagen igen mødtes, indbragtes det privat og forkastedes, hvorpaa Estrup forelagde det paa ny — de ekstraordinære Tilstande begyndte at blive ordinære.

Baade sagligt og politisk var Aarets vigtigste Spørgsmaal „Smørkrigen". Efter at Fabrikationen af Kunstsmør 1883 var indført i Landet af Otto Mønsted, begyndte Landmændene at frygte for dets Virkninger dels paa Udførselen af Smør og dels paa det danske Smørmarked. Efter at der allerede 1885 var givet en Lov, som for at værne Smørret bestemte, at Kunstsmørret skulde mærkes „Margarine", rejstes der 1887 Krav om „rent Land", d. v. s. Forbud mod Fabrikation og Ind- og Udførsel

af Kunstsmør. Politisk fik denne Stemning Betydning derved, at Hørup greb den som Middel til at dele Højre, idet han haabede at vinde Partiets Agrarer. Der rejstes en kraftig Agitation Landet over, bl. a. af den nye Redaktør af det bjørnbakske „Aarhus Amtstidende", Vilh. Lassen (1861—1908), en Elev af Hørup, der snart viste glimrende Evner som politisk Skribent og Agitator. Indenrigsministeren, den jyske Godsejer H. P. Ingerslev, Marselisborg, foreslog ret vidtgaaende Bestemmelser mod den fri Handel med Margarine, mens Hørup krævede et fuldstændigt Forbud. Holstein støttede Hørup under Angrebet paa Frikonkurrenceideerne, hvorimod Bojsen, Berg og Socialdemokraterne, de sidste af Hensyn til det billige Næringsmiddel, holdt paa den frie Omsætning. Bojsen fik Flertallet i Venstre med sig, og i Fællesudvalget sluttede han og Ingerslev et Forlig, der fastsatte Farve- og Blandingsforhold og gav Ministeriet Ret til at udstede Udførselsforbud. Hørups Forsøg paa at gøre Smørsagen politisk var mislykkedes.

Imidlertid førtes der samtidig, netop ved Paasketid 1888, en Række Forhandlinger med et politisk Forlig som Maal. Særlige Forhold gjorde, at mange ønskede Fred; i Aaret 1888 skulde Hundredaarsdagen for Stavnsbaandsløsningen og Kongens 70 Aars Fødselsdag og 25 Aars Regeringsjubilæum fejres, og der skulde afholdes en nordisk Udstilling i København. Paa Finansloven var der de sædvanlige Stridspunkter indenfor de militære Bevillinger, og den gik i Fællesudvalg. Der begyndte nu Forhandlinger mellem flere moderate Venstremænd og Hørupperen Jens Busk paa den ene Side og Landstingets Højre, bl. a. Grev Mogens Frijs-Frijsenborg (1849—1923), paa den anden. („Jens Busk i Grevens Lænestol"). Ogsaa Estrup og Nellemann deltog, og der syntes virkelig Udsigt til Forlig, saaledes at Højre prisgav de provisoriske Love mod at faa 6—8 Millioner til fri Raadighed til Fuldendelse af Fæstningen. Førerne i Venstre var dog uenige om, hvorledes Partiet skulde stille sig til Sagen, og det saakaldte Paaskeforlig bristede. Forhandlingerne efterlod Venstre i splittet og usikker Tilstand. Hørup var skuffet og vendte sig bort fra Forhandlings-

politikken, medens Bojsen havde nærmet sig den. Der udstedtes nu en ny provisorisk Finanslov, og Ministeriet tog de 8 Mill. til Fæstningen paa forventet Tillægsbevilling. Regeringsjubilæet fejredes kun af Højre, Stavnsbaandsfesterne holdtes af hvert Parti for sig.

I Efteraaret 1888 afholdt Venstre et Delegeretmøde i København, et Skridt til at skabe den samlede Vælgerorganisation, der i saa høj Grad fattedes Partiet. Stemningen paa Mødet var afgjort for Forhandling, og man krævede paa den ene Side Fasthed overfor de militære Bevillinger og Fæstningen, paa den anden Side sociale Reformer som Støtte til Oprettelse af Husmandsbrug, Sygekasser og Alderdomsforsørgelse.

Da Rigsdagen samledes, viste det sig, at Bojsen mere og mere traadte i Forgrunden inden for Venstre, medens Holstein nærmede sig Hørup.

I December 1889 udsendte Venstre efter et Delegeretmøde et stort Reformprogram, der samlede Partiets statsretslige, sociale og økonomiske Krav og bl. a. indeholdt Toldnedsættelser, opvejet ved Nedsættelse af Militærudgifterne, Bestræbelser for anerkendt Neutralitet, Alderdomsforsørgelse, Hjælp mod Sygdom og Ulykke, Begrænsning af Arbejdstiden, Organisationsret for Arbejderne, Husmandsbrug, kommunal Valgret for Kvinder, Retsplejereform, kirkelig Frihed o. s. v. Mange af disse Krav skulde i adskillige Aar beskæftige Rigsdagen.

I Januar 1890 afholdtes Folketingsvalg. Oppositionen vandt tre Mandater og talte nu 78 mod 24 Højremænd. I Hovedstaden genvandt Herman Trier, C. Hage og Hørdum de Kredse, som de havde tabt i 1887. Det vakte Opmærksomhed, at der i Landkredsen Skjoldelev ved Aarhus valgtes en Socialdemokrat, den jyske Fører Harald Jensen, fordi Venstre delte sine Stemmer. Socialdemokraterne fordoblede deres samlede Stemmetal, og Berg gik frem fra 10 til 17 Mand. Den vestjyske Skolelærer J. C. Christensen var blandt de nyvalgte Bergianere. I det hele pegede Valget i radikal Retning baade i Jylland og i København, og det gik navnlig ud over Forligsvennerne fra 1888.

Megen Betydning for de kommende Begivenheder fik Socialdemokratiets Fremgang. 1890 valgtes P. Knudsen og C. C. Andersen som de første Socialdemokrater til Landstinget. Det optraadte nu som et organiseret politisk Parti (nyt Program 1888) med en Række Reformkrav, der paa flere Punkter gik langt videre end Venstres, og det begyndte at vinde Indgang paa Landet. Det var især denne sidste Omstændighed, der vakte Bekymring i Venstre, ikke mindst hos Bojsen, og drev dets Flertal over mod en forhandlende Reformpolitik.

Efter at Rigsdagen var blevet hjemsendt, gav et nyt Provisorium Regeringen Penge til Bygningen af Middelgrundsfortet. Arbejdet vilde vare flere Aar, og saa længe var al Mulighed for et endeligt Forlig udelukket. Grev Holstein-Ledreborg var nu træt. Han havde altid lagt sin Politik an paa den forfatningsmæssige Forstaaelse, og han mente nu Muligheden herfor bristet. Han havde udfoldet en blændende, alt for smidig Dialektik i Forfatningsspørgsmaal, men samtidig flere Gange med Vægt forfægtet saglige Synspunkter, der helt var hans egne, og bl. a. som en af de første inden for Venstre hævdet Samfundets Pligt til social Forsorg. Han traadte i Juni 1890 ud af Tinget og dermed af Politik, idet han erklærede, at Forudsætningen for hans Politik var „bristet, baade nu og i Fremtiden". Bojsen hævdede i en Afskedsartikel, at der netop nu var Muligheder for at genvinde Forfatningen gennem Reformarbejde. Det blev dette Synspunkt, der blev ledende for Venstreflertallets Politik i det følgende Femaar.

6. Forhandling og Forlig (1890—95).

Frede Bojsen, stærkt støttet af Rasmus Claussen, som havde bidraget meget til at erobre Laaland-Falster for Venstre, traadte nu i Forgrunden indenfor Partiet. Han var højskolepræget og vilde en Politik med Gaardmændene som Basis, men for at dæmme op for Socialismen og den europæiske Radikalisme var han beredt til at strække sig vidt i Retning af social Forsorg. Hørup og Berg saa stadig Hovedopgaven i at

nedkæmpe Forfatningsbrudet, og Hørup for sin Del stod Arbejderne nærmere end Grundtvigianismen paa Landet. Hans Maal var bestandigt at præge den offentlige Mening med de nye Tanker.

Venstres Bestyrelse overdrog Bojsen at udarbejde en Plan for Partiets Politik, og han foreslog da en Ophævelse af Sukkerafgiften mod Indførelse af en Ølskat, samtidig med at han udkastede et socialt Program. Ved Uddeling af Havelodder til Husmænd skulde der sikres Landbruget fast Arbejdskraft, og Alderdomsunderstøttelse, Fattigvæsen, Ulykkesforsikring og Sygekasser skulde ordnes i human Aand. Overfor Provisorierne og Fæstningen skulde man fastholde den hidtil fulgte Politik

Under disse Forhold skete en ny Spaltning af Venstre i Folketinget; to Grupper, hver paa godt 35 Medlemmer, samlede sig henholdsvis om Hørup-Berg og om Bojsen. Med den sidste stod Mænd som Rasmus Claussen og V. Pingel. Delingen var mere politisk end aandsbestemt, men Højre knyttede Forventninger til den om en Koalition mellem Regeringspartiet og de moderate Bønder mod Socialisme, Brandesianisme og Materialisme. Især Nellemann understregede Betydningen af en national og moralsk Forstaaelse.

I Oktober 1890 indbragte Bojsen Forslag om en næsten fuldstændig Ophævelse af Sukkerafgiften, om en Skat paa bajersk Øl og om Havelodder til jordløse Husmænd. Hørup benyttede Udtrykket „Sammensmeltningen" om den nye Politik og gik voldsomt imod den, støttet af Berg. De hævdede, at den kombinerede Foranstaltning var udemokratisk, fordi de fattige brugte mest Øl, de rige mest Sukker, og fordi den vilde skaffe Regeringen store Pengemidler til Fæstningen. For at bryde en Breche i den begyndende Forstaaelse mellem Bojsen og Højre indbragte de i December 1890 et Forslag om Alderdomsunderstøttelse, hvortil Pengene skulde skaffes bl. a. ved den Ølskat, som man ansaa for uundgaaelig. Alle ubemidlede over 62 Aar skulde kunne faa et fast aarligt Beløb. Forslaget støttedes varmt af Socialdemokraterne.

Paa Højres Delegeretmøde i December lød der forjættende

Udtalelser om en ny Tilnærmelse mellem Højre og de moderate Bønder. Højres største Begavelse blandt Bønderne, Lars Dinesen, saa heri Fremtiden for sin Politik, mens Matzen og Estrup gav Forhandlingerne fri Bane.

Det kom da til et omfattende sagligt Forlig i Marts 1891 med c. 60 Stemmer mod c. 40. Ølskatten og Nedsættelsen af Sukkerafgiften blev noget mindre end af Bojsen foreslaaet. Men samtidig gav det Berg-Hørup'ske Forslag Anledning til to vigtige sociale Love. Der skabtes en Alderdomsunderstøttelse for alle over 60 Aar, som ikke var dømt for vanærende Handlinger, ikke var i selvforskyldt Nød og ikke havde faaet Fattighjælp i de sidste 10 Aar. Understøttelsernes Størrelse skulde i de enkelte Tilfælde fastsættes af Kommunalraadene, som fik Halvdelen af Udgifterne godtgjort af Staten. Fattigloven, som der flere Gange i Aarenes Løb havde været forhandlet om, ændredes i human Retning. Bl. a. forbødes det at lade de fattige gaa paa Omgang eller at bortlicitere dem. Den, der i fem Aar holdt sig borte fra Fattigvæsenet, fik ydet Hjælp eftergivet. Derimod kom der intet ud af Forslaget om Havelodder, og om Finansloven naaedes ikke Enighed.

Under Sommerens Agitation optraadte Berg og Hørup Side om Side. Indenfor Regeringen var et Ministerskifte delvis Udslag af de nye Konstellationer. Naar Jacob Scavenius 1891 afløstes som Kultusminister af Professor C. Goos, var en af Grundene hans Aandsbeslægtethed med Brandesianismens Ideer og hans Modstand mod en Forhandlingspolitik. Det ansaas ogsaa for et Forligstegn, at Reedtz-Thott i 1892 blev Udenrigsminister.

Kort efter døde Berg pludselig 28. November 1891, kun 62 Aar gammel, og hermed var en væsentlig Hindring for Forhandlingspolitikken borte. Berg var Bærer af en forligsfjendtlig Tradition, der havde faaet Tag især i Jyderne. Paa den anden Side var disse ikke længere saa glade for en Alliance med Hørup og hans „Københavnere".

Højre og Moderate vedtog en Sygekasselov Foraaret 1892 som Fortsættelse af det sociale Reformværk. Paa Finansloven stredes man i Folketinget om en Bevilling paa 2000 Kr. aar-

lig til Georg Brandes; den forkastedes med over Halvdelen af Stemmerne, idet de Moderate og Højre stemte sammen. Jacob Scavenius stemte ikke.

I April 1892 holdtes Folketingsvalg. Højre og de Moderate støttede hinanden, især under Tilskyndelse af Lars Dinesen. Fordelen blev væsentlig Højres; det vandt 6 Pladser og naaede 32 Mandater, medens de Moderate voksede med eet Mandat til 38. Bergianerne og Hørupperne talte 30, Socialdemokraterne to, idet de tabte Skjoldelev. I Køge faldt Hørup for C. C. Albertis Søn, Højesteretssagfører P. A. Alberti (1851—1932), der 1888 havde stiftet et Brandforsikringsselskab og en Smøreksportforening og 1890 havde fulgt Faderen som Formand for den sjællandske Bondestands Sparekasse. Han havde hidtil nærmest været regnet for Højremand og valgtes nu væsentlig paa antisocialistisk Program.

Valget gik tydeligt i Forhandlingspolitikkens Retning, der endnu ikke var Forligspolitikkens. Berg var død, Hørup ude af Folketinget. Ogsaa i Pressen var de Moderate og Højre stærke. I København havde C. Ferslew 1891 forenet Højrebladene „Nationaltidende", „Dagbladet" og „Dagens Nyheder" under sig, og Alberti oprettede 1892 „Dannebrog" som Modvægt mod „Politiken". Den moderate Socialpolitiker N. Neergaard blev 1892 Redaktør af „Aarhus Amtstidende". De Radikale havde „Østsjællands Folkeblad" og en Del andre Provinsblade, f. Eks. „Venstres Folkeblad" i Ringsted, Bergs talrige Blade og desuden især det 1889 grundlagte „Aalborg Amtstidende", hvis første Redaktør og senere Ejer Vilh. Lassen blev.

Samtidigt brød en ny stærk Bevægelse frem i Landet og lagde et afgørende Lod i Vægtskaalen, Agrarbevægelsen. Den politiske Strids Aar havde økonomisk længe været gode for Landmændene, men nu begyndte der en Nedgang, og der bredte sig i Landbokredse den Opfattelse, at man maatte gøre Ende paa de storpolitiske Kampe for at tage fat paa virksomme Reformer. „Agrarforeningen" dannedes i Odense i November 1893, væsentlig af større Landmænd, især Godsejerne Branth, Sønder Elkjær, og Andersen, Rosendal, og den fik hurtig ca.

75.000 Medlemmer. Den krævede Statsstøtte til Fremme af Landbrugsproduktionen, en Skatteomlægning til Gunst for Landbruget og Nedsættelse af en Landbokommission.

Det var let at skabe Tilknytning mellem Agrarbevægelsen og den Bojsen'ske Politik. I Efteraaret 1893 forelagde Bojsen en Række Forslag, som skulde imødekomme Agrarerne, og Resultatet blev en Lov om Adgang til frivillig Tiendeafløsning, Statstilskud til Kommunerne og en Landbokommission. Dertil kom et Landbrugsdepartement i Indenrigsministeriet. Samtidig vedtoges den store Jernbanelov, hvorved der foruden Kystbanen og en Række andre Statsbaneforetagender gaves Tilladelse til Oprettelse af 29 Privatbaner. Staten betalte Halvdelen af disses Anlægsomkostninger. Ved Siden af Reformarbejdet traadte nu imidlertid Forsøgene paa at skabe et politisk Forlig stærkt frem. Inden for Højre var Nellemann og Ingerslev Førere for Bevægelsen, medens Estrup holdt sig tilbage. Efter lange Forhandlinger enedes man den 30. Marts 1894. Paa det militære Omraade skulde Fæstningen*) have det nødvendige Artilleri og Ingeniørmandskab, mod at der gjordes visse Indskrænkninger i Udskrivning og Tjeneste. Antallet af Rekrutter, som skulde udskrives, blev fastslaaet een Gang for alle. Med den stigende Befolkning kom det til at betyde, at en stadig større Mængde værnepligtige ikke indkaldtes. Herved skete et Brud paa Princippet om den almindelige Værnepligt. Til Fæstningens Vedligeholdelse skulde Bevilling optages paa Finansloven. De fire Provisorier, der endnu bestod, Gendarmlov, Politilov, Kriminalretslov og Straamandslov skulde bortfalde ved at forelægges Folketinget og forkastes. I en Rigsdagsbeslutning skulde opstilles Regler for, hvad der skulde gøres, hvis Tingene ikke kunde enes om Finansloven: Der skulde vedtages en midler-

*) *Københavns Befæstning* fra Landsiden var nu i det hele blevet gennemført med en Bekostning af knap 20 Mill. Kr. Den bestod dels af en Række Forter og Batterier fra Hvidøre ved Øresunds Kyst over Jægersborg, Lyngby og Bagsværd til Gladsakse, dels af en Enceinte, en 14 km lang sammenhængende Vold med foranliggende Grav, fra Utterslev Mose ved Husum til Køge Bugt. Mellem Hvidøre og Enceintens højre Flanke var forberedt en Række Oversvømmelser. Paa Søbefæstningen, især Charlottenlund- og Middelgrundsforterne, var anvendt ca. 17 Mill. Kr. (Se Artiklen: „Kjøbenhavns Befæstning" i Salmonsens Konversationsleksikon (2. Udg.) Bind XIV.)

tidig Finanslov paa to Maaneder, hvorved de enkelte ved sidste Finanslov bevilgede Summer ikke maatte overskrides, og iøvrigt kun de Udgifter, som var nødvendige til at holde paabegyndte Arbejder i Gang, dog ikke udover de hertil tidligere bevilgede eller forudsatte Beløb, maatte tilføjes. Provisoriske Love maatte ikke blive liggende i det ene Ting. Folketinget forbeholdt sig Rigsretsanklage for Provisorierne. Forsvaret skulde kun have Neutralitet som Maal og Regeringen opfordredes til at søge Neutraliteten anerkendt af Magterne. Der opnaaedes med meget Besvær et indirekte Tilsagn fra Estrup om, at han vilde gaa af, naar Forliget var vedtaget.

Af de 40 Moderate sprang 15 fra i det afgørende Øjeblik, saaledes Folketingets Formand Høgsbro, Alberti og Ole Hansen. Men Forliget vedtoges med 54 Stemmer mod 44. Inden for Højre var Scavenius erklæret og Estrup tavs Modstander. De Radikale og de frafaldne Moderate, bl. a. Bergianeren J. C. Christensen og den sjællandske Bonde Ole Hansen, betegnede i stærke Udtryk Forliget som en Anerkendelse af Retsbrudet.

I Landstinget fremkom Estrup med en vag Bebudelse af, at han vilde træde tilbage.

Kort efter Forliget erklærede Hørup, at han ikke vilde stille sig til Valg i Køge, og Edv. Brandes nedlagde sit Mandat.

IV. Ministerierne Reedtz-Thott, Hørring og Sehested (1894—1901).

Mod Forventning traadte Ministeriet Estrup først tilbage i August. Bojsen havde intet Løfte taget om Sammensætningen af det nye Ministerium; han ønskede ikke selv at blive Minister og forsømte at træffe Foranstaltninger til at sikre sin Politik. Resultatet blev da et for Forliget og dets praktiske Gennemførelse lidet værdigt, et nyt Højreministerium, ganske vist dannet af Mænd, der havde arbejdet for Forliget. Konsejlspræsident blev Lensbaron Reedtz-Thott, der siden 1892 havde været Udenrigsminister, en grundtvigiansk præget Mand med stærke agrariske Synspunkter og ivrig for Samarbejde med de

moderate Bønder. Som Justitsminister blev Nellemann siddende, og fra det tidligere Ministerium overgik endvidere Indenrigsminister Hørring, Minister for offentlige Arbejder Ingerslev og Marineminister Ravn, medens Bahnson som Krigsminister erstattedes af General Thomsen, Fader til det afsluttede Militærforlig, Estrup som Finansminister af Godsejer Lüttichau og Goos som Kultusminister af den ganske unge Stiftamtmand Bardenfleth.

Der skulde være Folketingsvalg i April 1895, og dette prægede det nye Ministeriums første Samling. Den vigtigste Sag, der forhandledes, var Forslag om en ny Valgkredsordning. Grundlovens Bud om en Folketingskreds for hver 16.000 Indbyggere var for længst overtraadt, og navnlig havde Hovedstaden og de større Byer for faa Repræsentanter. Regeringen havde flere Gange søgt at ændre dette Forhold, men Venstre opstillede herimod Kravet om Grundlovsbudets fulde Opfyldelse, hvilket vilde føre til en betydelig Forøgelse af Antallet af Folketingsmænd, som da var 102. 1894 vedtog Højre og de Moderate i Landstinget en Ordning, der gav otte nye Kredse. I Folketinget lagdes endnu fire Kredse til, men de Radikale og Høgsbro bekæmpede alligevel Forslaget, fordi de paastod, det tilsidesatte Grundlovens Bud og ved „Valggeometri" gavnede Forligsgrupperne. Det blev dog vedtaget. Høgsbro nedlagde derefter sit Mandat som Formand.

Ved Folketingsvalget 9. April 1895 samvirkede Højre og de Moderate i adskillige af de 114 Kredse, uden at noget egentligt Kartel var afsluttet. Valget blev et Nederlag for Forligets Tilhængere. Der valgtes 25 Højre, 27 Moderate, 54 Venstre-Forligsmodstandere og 8 Socialdemokrater. Af de 16 Kredse, der ved den nye Valgkredslov var dannet i Hovedstaden, fik Højre kun 4, Socialdemokraterne fik 7 og de Radikale 5. København var nu afgjort tabt for Højre. Socialdemokraterne kunde nu for første Gang vælge et Udvalgsmedlem.

De 54 Forligsmodstandere af Venstre i det nye Folketing var delt i tre Grupper, Bergianere, Høruppere under C. Hage og Alberti-Høgsbros frafaldne Moderate. Det kom til en Forhandling mellem dem om Samvirken, og skønt J. C. Christensen,

Bergianernes Fører, var ret uvillig, lykkedes det at danne et samlet Parti, „Venstrereformpartiet". Høgsbro blev igen Folketingets Formand og det nye Partis Formand, men Partiets egentlige Fører blev J. C. Christensen (1856—1930). Han arvede efter C. Bergs Død Ledelsen af hans Gruppe og havde ved sin Flid, sin saglige Viden, sine store taktiske Evner og rolige, elskværdige Optræden hurtigt skabt sig en fremtrædende Stilling i Folketinget. Han forstod at holde Ligevægt mellem Modsætninger som C. Hage, der repræsenterede den københavnske Liberalisme, og Alberti, hvis Indflydelse i sjællandske Landbokredse blev større og større. Under Christensens Ledelse førte Venstrereformpartiet en henholdende Politik, hvis Maal var at trætte Modstanderne og vinde Indflydelse gennem det daglige Arbejde uden i Utide at søge storpolitiske Konflikter. Belært af Erfaringen forstod han, at det først af alt gjaldt at undgaa Splittelse indenfor Partiet. Man akcepterede resolut Forliget og var rede til et Samarbejde om Reformer. Hørup havde hellere set en stærkere Politik, men fulgte som Redaktør af „Politiken" loyalt Partiet.

Venstrereformpartiet vedtog et Program, som indeholdt en Række af Kravene fra 1889 foruden en Del nye, der fremgik af de trykkende økonomiske og sociale Vanskeligheder, saaledes Støtte til Eksport af Landbrugsprodukter og Oprettelse af Voldgiftsdomstole i Arbejdsstridigheder. Socialdemokraterne støttede Venstre. Indenfor Højre var der Uenighed. Jacob Scavenius optraadte som Fører for „det unge Højre" og krævede en selvstændig konservativ Politik med Eftertryk paa Forsvaret.

Under Finanslovsforhandlingen var der især Strid om en Bevilling paa 40.000 Kr. til Fæstningens Vedligeholdelse. Debatten herom gav et Indtryk af Oppositionens nye Taktik. Venstrereformpartiet var ifølge hele sin Stilling imod denne Bevilling, som J. C. Christensen tidligere paa det skarpeste havde angrebet, men vilde ikke søge nogen Konflikt paa den; Flertallet stemte for den, men ni Medlemmer fulgte Socialdemokraterne og stemte imod.

Om Sommeren 1896 døde H. P. Ingerslev, og hans Em-

bede, Ministeriet for offentlige Arbejder, forenedes paa ny med Indenrigsministeriet (fra hvilket det 1894 var udskilt); derimod oprettedes til Glæde for Agrarforeningen et Landbrugsministerium under Godsejer Knud Sehested. Nellemann traadte ud ved denne Rekonstruktion.

Nogle Udtalelser af Minister Sehested om, at Agrarforeningen burde haft et politisk Program, bragte ved at ængste Byinteresserne ny Næring til Spliden i Højre. Jacob Scavenius, som var mod et Samarbejde med de moderate Bønder, truede med Sprængning, hvis Regeringen vilde danne et politisk Agrarparti, og Reedtz-Thott maatte tage Afstand fra Sehested. Syv af Højres Folketingsmænd, bl. a. Lars Dinesen, der stod Ministeriet nær og var varm Tilhænger af Forhandling, nægtede at deltage i Partiets Delegeretmøde, fordi Hovedstadens Højre vilde præge det.

Det blev mere og mere klart, at Regeringen sigtede mod en moderat Samlingspolitik, og hertil havde den langt fra enig Støtte i sit Parti. Ved Begyndelsen af Samlingen 1896—97 aftvang Hage Reedtz-Thott en Erklæring om, at „Regeringen maa betragte sin Mission som endt, dersom denne Ulykke skulde overgaa Landet, at der atter indtræder en uløselig Finanslovskonflikt." Det betød, at han fraskrev sig Retten til at bruge en provisorisk Finanslov, hvilket yderligere opbragte den uforsonlige Del af Højre. Scavenius og Dinesen, Modstanderen og Tilhængeren af Forligspolitikken, stod skarpt overfor hinanden. Paa Delegeretmødet blev der Flertal for den Dinesen'ske Fløj, og Scavenius udtraadte da af Partiets Ledelse og dannede indenfor Partiets Rammer sin egen Organisation „Højres Fremskridtsgruppe".

Hovedspørgsmaalet i Debatten blev Skattesagen. Den blev navnlig ført frem af Agrarbevægelsen, og Landboerne havde store Forhaabninger om en Lettelse i deres Byrder. En i 1895 nedsat Toldkommision afgav Betænkning i December 1896 Højre vilde i det hele bevare Beskyttelsestolden og opveje den ret ringe Indtægtsnedgang ved en Brændevinsskat. Begge Venstregrupper vilde have Toldnedsættelser, Toldfrihed for vigtige

Forbrugsvarer og Indtægtsnedgangen dækket ved Formue- og Indkomstskat. Ministeriet forelagde Højres Toldforslag kombineret med en Indtægts- og Formueskat samt en Brændevinsskat. Det lykkedes Venstres Ordfører Peschcke Køedt at opnaa et Kompromis med Regeringen om Tolden og de direkte Skatter, mens Folketinget holdt Brændevinsskatteforslaget tilbage. Højre i Landstinget standsede dog Kompromisforslaget.

Stillingen blev mere og mere den, at Regeringen søgte Forlig med de Moderate og Dele af Venstrereformpartiet, men herved vanskeliggjordes dens Forhold til Landstinget, hvor Estrup var Højres Fører. Finanslovbehandlingen trak i Langdrag, og der var i Landstingets Højre Stemning for at styrte Ministeriet, uden at dette havde noget sikkert Tilhold i Folketingets Venstre. De Moderate og Alberti og Høgsbro vilde holde paa Reedtz-Thott, men C. Hage og J. C. Christensen ønskede ham styrtet, fordi han truede Partiets Sammenhold. Da Ministeriet ikke kunde samle de to Ting om en fælles Finanslov, ansaa Reedtz-Thott sin Mission for endt og tog sin Afsked i Maj 1897.

Kongen henvendte sig til Grev Mogens Frijs, Søn af C. E. Frijs, hvem han 1880 havde afløst som Landstingsmand, en af 1894-Forligets Mænd, men han sagde nej, og der dannedes da et Ministerium Hørring under den tidligere Indenrigsminister, som nu blev Finansminister. Det var i mere udpræget Grad et Højreministerium end Reedtz-Thotts. Ved Finanslovsbehandlingen afslog Hørring at gentage Reedtz-Thotts Afkald paa provisoriske Finanslove.

April 1898 holdtes Folketingsvalg. Højre gik ned til 16, Venstrereformpartiet fik 63, de Moderate 23 og Socialdemokraterne 12. Venstrereformpartiet havde nu alene Flertal i Tinget. Ved Landstingsvalget om Efteraaret tabte Højre 3 Mandater; Estrup trak sig tilbage.

Den Usikkerhed, der lige siden Forliget havde hersket i Højre, bredte sig mere og mere efter dette Nederlag. Mange ønskede et Venstreministerium. Ved Begyndelsen af Samlingen 1898-99 meddelte Hørring Rigsdagen, at han i Sommerens Løb

i Anledning af de truende udenrigspolitiske Forhold paa Grund af en Spænding mellem England og Rusland havde anvendt 1/2 Mill. paa forventet Efterbevilling til Udbedring af Søforterne og til Ammunition. Folketinget vedtog en stærk Misbilligelse, og Beløbet nægtedes paa Tillægsbevillingsloven. Det opførtes ikke desto mindre paa Statsregnskabet, men da dette 1901 naaede til Folketinget, var Ministeriet gaaet af. Venstres, specielt J. C. Christensens, Synspunkter overfor Militærspørgsmaalet fik iøvrigt ved denne Lejlighed Udtryk deri, at vi kun skulde konstatere, ikke værge vor Neutralitet. „Vi kan nemlig ikke værge vor Neutralitet", udtalte han, „og vi maa gøre os klart, at det kan ikke nytte, at vi vil gøre det.... Vi maa have vort Forsvarsvæsen saaledes indrettet, at en fremmed Magt ikke med en Haandfuld Folk eller f. Eks. med et enkelt Skib kan komme og slaa os til Jorden."

I denne Samling vedtoges 1899 Loven om Husmandsbrug (se Side 339) og en ny Lov om Folkeskolen. Om Skattelovene naaedes ikke Enighed; Højre holdt stadig paa Beskyttelsestold og Brændevinsskat.

Om Efteraaret 1899 forelagde Regeringen dem i den Reedtz-Thott-Køedt'ske Form, men indbefattet Brændevinsskatten. Denne sidste standsedes paa ny i Folketinget. I Landstinget opstod Uenighed, idet Ministeriet var stemt for at tage Lovene væsentligst i Folketingets Form, medens Flertallet af Landstingshøjre ønskede Ændringer. Der begyndte dog at vise sig en Splittelse i Landstingets Højre, idet en Gruppe paa 7—8 Mand omkring Reedtz-Thott og Frijs var tilbøjelig til Forhandling med Venstre og tilraadede Dannelsen af et „Landboparti", som kunde give bedre Betingelser for det politiske Arbejde. Det hele endte med, at Folketinget nægtede at drøfte Brændevinsskatten, hvorpaa de andre Love standsedes i Landstinget. Folketinget paa sin Side vedtog saa Nedsættelse af en parlamentarisk Kommission til Overvejelse af Skattelovene.

Da Skattelovene strandede, traadte Hørring tilbage. Det nye Ministerium dannedes af Godsejer Hannibal Sehested, en anset Landstingshøjremand, der selv tog Udenrigsministeriet.

Nationaløkonomen Prof. W. Scharling blev Finansminister. Paa ny udskiltes Ministeriet for offentlige Arbejder som en selvstændig og denne Gang varig Enhed. Ministeriet rummede ikke ringe personlig Dygtighed, men dets Stilling var svag baade til højre og venstre. Man havde søgt et Tilsagn om Støtte fra „de otte", men kun opnaaet Løfte om, at de ikke vilde føre systematisk Opposition. Ministeriet gjorde Estrup til kongevalgt Medlem af Landstinget, og Hensigten var sikkert at gøre et sidste Forsøg paa en stærk Højrepolitik.

Imidlertid naaede i Skattekommissionen Venstre, Scavenius og Dinesen i Forstaaelse med „de otte" til Enighed om et Forslag af følgende Indhold: Indkomst- og Formueskat, Overførelse af et til dem svarende Beløb af Hartkorns- og Bygningsskatter til Amter og Kommuner, Tiendeafløsningslov, Begrænsning af Retten til at forøge Hartkornsskatterne. Derimod skulde de to indirekte Skattelove hvile.

Dette Lovkompleks vedtoges i ret uforandret Skikkelse i Folketinget. I Landstinget havde Ministeriet forelagt et Sæt Skattelove, der bl. a. indførte Ejendomsskyld. Under Forhandlingen om de to Skattelovskomplekser sprængtes Landstingets Højre. Det kom af politiske og personlige Grunde til et dramatisk Sammenstød mellem Grev Frijs og H. Sehested, de otte meldte sig i November 1900 ud af Gruppen, og var med Borgmester H. N. Hansen, der tidligere var udtraadt, i alt ni. De ønskede Samarbejde mellem Tingene især paa Skattelovene og Sammenslutning af de konservative Dele af Befolkningen til Kamp mod Socialismen. De dannede fremtidig en Landstingsgruppe uden bestemt formuleret Program, efterhaanden benævnt de „Frikonservative", hvilket Navn de officielt antog i 1902. Som Fører regnedes Grev Frijs, iøvrigt bestod Gruppen bl. a. af Forpagter Rottbøll, Borgmester Hansen og Reedtz-Thott. Landstingets gamle Højreflertal udarbejdede et helt nyt Skattelovskompleks, men Resultatet blev, at intet gennemførtes.

I April 1901 skulde der være Folketingsvalg; forinden gennemførtes en Lov om hemmelig Afstemning, der skulde forebygge Valgtryk. Venstrereformpartiet stod stærkt. De for-

skellige Afskygninger holdtes sammen under J. C. Christensens kloge Førerskab. Som Formand for Finansudvalget havde han efterhaanden faaet en Indflydelse, der truede Ministrenes. Kun de Love blev gennemført, som Partiet ønskede. Finansloven vedtoges i Folketingets Udformning. De Moderate, især ført af N. Neergaard, var ganske sat i Skygge. F. Bojsen vilde ikke genvælges i 1901. Men overfor Socialdemokraterne var Stillingen blevet vanskeligere, siden deres Tal 1895 var øget saa stærkt. Ofte angreb de Venstrereformpartiet, og indenfor dette var Alberti dem meget fjendsk. Foreløbig opretholdtes dog Valgalliancen med dem, selv om J. C. Christensen ikke lagde Skjul paa, at det blot skete for ikke at bryde Enhedsfronten overfor Højre.

Stemningen i Oppositionen var sejrsikker, i Højre tvivlende. Der taltes højere og højere om Venstre- eller Koalitionsministerium, og „Vort Forsvar" anbefalede aabent et Regeringsskifte for at give Forsvarssagen bedre Kaar. Statskassen var blevet tømt ved Reformarbejdet. Fæstningsbyggeriet standsedes af Pengemangel. Paa alle Punkter led Højre Nederlag. 1896 erobrede Oppositionen Frederiksberg Kommunalbestyrelse, 1898 den københavnske Borgerrepræsentation. I 1900 havde Venstrereformpartiet besat over Halvdelen af alle Byraadspladser.

Valget den 3. April 1901 gav Venstrereformpartiet en Gevinst paa 13 Mandater, saa det naaede 76, Socialdemokraterne øgedes fra 12 til 14, de Moderate gik ned fra 23 til 16, Højre fra 16 til 8. I København holdt Partiet endnu kun een Kreds.

Det var det haardeste Nederlag, Højre endnu havde lidt.

V. Danmark og Udlandet. (1870—1901).

1. Danmark under den fransk-tyske Krig 1870—71.

Da Krigen mellem Frankrig og Preussen udbrød 15. Juli 1870, var Ministeriet Frijs afløst af Ministeriet Holstein, hvor den lidet duelige Rosenørn-Lehn var Udenrigsminister. Budskabet om Krigen modtoges med Jubel i Danmark, hvor man gennemgaaende troede paa Frankrigs Overlegenhed og

haabede paa at genvinde Slesvig. Fra mange Sider udtaltes det, at Danmark burde gaa med i Krigen; kun Bjørnbak og til Dels J. A. Hansen talte for det modsatte. I Regeringen var Hall, Fenger og Krieger nærmest tilbøjelige til at følge Øjeblikkets Stemning, Holstein var meget bestemt derimod, Rosenørn fulgte P. Vedel, der vilde Forsigtighed uden at afvise et Indgreb. Frijs havde samme Mening.

Fra Frankrig kom, dels gennem danske Privatmænd som V. Raasløff og Tietgen, dels fra vor Gesandt i Paris, Moltke-Hvitfeldt, Meddelelser om franske Planer om Samvirken med Danmark ved Østersøen. At Frankrigs militære Stilling aldeles ikke tillod en saadan Diversion, vidste man endnu ikke i Danmark. Efter nogen Drøftelse vedtog Regeringen 25. Juli en ret betinget Erklæring om Neutralitet, hvori udtaltes, at Regeringen vilde tage Hensyn til sine fremtidige og øjeblikkelige Interesser. Erklæringen blev endda ikke offentliggjort.

Fra Preussen kom ingen Henvendelse til os. Derimod sendte Frankrig Hertugen af Cadore til København for at forhandle med Regeringen. Han kom hertil 1. August. I Ministeriet var der Uenighed om de Betingelser, man skulde opstille for Danmarks Medvirken. Vedel krævede med Støtte af Frijs og Krieger en fransk Sejr Øst for Rhinen og 30.000 Mand franske Tropper i Østersøen; de nationalliberale Ministre bortset fra Krieger var tilbøjelige til at svække Betingelserne, Holstein til at skærpe dem. Under Indflydelse af Andræ blev Krieger dog i stigende Grad Tilhænger af Neutralitet. Kongen var, ogsaa under Indflydelse af sin Slægt i Europa, meget utilbøjelig til Indgriben; Kronprinsen ligesaa. Det overdroges Grev Frijs at forhandle med Cadore. Der førtes Samtaler mellem dem 5. og 7. August uden Resultat, 7. August kom Meddelelsen om Frankrigs første store Nederlag, og 10. August svarede Regeringen Cadore, at Danmark ikke under de foreliggende Omstændigheder turde udsætte sig for de store Farer, der truede fra en Krig. 11. August forlod Cadore København. I de følgende Maaneder gik de tyske Hære fra Sejr til Sejr, og i Januar 1871 faldt Paris.

Æren for, at Danmark ikke inddroges i Krigen, tilkommer baade Kongen, Holstein, Vedel og Frijs. Vigtigst var det dog, at Begivenhederne udviklede sig saa hurtigt, at Afgørelsen næsten paatvang sig af sig selv. Hverken Rigsdagen, som ikke var samlet, eller Venstres Førere var blevet spurgt. Man regnede i Regeringskredse ikke med Venstre i udenrigske Spørgsmaal. Da Rigsdagen samledes i Oktober, holdt Kongen personlig en Trontale, der berørte Krigen. Under Behandlingen af et finansielt Lovforslag, som var foranlediget af Krigsudbrudet, gav Ministeriet Folketinget en Fremstilling af Tildragelsen, der dog ikke var helt udtømmende, og som foranledigede en Betænkning fra Venstre med Anke over, at Rigsdagen ikke var blevet sammenkaldt.

Freden i Frankfurt am Main 1871 satte foreløbig Bom for Danmarks Haab om at genvinde Nordslesvig, og for saa vidt var den af mere afgørende Betydning end Freden i Wien 1864. Først nu skete det endelige Sammenbrud af det foregaaende Slægtleds Forhaabninger og Politik. Hertil kom, at den skandinaviske Tanke, der havde haft en Efterblomstring efter Krigen og var levet stærkt op ved Kronprins Frederiks og Prinsesse Lovises Forlovelse 1868 og Bryllup 1869, omkring 1870 maa siges at være gaaet over i Historien, for saa vidt en politisk Forbindelse mellem de tre Riger angik. Aandeligt og kulturelt vedblev Baandene at bestaa.

2. Det nordslesvigske Spørgsmaal fra 1871 til Ophævelsen af Art. 5. (1871—79).

Det nordslesvigske Spørgsmaal laa, diplomatisk set, stille efter Freden i Frankfurt. Det danske Folk samlede efterhaanden sine Kræfter om at støtte de udskilte Landsmænd i deres Arbejde paa at bevare dansk Sprog og dansk Kultur, mens Regeringen for at undgaa Afslag ikke rettede nye Henvendelser til Berlin. I 1875, da en tysk-fransk Krig truede, udtalte den store tyske Feltherre Grev Moltke, at Danmark burde have Nordslesvig tilbage, men Bismarck afviste det

udfra baade politiske og strategiske Synspunkter. En Grænse ved Bov — det yderste han vilde indrømme — kunde alligevel ikke standse Agitationen i Danmark, som altid vilde forblive en mod Tyskland mistroisk Nabo, hævdede han. Samme Aar udkastede Kong Oskar II af Sverige-Norge paa et Besøg i Berlin den Tanke, at Tyskland burde bortbytte Nordslesvig med de dansk-vestindiske Øer, men fik af Bismarck det Svar, at Kejseren ikke vilde.

Dengang havde Bismarck allerede søgt at faa Art. 5 ophævet. Han vilde skaffe Spørgsmaalet ud af Verden, for at det ikke skulde blive rejst fra Østrigs eller fra anden Side i et Øjeblik, hvor det kunde berede Tyskland Vanskeligheder at afvise en Stormagtshenstilling. 1874 havde han henvendt sig derom til Østrigs Udenrigsminister Grev Andrassy, med hvem han var ved at indgaa nøje Forbindelse. Andrassy svarede dog afvisende. Da Østrig under den truende Situation paa Balkanhalvøen 1876 gerne vilde sikre sig Tysklands Støtte, bragte Bismarck paa ny forgæves Sagen paa Bane. 1877 stillede den sønderjyske Rigsdagsmand H. Krüger Forslag om, at Rigsdagen skulde opfordre Rigskansleren til at opfylde Artiklen og yde Nordslesvigerne deres Ret, men Bismarck hævdede som før, at der kun forelaa et preussisk-østrigsk Mellemværende, og at Slesvigerne derfor intet Retskrav havde paa Artiklens Gennemførelse.

Ved Afslutningen af den russisk-tyrkiske Krig 1877—78, da Faren for et Sammenstød mellem europæiske Stormagter truede, blev Østrig mere medgørligt. April 1878 sluttede de to Magter en Traktat, der ophævede Art. 5. Aftalen skulde hemmeligholdes mindst et Aar, men en bestemt Begivenhed bragte den frem allerede i Februar 1879. Christian IX og Dronning Louises yngste Datter Thyra holdt i December Bryllup med Hertug Ernst August af Cumberland, Søn af Kong Georg V af Hannover, som 1866 var blevet fordrevet fra sit Land af Preussen.

Hertugen havde efter sin Faders Død i Sommeren 1878 demonstrativt fastholdt sin Ret til Hannover; Welferpartiet,

under Ledelse af Bismarcks bitre Fjende Windthorst, stod i den skarpeste Kamp med det Bismarckske System. Alligevel forsøgte Dronning Victoria af England, Overhovedet for Huset Hannover, paa Foranledning af sin Datter Victoria og Svigersøn Kronprins Friedrich Wilhelm af Preussen, at tilvejebringe en Udsoning mellem Welferne og Preussen, bl. a. for at faa frigjort det af Preussen beslaglagte „Welferfond", som Bismarck delvis anvendte til hemmelige politiske Formaal. Bismarck vilde standse disse Bestræbelser. Den dansk-welfiske Forbindelse, hvorved en tredje dansk Prinsesse knyttede det danske Kongehus til Stormagtsfyrstekredsen, irriterede ham; i „Times" udtaltes, at en Løsning af det nordslesvigske og det hannoverske Spørgsmaal vilde være en passende Bryllupsgave, og Zaren viste særlig Opmærksomhed ved Formælingen i København. Bismarck vilde afvise enhver fremmed Indblanding og Slaget kom til at ramme Danmark.

Efter Aftale med Østrig offentliggjordes Overenskomsten om Art. 5 i Februar 1879, idet man fremdaterede den til 11. Okt. 1878, bl. a. for at det ikke skulde afsløres, at Østrig var gaaet med til dens Ophævelse umiddelbart før Berlinerkongressen, hvor Bismarck havde støttet Østrigs Interesser.

I Danmark gjorde Offentliggørelsen et stærkt Indtryk, og Regeringen og Kongefamilien beskyldtes for ikke at have varetaget Landets Interesser. Ministeriet gjorde forsigtigt Forestillinger i Berlin, men blev blankt afvist og maatte desavouere sin Gesandt i Wien, der havde talt om Danmarks „Ret". Bismarck tilkendegav, at han i det danske Hof saa et Arnested for tyskfjendtlige Intriger. Til Gengæld voksede Vreden mod Tyskland her hjemme. Den almindelige Mening opfattede Ophævelsen som et Retsbrud, og Regeringen undlod at oplyse om, at den selv udtrykkelig overfor Preussen havde indrømmet, at Danmark ikke ved Art. 5 havde faaet nogen traktatlig Ret.

Berg forlangte paa Venstres Vegne en Redegørelse af Ministeriet, og den blev givet i to lukkede Møder af begge Ting uden at sætte Spor i den offentlige Debat.

3. Dansk Udenrigspolitik fra 1879—1901.

Efter at Haabet om at faa Nordslesvig tilbage gennem Art. 5 var bristet, var Danmarks Udenrigspolitik praktisk talt indskrænket til efter ringe Evne at støtte de udskilte Landsmænd. Naturligvis gjorde dog ogsaa Frygten for Landets Indblanding i eventuelle europæiske Konflikter sig gældende, og hele Forsvarsdebatten paavirkedes i høj Grad heraf. Overfor Tyskland herskede der i mange Kredse Bitterhed, hvad der gav sig Udslag i Mishagsytringer fra den forsamlede Mængde, da Kejser Wilhelm II 1888 paa et Høflighedsbesøg kort efter sin Tronbestigelse besøgte København. Paa den anden Side nærede man, især i konservative Kredse, Sympati for Rusland, dels fordi Zar Alexander III, som var gift med Christian IX's Datter, ved sine hyppige Besøg var blevet meget populær her i Landet, dels fordi der bestod en politisk Modsætning mellem Rusland og Tyskland. I Venstrekredse, især de københavnske, arbejdede man paa en Udsoning med Tyskland og samtidig paa en Tilnærmelse til Vestmagterne, England og Frankrig. Der gik ofte Rygter i Europa om de politiske Rænkesmederier, der skulde finde Sted paa Fredensborg, naar den kongelige Familie samledes, men efter det foreliggende uden virkelig Begrundelse. Kong Christian IX og Dronning Louise indskærpede deres stærkt antipreussisksindede Døtre, at den europæiske Freds Bevarelse ikke mindst for Danmark var nødvendig, og at Danmark maatte staa sig godt med sin mægtige Nabo.

I disse for dansk Udenrigspolitik døde Aar spirede i Danmark en Bevægelse, der siden skulde tage stærk Fart. Fredrik Bajer (1837—1922), paavirket af Grundtvig og Skandinav, greb en Tanke, der var udgaaet fra Vesteuropa, og stiftede 1882 Foreningen til Danmarks Neutralisering, som 1885 blev til „Dansk Fredsforening". Der dannedes efterhaanden en Række Datterforeninger rundt i Landet, og skønt Venstres Førere gennemgaaende ikke tog Del i Ledelsen, paavirkede Bevægelsen dog Venstres Tankegang. „Fredssagen" blev for

Partiet ogsaa et af Agitationsmidlerne mod Militarismen. 1885 rettede Bajer en Forespørgsel til Regeringen om, hvorvidt den foretog sig noget til Danmarks Neutralisering, og han tænkte hermed paa en af Stormagterne garanteret Neutralitet, som Sverige og Norge var med i. Regeringens Svar gik ud paa, at man betvivlede Nytten af en Neutralitetserklæring, og at man først og fremmest burde kunne forsvare sig selv.

I 1887 foreslog Bajer Nedsættelse af en parlamentarisk Kommission til Overvejelse af nordiske Voldgiftstraktater, men Sagen døde hen. Heller ikke 1890, da en panamerikansk Konference havde rejst Spørgsmaalet om et Voldgiftsforbund af de amerikanske og europæiske Stater, skete der noget fra Danmarks Side. 1889 stiftedes under Verdensudstillingen i Paris „Den interparlamentariske Union" af Rigsdagsmænd. 1891 fik den en dansk Afdeling.

1893 vedtog Folketinget en Dagsorden til Fordel for Voldgiftstanken, og i det hele var Neutralitets- og Voldgiftsideerne nu trængt saa langt ned i Befolkningen, at Forliget 1894 kom til at rumme en Opfordring til Regeringen om at søge vor Neutralitet anerkendt. Ogsaa det nye Flertals Fører efter 1895, J. C. Christensen, hævdede overfor Reedtz-Thott det ønskelige i, at vor Neutralitet anerkendtes, og 1896 vedtog Folketinget en Dagsorden i denne Retning, dog uden at Udtrykket „Anerkendt Neutralitet" benyttedes.

Da Zar Nikolaj II i August 1899 udsendte Opfordring til Afholdelse af en Fredskonference, tiltraadte Danmark den, var Deltager i Fredskonferencen i Haag 1899 og Underskriver af dens forskellige Aftaler, der var af en ret vag Karakter. Der aabnedes Adgang til international Voldgift under en mellemfolkelig Domstol i Haag. Dette skete uden Forhandling med Rigsdagen.

Mellem Systemskiftet og Verdenskrigen. (1901—14).

I. Indledning.

I Perioden 1901—14 viste det sig, hvorledes Venstre benyttede Magten, da det omsider fik den. Hvis Konsekvensen af 1866-Forfatningen var blevet draget fuldt ud, havde det været naturligere, om Venstre langt tidligere var kommet til Roret. Nu var det i de lange Oppositionsaar blevet ført ud i en Radikalisme, som for manges Vedkommende ikke svarede til deres inderste Overbevisning. Da Partiet naaede frem til Ledelsen, blev det derfor hurtigt stillet over for at vælge mellem en sindig og en mere radikal Reformpolitik. Paa dette Valg, som i nogen Grad bestemtes af Temperamentsforskelle, splittedes Partiet saa meget lettere, som dets venstre Fløj, Husmændene, snart stillede Krav, der gik ud over, hvad Partiets Kerne, Gaardmændene, ønskede. En anden Brudlinie gik mellem Gaardmandsklassen paa den ene Side og Byernes borgerlig-demokratiske, for en Del intellektuelle, Venstreelementer paa den anden, som let kunde frastødes af en efter deres Mening for ensidig Landbopolitik. Den socialdemokratiske Agitation blandt Landarbejdere, Husmænd og Byernes lavere Mellemklasse maatte desuden tvinge Venstrereformpartiets radikale Fløj til i Selvforsvar at kræve en dristigere Politik. Paa disse Modsætninger sprængtes Venstrereformpartiet. Iøvrigt gælder det baade om indre og ydre Politik, om økonomiske Forhold og om Aandslivet, at Verdenskrigens Udbrud satte nye, voldsomme Skel. Aarene 1901—14 danner derfor en isoleret Periode, som hviler i sine Forudsætninger og i sig selv. Hvad der skete

efter August 1914, havde naturligvis sine Rødder ogsaa i dansk Fortid, men alt prægedes af Krigens voldsomme Rystelser og de nye, vanskelige Problemer, som fulgte i dens Spor.

II. Indre Politik.

1. Systemskiftet 1901.

I Juli 1901 anmodede Christian IX Ministeriet Sehested om at tage sin Afsked. Han gjorde dette under Paavirkning fra forskellig Side, bl. a. fra sin Søn Prins Valdemars stærkt politisk interesserede Hustru, Prinsesse Marie af Orléans. Han henvendte sig imidlertid ikke til Partiet, men kaldte den juridiske Professor J. H. Deuntzer (1845—1918), der regnedes for Venstremand og hørte til Prinsesse Maries Kreds. Forudsætningen var, at hverken „de otte" i Landstinget, overfor hvilke Kongen var meget uvillig stemt, eller Socialdemokraterne maatte komme ind i Ministeriet.

Deuntzer kaldte straks J. C. Christensen, og sammen med ham inddroges de to andre Førere for Venstreformpartiet, Hage og Alberti, samt sidstnævntes Tilhænger, den sjællandske Bonde Ole Hansen i Forhandlingerne. Holstein-Ledreborg afslog at indtræde. Hørup ønskede ikke nogen Ministerpost, og J. C. Christensen var heller ikke stemt for hans Indtræden, men Hage ønskede den afgjort af Hensyn til Ligevægten i Ministeriet. Da Edvard Brandes' Kandidatur forkastedes af Christensen, satte det københavnske Venstre, støttet af Chr. Bergs Søn Sigurd Berg, der ledede Faderens Blade, alt ind paa at faa Hørup med. Den endelige Sammensætning af Ministeriet, der dannedes 24. Juli, blev følgende: Deuntzer Konsejlspræsident og Udenrigsminister, J. C. Christensen Kultusminister, Alberti Justitsminister, Hørup Trafikminister, C. Hage Finansminister, Ole Hansen Landbrugsminister, Enevold Sørensen Indenrigsminister, Oberst V. H. O. Madsen Krigsminister og Admiral Jøhnke Marineminister.

Enevold Sørensen var Redaktør af det Berg'ske Blad i Kolding, en kendt Kommunalmand. Særlig Interesse knyttede

der sig til de to militære Ministre. Oberst Madsen var bragt paa Tale fra forsvarsvenlige Kredse; han var en betydelig Matematiker, Tilhænger af Københavns Befæstning, men indvilgede i, at denne Sag skulde hvile, til hele Forsvarsspørgsmaalet var overvejet i en Kommission. Jøhnke var kendt som Venstremand og Modstander af Landbefæstningen.

Ministeriet var sammensat med Hensyntagen til Venstrereformpartiets forskellige Afskygninger, mens de Moderate var udelukkede. Svagheder laa dels i de to militære Ministres principielle Uenighed, dels i Christensens og Hørups vidt forskellige Aandsretning og i Albertis Personlighed. Som Sagfører havde han intet godt Ry, og om hans usikre Pengeforhold gik der slemme Rygter.

2. Ministeriet Deuntzer. (1901—05).

Systemskiftet vakte Glæde hos Venstre hele Landet over, men der kom hurtig Vanskeligheder. Da der blev foreslaaet et Folketog til Kongen for at takke for Ministeriet, mødte Tanken Modstand fra flere Sider. Den blev dog til Virkelighed, og Deputationens Henvendelse til Kongen og dennes Svar redigeredes i forsigtige Ord af Hørup. Samme Dag, som Toget fandt Sted, holdtes en Fest i Kongens Have, hvor Redaktør Vilh. Lassen, „Aalborg Amtstidende" i sin Tale manede Regeringen til ikke for de 50 opadtil at glemme de 50.000 nedadtil. Ved den efterfølgende Banket fremsatte Deuntzer Ministeriets Program, de saglige Hovedpunkter var Forsvarsspørgsmaalets grundige Undersøgelse med de sagkyndiges Raad; den almindelige Valgret, først i Kommunalraadene; Skattelovene og Tiendeafløsningen; Retsreform med Indførelse af Nævninger. En enkelt ildeset Bevilling, til nyt Feltskyts, betegnedes som nødvendig straks og vedtoges ogsaa 1901.

Om Skattereformens og Tiendeafløsningens Nødvendighed var hele Landbruget enigt. Derimod var der ikke overalt i Venstre virkelig Interesse for den almindelige Valgret.

Ministeriets parlamentariske Basis var for saa vidt urokkelig, som det havde et Flertal i Folketinget paa 76 af 114. Imidlertid bestod Reformpartiet af ret uensartede Bestanddele, som var forskellige baade i Sindelag og i politisk Temperament. Der var Forskelle mellem de grundtvigske og de „europæisk" farvede Kredse, mellem Højskolernes nationalt-danske og de københavnske Akademikeres „fransk-moderne" Aand. Hos nogle var der en Tilbøjelighed til at hygge sig i den bestaaende Tingenes Tilstand, mens andre ønskede at omdanne Samfundet videre i demokratisk Retning. Endelig var der Uenighed om, hvilken Holdning man skulde indtage over for Socialdemokraterne. Inden for alle Partiets Grupper var der Mænd, som ønskede at fortsætte Samarbejdet med dem og andre, som stod køligt over for dem. En uforsonlig Modstander havde Socialdemokraterne i Alberti, der havde lagt hele sin Politik an paa en borgerlig Samling. Modsætningen mellem mere og mindre radikale Venstrereformmænd fik megen Betydning over for Husmandsspørgsmaalet. Husmændene var netop omkring Aarhundredskiftet ved at organisere sig (Karl Hansen-Ankerstræde stiftede 1902 „De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger"), og 1902 stillede de i „Køge-Resolutionen" Krav om Frihandel og Grundskyld. Desuden ønskede de Ændringer i Husmandsloven, Ret for Husmandsforeningerne til selv at forvalte Statstilskuddene og Reform af Tyendeloven med Ophævelse af Husbondens Revselsesret. Deres Krav fik snart Indflydelse paa Venstres Politik.

Det moderate Venstre, der talte 16 Mand og nu lededes af N. Neergaard og den fynske Friskolemand Klaus Berntsen (1844—1927), stod i det hele velvilligt overfor Regeringen, og der var overhovedet ikke megen reel Forskel paa de to Gruppers Politik. Kun personlige Modsætninger og Erindringen om Forliget stod skillende imellem. Socialdemokraterne udgjorde 14 Mand under Ledelse af Kommunelærer K. M. Klausen (1852—1924) og Forretningsføreren for „Socialdemokratisk Forbund", P. Knudsen (1848—1910). De erklærede at ville støtte Regeringen i en efter deres Opfattelse demokratisk Politik, men

det var sandsynligt, at de før eller senere maatte komme i Opposition. Især Husmændene og Landarbejderne vilde blive et Stridens Æble. Højre havde i Folketinget kun otte Mand. Derimod beherskede det Landstinget med 43 Medlemmer, der dog var højst uenige. Estrup og hans 33 Mand ansaa Venstreministeriet for en Daarskab. Derimod var „de ottes" Gruppe (paa 10 Mand), der December 1902 antog Navnet de Frikonservative, og som lededes af Mogens Frijs, meget tilbøjelig til Forhandling med Ministeriet. Grev Frijs vilde gaa forholdsvis langt i Indrømmelser til Venstre for at bekæmpe Socialdemokraterne, og han saa i Venstreministeriet en Begyndelse til en borgerlig Samling.

Ministeriet stod i Virkeligheden overfor det Dilemma at føre en kraftig Venstrepolitik og derved komme i Konflikt med Landstinget eller søge at forhandle sig til rette med dette og derved udsætte sig for Frafald paa Partiets venstre Fløj. Begge Dele rummede store Farer.

Efter at Hørup var død Februar 1902, sad der i Ministeriet ikke nogen egentlig Tilhænger af en udpræget Venstrepolitik, idet Hage indtog en forsigtig Holdning og var optaget af et stort sagligt Arbejde, især efter at han 1902 efter Hørup ogsaa havde overtaget Trafikministeriet. Alberti stod de Frikonservative nær i sin Antisocialisme. Ministeriets største politiske Kraft var afgjort J. C. Christensen, og Fremtidens Spørgsmaal var, hvorledes han vilde lægge sin Politik. Hans Naturel pegede imod den forsigtige Politik, og den førte før eller senere over i Forliget. At dette maatte sluttes med de Frikonservative, var ret givet, især efter at denne Gruppe 1902 i Forening med Venstregrupperne havde faaet Flertal i Landstinget.

I Spørgsmaalet om det vestindiske Øsalg, der senere skal omtales (Side 318), lykkedes det ikke at skabe Enighed. Ministeriet var imidlertid ikke selv enigt paa dette Punkt, og nogen Kamp med Landstinget vilde man ikke optage.

Af langt større Vigtighed var Skattelovene. Det Lovkompleks, som Hage forelagde i November 1901, optog Landstingets

gamle Forslag om at afløse de gamle Statsskatter paa faste Ejendomme med en Ejendomsskyld, medens han for Formue- og Indkomstskattens Vedkommende fulgte Folketinget. Landbrugsminister Ole Hansen forelagde Forslag om den kommunale Beskatning og i Februar 1902 om en Afløsning af Tienden, hvorefter Ejeren skulde modtage 25 Gange et Aars Tiende, saaledes at Yderne betalte 18, Staten 7 Gange.

Der var i Husmandskredse, i københavnske Venstrekredse og hos Socialdemokraterne megen Utilfredshed med disse Forslag, der ved at nedsætte det store og mellemstore Landbrugs Byrder gav det mindre Landbrug og Byerne højere Skatter, og navnlig med de saakaldte Spændetrøjeparagraffer, der skulde vanskeliggøre det for Flertallet i Kommunalraadene at forhøje Skatteprocenten og optage Laan.

Lovene vedtoges endelig 1903 efter et Forlig mellem Venstre og de Frikonservative. Forinden havde Hage faaet Betænkeligheder ved den øgede Statsudgift og ved de Byrder, der paalagdes Byerne, og havde søgt at ændre hele Komplekset, hvad imidlertid strandede paa Partiets Modstand.

Skattereformen gennemførtes saaledes i Foraaret 1903 i Venstres Aand, men vakte ikke ublandet Tilfredshed. Baade Købstæderne og de smaa Landbrug følte sig forfordelt, og den kommunale Skattelov skuffede ogsaa hurtigt.

Juni 1903 holdtes Folketingsvalg, hvor Venstrereformpartiet tabte to Mandater og blev 74. Af større Betydning var det, at Alliancen mellem det københavnske Venstre og Socialdemokraterne var bristet, bl. a. under Indflydelse af Skatteloven. Marts 1903 valgte Socialdemokraterne deres faglige Førstemand, den tidligere Malersvend Jens Jensen, til Borgmester i København, og deres Kongres i Maj vedtog at opstille egne Kandidater i flere af de københavnske Kredse. Herefter faldt fem af de liberale Folketingsmænd, deriblandt C. Hage og Johan Ottosen, og denne Omstændighed fremmede stærkt Tanken om en liberal Særpolitik. Partistillingen blev: Reformpartiet 74, de Moderate 12, Højre 12 og Socialdemokraterne 16.

Andre Forhold virkede i samme Retning. Alberti forelagde

i November 1903 et Lovforslag, der indførte Pryglestraf for Voldtægt og grov legemlig Vold og Uterlighed overfor Smaapiger. Baade de fleste Jurister og den radikale Fløj indenfor Venstrereformpartiet var imod denne Bestemmelse, og der opstod en heftig saglig og politisk Debat om Spørgsmaalet. Pryglestraffen kædedes imidlertid sammen med en Del humane Reformer af Straffeloven, som betingede Straffedomme, Internering o. l. Loven vedtoges først under Ministeriet Christensen 1905. Ved Revisionen 1911 udgik Pryglestraffen, medens de humane Reformer bibeholdtes.

Episoden havde skærpet Modsætningen mellem Alberti og Venstres radikale Fløj og pustede derved til den „Uro", som lige fra 1903 herskede i Venstre.

Imidlertid havde Regeringen samtidig med Prygleloven i November 1903 forelagt den længe ventede Lov om almindelig kommunal Valgret. De to Vælgerklasser udenfor København og Census i denne By skulde bortfalde, ugifte Kvinder fik Valgret og Valgbarhed, og Valgretsalderen sattes til 25 Aar. Amtsraadene skulde vælges af Valgmænd valgte af Sogneraadene. Forslaget vedtoges i Folketinget i yderligere demokratiseret Form, idet Tyende og gifte Kvinder blev medtaget, men i Landstinget stillede Grev Frijs sig afventende, advarede mod ubesindigt at flytte Skel og ønskede Sagen forelagt Folketingsvælgerne. Ved Ministeriets Fald havde Landstingsudvalget endnu ikke afgivet Betænkning.

Af andre Sager, der gennemførtes under Ministeriet Deuntzer, skal nævnes J. C. Christensens kirkelige Love, hvorved Menighedsraad oprettedes, hvis Mening kunde høres ved Præstevalg, samt Loven om en højere Almenskole, hvorved den nysproglige Retning oprettedes, begge Dele fra 1903. Samme Aar tillodes det Valgmenigheder at benytte Sognekirkerne. Derimod afviste Landstinget J. C. Christensens Forslag om tvungent borgerligt Ægteskab, og det lykkedes heller ikke Alberti at gennemføre den Retsreform, der var lovet i Grundloven; det var især Spørgsmaalet om Valg af Nævninger, som var Tingene imellem. En Række meget store Byggeforetagender

blev bevilget, nemlig 1903 Genopførelsen af Christiansborg Slot og 1904 Opførelsen af en ny Personbanegaard og et Rigshospital i København.

Den Modsætning, der fra Begyndelsen havde raadet inden for Venstrereformpartiet og Ministeriet, tilspidsedes i Aarene 1903—04 til en Krise, der endte med Ministeriets Afgang og Partiets Sprængning. Der var hertil flere Aarsager. Den radikale Fløj indenfor Partiet forfægtede fra Begyndelsen den Anskuelse, at Forsvarsudgifterne skulde reduceres, og da der 1902 nedsattes en Forsvarskommission, som skulde stille Forslag om Forsvarets Ordning, vilde man have den forpligtet til Nedgang i Udgifterne, hvilket dog ikke blev vedtaget. Indenfor Ministeriet var Krigsministeren afgjort Tilhænger af Landbefæstningen og i det hele af et stærkt Forsvar, samtidig med at han vilde en Demokratisering og Civilisering af Hærens Form og Aand. Hans Ønske var at gaa parlamentarisk til Værks, men upolitisk som han var, kom han ofte til at støde an mod, hvad Folketinget ansaa for god Statsskik. Da saaledes de eksplosionsfarlige Krudtmagasiner 1903 flyttedes fra Hovedstaden ud til Vestfronten, lod han de ny Magasiner herude opføre som bombesikre Kassematter, hvilket vakte Vrede i Partiet som en utilladelig Udbygning af Fæstningen. Da den russisk-japanske Krig udbrød 1904, indkaldte Krigsministeren uden Bemyndigelse over 1500 Mand til Søforterne og lod opføre Skanser paa Saltholm.

Vreden over disse Tildragelser fængede især i de københavnske Venstrekredse, men ogsaa i visse Dele af Provinsen var der Uro. En særlig seperatistisk Bevægelse i Vendsyssel mødtes med Radikalismen i Midtsjælland omkring Ringsted og Holbæk. Skattelovene, Alliancen med de Frikonservative, Valgreformens Forsinkelse, Husmandsspørgsmaalets Rejsning — alt dette virkede sammen med Militærspørgsmaalet. Den bevægende Kraft udgik fra København. Kort efter Valget 1903 erklærede den unge Politiker, Historikeren Dr. P. Munch (f. 1870) i det af ham grundede Tidsskrift „Det nye Aarhundrede", at Venstre

maatte blive socialradikalt og undgaa at blive et agrarisk Klasseparti. Samme Efteraar sprængtes den liberale Vælgerforening, og en Kreds omkring P. Munch og Redaktionssekretæren ved „Politiken", Orla Lehmanns Dattersøn Ove Rode (1867—1933) dannede en radikal Klub, hvorfra der i Løbet af 1904 skabtes Rammer for en ny Partiorganisation, naar den maatte blive ønskelig.

Dette skete i Begyndelsen af 1905. Ministeriet led af indre Uenighed, især mellem de to militære Ministre. Hertil kom i November 1904 en afgørende Konflikt mellem Madsen og Folketinget. Han havde overskredet Bevillingen til Arbejderne paa Saltholm stærkt, og det blev klart, at han maatte fratræde. Han stillede imidlertid som Betingelse, at Jøhnke skulde følge ham, og hertil var denne ikke villig. Kravet støttedes af J. C. Christensen, og Spliden i Ministeriet endte med, at Christensen, Alberti, Sørensen og Ole Hansen 5. Januar 1905 indgav deres Afskedsbegæring for at tvinge begge de militære Ministres Afgang igennem.

Christensens Hensigt var sikkert samtidig en Afklaring af Forholdet i Partiet. Hans Syn paa Militærvæsenet var undergaaet en Forandring, saaledes at han ikke mere mente at kunne forene et tilstrækkeligt kraftigt Forsvar med en Nedsættelse af Militærudgifterne. Han udtalte nu, at han ikke troede paa „at vi faar vor Neutralitet respekteret og faar Voldgiftstraktater oprettede med andre Magter, naar vi indretter vort Forsvar saaledes, at det er ubrugeligt i en Krig". Det var da naturligt, at han selv overtog Forsvarsministerierne. Endvidere sigtede han sikkert mod en Udskillelse af de Dele af Partiet, der ikke kunde finde sig til rette med den Politik, han mente maatte føres.

Et Partimøde i Venstre viste, at Deuntzer ikke vilde kunne samle Støtte til et nyt Ministerium, og han foreslog da Kongen at henvende sig til Christensen. I et Partimøde forelagde denne sit Program og krævede Tilslutning; han udtalte aabent, at han ikke regnede med Nedgang i Militærudgifterne. Partiets For-

mand, den midtjyske Husmand og Agitator Anders Nielsen (1862—1914) krævede Tilslutning til dette Program; de der ikke stemte ja, maatte udtræde.

Otte Medlemmer af Partiet svarede: Stemmer ikke, bl. a. Krabbe, Slengerik og C. Th. Zahle, (f. 1866), og efter at det nye Ministerium var dannet, udelukkedes ialt ni Medlemmer, medens fire Medlemmer selv udmeldte sig, blandt dem Folketingets Formand Herman Trier. Senere kom endnu to til. Samme Dag konstituerede Gruppen sig under Navnet Folketingets Venstre og udsendte et Program; den traadte i Forbindelse med den føromtalte radikale Bevægelse i København, der havde Rammerne til en Organisation i Orden. I det hele havde Partiet 15 Medlemmer i Folketinget. 1906 fik det med E. Brandes sin første Landstingsmand.

Ministeriet J. C. Christensen var da allerede dannet 14. Januar 1905. Christensen blev Konsejlspræsident og forenede som Forsvarsminister de to militære Ministerier, Alberti og Ole Hansen beholdt deres Poster, Sørensen blev Kultusminister, Redaktøren af „Aalborg Amtstidende" Vilh. Lassen Finansminister, Sophus Høgbros Søn Højesteretssagfører Svend Høgsbro Trafikminister, Sigurd Berg Indenrigsminister, Grev Raben-Levetzau til Aalholm Udenrigsminister.

Christensen havde ønsket at bevare C. Hage i Ministeriet, men han krævede at beholde sine to Portefeuiller, hvad Christensen ikke mente at kunne tilstede.

Ministeriet Christensen var i fuld Samklang med Venstrereformpartiets og Folketingets Flertal. Spørgsmaalet blev, hvorledes hans Politik vilde forme sig overfor de Frikonservative, som var Tungen paa Vægtskaalen i Landstinget, og det nye radikale Parti, som forfægtede Venstres gamle Programpunkter.

3. J. C. Christensens Ministerier. 1905—08.

Ministeriet fik med 63 af 114 Stemmer en Tillidserklæring, der specielt gjaldt Christensens nye Syn paa Forsvarssagen. Af de andre Partier erklærede Socialdemokratiet straks Mini-

steriet Krig og allierede sig faktisk med det radikale Venstre. De Moderate stod nu Venstrereformpartiet nær i Realiteten, og det var væsentlig Fortiden og personlige Spørgsmaal, der hindrede en Sammenslutning. 1902 opløste Gruppen sig som egentligt Parti, og det bar hen imod en Forening, som dog Christensen foreløbig forsigtigt hindrede. De Moderates Fører, Neergaard, var f. Eks. med Hensyn til Pryglelov og Militærspørgsmaal mere radikal end Christensen, iøvrigt en politisk Kraft, man maatte regne med.

I Højre lød der Stemmer for, at Partiet maatte give efter i det kommunale Valgretspørgsmaal for at hævde Forsvarssagen saa meget stærkere, men Partiet var meget splittet. Især dets jyske Fløj stod stejlt. De Frikonservative stod fra Begyndelsen venligt overfor Christensen, og han regnede i høj Grad med dem. Endelig førte de udtraadte Venstremænd en voldsom Agitation mod den nye Regering, især efter at Partiet i Maj 1905 havde organiseret sig i Odense, taget Navnet det radikale Venstre og udsendt et Program*), der dels optog en Række af Venstres gamle Krav, navnlig om en Forfatningsændring i Junigrundlovens Aand, Afskaffelse af privilegeret Valgret og Gennemførelse af Stemmeret for Kvinder, dels rejste nye som f. Eks. om en Grundværdibeskatning og Grundværdistigningsskat. Danmark skulde erklæres vedvarende neutralt, og Hær og Flaade indskrænkes til Grænse- og Søpoliti. De sociale Reformer betonedes stærkt.

Det nye Ministerium havde arvet Valgretsforslaget fra det gamle. Landstinget afgav omsider i Foraaret 1905 Betænkning. Højre og de Frikonservative gik sammen om at afvise Forslaget, idet de dog vilde give enlige Kvinder Valgret. I Samlingen 1905—06 forelagdes Lovforslaget paa ny i Landstinget i den af Folketinget 1903 vedtagne Skikkelse, men det blev liggende i Udvalg.

Folketingsvalget Maj 1906 drejede sig saaledes til en vis Grad om den kommunale Valgret. Ved den største hidtil kendte Valgdeltagelse (70,6 %) tabte Venstrereformpartiet to Mandater og blev 57, de Radikale fire og blev 11, Højre vandt en Plads

*) Se Tillæg, Side 453.

og fik ialt 13, og Socialdemokraterne otte, hvorved de naaede 24; de Moderate tabte tre og blev 9.

Der havde ikke ved Valget vist sig nogen alvorlig Modstand mod Valgretsudvidelsen hos Gaardmændene. Men Regeringens Stilling var svækket derved, at Venstrereformpartiet kun dannede Flertal i Folketinget ved de Moderates Hjælp; hertil kom, at Regeringen tabte et Par Mandater ved Landstingsvalgene om Efteraaret, saa den ikke mere havde sikkert Flertal sammen med de Frikonservative. E. Brandes kom ind ved dette Valg. 1901—04 havde han været Redaktør af Politiken og fulgtes her 1904 af Henrik Cavling, som ledede Bladet til 1927, da Ove Rode overtog Ledelsen til sin Død 1933.

Oktober 1906 forelagdes Venstres Forslag om den kommunale Valgret igen i Folketinget og naaede derfra til Landstinget. Grev Frijs erklærede, at Valget havde givet Regeringen Medhold, og at han var rede til at tage Konsekvenserne. Loven gik i et Fællesudvalg med Anders Nielsen som Formand. Forhandlingen trak ud, og først i Februar 1907 stillede de Frikonservative deres Forslag; det krævede to Aars Ophold i Kommunen som Valgretsbetingelse, beholdt de to Vælgerklasser, delte ved 40-Aarsalderen, og lod Amtsraadene som før vælges delvis af de højstbeskattede i Amtet. For at sikre mod Skatteplyndring forlangtes særlig Lovhjemmel for Skattepaalæg over en vis Størrelse. I April 1907 fremsatte Anders Nielsen Regeringens Forligsforslag, der bevarede den privilegerede Valgret til Amtsraadet, men afviste de øvrige Krav. Forslaget, der vakte Vrede hos de Radikale og Socialdemokraterne, førte ikke til noget Resultat, idet de Frikonservative fastholdt enten Aldersdelingen eller Garanti mod Skatteforhøjelser. Efter at Regeringen først havde gjort den Indrømmelse at udsætte Amtsraadenes Demokratisering, var det dog ret givet, at Forliget vilde komme, og det skete i Januar 1908. Amtsraadene bevarede deres hidtidige Valgmaade, dog saadan at hvert Sogneraad nu valgte to Valgmænd i Stedet for een, mens de højstbeskattede Vælgeres Tal forblev uforandret. Til Skattepaalæg over en vis Højde krævedes Amtsraadets eller Indenrigsministeriets Samtykke. De

to Aars Ophold som Betingelse for Valgret akcepteredes ogsaa. Højre og den frikonservative Forpagter Chr. Sonne var villige til at opgive den privilegerede Valgret til Amtsraadene mod at faa Sogneraadsvælgerne delt i to Klasser efter deres Opholdstid i Kommunen, men det endelige Resultat blev, at Loven vedtoges med 32 Stemmer mod 29. Af Hensyn til en mulig Løsning af Forsvarssagen under dette Ministerium undlod nogle Højremænd at stemme. De Radikale og Socialdemokraterne angreb Regeringen voldsomt, fordi den ikke havde staaet fast paa Amtsraadenes Overgivelse til almindelig Valgret. Den nye Lov indførte næsten ensartede Valgregler for København, Købstæderne og Sognekommunerne, fjernede Skellet mellem de to Vælgerklasser og gav Kvinder og Tyende Valgret. Ydelsen af Kommuneskat vedblev dog at være Betingelsen for kommunal Valgret. I København nedsattes Indtægtsgrænsen fra 1000 til 800 Kr. om Aaret.

Christensens Politik var imidlertid mere og mere bygget paa Forlig med de Frikonservative, og han fulgtes her af Vilh. Lassen. I Sommeren 1908 sluttedes Toldforliget. Det havde længe været paakrævet at skabe en ny Toldlov, men Meningerne stod stærkt mod hinanden med Hensyn til, hvorledes den skulde være. Venstre havde fra gammel Tid Frihandel paa sit Program, og samme Standpunkt deltes af Størstedelen af Landboerne; derimod var Industrien, med den Højre og et Par af de Frikonservative ivrige Beskyttelsesmænd. Da Vilh. Lassen i Oktober 1906 forelagde et Toldforslag, skete det i Forstaaelse med den moderate Fører Neergaard, der var en Autoritet indenfor Frihandelsmændene. Lassens Forslag var et meget maadeholdent Frihandelsforslag, der som Kompensation for Nedsættelse af visse Toldsatser, især for Industriens Raa- og Hjælpestoffer, paalagde Stempelafgift af spirituøse Drikkevarer og Forhøjelse af Arveskatten. I Venstre var der mange, der ønskede en Indkomst- og Formueskat som Kompensation, og de Radikale og Socialdemokraterne krævede langt større Toldnedsættelser.

Under disse Forhold skete den Samling af Venstrereform-

partiet og de Moderate, som længe havde været naturlig. Neergaard blev i Januar 1907 Ordfører for Toldudvalget og fik sammen med de Frikonservatives Ordfører Konsul F. Hey afgørende Indflydelse paa den endelige Lov, der vedtoges i Maj 1908, en Maanedstid efter at Vilh. Lassen var død. Loven betegnede et Kompromis; den gav ogsaa en Nedsættelse af Beskyttelsessatserne paa gennemsnitlig 20 %. Foruden Valgretslov og Toldlov opviste 1908 et tredie betydeligt Resultat, nemlig Retsreformen. Offentlighed og Mundtlighed indførtes og Nævninger i visse Straffesager. Derimod adskiltes den dømmende Magt endnu ikke fra den udøvende. Forliget sluttedes her med Højre, hvis Ordfører var C. Goos, men Lovkomplekset tilfredsstillede ikke og traadte aldrig i Kraft i den vedtagne Form. 1908 vedtoges ogsaa en Række Lønningslove for Jernbane-, Post-, Telegraf- og Toldvæsen og Oprettelse af 57 Privatbaner og 5 Statsbaner.

Et andet Spørgsmaal, der beskæftigede Rigsdagen i de Aar, var Valgkredssagen. Valglovsrevisionen af 1894 havde kun ufuldkomment bødet paa det Misforhold, der var mellem Grundlovens Bydende og de eksisterende Forhold. 1904 havde af 114 Kredse de 59 over 21 % for mange Indbyggere, medens 13 Kredse havde under 16.000 Indbyggere. Det var især Hovedstaden og Købstæderne, der var forfordelt. Venstre begunstigedes af den gældende Ordning, og Højre, der havde sine Vælgere meget spredt over Landet, ønskede Forholdstalsvalg, hvilket Christensen var imod. 1905 erklærede han, at Sagen burde ordnes ved en Grundlovsændring, der begrænsede og fastslog Medlemmernes Antal. Da alle Parter paa hans Opfordring lovede ikke at inddrage andre Spørgsmaal under Debatten, forelagde han et saadant Forslag i Oktober 1905. Folketingets Medlemstal skulde fremtidig være 132. Under Folketingsbehandlingen ændredes Forslaget derhen, at Antallet skulde være mellem 124 og 132 Medlemmer, som hidtil valgt i Enkeltmandskredse. Alle Partier sluttede sig hertil undtagen Højre, der krævede Forholdstalsvalg. Da det kom op i Landstinget, kædede de Frikonservative Sagen sammen med Spørgsmaalet om de kongevalgte Landstingsmedlemmers Stilling ved Landstings-

opløsning. Det havde jævnligt været drøftet, om de kongevalgte ramtes af en Opløsning, og Alberti havde erklæret, at det maatte være Tilfældet. Christensen svarede nu de Frikonservative, at Spørgsmaalet først i det givne Øjeblik vilde blive afgjort i Statsraadet, men da Gruppen ikke var tilfreds med dette Svar, standsede den Valgkredsloven. Atter næste Aar forkastedes den i Landstinget, og Diskussionen begyndte nu ogsaa at beskæftige sig med en mere omfattende Grundlovsændring, bl. a. en Omdannelse af Landstinget til et sagkyndigt Raad.

Det stod nu tilbage at løse Forsvarssagen. Forhandlingerne i Forsvarskommissionen trak ud, bl. a. fordi de sagkyndige fra Hær og Flaade var uenige, og først 28. Juli 1908 forelaa Betænkningen. Imidlertid havde Diskussionen om Forsvaret ikke ligget stille, og der var rundt om i Landet snarest voksende Interesse for Landbefæstningens Bevarelse. Den nye Konge, Frederik VIII (1843—1912), der Januar 1906 fulgte efter Christian IX, var en impulsiv Natur, som ikke lagde Skjul paa sin levende Forsvarsinteresse, og til Dels under hans Indflydelse spirede en ny Forsvarsbevægelse frem. Paa den anden Side fastholdt Socialdemokraterne, de Radikale og det meste af Venstre, at Fæstningen var landsskadelig og burde fjernes, fordi den snarere end at afværge fjendtlige Angreb vilde tiltrække de Magter, som frygtede, den kunde blive brugt mod dem.

Forsvarskommissionens Flertal, Venstrereformpartiet og de Moderate, vilde i Overensstemmelse med det traditionelle Venstrestandpunkt lægge Vægten paa det levende Værn til effektivt Forsvar for Neutraliteten. Hæren skulde øges og deles i en Øst- og Vesthær med en Samling af langt den største Styrke paa Sjælland, Flaaden udvides, Landbefæstningen nedlægges, men Søbefæstningen udvides betydeligt ved en Række Forter og Batterier, og en Del Kystbefæstninger anlægges paa Sjælland. Forøgelsen af Udgifterne ansloges til 31½ Mill. een Gang for alle og 1,7 Mill. aarlig. Højre og de Frikonservative vilde bevare og udvide Landbefæstningen og regnede med 39,1 Mill. Kr. og 5,2 Mill. Socialdemokraterne vilde have Hær og Flaade nedlagt og erstattet af en Politi- og Grænsevagt. De

Radikale vilde nedlægge Fæstningen og formindske Hæren med 25 %.

De sagkyndige og Højre kritiserede stærkt Flertallets Forslag. Spørgsmaalet var, hvad J. C. Christensen vilde. Sagen maatte nødvendigvis gennemføres med de Frikonservative, hvis et Resultat snart skulde naas, og Grev Frijs var imod Flertalsforslaget, som han betegnede som Præferencepolitik overfor Tyskland, fordi det blottede Hovedstaden fra Landsiden, men befæstede den til Søs. Christensen stod overfor en meget vanskelig Opgave, men hans Stilling var stærk. Netop i August 1908 besøgte Kongen ham i hans Hjem i Hee og kaldte ham en Bro mellem Folket og Kongen.

Da ramtes han og Landet af en Ulykke. Der havde længe gaaet Rygter om Justitsminister Albertis økonomiske Forhold, og hans Transaktioner saa vel som mange af hans administrative Afgørelser havde fra Efteraaret 1907 været Genstand for voldsomme Angreb i Pressen fra Ove Rode og i Folketinget, bl. a. fra Socialdemokraten Fr. Borgbjerg (f. 1866) og Højremanden Dr. L. V. Birck (1871—1933). Hans politiske Stilling havde iøvrigt været stærk, støttet som han var af sit københavnske Dagblad „Dannebrog" og en stor Del af de sjællandske Bønder; han havde ogsaa indlagt sig visse Fortjenester ved en resolut, dog ofte hensynsløs Administration. Han imponerede sine Forbindelser ved urokkelig Ro og Slagfærdighed i Replikken, og han havde i de sidste Aar faaet en ikke ringe Indflydelse paa J. C. Christensen. Under Angrebene i Folketinget blev denne dog klar over det uheldige i at have en saa forfulgt Mand i Ministeriet, og, selv om han ikke troede paa Angrebenes Berettigelse, henstillede han i Foraaret 1908 til Alberti at udtræde. Alberti udtalte Ønsket om først at gennemføre Retsreformen, hvad da skete. Imidlertid var, som det senere viste sig, Albertis økonomiske Besværligheder vokset ham over Hovedet, og i Maj henvendte han sig til Christensen med en Anmodning om et Laan af Statskassen til Bondestandens Sparekasse for at hindre et Run paa den som Følge af Angrebene paa ham. Der var netop paa det paagældende Tidspunkt megen økonomisk Usikkerhed. I Februar

var to Banker brudt sammen. Christensen, der paa dette Tidspunkt fungerede som Finansminister, gik ind paa at laane Kassen 1½ Mill. i 4 Maaneder mod Sikkerhed i Panteobligationer.

Imidlertid kom det Tidspunkt, da Alberti skulde gaa af. Paa Syvaarsdagen for Systemskiftet 24. Juli 1908 rekonstrueredes Ministeriet. Alberti og Ole Hansen afgik, Neergaard blev Finansminister, Partiets Formand Anders Nielsen blev som den første Husmand i Regeringen Landbrugsminister, Høgsbro blev Justitsminister og den jyske Gaardejer, Partiets Finanslovsordfører, Jensen-Sønderup Trafikminister. Alberti udnævntes til Gehejmekonferensraad.

Ingen kunde paa dette Tidspunkt med Sikkerhed paastaa, at Alberti var Forbryder, selv om man ansaa hans Pengesager for uordentlige. Imidlertid blev Kritikken mere og mere højrøstet, og i Pressen beskyldte Ove Rode ham i ret utilslørede Ord for Forfalskning af Regnskabet. Da Neergaard overtog Finansministeriet, fik han Underretning om de 1½ Mill., og Ministeriet enedes om, at Sagen skulde drøftes i et Ministermøde 8. September. Mødet blev imidlertid afbrudt forinden af Hensyn til en Fyrstemodtagelse paa Toldboden, og under denne meddeltes det J. C. Christensen, at Alberti havde meldt sig til Politiet som skyldig i Falsk og Bedrageri. Selv opgav han Beløbet til 9 Mill., i Virkeligheden var det ca. 15 Mill. Han havde pantsat Sparekassens Værdipapirer og forelagt falsk Bevis fra Privatbanken for, at de laa ubehæftede der. Han havde opereret med Smøreksportforeningens Midler som med sine egne.

Der var Uenighed i Regeringen, om den skulde gaa af, men da Raben-Levetzau forlangte at træde ud, trak han 12. September hele Ministeriet med sig.

4. Ministerierne Neergaard, Holstein og Zahle. (1908—10).

Den ny Konsejlspræsident blev Neergaard, hvad der var naturligt paa Grund af den store Anseelse, han nød. I Venstrereformpartiet ønskede man Christensens Forbliven, men

der rettedes baade fra Højre, de Radikale og Socialdemokraterne heftige Angreb paa ham, fordi han ikke i Tide var skredet ind mod Alberti, og de to sidstnævnte Partier saa ud fra Forsvarsspørgsmaalet gerne hans Fald. Han selv ønskede ikke at indtræde i det nye Ministerium, hvad heller ikke skete, hvorimod han valgtes til Formand for sit Parti. Neergaard blev Konsejlspræsident og Forsvarsminister, den danske Gesandt i Wien, Grev C. W. Ahlefeldt-Laurvig Udenrigsminister, den ret ukendte Amtmand Charles Brun i Aalborg Finansminister, den moderate Fører Klaus Berntsen Indenrigsminister, og den københavnske Skibsreder Johan Hansen Handelsminister, en nyoprettet Portefeuille. Enevold Sørensen, Høgsbro, Anders Nielsen og Jensen-Sønderup beholdt deres Poster.

Neergaard bebudede i sin Programtale, at han vilde forelægge et Forslag om Forsvar, bygget paa Kommissionsflertallets Betænkning, men man skulde afvente et Folketingsvalg, før den endelige Afgørelse skete. Iøvrigt manede han til Sparsommelighed og Resignation efter den rige Reformperiode.

Den omfattende Alberti-Sag blev imidlertid gennemgaaet af den beskikkede Undersøgelsesdommer, og Alberti gjorde intet for at lette og forkorte Opklaringen. Hans Straf blev 8 Aars Tugthus. Spørgsmaalet var, om Rigsretten skulde træde i Virksomhed overfor ham og mulig flere af Ministrene. Efter Ministeriets Ønske inddrog Dommeren ogsaa Albertis Embedsførelse under Undersøgelsen, og da der forelaa en Udskrift af de herhen hørende Forhør, forelagdes den Folketinget. Flertallet ønskede højst Anklage mod Alberti selv og først efter hele Sagens Oplysning, Socialdemokraterne krævede Tiltale mod Alberti, Christensen og Berg, de Radikale mod de to sidstnævnte; det vedtoges at udskyde Sagen til efter Valgene. Til Hjælp for den sjællandske Bondestands Sparekasse gav Staten Afkald paa de 1½ Mill., den havde laant, samt paa Renten deraf. Kassen genrejstes derefter og naaede inden længe paa ny fuld Soliditet. Retsreformen af 1908 forelagdes i en formelt revideret Skikkelse for at fjerne Albertis Signatur, og den vedtoges 1909.

Hvad Valgkredssagen angik, ønskede Neergaard i Grunden ikke at forøge Folketingets Medlemstal saa stærkt som Christensen, men i det Forslag om Grundlovsændring, han forelagde Februar 1909, akcepterede han dog det fra 1906—07 foreliggende Grundlag med et Spillerum mellem 124 og 132 Medlemmer. De Frikonservative var imidlertid heller ikke nu tilbøjelige til at gennemføre Forslaget.

Hovedpunktet paa Ministeriets Program var Forsvarssagen. Den almindelige Mening, der ogsaa støttedes af Udtalelser af Neergaard selv, var, at Regeringen vilde forelægge Kommissionsflertallets Forslag, maaske med en Ændring, der stammede allerede fra Christensens Ministertid, nemlig den, at der efter Generalstabens Ønske skulde anlægges to Fløjforter ved Vedbæk og Mosede. 12. Februar 1909 forelagde Neergaard sit Forsvarsforslag, og det viste sig nu, at det i betydelig Grad afveg fra Kommissionsflertallets. Der var ialt ti Forslag, hvortil senere kom et om forhøjet Indkomst- og Formueskat til Dækning af Forsvarsudgifterne. Forslagene om Hæren, Flaaden og Søbefæstningen stemte i det hele overens med Flertalsbetænkningen, men i Forslaget om Landbefæstningen var tilføjet ikke alene de to Fløjforter, men ogsaa Anlægget af elleve fremskudte forberedte Stillinger i Linien Vedbæk—Furesø—Store Vejleaa med en Bekostning af 10½ Mill. Den gamle Landbefæstning skulde nedlægges. Udgiften var anslaaet til 31½ Mill. (som i Flertalsbetænkningen), idet de 10½ til Forterne skulde dækkes ved Salg af de ældre Fæstningsarealer. Den aarlige Merudgift var 1,8 Mill. Kr., kun lidt større end den i Kommissionsforslaget beregnede.

I sin Forelæggelsestale henviste Neergaard til Iagttagelser og Erfaringer, han havde gjort, siden han blev Konsejlspræsident, og udmalede den usikre europæiske Situation. De foreslaaede Stillinger krævedes for at sikre Mobiliseringen og gøre Forsvarsordningen til et virkeligt Neutralitetsværn uden Hældning til nogen Side. Regeringen gjorde sin Forbliven afhængig af, at Forslaget som Helhed gennemførtes. Forslaget vakte Overraskelse hos de fleste. Man vidste, at Christensen var Mod-

stander af de foreslaaede Forter. I selve Ministeriet var Anders Nielsen imod dem; han forblev dog i Ministeriet, indgav sin Afskedsbegæring kort før Valget og vedblev at fungere til det samlede Ministeriums Afgang. Venstrereformpartiets Presse stillede sig køligt til Forslaget, medens Højre var tilfreds. I Folketinget angreb J. C. Christensen Forslaget, som Hovedmassen af Venstrereformpartiets Vælgere var stærkt imod. Det tiltraadtes af de Moderate og af 10 Medlemmer af Venstrereformpartiet, medens Resten af dette gik imod Forterne. Højre akcepterede i det hele Lovene, medens de Radikale og Socialdemokraterne fastholdt deres tidligere indtagne Standpunkter. Efter en til Tider yderst bitter Debat forkastedes de fremskudte Forter med 69 Stemmer mod 35. De tre Ministre Enevold Sørensen, Høgsbro og Jensen-Sønderup samt ti Medlemmer af Reformpartiet var mellem de 35. Der forelaa nu en tydelig Deling af Venstre og en Alliance paa Forsvarsspørgsmaalet mellem Neergaard og Højre. Valget afholdtes den 25. Maj 1909 og blev til Dels under Indtryk af Alberti-Skandalen et Nederlag for Venstrereformpartiet, der gik ned fra 57 til 38 Medlemmer, hvoraf 27 for Christensen, 11 for Neergaard. De Moderate voksede fra 9 til 11, de Radikale fra 11 til 20, Højre fra 13 til 21. Socialdemokraternes Tal blev uforandret.

Valget betød en ringe Forskydning til Fordel for de fremskudte Forter, men der kunde dog højst regnes med 43 Stemmer for dem mod 71. Højre vilde, at Neergaard skulde søge at tvinge sit Forslag igennem, men han vilde kun frem gennem en Samvirken med hele Venstrereformpartiet, og en saadan syntes uopnaaelig. Venstrereformpartiet foreslog under Sommerens Forhandling, at Fæstningen skulde nedlægges 1918, medens Neergaard havde villet bevare den til 1920. De fremskudte Forter forkastedes paa ny med 63 Stemmer mod 41, og Neergaard indgav 31. Juli 1909 sin Afskedsbegæring, hvorefter den Neergaard'ske Fløj af Venstrereformpartiet meldte sig ud.

Da ingen af Venstres daværende Førere besad tilstrækkelig Autoritet til at gennemføre en Løsning, henvendte Frederik VIII, der, som før nævnt, var personligt stærkt interesseret i For-

svarssagen, sig først til Grev Holstein-Ledreborg og bad ham danne et Venstreministerium. Da han afslog det, kaldte han Grev Mogens Frijs, men dennes Forsøg paa at skabe et Forlig, bl. a. med Landbefæstningens foreløbige Bevarelse, strandede paa de Neergaard'ske Grupper, der ønskede et Venstreministerium. Kongen omgikkes derefter med Planer om at lade den tidligere siamesiske Officer Admiral A. du Plessis de Richelieu danne en uparlamentarisk Regering. For at hindre dette enedes de tre Venstregrupper om at henvende sig til Grev Holstein. Han kom til København og lod sig efter lange Forhandlinger bevæge til at overtage Regeringen. Han gjorde det, skønt gammel Modstander af et udvidet Forsvar, væsentligt for at hindre et ulægeligt Brud inden for Venstre, og fordi det overfor Udlandet syntes nødvendigt, at Sagen kom i Orden. Nu vilde imidlertid Kongen ikke paa ny henvende sig til Greven, men efter Indgriben fra forskellig Side gav denne dog sit Samtykke, og Ministeriet dannedes 16. August 1909. Grev Holstein blev Konsejlspræsident uden anden Portefeuille og Neergaard Finansminister. J. C. Christensen blev Forsvarsminister, mens Ahlefeldt-Laurvig, Sørensen, Høgsbro, Berntsen, Anders Nielsen og Johan Hansen beholdt deres Poster, og den nordjyske Smed og Husmand Thomas Larsen blev Trafikminister i Stedet for Jensen-Sønderup. Grev Holstein havde opfordret C. Hage til at indtræde som Handelsminister, men faaet Nej. Med Højre havde Holstein nægtet at forhandle. Christensens Genindtræden vakte Vrede hos Højre, og der arrangeredes i København et Folketog til Amalienborg som Protest, ligesom der siden overraktes Kongen en Protestadresse, der dog fik et skarpt afvisende Svar.

Der var mellem Venstregrupperne truffet den Aftale, at Landbefæstningen skulde opretholdes til 1922 og derefter nedlægges, hvis der ikke forinden var truffet anden Bestemmelse. De fremskudte Forter udgik, men det nordlige Fløjfort rykkedes mod Syd til Kystforsvar uden dog at indgaa som Led i Landbefæstningen. Højre og de militære var i det hele imod denne Plan, som de ansaa for utilstrækkelig, men den blev vedtaget i

Folketinget med 68 Stemmer mod 41. I Landstinget vedtoges Landbefæstningens Nedlæggelse 1922 med 32 Stemmer mod 25, idet 7 Højremænd undlod at stemme for ikke at hindre en Forsvarsordning overhovedet. Den samlede Befæstningslov*) vedtoges i Landstinget med 29 Stemmer mod 25, i Folketinget med 59 mod 48. Loven om Dækning gennem forhøjet Formue- og Indkomstskat vedtoges ligeledes. Fuld Tilfredshed med det vedtagne Lovkompleks var der næppe hos noget Parti; det bar tydeligt Kompromis'ets Præg.

Efter Vedtagelsen udsendte den Christensen'ske Gruppe af Venstrereformpartiet et ret radikalt farvet Program. Der skabtes samtidig en Samvirken mellem de tre Venstregrupper gennem en „Delegation" med Anders Nielsen som Formand. 18. Oktober udtraadte Christensen af Ministeriet, som han havde bebudet, og Holstein blev Forsvarsminister. Men faa Dage efter faldt Ministeriet ved en ganske uventet Episode. Højremanden Halsted kom med en Udtalelse om, at Greven havde søgt Højres Støtte ved Dannelsen af Ministeriet, hvilket Holstein kategorisk benægtede. Uenigheden beroede paa en Fejl af Højres Delegerede, der i sin Tid ikke havde meddelt Partiet, at Greven havde afvist det. Nu følte Højre sig krænket over Holsteins Ord og foreslog et Mistillidsvotum til ham personlig. Det forkastedes, men kort efter vedtoges med 49 Stemmer mod 44 et radikalt Forslag om Misbilligelse af Ministeriets almindelige Politik, og 25. Oktober 1909 indgav Holstein sin Afskedsbegæring.

For første Gang var hermed et Ministerium veget for et Mistillidsvotum, og Parlamentarismen blev herved yderligere underbygget. Kongen henvendte sig, som Grev Holstein havde tilraadet ham, til de Radikales Fører Overretssagfører C. Th. Zahle. De Radikale talte 20 Medlemmer i Folketinget og med Socialdemokraterne 44. Det var altsaa et udpræget Mindretalsministerium, Zahle den 28. Oktober dannede. Han selv blev Konsejlspræsident og Justitsminister, den unge Kontorchef

*) Se Artiklen: „Kjøbenhavns Befæstning" i Salmonsens Konversationsleksikon (2. Udg.) Bd. XIV.

i Udenrigsministeriet Erik Scavenius (f. 1877) Udenrigsminister, Dr. Edvard Brandes Finansminister, Folketingets tidligere Formand Christopher Krabbe Forsvarsminister, den tidligere moderate Provst M. C. B. Nielsen Kultusminister, Dr. P. Munch Indenrigsminister, den sjællandske Husmand Poul Christensen Landbrugsminister, Generalkonsul Weimann i Hamburg Handelsminister, Gaardejer Jensen-Onsted Trafikminister; den sidste afgik allerede i Februar 1910 og erstattedes af Weimann.

Zahle betegnede i sin Programtale Ministrene som „det sidste Hold af Politikere", som Landet endnu troede paa. En Hovedopgave skulde være Udrensningen efter Alberti. I hvor vidt Omfang Militærlovene skulde gennemføres, maatte bero paa Finanserne. Hvis Ministeriet fik et Flertal imod sig eller ikke kunde skabe en retfærdig Valgkredsordning, vilde det udskrive Valg. Om Militærlovene udtalte E. Brandes, at „Lov er Lov, og Lov skal holdes".

Først afgjordes Spørgsmaalet om Rigsretsanklage. Paa Forslag af de Radikale, Socialdemokraterne og Højre vedtoges det at stille Christensen og Berg for Rigsretten.

Med Hensyn til Valgkredsordningen optog Ministeriet et af Klaus Berntsen udarbejdet Forslag, der øgede Kredsenes Antal til 127 og indførte Omvalg. Zahle udtalte under Forhandlingen, at han ansaa de kongevalgte Landstingsmænd for opløselige. Partierne enedes i det væsentlige om Forslaget, men Venstre vilde kun gennemføre det efter en Grundlovsændring. Med Hensyn til en saadan havde de Radikale allerede inden Ministerskiftet taget et Skridt videre frem, idet de havde foreslaaet 25 Aars Valgret, ogsaa for Kvinder og Tyende, 132 Medlemmer af Folketinget valgt i Enkeltmandskredse med Omvalg, for Landstinget Bortfald af de kongevalgte og den privilegerede Valgret, Indførelse af Folkeafstemning (Referendum) om vedtagne Love, naar et vist Antal Vælgere ønskede det. Venstre stillede herimod Tanken om en Grundlovsændring i „to Tempi", saaledes at først Folketinget omdannedes, derefter Landstinget. Det var navnlig J. C. Christensen, der var Talsmand for denne Fremgangsmaade, fordi den var

den roligste og mindst stødende overfor hans tidligere allierede, de Frikonservative. Resultatet blev, at Venstres Forslag om at lade Bestemmelserne om Landstinget udgaa af Grundlovsforslaget vedtoges, og at dette derefter gik til Landstinget. De Radikale havde iøvrigt forinden ved Ændringsforslag knæsat den Tanke, at Landstinget burde vælges af de kommunale Raad.

Da Regeringen havde gennemført Rigsretsanklagen, ansaa den sin nærmeste Opgave for løst. Da paa den anden Side dens Valgkredsforslag var strandet, og den begyndte at indtage en mere aggressiv Holdning i Militærspørgsmaalet, besluttede den under disse Omstændigheder at opløse Folketinget og udskrive Valg til 20. Maj 1910. De Radikale og Socialdemokraterne indgik Valgforbund, men ogsaa Venstregrupperne og Højre samvirkede mange Steder, og Resultatet blev ingen Sejr for Regeringen. De Radikale og Socialdemokraterne talte som før 20 og 24, men Venstregrupperne erobrede 8 Mandater fra Højre, der nu kun talte 13. Zahle indgav sin Afskedsbegæring, og Kongen opfordrede Klaus Berntsen til at danne Ministerium. Man vilde dog afvente Rigsretsdommen, der faldt 17. Juni. Sigurd Berg idømtes en Bøde paa 1000 Kr. for at have forsømt sin Tilsynspligt overfor Sparekassen, J. C. Christensen frifandtes, idet det dog udtaltes, at han „ikke havde handlet forsvarligt" ved at nægte sin Bistand til en Undersøgelse af Albertis Forhold.

Kort efter forenede de tre Venstregrupper sig til et samlet Venstre paa 57 Medlemmer. Det skete paa Grundlag af 1909-Programmet, der bl. a. krævede en Grundlovsændring i Juniforfatningens Aand.

J. C. Christensen ønskede ikke at overtage Regeringen, og af de tre Mænd, Venstre indstillede til Kongen, Neergaard, Anders Nielsen og Klaus Berntsen, valgte Kongen den sidste. Ministeriet dannedes 5. Juli 1910. Berntsen blev Forsvarsminister, Ahlefeldt-Laurvig Udenrigsminister, Neergaard Finansminister, Anders Nielsen Landbrugsminister, Jensen-Sønderup Indenrigsminister, Højesteretssagfører Frits Bülow Justitsmini-

ster, Thomas Larsen Trafikminister, Grosserer Muus Handelsminister og Højskoleforstander Jacob Appel, Askov, Kultusminister.

Ministeriet Zahle havde, da det kun var støttet af Mindretal i begge Ting, ikke naaet mange Resultater i sin korte Virksomhedsperiode. Indenrigsministeren havde gennemført Lovene om permanent Voldgiftsret i Arbejdsstridigheder og om en Forligsmand, samt administrativt givet Tjenestemændene Forhandlingsret. Loven om Menighedsraad skulde revideres inden 1910, og da det ikke lykkedes at skabe Enighed om den, bortfaldt Raadene foreløbig, men Kultusminister Nielsen gennemførte en Del af Lovforslagets andre Bestemmelser administrativt, saaledes at Menighedsraadene beholdt deres Ret til at blive hørt ved Embedsbesættelser. Først Loven af 1912 genoprettede Raadene.

5. Ministeriet Berntsen. (1910—1913).

Ministeriet Berntsen maatte i sin Politik mere end J. C. Christensen regne med Højre. I Folketinget beherskede Ministeriet akkurat Halvdelen af Stemmerne, 57, men i Landstinget var der kun 21 af Venstre, og selv sammen med de 6 Frikonservative gav dette ikke Flertal. Da en Politik sammen med de Radikale og Socialdemokraterne foreløbigt syntes udelukket, maatte Regeringen, om den skulde skabe Resultater, regne ogsaa med det gamle Højre. Af dette Parti sad der 30 i Landstinget; Forsvarsdebatten havde splittet dem, som ovenfor fortalt, men i Vinteren 1910 samlede de sig atter til een Gruppe. 5 af dem var kongevalgte og til Dels meget gamle, saa en Forskydning i Partiforholdene kunde let indtræffe, men foreløbig var det naturligt, at Ministeriet søgte Føling med Højre. En saadan Kombination fandt Sted paa Øerne ved Landstingsvalgene i Eftersommeren 1910.

Klaus Berntsens Program gik ud paa først at føre Forsvarslovene ud i Livet, derefter at skabe finansiel Balance og endelig gennemføre en Grundlovsændring. Den første Opgave

var ikke fuldt løst, da Ministeriet faldt, den anden skete der foreløbig Fyldest ved Skattelovene 1912, den tredie var endnu kun i sin Forberedelse, da Berntsen traadte tilbage.

Paa Forsvarsspørgsmaalet havde Berntsen en Del Konflikter med Højre. Garnisonernes Omlægning voldte Stridigheder mellem ham og flere Generaler, bl. a. med Hensyn til Fredericia, der af Hærledelsen ikke ansaas for sikker som Garnisonsby paa Grund af Grænsens Nærhed, men af Berntsen fik Lov at beholde sin Garnison. Der var ogsaa Strid om Taarbæk-Fortet, det nordlige af de to Fløjforter, der skulde anlægges for Kystforsvaret; Generalstaben vilde drage det saa langt ind paa Landfronten som muligt og mødte her Modstand hos Ministeren. Under de truende udenrigske Forhold i 1912, der stod i Forbindelse med Agadir-Affæren, blev der iøvrigt ad privat Vej indsamlet c. 2 Millioner Kr. til Forsvaret.

Endnu vanskeligere var det at opnaa Enighed i Skattespørgsmaalet. Statsregnskabet for 1909—10 viste, især paa Grund af Bankkrisen 1908, Alberti-Affærens finansielle Følger, Toldlovens Indtægtsnedgang og de nye Lønnings- og Jernbanelove, et Underskud paa 51 Mill. Nu forestod yderligere store Udgifter til Gennemførelse af Forsvarslovene, og Neergaard maatte derfor under Finanslovbehandlingen 1910 kræve nye Skatter. Den levende Reformiver efter Systemskiftet havde tæret paa Finanserne. Han udsatte en samlet Finansplan til Oktober 1911, men forelagde allerede i Februar s. A. fire Skattelove, om Afgift af Forlystelser, Stempelafgift, Afgift ved Tinglæsning m. m. og af Dyrkning af Tobak. Samtidig forelagdes Forslag om Statsbanetaksternes Forhøjelse. Alle Lovene vedtoges, dog delvis med betydelige Ændringer, og det finansielle Resultat var en Merindtægt paa ca. 8 Mill.

Den finansielle Situation var dog ikke dermed afklaret. I Efteraaret 1911 forelagde Neergaard derfor flere nye Skattelove, om forhøjet Spiritusafgift og om Stempelafgift paa Cigaretter samt en Forhøjelse af Formue- og Indkomstskatten; der skulde ved dem og enkelte andre Foranstaltninger bringes 11 Mill. Kr. til Veje.

Forslagene gik igennem i Folketinget trods Modstand fra Oppositionen. Derimod stod i Landstinget Højre og de Frikonservative sammen om at akceptere de indirekte Skattelove, men afvise Formue- og Indkomstskatten. I April 1912 truede det med Konflikt mellem Ministeriet og Landstinget. De Frikonservative viste sig imidlertid ved nye Forhandlinger villige til en Forhøjelse af Indkomstskatten, medens Højre længe var uvilligt. I Sommerens Løb kom det dog til Forlig, hvorved Forhøjelsen af den direkte Skat blev betydelig nedsat og hele Komplekset gav 3 Mill. mindre end oprindelig beregnet. Samtidig bevilgedes et Statslaan paa 72 Mill. Hermed var den finansielle Nyordning foreløbig endt. Oppositionen rettede stærke Angreb paa Skatteforliget som en Antagelse af Højres Skattepolitik.

Et andet Lovforslag, der gennemførtes 1912, var Menighedsraadsloven. Som ovenfor fortalt (S. 307), var Raadene bortfaldet med Udgangen af 1909, men genindførtes nu ved det af Jacob Appel forelagte Lovforslag i en noget anden Skikkelse end Christensens. Spørgsmaalene om Valgret til Raadene og om en Kirkeforfatning gav paa ny Anledning til heftige Debatter.

Ministeriet Berntsens væsentlige Indsats var imidlertid Forberedelsen af Grundlovsændringen. Som tidligere fremstillet var Sagen vokset ud af Valgkredsspørgsmaalet og krævede mere og mere en Løsning. Venstre og de Radikale havde paa deres Program en Genoprettelse af Juniforfatningen, og Socialdemokraterne vilde endnu videre. Højre nærede intet Ønske om at ændre 1866-Grundloven stærkt; i hvert Fald vilde man bevare Landstinget som konservativt Bolværk. Dog var der i Højres yngre Generation, især med Asger Karstensen som Pennefører, begyndt at vokse en Stemning op for, at man skulde tage en Forhandling paa dette Spørgsmaal. Man følte, at Partiet aldrig kunde faa rigtig Fodfæste i en bredere Befolkning, saa længe det holdt fast ved den privilegerede Valgret. Denne var ogsaa en afgørende Hindring for, at Højre kunde faa Forholdstalsvalgmaaden indført, thi Folketinget vilde

aldrig vedtage den, med mindre de velstaaendes Forrettigheder i Landstinget ophævedes. Inden for Venstre var der forskellige Meninger. J. C. Christensen havde, som før omtalt, fremsat Tanken om Forfatningsændringen i de „to Tempi", og det var i det hele tvivlsomt, om han vilde gaa saa langt til venstre i Gennemførelsen af den nye Forfatning som Neergaard. Til at begynde med akcepterede Ministeriet den J. C. Christensen'ske Politik. I December 1910 forelagde det en Valgkredslov og et Forslag til Grundlovsændring, der stemte med det samme Foraar i Folketinget vedtagne og kun gjaldt Folketinget. Forslaget gik til Landstinget, hvor Højre gik imod det, og de Frikonservative krævede det begrænset til at gælde Folketingets Medlemstal.

Medens Christensen stadig fastholdt de „to Tempi", var der i Venstre en Bevægelse i Gang for at gennemføre en Reform paa een Gang. Det tidligere Forslag forelagdes i Oktober 1911 paa ny i Landstinget, hvor Flertallet, Højre, erklærede at ville indskrænke sig til en Fastsættelse af Folketingets Medlemstal, og det endda kun mod Indførelse af Forholdstalsvalg.

I Foraaret 1912 sluttedes Skatteforliget, og Forholdet mellem Venstre og Højre syntes nu frugtbart for en ny Forhandling om Grundloven. Inden for Venstre var der Uenighed; nogle vilde med Christensen fastholde de „to Tempi" og i det hele give en Forfatning med konservativ Tendens, andre rejste Kravet om en Revision i Junigrundlovens Aand.

Et Udvalg af Ministeriet, Berntsen, Neergaard, Anders Nielsen, Bülow og Jensen-Sønderup, var i Færd med at udarbejde et Udkast til en samlet Revision, uden at endelig Bestemmelse om dets Skæbne var taget. Mens dette stod paa, indbød Grev Frijs Berntsen til Frijsenborg og forelagde ham Forslag til en Forfatningsændring, et Kompromis, hvorefter Landstinget skulde bevares uforandret, medens Valgretsalderen til Folketinget nedsattes til 25 Aar, Kvinder fik Valgret og Forholdstalsvalg indførtes i København og Købstæderne. Efter hvad Grev Frijs senere erklærede, fik han det Indtryk, at Berntsen for sit eget Vedkommende akcepterede dette, hvad

Berntsen benægtede. Grev Frijs skaffede sig Underretning om, at ledende Højremænd i Landstinget var stemt for Forliget, og meddelte Berntsen dette, idet han samtidig advarede mod Kamp mellem Højre og Venstre. Kort efter meddelte imidlertid Berntsen Greven, at Ministeriet havde besluttet at foreslaa en samlet Grundlovsændring. Neergaards Retning havde sejret i Ministeriet over J. C. Christensens, og i Partimødet 30. September 1912 vedtoges den samlede Revision. Kongen, siden 14. Maj 1912 Christian X (f. 1870), var ogsaa vundet for Planen. Hermed havde Regeringen, til Trods for Usikkerheden inden for selve Partiet, besluttet sig til et Skridt, der vilde true Samarbejdet med de Frikonservative og med Højre.

23. Oktober forelagde Berntsen Grundlovsforslaget i Folketinget. Det mindede i meget om de Radikales fra 1909—10. Valgret fik Mænd og Kvinder paa 25 Aar, ogsaa Tyende, Folketingets Medlemstal skulde fastsættes i en Valglov, men maatte ikke overstige 132, Valgene skulde foregaa i Enkeltmandskredse, Valgperioden være 4 Aar. Af Landstingets som hidtil 66 Medlemmer skulde 12 vælges af det nyvalgte Ting ved Forholdstalsvalg, Resten af Københavns Borgerrepræsentation, Byraadene og Sogneraadene ved Forholdstalsvalg. Strid mellem de to Ting paa Finansloven skulde afgøres i den forenede Rigsdag. Berntsen betonede i sin Forelæggelsestale stærkt Kravet om Junigrundlovens Genskabelse og vendte sig skarpt mod Forfatningen af 1866. Forslaget vakte straks Vrede hos Højre, der følte sig overrasket over Regeringens Stilling. Derimod hilste de Radikale og Socialdemokraterne Forslaget med Glæde. Inden for Venstre var der adskillige, der vilde foretrække et Landsting, valgt af de ældre Vælgere frem for det kommunalraadsvalgte. Især Venstre i Landstinget stod skeptisk overfor Klaus Berntsens Forslag. Ogsaa J. C. Christensen ønskede stadig en langsommere Revision, og han var betænkelig ved at gennemtvinge en Forfatningsændring mod Højre. En Grundlov burde efter hans Mening gives med alle Partiers Samtykke.

Højre og de Frikonservative havde kun een Stemmes Flertal i Landstinget, og af Flertallet var de fem kongevalgte i en høj

Alder. Højre udsendte et eget Grundlovsforslag, der bevarede 30 Aars Valgret til Folketinget, men ophævede den privilegerede Valgret ved at lade Landstinget vælges af alle 40aarige Statsskatteydere. I Stedet for de kongevalgte skulde træde en Repræsentation for Sagkundskab og Erhverv. Regeringens Forslag sendtes uændret til Landstinget, hvor baade Estrup og Frijs gik imod det. Frijs foreslog i April 1913 at henvise det til en Kommission, hvilket vedtoges med to Stemmers Flertal. Hermed var det standset, til Harme for Berntsen, der erklærede, at han vilde have opløst Landstinget, hvis ikke et Folketingsvalg havde været nær for Døren. Han ønskede nemlig at prøve Folkets Stemning, før han anvendte dette Middel.

Valget fandt Sted 20. Maj 1913. Nogen fast Samvirken mellem de tre Partier, der var stemt for Grundlovsforslaget, kom ikke i Stand, da J. C. Christensen afviste Forslag derom fra de Radikale og Socialdemokraterne. Disse to Partier opfordrede da Vælgerne til at give sig den størst mulige Styrke for at hindre de moderate Strømninger i Venstre i at bestemme Partiets Politik. Resultatet blev et Nederlag for Venstre, der gik ned fra 57 til 44; de Radikale voksede fra 20 til 31, Socialdemokraterne fra 24 til 32; Højre gik ned fra 13 til 7. Resultatet viste klart den gældende Valgmetodes Uretfærdighed, idet der paa Venstre afgaves 106.000 Stemmer, paa de Radikale 68.000, paa Socialdemokraterne 107.000 og paa Højre 81.000. Højre fik saaledes ikke engang en Trediedel af de Mandater, Valg efter Forholdstal vilde give.

Venstre var stadig Tingets største Parti og kunde som Følge deraf med parlamentarisk Ret have beholdt Magten. De Radikale og Socialdemokraterne opfordrede dem dertil, da de paa den Maade bedst mente at kunne holde Partiet Venstre samlet om sit Grundlovsforslag, og Berntsen var villig. J. C. Christensen og andre Førere krævede imidlertid Ministeriets Afgang, hvorefter det indgav sin Afskedsansøgning 12. Juni 1913.

6. Ministeriet Zahle indtil Verdenskrigen. (1913—14).

De Radikales og Socialdemokraternes Førere anbefalede Kongen at bevare Ministeriet Berntsen, og de sidste indbragte Forslag i Folketinget til en Henvendelse til Kongen herom. J. C. Christensen hævdede imidlertid, at Valget havde lagt den „parlamentariske Magt" hos de to Partier og tilsagde dem Venstres Medvirkning til Løsning af Forfatningsspørgsmaalet. Zahle anbefalede derefter Kongen et Ministerium af de tre Grundlovspartier, men ogsaa dette afviste Christensen. Kongen kaldte derefter Zahle. Der forelaa nu Mulighed for et radikalt-socialistisk Blandingsministerium eller et rent radikalt Ministerium eller endelig for, at Zahle overlod Socialdemokraternes Fører, Th. Stauning (f. 1873)*), at danne Ministeriet. Ved Forhandling med Socialdemokraterne enedes man om et rent radikalt Ministerium, og dette dannedes 21. Juni. Zahle blev Konsejlspræsident og Justitsminister, Edv. Brandes Finansminister, Erik Scavenius Udenrigsminister, P. Munch Forsvarsminister, den politiske Redaktør af „Politiken", Ove Rode, Indenrigsminister, Præsten S. Kejser-Nielsen Kultusminister, den sjællandske Gaardejer Kr. Pedersen Landbrugsminister og Bankdirektør Hassing Jørgensen Trafik- og Handelsminister. For at lette Grundlovssagens Løsning besluttede Regeringen og Regeringspartierne at holde alle Spørgsmaal tilbage, som kunde forventes at volde Splid med Venstre. Derfor afholdt Regeringen sig fra alle Forsøg paa at omstøde Forsvarslovene af 1909, ligesom Socialdemokraterne i Foraaret 1914 for første Gang stemte for Finansloven.

Ministeriet udsatte den videre Behandling af Grundlovsforslaget til den — ekstraordinært i September — begyndende Rigsdagssamling. Her forelagdes Forslaget i den af Folketinget vedtagne Form. Samtidig offentliggjorde J. C. Christensen i sit Blad „Tiden" et Forslag, der fjernede sig stærkt fra Venstres, indførte et af Vælgere over 35 Aar valgt uopløseligt Landsting, hvor de 12 kongevalgte skulde vælges efter Indstilling af Tingets

*) Stauning, der 1898 blev Kasserer i Socialdemokratisk Forbund, fulgte 1909 P. Knudsen som dets Formand. 1906 valgtes han til Folketinget for Fakse og blev 1910 Rigsdagsgruppens Formand. (Socialdemokratiets Program af 1913 i Tillæg Side 455.)

folkevalgte Medlemmer og rumme en Repræsentant for hvert Erhverv. Navnlig Bestemmelsen om det uopløselige Landsting vakte Interesse.

Regeringens Grundlovsforslag og dertil hørende Valglov gik hurtigt til Landstinget. Her var der 34 Grundlovsmodstandere og 32 Tilhængere. Højre og de Frikonservative fremsatte et meget lidet vidtgaaende Forslag til Grundlovsændring, der kun indeholdt Valgret for Kvinder og Forholdstalsvalg, og Sagen kom i December 1913 i Fællesudvalg, hvor Berntsen blev Formand.

Juleaften døde Estrup og erstattedes i Landstinget af Deuntzer; der var nu, da Formanden ikke stemte, en Stemmes Flertal for Grundloven. Imidlertid var Venstre ikke enigt. Da Højre og de Frikonservative i Januar 1914 i Fællesudvalget stillede et Forslag, hvortil flere Træk var hentet fra J. C. Christensens Forslag i „Tiden", ønskede en Del af Venstre under J. C. Christensen og Partiets Landstingsfører Jørgen Pedersen at akceptere Tanken om Aldersgrænsevalg i Stedet for Kommuneraadsvalg til Landstinget, medens Berntsen og Neergaard fastholdt det oprindelige Forslag. Efter forskellige Forhandlinger dels indenfor Venstre, dels mellem alle Grundlovspartierne, enedes disse i Marts om et Forslag fremsat af Venstre. Det kommunalraadsvalgte Landsting erstattedes af det aldersgrænsevalgte (35 Aar); Landstinget skulde kunne opløses, naar det havde afvist et af Folketinget vedtaget Forslag, og dette efter nyt ordinært Folketingsvalg atter var vedtaget af Folketinget og atter afvist af Landstinget. Valgmaaden til Folketinget og de kongevalgtes Udpegelse stod hen.

I April 1914 kom hertil en Overenskomst om Valgloven: 120 Folketingskredse samt 20 Suppleringsmandater, der fordeltes forholdsmæssigt for at udligne Uretfærdigheder. Da Valgloven nærmere skulde udformes, viste der sig imidlertid Uenighed mellem Regeringen og Venstre, som ikke ønskede Suppleringsmandaterne fordelt for hele Landet under et, og først i Maj naaedes ny Enighed om 120 Kredse, men ingen Suppleringsmandater, derimod Forholdstalsvalg i Hovedstaden og Aarhus, Aalborg og Odense.

Valglovsforslaget kom derpaa til Afstemning i Landstinget; de tre Partiers Forslag vedtoges med 33 Stemmer mod 31, men da der saa skulde stemmes om Overgang til 3. Behandling, forlod Højrepartierne Salen, hvorved Tinget hindredes i at tage Beslutning. Forretningsordenen krævede nemlig, at 34, d. v. s. een over Halvdelen, skulde være til Stede. Ministeriet vilde nu opløse Landstinget, men først efter at begge Ting havde stemt for Grundlovsforslaget, saa man var sikker paa, at hele Venstre vilde staa bag det. Folketinget vedtog 9. Juni Grundlovsforslaget med 102 Stemmer mod 7; i Landstinget deltog Højrepartierne ikke i Afstemningen, og Tingets Opløsning var da givet.

En Opløsning af Landstinget havde ikke fundet Sted under 1866-Forfatningen, og Spørgsmaalet om de kongevalgtes Opløselighed meldte sig straks. Det gamle Venstre havde bestandigt anset dem for opløselige, Højre ikke, og Kongen havde ved Ministeriets Dannelse udtalt sig i samme Retning, idet han dog tilføjede, at han, om Spørgsmaalet kom til at foreligge, vilde tage Sagen op til Overvejelse. Ministeriets Indstilling gik nu ud paa, at man stadig ansaa de kongevalgtes Inddragning under Opløsningen for forfatningsmæssig, men at man foreslog saa vidt muligt at udnævne de samme kongevalgte efter Valget, som nu sad der. Dette afviste Kongen, og han førte i de følgende Dage Forhandlinger om Dannelse af et andet Ministerium.

Det kom derefter til en Overenskomst mellem Kongen og Ministeriet Zahle. Kongen fastholdt sit Standpunkt, og Ministeriet erklærede, at hvis det efter Valgets Udfald blev nødvendigt for at gennemføre Grundloven at udnævne nye kongevalgte, og der ikke kunde opnaas Enighed herom, vilde det gaa af. Forholdet var det, at man ventede, at Valget vilde give de fornødne 35 Stemmer uden Ombytning af de kongevalgte. Dette skete ogsaa. Til det nye Landsting valgtes der 29. Juni 1914 20 Venstremænd, 5 Radikale og 4 Socialdemokrater, 20 Højremænd og 5 Frikonservative; af de kongevalgte var 3 Højremænd, 7 Venstre og 2 Radikale. Selv uden Ombytning af de kongevalgte stod der da 38 Grundlovstilhængere mod 28 Modstandere. Der var nu den Vanskelighed, at Kongen ikke

ønskede en Genudnævnelse af de kongevalgte, men den blev omgaaet ved en Erklæring af Ministeriet om, at den tidligere Udnævnelse stod ved Magt.

Rigsdagen samledes 20. Juli, og Grundlovs- og Valglovsforslag forelagdes i Landstinget, men da Venstre her ønskede fornyet Forhandling med Højre, trak Sagen i Langdrag, og Verdenskrigens Udbrud standsede den hurtigt helt, fordi man nødigt vilde holde Bekræftelsesvalg under en europæisk Storkrig.

7. Danmark og Island 1901—13.

Islands Rigsdag, Altinget, var efter Nedlæggelsen 1800 genoprettet 1843, men havde ligesom Provinsstænderne i Danmark kun raadgivende Myndighed. Islændernes Ønske, at det skulde udvides til at være lovgivende, modsatte den danske Regering sig. 1871 gav en Lov Island en særlig Stilling i Riget, men Altinget vilde ikke godkende den. Kong Christian IX gav da ved Islands Tusindaarsfest 1874 af egen Magtfuldkommenhed Landet en Forfatning, hvorefter Altinget blev lovgivende med 30 folke- og 6 kongevalgte Medlemmer, og der oprettedes et islandsk Ministerium i København, som bestyredes af Justitsministeren, og et Landshøvdingembede i Reykjavik. Hermed var Islænderne dog ikke tilfredse; de ønskede en Landsstyrer i selve Landet, hvilket Krav Regeringen afviste. Føreren for Fremskridtspartiet, den islandske Politiker Valtýr Guðmundsson, senere Professor ved Københavns Universitet, søgte 1897 ved Forhandlinger med Nellemann at skabe et Forlig om et selvstændigt islandsk Ministerium i København, men det faldt i Altinget. 1901 omtrent samtidig med Systemskiftet vedtoges det i noget ændret Form, men da Venstre var kommet til Roret i Danmark, fik Islænderne Haab om at naa en Del videre og sendte Politikeren og Digteren Hannes Hafstein, Føreren for Hjemmestyrepartiet, til København for at forhandle med Ministeriet Deuntzer. Resultatet blev et kongeligt Budskab af Januar 1902, der bebudede Oprettelsen af et islandsk

Ministerium i Reykjavik. Loven herom vedtoges 1903, og Hafstein blev 1904 den første indfødte Minister for Island. Samtidig udvidedes Altinget med 6 folkevalgte Medlemmer.

Der herskede nu nogle Aar forholdsvis Ro; da rejste et nydannet Landeværnsparti Modstand imod, at den islandske Minister skulde møde i Statsraadet i København, saavel som imod, at den danske Konsejlspræsident kontrasignerede Udnævnelsen af Islands Minister. Kongen gav imidlertid 1905 Tilsagn om, at danske politiske Forhold ikke skulde øve Indflydelse paa Udnævnelsen af Islands Minister.

Norges Uafhængighedserklæring pustede til den Utilfredshed, der stadig var paa Island, og da Altingets Medlemmer 1906 blev indbudt til København, enedes de under Nedrejsen om at fremsætte et Forslag om en ny Forfatningslov, hvorefter bl. a. Islands Navn skulde optages i Kongens Titel, og den danske Konsejlspræsidents Kontrasignatur af den islandske Minister skulde bortfalde. Dette Forlig blev velvillig modtaget i Danmark, og da Kong Frederik VIII og 40 Rigsdagsmænd 1907 var paa Island, nedsattes der en Fælleskomité til at behandle Sagen.

Komiteen afgav Betænkning i Maj 1908. Allerede inden dens Sammentræden var imidlertid Islændernes Krav vokset stærkt; et i 1907 dannet Selvstændighedsparti krævede Island anerkendt som selvstændig Stat. Ved et Kompromis mellem de to Nationers Repræsentanter fik Islænderne alt, hvad de havde krævet i 1906, men Selvstændighedspartiet rejste en voldsom Agitation derimod, og Forslaget blev forkastet af Altinget.

Februar 1909 forelagdes det paa ny i begge Repræsentationer, men kort efter blev Hafstein styrtet, og man var nu klar over, at der i Øjeblikket ingen Enighed kunde naas. Efter et Par Aars Usikkerhed begyndte Islænderne en ny Aktion, hvorved ogsaa Spørgsmaalet om Særflag, den islandske Ministers Fremmøde i det danske Statsraad og andre Sager rejstes, og ogsaa indenfor Hafsteins Parti, Hjemmestyrepartiet, var man nu mere og mere tilbøjelig til at kræve en blot Personalunion med Danmark.

III. Danmark og Udlandet 1901—13.

1. Det vestindiske Spørgsmaal. (1902).

Efter at Forsøget paa at sælge de dansk-vestindiske Øer til de Nordamerikanske Fristater var strandet 1870 (se ovenfor S. 215), dukkede Tanken derom med Mellemrum atter op. Medens Øerne i den første Halvdel af Aarhundredet gav Overskud, var Forholdet omkring 1900 det, at Staten havde 13 Mill. udestaaende i dem.

Der var Salgsplaner omkring 1880 og i 90erne, og fra 1898 førte Ministerierne Hørring og Sehested Forhandlinger med U. S. A. derom. Deuntzer var ikke personlig Tilhænger af Salget, men han mente det korrekt at føre Forhandlingerne til Ende, og i Januar 1902 undertegnedes da en Konvention om Salg af de tre Øer for 5 Mill. Dollars. En Afstemning blandt Øernes Befolkning, som Landstinget havde gjort til Betingelse for sin Tilslutning, var ikke forudsat.

Folketinget vedtog Traktaten med alle Stemmer imod Højres. Men der var nu ved at oparbejde sig en stærk Stemning mod Salget ude i Landet. Af formaaende Mænd som „Østasiatisk Kompagni"s Direktør H. N. Andersen og Landmandsbankens Direktør, Isak Glückstadt, lovedes Oprettelsen af en ny Dampskibslinie og et Plantageselskab, hvis Salget opgaves. I Landstinget var der hos Højre og delvis de Frikonservative Stemning for at forkaste Traktaten. Tinget vedtog Højres Forslag, der først krævede en Afstemning paa Øerne og indtil denne havde fundet Sted Udsættelse med Behandlingen af Traktaten. Folketinget vedtog derimod det frikonservative Forslag, der gik ud paa at vedtage Afstaaelsen straks, men gøre den betinget af Godkendelse paa Øerne ved en Afstemning. Fællesudvalget gav to Indstillinger, og Folketinget vedtog Flertallets, der faldt i Traad med de Frikonservatives før omtalte, mens Landstinget vedtog en svarende til Højres Forslag.

Regeringen efterkom ikke de Opfordringer til at opløse Landstinget, som rettedes til den fra dens Parti. Landstingsvalget i Eftersommeren 1902 gav vel Venstre og de Frikonser-

vative Flertal, men Modstanderne af Salget, ikke mindst Jacob Scavenius, mobiliserede alle Kræfter, og Forslaget faldt da med 32 Stemmer mod 32. Regeringen erklærede, at den hverken vilde træde tilbage eller opløse Landstinget; derimod nedsattes en Kommission, der skulde stille Forslag om Øernes Ophjælpning. Den afgav Betænkning 1903, og der gennemførtes baade fra Statens Side og ad privat Vej, især under H. N. Andersens Ledelse, flere Foranstaltninger sigtende hertil, uden at dog noget stort eller varigt Resultat opnaaedes.

2. Det norske Kongevalg. (1905).

Allerede mens man i Norge i Foraaret 1905 planlagde den Unionsopløsning, der fandt Sted den 7. Juni 1905, havde man haft Opmærksomheden henvendt paa den danske Prins Carl (f. 1872), Kronprins Frederiks Søn og gift med Kong Edvard VII's Datter Maud. I det afgørende Øjeblik valgte man dog at bede Kong Oscar om Tilladelse til at vælge en svensk Prins, men da Kongen afviste dette, indlededes der endnu i Juni forberedende Forhandlinger med det danske Kongehus. Først da det norske Folk i August havde godkendt Unionsopløsningen, og den svenske Kandidatur var endelig opgivet, rejstes Sagen for Alvor i Oktober 1905. Prins Carl selv og Udenrigsministeren Raben-Levetzau krævede en Folkeafstemning i Norge som Betingelse for at modtage Kronen, medens Resten af den danske Regering ansaa den for unødvendig. I Norge vilde Regeringens Flertal Folkeafstemning, Stortinget umiddelbart Valg. Som et Kompromis foreslog da Statsminister Michelsen, at man skulde opfordre Prins Carl til at modtage Kronen, naar en Folkeafstemning havde givet Tilslutning dertil. Dette vedtoges. Folkeafstemningen i November 1905 gav over tre Fjerdedeles Majoritet for Kongedømmet, 18. November valgte Stortinget Prinsen til Konge, og en norsk Deputation fik i København Christian IX's Samtykke. 25. November holdt Prinsen som Kong Haakon VII sit Indtog i Kristiania.

Stillingen under disse Forhold var ikke let for den danske Regering, der vilde bevare et loyalt Forhold ogsaa til Sverige. Den svenske Regering blev stadigt holdt underrettet af den danske. Alligevel skabtes der i Sverige nogen Bitterhed ogsaa mod Danmark, hvor Stemningen havde vist udpræget Sympati for Norge.

3. Danmark i Verdenspolitikken.

a. Voldgift og Neutralitet.

Det er ovenfor fortalt (S. 281), hvorledes Venstre, ikke mindst under Paavirkning af Fredrik Bajers utrættelige Virksomhed, havde tilegnet sig Tanken om, at Danmark burde erklæres neutralt. Ved Siden af Neutralitetstanken voksede naturlig Voldgiftstanken frem, og ved Fredskonferencen i Haag 1899 fik denne en praktisk Udformning af Betydning ved Oprettelse af Voldgiftsretten. 1902 bragte Præsident Roosevelt Sagen et stort Stykke videre ved at indbringe en Konflikt mellem De forenede Stater og Mexiko for denne Ret.

1903 var et Mærkeaar i Voldgiftens Historie, idet der sluttedes en Traktat mellem Frankrig og England, den første mellem to Stormagter og Mønster for flere senere. Den led dog af den Begrænsning, at den undtog Sager, der angik Staternes vitale Interesser, Uafhængighed eller Ære, og det bør derfor fremhæves, at Deuntzer 1904 fik afsluttet en Voldgiftstraktat med Nederlandene, der gjaldt alle Stridsspørgmaal. Han førte Forhandlinger med flere andre Stater om Voldgiftstraktater, og en Traktat med Rusland af den snævre Art afsluttedes kort efter hans Afgang. Under Ministeriet J. C. Christensen afsluttedes Traktater med Belgien, Frankrig, England, Spanien og Italien, af hvilke kun den sidste gjaldt alle Spørgsmaal uden Undtagelse.

Efter at den anden Haag-Konference 1907 havde givet Udviklingen et nyt Stød frem, afsluttedes 1907 en altomfattende Traktat med Portugal, 1908 Traktater med Sverige, Norge og De forenede Stater, disse dog ikke af den fuldstændige

Type, 1911 med Brasilien, ved hvilken gjaldt specielle Undtagelser med Hensyn til de to Landes Forfatningsbestemmelser.

Henimod Verdenskrigens Udbrud havde Danmark sikret sig Voldgift overfor en Række Stater — dog manglede Tyskland. Imidlertid var disse Traktater kun et usikkert Værn under Krigsfare. Mange mente, at et sikrere laa i erklæret eller anerkendt Neutralitet. Ønsket herom for Danmarks Vedkommende stod paa Venstres Program, og Sagen blev flere Gange bragt frem i Folketinget. Deuntzer stillede sig velvilligt til Tanken, men fremhævede de store Vanskeligheder ved dens Gennemførelse.

Da Forsvarskommissionen blev nedsat 1902, hed det i Loven, at den skulde „udrede en samlet Plan til Opnaaelse af den efter Landets Forhold afpassede og til Opretholdelse af dets Neutralitet egnede bedst mulige Ordning af Land- og Søforsvar". Dette fortolkedes i senere Udtalelser fra Udenrigsministeriet til Kommissionen derhen, at Neutraliteten skulde kunne virksomt forsvares med Vaabenmagt og ikke blot ved formel Modstand eller ved Protest. Der var allerede heri en Forskydning fra Venstres tidligere Opfattelse af Neutralitetspligterne, og denne Forskydning blev stærkere og stærkere, efter som J. C. Christensen ændrede sit Syn paa Forsvarets Opgaver og Omfang. Derimod hævdede de Radikale og Socialdemokraterne stadig, at et Militærvæsen knyttet til Københavns Befæstning indeholdt en Risiko for at trække Danmark ind i Krigen uden alligevel at byde nogen Sikkerhed. Disse modsatte Standpunkter spillede en fremtrædende Rolle i Agitationen, mens Forsvarskommisionen sad, og efter at dennes Betænkning var afgivet. De fik ogsaa Udtryk i selve Betænkningen, idet Flertallet hævdede, at Haag-Konventionen krævede et effektivt Forsvar af en neutral Stat, medens Oppositionen mente, der intet saadant Krav forelaa, og at en blot Konstatering af Neutraliteten var tilstrækkelig. Naar der inden for Venstre til Tider var Uenighed om, hvorvidt Forsvaret skulde baseres paa Københavns Landbefæstning eller ikke, skyldtes det bl. a. Hensynet

til Tyskland. En kraftig Landbefæstning ansaas for rettet mod Tyskland, dens Nedlæggelse for en Begunstigelse af det, mens Søbefæstningen formentes at have Brod mod England.

b. Danmark og Tyskland.

Danmarks Udenrigspolitik var i disse Aar bestemt af dets Forhold til Tyskland. Systemskiftet betød ingen Ændring i den hidtil førte Politik, men vel en stærkere Understregning af, at der burde søges skabt og bevaret et godt Forhold til Tyskland. Kort før Systemskiftet var Bernhard v. Bülow, hvis Fader havde været i dansk Tjeneste og som selv havde danske Forbindelser, blevet Rigskansler, og der var kommet en ny tysk Gesandt til København; August 1901 forflyttedes Overpræsident Köller fra Hertugdømmerne. Alt dette skabte bedre Betingelser for Forstaaelse; og den nye danske Gesandt i Berlin, den dygtige Hegermann-Lindencrone (1838—1918), rettede bevidst sit Arbejde mod en saadan.

Den europæiske Situation prægedes af den begyndende Spænding mellem England og Tyskland. Danmarks Ønske om at staa i et godt Forhold til Tyskland understregedes ved Kejser Wilhelms Besøg i København 1903, og Christian IX's Genbesøg i Potsdam s. A. Men Kejseren var ikke utilbøjelig til at inddrage Danmark i den tyske Storpolitik, og da han Juli 1905 fik Zar Nikolaj til ved Bjørkø at underskrive en Overenskomst om en russisk-tysk-fransk Alliance, var det hans Hensigt, at ogsaa Danmark skulde slutte sig til den for at spærre Bælterne og Sundet for England. Heldigvis for os blev der intet af Alliancen.

Den danske Regering havde det bestemte Maal for sin Politik overfor Tyskland at faa løst det sønderjyske Optantspørgsmaal (se nedenfor S. 329), der ramte Sønderjyderne meget haardt og gav Anledning til en stadig Ophidselse i Danmark. Allerede Deuntzer optog under Raadførsel med H. P. Hanssen Forhandlinger med Tyskland herom, men først under hans Efterfølger naaedes efter et Aars Tids Forhandlinger Resultatet i

Konventionen af 11. Januar 1907 (S. 331). Konventionen opfattedes i Tyskland som en stor Indrømmelse til Danmark, og det skuffede en Del dernede, at den ikke vakte større Tilfredshed i Danmark. Her hjemme var man utilfreds med Indledningen, hvori Danmark anerkendte de ved Wienerfreden og senere Dispositioner (Ophævelsen af Art. 5) satte Grænser, og med Bestemmelsen om, at begge Lande skulde virke for at berolige Stemningen inden for hvert sit Omraade. Regeringen hævdede med Rette, at Udtalelsen om Art. 5 kun var en Gentagelse af Danmarks Erklæring af Februar 1879, som først nu blev almindeligt bekendt. Paa den anden Side kunde den ikke offentlig meddele den Kendsgerning, at Konventionen og dens Indledning forud var billiget af de sønderjyske Ledere. I det hele bragte Konventionen ikke den Afspænding i det dansk-tyske Forhold, som man havde haabet.

April 1908 deltog Danmark i Afslutningen af Nordsø- og Østersødeklarationerne, hvorved henholdsvis Danmark, Sverige, Frankrig, England, Holland og Tyskland og Danmark, Rusland, Sverige og Tyskland tilsagde hinanden fredelig Forhandling, hvis Magtforholdene omkring de to Have truedes.

Samtidig med de ovennævnte officielle Forhandlinger med Tyskland havde der været ført en Række private, som kun faa kendte til. J. C. Christensen havde begyndt dem som Kultusminister og siden ført dem videre som Konsejlspræsident; han benyttede som Mellemled Kaptajn, senere Generalmajor Lütken, der 1901 havde været Christensens Kandidat til Forsvarsministeriet og 1905—09 var Departementsdirektør i Krigsministeriet, en begavet Mand, der havde gode tyske Forbindelser. Det var først under Forhandlingerne i Militærkommissionen af 1919, at disse private Forhandlinger blev kendt af Offentligheden, og de vakte dengang uhyre Opsigt.

J. C. Christensens Hensigt var at bane Vej for et godt Forhold til Tyskland ved at oplyse de ledende om Danmarks fredelige Hensigter. De første Samtaler fandt Sted 1902—03 under Lütkens Ophold i Berlin. De genoptoges 1906, og ogsaa Udenrigsminister Grev Raben-Levetzau inddroges nu i dem.

Gennem en Række Samtaler væsentlig med Feltmarskal Moltke, en Brodersøn af den store Feltmarskal, og tyske Diplomater, søgte man at klarlægge Forholdet mellem Danmark og Tyskland under en europæisk Krig og at opnaa en gensidig Forstaaelse af Synsmaaderne i de to Lande.

Noget reelt Resultat kom der ikke ud af disse Samtaler, og foreløbig blev Forholdet til Tyskland ikke bedre. Den tyske Skuffelse over den ringe Tilfredshed med Optantkonventionen i Danmark synes at have været medvirkende hertil. I Foraaret 1909 bebudede den preussiske Regering en haardere Haand i Nordslesvig, og da Kiderlen-Wächter, der i 1890'erne havde været Gesandt i København, Juni 1910 blev Udenrigsminister, indlededes en særlig vanskelig Periode. Stemningen i Danmark var urolig og ophidset, og Forholdene i Europa var overordentlig truende. I disse Aar voksede Forsvarsinteressen paa ny i den konservative Del af Folket. Store Indsamlinger og Adresser sattes i Gang. Maj 1911 offentliggjorde Generaltolddirektør Marcus Rubin i det kendte tyske Tidsskrift „Preussische Jahrbücher" en Artikel om Tyskland, Nordslesvig og Danmark, skrevet paa Opfordring af Udenrigsminister Grev Ahlefeldt-Laurvig og inden Offentliggørelsen billiget af H. P. Hanssen. Tyskland burde, hed det her, bringe Danmark til at glemme. Danmark erkender Tysklands Ret til det, det besidder, men Denationaliseringsbestræbelserne bør ophøre. Artiklen fremkaldte en Del Opposition i Danmark, fordi den formentlig i alt for høj Grad slog af paa vore Fremtidsforhaabninger og brugte enkelte uforsigtige Udtryk. En Række Presseangreb brød løs, men en Interpellation i Folketinget ved Højremanden H. L. Møller førte dog til et Tillidsvotum til Regeringen.

Et kraftigt Indgreb i danske Anliggender forefaldt ved Aarsskiftet 1912—13, da den tyske Gesandt, paa dette Tidspunkt Grev Brockdorff-Rantzau, klagede til Udenrigsministeriet over nogle Urigtigheder og formentlig uheldige Udtryk i en Skolebog af Vilhelm Østergaard, der var anbefalet af Undervisningsministeriet. Klagen førte til, at Anbefalingen tilbagetoges.

IV. Nordslesvig 1864—1914.

1. Tiden indtil Ophævelsen af Art. 5. (1864—79).

Efter Freden i Wien styredes Hertugdømmerne af to Civilkommissærer, en preussisk og en østrigsk, mellem hvem der var tiltagende Uenighed. Freden havde ikke afgjort Landsdelens Skæbne; Østrig var stemt for den slesvigholstenske Løsning, Bismarck ønskede at annektere. Imod den østrigske Politik offentliggjorde han en Erklæring af de preussiske Kronjurister om, at Augustenborgeren ingen Rettigheder havde, da hans Fader 1852 havde afstaaet dem til Fordel for Prins Christian. Ved Overenskomsten i Gastein August 1865 overtog Østrig indtil videre Holstens Styre, Preussen Slesvigs, medens sidstnævnte Land for stedse fik Lauenborg mod et Vederlag paa 5 Mill. Kroner. Dog fik Preussen Ret til at besætte baade Kiel og Rensborg med Militær. Men Striden mellem de to Magter fortsattes; i Juni 1866 udbrød der Krig, og Preussen besatte Holsten.

Freden i Prag 23. August 1866 overlod begge Hertugdømmerne til Preussen, samtidig med, at den, som ovenfor (S. 211) fortalt, i Art. 5 bestemte, at Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skulde afstaas til Danmark, naar den ved en Afstemning tilkendegav Ønsket om at blive forenet med Danmark. Januar 1867 indlemmede Preussen alligevel begge Hertugdømmer og gjorde dem til en preussisk Provins og Regeringsdistrikt. Den tidligere danske Statsmand Carl Scheel-Plessen (1811—92) blev Overpræsident (indtil 1879). Kort efter afholdtes Valg til det nydannede nordtyske Forbunds grundlovgivende Rigsdag; Danskerne opfattede dem som en Forprøve paa Nationalitetsafstemningen og samlede i hele Sønderjylland ca. 27.500 Stemmer mod ca. 39.600 Tyskere. De fik valgt to Kandidater, den djærve nordslesvigske Bonde H. A. Krüger (1816—81) og den af Karakter blødere alsiske Proprietær N. Ahlmann (1809—90). En Linje Nord om Tønder og Syd om Flensborg trak et klart Skel mellem de to Nationaliteter. Ved næste Valg i August var Kredsene ved „Valggeometri" omlagt saaledes, at Ahlmann

ikke genvalgtes; derimod valgtes de begge om Efteraaret til den preussiske Landdag.

Sønderjydernes Politik gik foreløbigt ud paa at kræve Art. 5 opfyldt. Deres Repræsentanter skulde efter Landdagens Regler aflægge Ed paa den preussiske Forfatning, og da de nægtede at gøre dette uden under et Forbehold af deres Rettigheder efter Art. 5, blev deres Valg kasseret, da Eden skulde være betingelsesløs. Da de valgtes paa ny ved Omvalgene og indtog samme Standpunkt, nægtede Landdagen dem Sæde. Danskerne havde derfor i adskillige Aar kun een Repræsentant i Berlin, Rigsdagsmanden Krüger, thi i Rigsdagen krævedes ingen Edsaflæggelse.

Freden i Wien havde givet Sønderjyderne en retmæssig Frist til at optere for Danmark. De, der inden 16. November 1870 afgav Erklæring om, at de ønskede at blive danske Statsborgere og derefter udvandrede til Danmark, blev saaledes bl. a. fri for den treaarige preussiske Værnepligt. Heraf benyttede i de følgende Aar et meget stort Antal værnepligtige sig, og af dem, der blev tilbage, vægrede mange sig ved at aflægge Faneeden. Ikke faa Optanter vendte desuden efter et kort Ophold i Danmark tilbage til deres Ejendomme, som de ikke behøvede at afhænde. Regeringen under Scheel-Plessen gik imidlertid haardt frem og tvang ved Udvisningsordrer i Tusindtal de opterende til straks at udvandre.

Efter den tysk-franske Krig begyndte Regeringen at søge at fortyske Nordslesvig. 1871 indførtes 6 Timer tysk Sprog som Fag i Folkeskolerne; Retspleje og Administration blev tysk.

De mange Udvandringer voldte Besvær baade i Danmark og i Slesvig, hvor der manglede Arbejdskraft, og Hustruer og Børn ofte sad alene tilbage uden Forsørgere. En Kommission fra begge Nationer blev da nedsat, som 1872 afsluttede Aabenraa-Konventionen. Herved fik alle Optanter, der ikke faldt til Besvær, Tilladelse til at opholde sig i Landsdelen, og de fleste Optanter vendte nu tilbage. Men de boede i deres Hjemstavn som Udlændinge, uden Statsborgerret og udsat for Vilkaarlighed. Optanterne blev Danskhedens ømmeste Punkt, hvor den

lettest kunde rammes. Den Reservation, Preussen havde taget med Hensyn til Optanternes Opførsel, gav derfor i Aarenes Løb Anledning til utallige Stridigheder mellem Sønderjyderne og Embedsmændene.

Efter at Optionsfristen var udløbet, udvandrede imidlertid ogsaa store Skarer af den sønderjyske Ungdom for bestandigt for at undgaa Militærtjenesten, og denne Aareladning af 60,000 Mennesker, en Trediedel af den danske Befolkning, svækkede i 70erne i høj Grad den danske Bevægelse i Slesvig.

I Berlin fortsattes Protestpolitikken, som navnlig havde en glødende Tilhænger i Krüger. Ahlmann trak sig af Helbredshensyn tilbage fra offentlig Virksomhed i 1875 og erstattedes i Landdagen af den alsiske Bonde Hans Lassen (1831—96). Han og flere andre var kommet til den Overbevisning, at Protestpolitikken burde forlades, de unge blive i Landet trods Militærtjenesten, og Edsnægtelsen i Landdagen opgives. Han støttedes heri af fremtrædende Mænd i de østlige Distrikter, bl. a. af Skolelæreren Gustav Johannsen (1840—1901), en Mand af Humor og Styrke, der 1869 havde stiftet „Flensborg Avis", og Tobaksfabrikant J. P. Junggreen (1827—86), der var Medarbejder ved „Dannevirke". Krüger og de vestlige Egne fastholdt imidlertid Protestpolitikken og satte foreløbigt deres Villie igennem.

Da Preussen og Østrig 1878 ophævede Art. 5, virkede det stærkt i Nordslesvig. Der viste sig imidlertid en Forskel i Opfattelsen af det skete. Medens Krüger mente, at Artiklen stadig var bindende for Preussen, hævdede Gustav Johannsen, at Sønderjyderne ikke mere kunde paaberaabe sig den. Den sidste Opfattelse skulde snart sejre og bane Vej for en ny Opgang i den danske Bevægelse.

2. Tiden fra 1879 til 1914.

Medens Aarene før 1878 nationalt set var en Nedgangsperiode for de Danske i Nordslesvig, begyndte der i Aarene derefter en Opgang, som siden skulde vare og vokse lige til Verdenskrigens Udbrud.

Ved Landdagsvalget 1879 valgtes Krüger og Lassen hver paa sit Standpunkt i Edsspørgsmaalet. 1881 døde Krüger, som havde været baade Rigsdags- og Landdagsmand. Til hans Efterfølger i Rigsdagen valgtes Lassen, og samtidig fik Danskerne Gustav Johannsen valgt i den anden Valgkreds, paa Grund af Splid mellem Tyskerne og takket være hans enestaaende Hold paa det flensborgske Borgerskab, saaledes at Danskheden i en Periode atter, for første Gang siden 1867, havde to Mand i Rigsdagen. Til Landdagen valgtes i Stedet for Krüger en Edsnægter, men Lassen, der nu var fri for Hensynet til Krüger, bestemte sig i 1882 til at aflægge Eden og indtage Sædet i Landdagen. Hermed var i Virkeligheden Protestpolitikken opgivet, og der var skabt fri Bane for den nye danske Politik, som navnlig skulde bæres frem af den unge Sundevedbo, Gaardmandssønnen Hans Peter Hanssen-Nørremølle (f. 1862). Han havde fra Ungdommen rustet sig til at blive dansk Fører, lærte baade dansk og tysk Aandsliv at kende og boede fra 1880 i Sønderborg, fra 1893 i Aabenraa, hvor han overtog Bladet „Hejmdal". Han sigtede maalbevidst mod at give den danske Politik et reelt Grundlag i økonomiske og nationale Organisationer og lagde mere Vægt derpaa end paa en statsretslig Pukken paa Art. 5. Ved sin Energi, Viden og Fasthed blev han en fremragende Organisator for alt dansk.

Allerede 1880 havde Danskerne stiftet deres første store Organisation, „Sprogforeningen", som skulde værne om Modersmaalet ved at uddele Bøger og oprette Folkebiblioteker. Men der gik nogle Aar, før den nye Politik satte stærkere Spor. 1884 generobrede Tyskerne Gustav Johannsens Rigsdagskreds, og samtidig erstattedes Lassen af Junggreen, der ogsaa var imod Protestpolitikken. Da han døde 1886, valgtes Gustav Johannsen, som derefter repræsenterede Danskerne i Rigsdagen 1886—1901 og i Landdagen 1888—1901. Baade som Folketaler og Parlamentariker var han sine Landsmænd en ypperlig Repræsentant. Hans Lassen døde 1896 og erstattedes i Landdagen af H. P. Hanssen. Denne havde allerede 1888 faaet stiftet „Vælgerforeningen", den første almindelige sønderjy-

ske politiske Organisation, og den blev nu Enhedsmærket for den nationale Kamp. Hanssen var selv dens Sekretær. Til Støtte for de tre Foreningers nationale Arbejde oprettedes 1902 et „Jernfond".

Regeringen fortsatte Fortyskningsarbejdet. 1878 blev Tysk fra Undervisningsfag i 6 Timer Undervisningssprog i Halvdelen af Timerne, og i de følgende Aar lukkedes de danske Privatskoler. 1888 ophævedes endelig al Undervisning i Dansk i de nordslesvigske Folkeskoler undtagen fire ugentlige Timers Religionsundervisning i de Egne, hvor Kirkesproget var dansk. Undervisning i Hjemmet eller i Danmark i den skolepligtige Alder forbødes. Som et Svar herpaa oprettedes 1892 „Skoleforeningen", der bl. a. bekostede ubemidlede Sønderjyders Ophold paa kongerigske Skoler efter Skolepligtens Ophør. Hvad Kirken angaar, var der 1865 98 og i 1890 69 Sogne, hvor der ikke holdtes tysk Gudstjeneste, i 1914 kun 26. Der oprettedes flere danske Frimenigheder, som dog Regeringen lagde alle mulige Hindringer i Vejen, selv om man gik forsigtigere til Værks her end i Skolepolitikken, da man dog ikke vilde tvinge Folk til at lade være at gaa i Kirke.

1888 gaves der en Provinsforfatning for Slesvig-Holsten efter gammelpreussisk Mønster med særlige Bestemmelser, der gav nogenlunde Sikkerhed for, at Danskerne ikke blev ledende i Selvstyret. Over adskillige af de tyske Embedsmænd førtes der begrundede Klager for Partiskhed; Politi og Domstole gik skarpt til Værks overfor enhver Manifestering af Danskheden, f. Eks. gennem Sange og Brugen af Navnet Sønderjylland.

Da Virkningerne af Protestpolitikkens Opgivelse nogle Aar ind i 80erne begyndte at vise sig i øget Mod og Virksomhed hos Danskerne, skærpedes ogsaa den tyske Politik. Der skete talrige Udvisninger og Afskedigelser, og især gik det ud over Optanterne, som med deres Familier udgjorde en væsentlig Del af Nordslesvigs Befolkning. Efter dansk Lov kunde før 1898 Indfødsret kun opnaas ved Fødsel i Landet eller ved Naturalisation, medens efter tysk Lov Børnene arvede Forældrenes Indfødsret. De Børn af Optanter, der var født i Sønderjylland, var saa-

ledes hjemløse og kunde rammes af Udvisning. I en Periode efter Bismarcks Fald 1890 førtes en mildere Politik, og Forfølgelserne lempedes, Udvisningerne ophørte, og 1500 Optanter med Familie opnaaede Borgerret. Men da Væksten i de danske Stemmetal og deres Organisationer fortsattes, tog den tyske Regering atter strengere Forholdsregler. Dette ramte saa meget haardere, som de gode økonomiske Forhold fra 70erne nu var afløst af en Krise for Landbruget. Udvandringen havde udtyndet den danske Befolkning, og Tyskerne opkøbte i vidt Omfang danske Ejendomme. Baade private Organisationer og Staten anvendte store Summer herpaa. Samtidig skærpede den tyske Regering under Indflydelse af Finansminister v. Miquel Fortyskningspolitikken. 1897 blev v. Köller (1841—1928) Overpræsident i Slesvig-Holsten og satte sig som Maal ved haardhændet Tvangsregimente at kue den danske Bevægelse. I de fire Aar, han sad ved Roret, udvistes i alt over 1000 Personer, flere af dem mod al Lov og Ret. Især ønskede han at ramme „de fanatiske Principaler" ved at berøve dem deres Tjenestefolk. En Mængde Forældre mistede Forældreretten over deres Børn, fordi de havde ladet dem besøge Efterskoler i Kongeriget; mod Foreningsog Forsamlingsfriheden rettedes voldsomme Angreb; de danske Pressemænd forfulgtes med talrige Sagsanlæg og Domme. v. Köllers Politik vakte almindelig Uvillie, ikke alene i Sønderjylland og Danmark, men ogsaa hos adskillige Tyskere. Den naaede ikke sit Maal at bryde den danske Modstand, og den led forskellige Nederlag, saaledes ved Sammenbrudet af Skærbæk Bank 1902, der kompromitterede adskillige ledende tyske Agitatorer og paa en pinlig Maade blottede den preussiske Administrations Metoder.

Omkring Aarhundredskiftet skete da et nyt Omslag i den tyske Politik. 1900 blev Bernhard v. Bülow, hvis Fader havde været i dansk Tjeneste, Rigskansler, og han var med flere af sine Raadgivere ikke uvillig til at indlede en mildere Kurs i Sønderjylland. Systemskiftet 1901 virkede beroligende i Tyskland med Hensyn til Danmarks Stilling i en eventuel Krig. Köller fratraadte 1901 sin Stilling.

Samme Aar døde Gustav Johannsen og efterfulgtes i Rigsdagen af Redaktøren af „Flensborg Avis", den fremragende Journalist Jens Jessen (1854—1906). Jessen døde allerede 1906, og til hans Efterfølger valgtes H. P. Hanssen, som derefter var Danskernes Repræsentant i den tyske Rigsdag til Genforeningen.

Der viste sig under den nye Kurs gunstigere Udsigter til at faa løst Optantspørgsmaalet. Først søgte man at skaffe Optantbørnene Naturalisation administrativt, men da dette mislykkedes, aabnedes der 1906 Forhandlinger mellem Danmark og Tyskland (se ovenfor S. 323), der førte til Konventionen af 11. Januar 1907. Preussen erklærede sig her villig til at optage som Statsborgere de paa preussisk Statsomraade bosatte nationalitetsløse Optantbørn (de efter Faderens Option, men inden den danske Indfødsretslov af 1898 udenfor Danmark fødte Børn), naar de søgte derom. Herefter naturaliseredes over 5.000 Optantbørn og flere Hundrede Optanter. 1908 lempede ogsaa den nye tyske Foreningslov de nationale Organisationers Kaar. Kvinder kunde for Fremtiden blive Medlemmer, Foreningsmøder skulde ikke længere anmeldes eller Medlemslister indgives til Politiet, ligesom ogsaa Friluftsmøder blev tilladt. En særlig Sprogparagraf gav dog Mulighed for om et vist Aaremaal at indskrænke den frie Brug af det danske Sprog.

Til Overpræsident i Slesvig-Holsten udnævntes nu en holstensk Godsejer Bülow-Bossee med det Maal at gennemføre en mildere Kurs. Han mødte imidlertid megen Modstand hos ivrige Fortyskningsmænd, der støttedes af mange, mest sydfra indvandrede yngre preussiske Embedsmænd. De havde organiseret sig i en „tysk Forening for Nordslesvig", der stod i nær Forbindelse med den altyske nationalistiske Bevægelse og nød Støtte af Provinsialregeringen, men ved sin udfordrende og paagaaende Optræden ofte var ubekvem for Centralregeringen i Berlin, specielt hvor denne som i Optantsagen vilde tage visse udenrigspolitiske Hensyn. Bülow-Bossee veg hurtig tilbage, og efter Bernhard v. Bülows Fald som Rigskansler 1909 begyndte et nyt tysk Fremstød, der varede lige til Verdenskrigen.

Det er ovenfor sagt, at en af Grundene hertil formentlig var Skuffelse i Tyskland over den ringe Virkning i Danmark af Optanttraktaten.

Udvisningerne genoptoges. Et slesvigholstensk Nybyggerselskab gjorde store Opkøb af Jord for at „rejse en Vold af tyske Kolonister tværs over Nordslesvig", hvilket gav Anledning til, at Danskerne oprettede „Nordslesvigsk Kreditforening" 1909. Staten støttede Tyskernes Jordkøb med „Bindeloven" 1912, som søgte at forhindre, at Ejendomme forlod tyske Hænder. Baade ved denne Lov og ved Nybyggerselskabets Virksomhed forpligtedes Ejendommenes Besiddere til ikke at deltage i den danske Bevægelse og til at give Staten Forkøbsret. Det danske Svar paa Bindeloven, som lokkede med billige Laan, blev „Landeværnet" 1913, som paa sin Side ved lignende Midler som de tyske søgte at bevare dansk Jord paa danske Hænder. Loven om den tvungne Efterskole udvidede Skolepligten for Mænd til 18 Aars Alderen.

Samtidig lød der dog ogsaa i Tyskland Røster mod Tvangspolitikken; saaledes rettede Teologen Johannes Tiedje 1909 et stærkt Angreb paa den tyske Politik i Nordslesvig. Der stiftedes en „Fredsforening" under Ledelse af den senere Repræsentant for det slesvigske Parti i den danske Rigsdag, Pastor Johs. Schmidt, Vodder (f. 1869). Han afviste Voldspolitikken, vilde ganske vist virke for Udbredelsen af tysk Kultur, men paa en Maade, som gjorde Nationalitetskampen til en aandelig Kappestrid mellem de to Befolkningsgrupper. Af andre tyske Navne kan i denne Forbindelse nævnes Professor Rade i Marburg og Forfatteren Erich Schlaikjer.

Inden for Danskerne var der iøvrigt ogsaa Modsætninger mellem Østslesvig og Vestslesvig, mellem en mere rationalistisk og en mere følelsesbestemt Retning. H. P. Hanssen og Jens Jessen stod som Førere for hver sin Gruppe, og efter Jessens Død blussede Modsætningen stærkt op. 1906—07 var der en Del Uro mellem de Danske. Især vakte det megen Opsigt blandt H. P. Hanssens Vælgere, at han i December 1906 stemte for en Bevilling til Underkuelse af en Opstand af de indfødte i tysk

Sydvestafrika. Hanssen begrundede sin Handling med, at Afstemningen i Virkeligheden havde drejet sig om en Tillidserklæring til Rigskansler von Bülow, hvem han nødigt saa falde umiddelbart før Afslutningen af Januar-Konventionen. Da denne offentliggjordes i Januar 1907, forstod og bifaldt Vælgerne Hanssens Handlemaade. Men desuden frygtede mange for, at H. P. Hanssen skulde lade Art. 5 blive glemt; man bebrejdede ham hans Forsigtighed, ligesom der ogsaa var Opposition mod Optantkonventionen. Overfor Vælgerforeningen gjorde H. P. Hanssen Rede for sin Politik og hævdede, at han uden at ville opgive Kravet ifølge Art. 5 ikke vilde fremhæve det for stærkt.

Imidlertid gik de danske Stemmetal stadig frem. 1908 nedlagde den ene af de danske Landdagsmænd sit Mandat, og H. P. Hanssen ønskede samtidig at samle sin Kraft om Rigsdagsarbejdet. Til Landdagen valgtes da i deres Sted med øget Stemmeflerhed Gaardejer Kloppenborg-Skrumsager (1868–1930) og Gaardejer Nis Nissen (f. 1878). Rigsdagsvalget 1912 viste ogsaa Fremgang; ialt afgaves ca. 17.300 danske Stemmer, de fleste siden 1874. Samme Opgang prægede det sidste Valg før Krigen, Landdagsvalget 1913. I det hele havde Tiden 1900—14 været en Opgangstid for Danskerne i Nordslesvig baade nationalt og økonomisk.

V. Den økonomiske Udvikling 1870—1914.

1. Indledning.

Efter Overgangsaarene 1864—70, som paa flere Punkter allerede viste Begyndelsen til det, der skulde komme, tog omkring 1870 en helt ny Opgangsperiode fat, som ganske omformede Forholdene inden for Danmarks Hovederhverv. Mange Aarsager virkede her sammen. Nederlaget i 1864 kan have øvet en vis Indflydelse; iøvrigt var det Strømninger fra Europa af økonomisk, politisk og aandelig Art, der gjorde sig gældende. Det var et helt andet Samfund, som bestod ved Verdenskrigens Udbrud, end det, der fandtes 1870. Befolkningen voksede

1864—1914 mellem 60 og 70 %, fra 1,7 til 2,8 Millioner, Hovedstaden fra 180.000 til 600.000 Indbyggere. Dødeligheden gik ned fra 20 til 12,5 ‰, Fødslerne fra 31 til 26,4 ‰.

2. Landbruget.

Den Fremgang, der skete inden for Landbruget i Perioden, ses alene af Tallene for det dyrkede Areal. Fra 1864 til 1914 voksede det samlede Landbrugsomraade med 4.400 km² (1 km² = 100 ha). Heraf fandtes de 4.000 i Jylland (et Omraade saa stort som de sønderjyske Landsdele), og det skyldtes overvejende det 1866 stiftede „Danske Hedeselskab"s Virksomhed, at saa megen ny Jord blev taget ind. Ledende i dette Arbejde var Enrico Mylius Dalgas (1828—94). Medvirkende var ogsaa Udtørring og Opdyrkning af Moser, Søer og Fjorde som Lammefjorden og Kolindsund. Det under Ploven værende Areal voksede fra 2,1 Mill. ha i 1866 til 2,6 i 1912. Til yderligere Sammenligning kan tjene følgende Tal: Afgrødeenheder i aarligt Gennemsnit 1875—79: 2,8 Millioner, 1910—14: 5,3 Mill.; deraf Rodfrugter henholdsvis 0,18 og 1,71 Mill. 1866 Antal Hornkvæg: 1,2 Mill., Svin 0,4 Mill; 1914 Antal Hornkvæg: 2,5 Mill., Svin 2,5 Mill.; Kyllinger og Høns: 1888 5 Mill., 1914 15 Mill. Landbrugseksporten beløb sig 1866—70 i aarligt Gennemsnit til 65,5 Mill. Kr.; deraf Korn 38,3, levende Dyr 14,6, Smør 7,8, Flæsk og Kød 4,8. Det aarlige Gennemsnit 1910—13 var 445,6 Mill. Kr.; deraf levende Dyr 49,6, Flæsk 135,7, Kød, Kødvarer, Huder, Skind 27,2, Smør 204,3, Æg 27,4, Frø 4,4. Jorden forbedredes ved Dræning og Mergling. Henimod Periodens Slutning var over en Fjerdedel af det dyrkede Areal drænet.

Hvad Arealets Benyttelse angaar, da optog Kornet stadig op imod Halvdelen. En stor Forskydning skete derimod i Dyrkning af Rodfrugter, som før 1914 var naaet til at beslaglægge 14 % af Jorden mod 2 % ved Periodens Begyndelse.

Til Jordens Forbedring havde man i Periodens senere Tiaar gennem det øgede Kreaturhold et stort Kvantum Natur-

gødning, men desuden anvendtes i stigende Maal Kunstgødning. Indførselen deraf var tiltaget fra 16.000 t i Begyndelsen af 70-erne til 225.000 t i 1914, og det studeredes ivrigt, hvilke Arter af Gødning der passede det enkelte Stykke Jord bedst. Herved standsedes Rovdriften af Jorden.

Det afgørende i dansk Landbrugs Historie i denne Periode blev Overgangen fra Kornsalg til Produktion af Smør, Kød, Flæsk og Æg. Det var Kornprisernes Fald, der forstærkede denne Omlægning, som allerede var i Gang. Faldet begyndte midt i 70erne ude i Europa, tog Fart i Danmark fra ca. 1880 og fortsattes næsten i en Snes Aar. Samtidig steg Prisen paa Smør og Æg en Smule, og Flæsket gik ikke saa stærkt ned som Korn. Det laa da nær for Landbruget at foretage en Omlægning af Produktionen, og denne blev gennemført med stor Energi og Dygtighed. Denne Udvikling genspejles i følgende Tal: 1864—69 var der en aarlig Overskudsudførsel af Korn og Foderstoffer paa 38 Mill. Kr.,1910—13 en tilsvarende Overskudsindførsel paa 164 Mill. Kr. Først gennemførtes en Udvidelse af Mælkeridriften under et Samarbejde mellem Landbruget og de to Videnskabsmænd Th. Segelcke (1831—1902) og N. J. Fjord (1825—91), der begge var Lærere ved Landbohøjskolen. Som Resultat af deres Virksomhed kan det anføres, at mens det gennemsnitlige Udbytte af Smør i 70erne var 44 kg om Aaret pr. Ko, var det i 1914 steget til 109 kg. 1878—79 begyndte Anvendelsen af Centrifugen. Der var endnu i 70erne stor Forskel i Kvalitet og Pris (25—30%) paa Herregaardssmør og Bondesmør, og kun det første kunde sælges i England. Der oprettedes Fællesmejerier, men de slog ikke an i større Omfang. Først da Andelsmejerierne begyndte, kom der Liv i Bevægelsen. Mejerist Stilling-Andersen oprettede 1882 det første Andelsmejeri i Hjedding ved Varde, og det fulgtes af det ene efter det andet, saa der 1885 var 84 Andelsmejerier og 20 Fællesmejerier. I Provisorietiaaret 1885—94 tog Bevægelsen Fart, og 1895 var der 832 Andelsmejerier og 49 Fællesmejerier, 1914 1168 og 196. Smørret fra disse Mejerier, hvis samlede Produktion beløb sig til 347 Millioner Kr.,

deraf Smørret 250 Millioner, naaede snart en høj Kvalitet og vandt det engelske Marked. Fra 1895 virkede Kontrolforeninger, der ved omhyggelige Regnskaber søgte at finde de bedste Racedyr og det bedste Foder.

Andelsmejerierne overtog selv en Del af Eksporten (1914: 20 %) gennem Smøreksportforeninger, som de selv oprettede. Den første af dem, fra 1889, brød sammen med Alberti 1908, men inden da var der oprettet en Mængde andre ud fra Andelsprincippet, fra 1918 samlede i en fælles Organisation, „De samvirkende danske Andelssmøreksport Foreninger".

Svineavlen gik rask frem med den voksende Smørproduktion, med hvis Affaldsprodukt, Skummetmælken, Grisene fodredes; fra 527,000 i 1881 til 771,000 i 1888. I 70erne foretrak man at udføre levende Svin, især til Tyskland, men da dette Land paa Grund af en Svinesygdom forbød Indførselen af saadanne fra 1887 til 1890, blev hurtigt Flæskeudførselen, navnlig til England, langt overvejende. Hermed fulgte Oprettelsen af store Slagterier. Først skyldtes de privat Foretagsomhed, men siden trængte Andelsprincippet ogsaa ind her. Det var Seminarieforstander P. Bojsen, Gedved, senere Landstingsmand, der 1887 udkastede Tanken; samme Aar oprettedes det første Andelsslagteri i Horsens, 1890 var der 10, og 1909 41 og 21 Privatslagterier. Efterhaanden øgedes Flæskeudførselen til det 6—7 dobbelte, fra 22 Mill. Kr. aarligt 1887—90 til 136 Mill. Kr. 1910—13. 1914 slagtedes 2,8 Millioner Svin.

Ogsaa Ægproduktionen og -udførselen voksede stærkt, organiseret bl. a. under Dansk Andels Ægeksport fra 1895, som sammen med lignende Foretagender besørgede 20 % af Eksporten.

For Heste og Hornkvæg var Forandringerne mindre. Der udførtes efterhaanden mere Kød og færre levende Kreaturer end før. 1898 stiftedes den første Andels Kreatureksport Forening.

Af stor Betydning blev en helt ny Produktion, Sukkerroeavlen, der iøvrigt ikke kom ind under Andelssystemet. Den begyndte 1872, dels paa Lolland, ved Politikeren, Professor N. C. Frederiksen, dels paa Fyn, ved C. F. Tietgen og G. A.

Hagemann (1842—1916), og samledes efterhaanden under De danske Sukkerfabrikker. Fra 300 ha i 1876 voksede Sukkerroearealet til 32.000 ha i 1912. Omkring Aarhundredskiftet begyndte Sukkerfabrikationen at overstige Forbruget, saa der blev et betydeligt Kvantum til Udførsel. Produktionen steg fra ca. 30 Mill. kg i 90erne til 162 Mill. kg i 1913, Forbruget i samme Tid fra 47 Mill. til 112 Mill. kg.

Andelstankens Gennembrud betød ikke alene øget Produktion. Den skabte en helt ny Følelse af Fællesskab mellem Bønderne, og gennem den Opøvelse i Selvstyre og Kontrol den gav, blev den af stor kulturel Betydning. Den førende Skikkelse indenfor Bevægelsen var Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard (1859—1928).

Et vigtigt Udslag af Andelstanken var ogsaa Brugsforeningerne. I England var der 1844 i Rochdale dannet Foreninger til Indkøb af billige Varer, beregnet paa Arbejdere. Her i Landet stiftede Pastor H. C. Sonne med dem som Forbillede 1866 en lignende Forening i Thisted, men det var hos Bønderne Tanken især slog an. Allerede før 1880 var der oprettet ca. 120 Brugsforeninger paa Landet, og den politiske Kamps Aar øgede dem meget betydeligt. Forbindelsen mellem Bonden og Købmanden var løsnet, da Kornsalget delvis hørte op, og den politiske Modsætning mellem By og Land gjorde, at Landboerne gerne vilde være helt uafhængige. 1914 var der ca. 1600 Brugsforeninger, hvoraf kun ca. 100 i Byerne. De havde 240,000 Medlemmer, deraf de 200,000 paa Landet. Omsætningen beløb sig til 103 Millioner Kr. 1884 oprettede de sjællandske Foreninger en Indkøbsforretning, Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger. 1888 stiftede Severin Jørgensen en tilsvarende, Fællesforeningen for jyske Brugsforeninger, og 1896 sluttede de to Foreninger sig sammen under Jørgensens Ledelse med Bibeholdelse af den sjællandske Forenings Navn. Fællesforeningen voksede til et omfattende Handels- og Fabriksforetagende med en Omsætning, der fra 1896 til 1914 steg fra 3 til 50 Mill. Kr. Den drev 18 Fabrikker med 700 Arbejdere.

1898 oprettedes „Jysk Andelsselskab for Indkøb af Foder-

stoffer". 1901 oprettedes et tilsvarende for Øerne. 1901 stiftedes Dansk Andelsgødningsforretning, 1911 Andelscementfabrikken ved Aalborg og 1913 Dansk Andels Kulforretning. Fællesskabet bredte sig ogsaa til Anskaffelsen af Maskiner og Anlæggelse af ca. 200 Elektricitetsværker. Indenfor Pengevæsenet mærkes 1880 Oprettelsen af to Husmandskreditforeninger. Sparekassernes Tal steg meget stærkt, fra 75 i 1866 til 377 i 1875 og 512 i 1912. Det var overvejende smaa Landbosparekasser, og ogsaa de bidrog til at gøre Bønderne mindre afhængige af Købstæderne. 1865 var 83 Mill. Kr. anbragt i Sparekasserne; 1914 858 Mill. Kr. Oktober 1914 aabnedes Andelsbanken, som likvideredes i 1925. Paa Andelsbasis dannedes ogsaa Brandkasser, Kreatur-, Hagl-, Storm- og Ansvarsforsikringer og 1904 Livsforsikringsselskabet „Tryg". 1899 skabtes et Fællesorgan for hele Andelsorganisationen i Andelsudvalget.

Det er ovenfor fortalt, at Landbruget ved Mejeridriftens Omlægning samarbejdede med Videnskaben. Et saadant Samarbejde fandt Sted paa flere andre Omraader. Gennem Landbohøjskolen spredtes teoretisk Kundskab vel kun til de færreste praktiske Landmænd, men de ca. 20 Landbrugsskoler, der oprettedes, den første 1867 af J. C. la Cour (1830—98) ved Lyngby, naaede langt videre ned. En Mængde Landboforeninger med fast ansatte Konsulenter samledes 1893 i De samvirkende danske Landboforeninger, hvorfra Husmændene omkring 1900 begyndte at udskille sig. 1902 oprettedes samvirkende Husmandsforeninger i de tre Landsdele Sjælland, Fyn og Jylland. 1906 samledes de alle i De samvirkende danske Husmandsforeninger. 1914 var der 850 Husmandsforeninger med 53,000 Medlemmer. Staten ydede sine Bidrag til Landbrugets Fremme. 1896 oprettedes et Landbrugsministerium. Udgifterne til dette og forskellige andre Foranstaltninger, som Konsulenter, Dyrlæger, Kontrol- og Oplysningsvirksomhed steg fra 870.000 Kr. 1889—90 til 3,4 Mill. Kr. 1913—14.

Mellem Andelsbevægelsen og Folkehøjskolen var der en væsentlig Forbindelse. En meget stor Del af de ledende Mænd inden for Andelsforetagenderne havde været paa Højskole. Det

var netop først og fremmest Gaardmandsstanden, denne virkede iblandt. Husmændene stod i Periodens første tre Tiaar tilbage, men efter Systemskiftet 1901 rykkede de frem som andet Geled.

Den store Vækst i Husmandstallet i denne Periode skyldtes dels, at mange Landarbejdere naaede frem til at kunne leve af egen Bedrift, dels, at adskillige Gaardmandssønner blev Husmænd. Det laa ogsaa i de større Landmænds Interesse at bevare Arbejdskraften paa Landet ved at skabe en talrig Husmandsstand og hindre, at Landarbejderne vandrede ind til Byerne eller udvandrede til Amerika. Hertil kom i 80erne Frygten for, at Socialismen skulde brede sig i Landdistrikterne. Der opstod da ret tidlig et Husmands- og Landarbejderspørgsmaal. 1875 nedsattes den store Arbejderkommission, som ogsaa beskæftigede sig med Landarbejderne, uden at der kom noget positivt Resultat ud deraf. 1890 foreslog R. Claussen og F. Bojsen for det moderate Venstre Udlægning af Jord til Havelodder; senere talte Vilh. Lassen for Statsfæste. Først efter at der ved Forliget 1894 var nedsat en Landbokommission, som 1896 afgav Betænkning, sattes Fart i Forhandlingerne. Opgaven bestemtes derhen, at der skulde gives ubemidlede Landarbejdere Udsigt til at erhverve sig en Jordlod; Maalet skulde ogsaa være at sikre Landbruget Arbejdskraft, og derfor maatte Brugene ikke være saa store, at Besidderne kunde leve af dem alene. Mod denne sidste Forudsætning rejste Venstrereformpartiet, som 1895 var blevet Flertal, Opposition. Nogle Aar gik, før der 1899 opnaaedes et Forlig med Landstinget om en Husmandslov. Herefter skulde Lodderne være paa $3^1/_2$—5 Td. Land, ikke under 2, ikke over 8, den samlede Pris ikke over 4.000 Kr., og den Lysthavende skulde raade over en Tiendedel af Ejendommens Laaneværdi, mens Staten udlaante Resten. Intet af Summen var rente- og afdragsfrit, som det senere ofte blev Tilfældet. Ejendommen overtoges med fuld Ejendomsret, maatte dog ikke sammenlægges, udstykkes eller sælges til ukvalificerede. Staten stillede 2 Mill. Kr. aarligt til Raadighed. Der oprettedes i det

første Femaar efter denne Lov 1900 Husmandsbrug, og saa godt som alle Statshusmændene havde Arbejde for andre. Nye Love 1904 og 1909 forhøjede Værdigrænsen til henholdsvis 5000 og 6500. 1909 bortfaldt Maksimumsgrænsen for Loddernes Størrelse. Statstilskuddene sattes op til 3 Millioner i 1904 og 4 Millioner i 1909. Til 1914 var oprettet 7000 Brug, til hvilke Staten havde laant 34 Millioner Kr.

Nederst inden for Landbruget stod de Landarbejdere, der ikke fik Husmandsbrug, Daglejere og Fæste- og Lejehusmænd. De talte ved Aarhundredskiftet godt 25.000. Der blev 1902, især paa Initiativ af C. Th. Zahle, givet en Lov, som begrænsede Retten til at nedlægge Fæstehuse og sikrede Brugerne af Fæste- og Lejehuse Erstatning for udførte Forbedringer. Tyendets lidet selvstændige Stilling var ordnet ved Lov af 1854. Fæsteväesenet var i stadig Tilbagegang, fra ca. 13.000 Gaarde med 68.000 Tdr. Hartkorn i Midten af 60erne til 1600 med ca. 8000 Tdr. i 1915.

3. Industri og Haandværk.

Aarene omkring 1870 betegner det industrielle Gennembrud i Danmark. Fra 1864 til 1872 voksede de fabriksmæssige Virksomheder med 40 %, og denne Vækst ligger sikkert forholdsvis mest efter 1870. Aarsagerne var flere. Freden i Wien befriede den danske Industri for Konkurrence fra Holsten, af Hensyn til hvis Fabrikker Toldloven af 1863 havde bevaret en betydelig Beskyttelse. I Læ af den voksede nu den danske Industri op, stimuleret stærkt af de gunstige Konjunkturer lige efter den fransk-tyske Krig. Der var overalt i Vesteuropa og Amerikas forenede Stater en „Gründerperiode". Nye Banker gjorde Adgangen til Kapitaler let. 1871 stiftedes Landmandsbanken, 1873 Handelsbanken. Alligevel krævede de store nye Foretagender mere Kapital, end Enkeltmand kunde skaffe, og de blev derfor Aktieselskaber. 1872 omdannedes Landets største Virksomhed, Burmeister og Wain, grundlagt 1846, til et saadant ved Tietgens Medvirken; samme Aar oprettedes henved en Snes andre Aktie-

selskaber, og i de følgende Aar kom ca. 70 til. Heriblandt var flere af dem, der senere blev Landets største, Sukkerfabrikkerne, Aalborg Spritfabrikker, Cikoriefabrikkerne, Tuborg, Den kongelige Porcelænsfabrik, Crome og Goldschmidt, en Række Papirfabrikker og fl. a. I flere af dem var Tidens mest fremragende Finansmand C. F. Tietgen Parthaver. Allerede 1875—76 var de gode Tider for Industrien forbi, i Danmark som i den øvrige Verden. En svær Nedgang satte ind, men de mange virkelig levedygtige Foretagender, der var skabt, overlevede Krisen.

Haandværkerne saa med Bekymring paa denne Udvikling, saa meget mere som de i Forvejen frygtede Følgerne af Lavenes Ophævelse 1862. 1870 nedsattes en Købstadkommission, som skulde undersøge Haandværkets Klager, men store Resultater kom der ikke ud af dens Betænkning. Det maa sikkert ogsaa siges, at Haandværket i det hele holdt Stillingen over for Industrien, om end med nogen Forskel i de enkelte Fag.

Stærkt virkede det industrielle Gennembrud i Arbejdernes Kreds. Det er ovenfor fortalt, hvorledes Jordbunden alt fra 60erne var beredt for Socialismen, og hvorledes denne kom ind i Landet. Af overordentlig Betydning for Arbejderklassens Udvikling blev Fagforeningerne, der hurtigt steg i Tal. Den allerførste, den typografiske, stiftedes allerede 1869, derefter fulgte i 1871 tre, i 1872 syv, 1873 tyve, 1874 ti, 1875 elleve, 1876 seks, 1877 tre o. s. v. Maalet var at samle Fagets Arbejdere til Kamp for højere Løn, kortere Arbejdstid og overhovedet Forbedringer i Arbejdernes Stilling. Desuden søgte de første Fagforeninger at skabe Produktionsforeninger, som skulde sikre Arbejderne selv Udbyttet af deres Arbejde, men dem kom det foreløbig ikke vidt med.

Ved Siden af Fagforeningerne, som overvejende var socialistisk prægede, opstod der en Del andre Arbejderorganisationer, som til Tider spillede en vis Rolle. Dels levede gamle Svendeorganisationer fra Lavstiden videre som Syge- og Begravelseskasser, dels samlede ikke-socialistiske Arbejdere sig i Foreninger af oplysende og selskabelig Art som „Arbejderfor-

eningen af 1860" og Lucianus Kofods „Dansk Arbejdersamfund" fra 1871.

Arbejderspørgsmaalet kom ogsaa paa Programmet i den videnskabelige Diskussion, paa lignende Maade som blandt de tyske Katheder-Socialister. Økonomen W. Scharling rejste det 1873 i „Nationaløkonomisk Tidsskrift", og Biskop Martensen udtalte sig 1874 i Bogen „Socialisme og Christendom" med overraskende Sympati om Socialismen og Statens Pligt til at beskytte Arbejderen og med skarpe Angreb paa Mekaniseringen og den frie Konkurrence.

I disse Aar gjordes ogsaa den første Begyndelse til en Arbejderlovgivning, nemlig Fabrikloven af 1873, der gav Regler for Anvendelse af Børn og unge Mennesker i Fabrikkerne. Men mange vilde langt videre. 1874 foreslog en Del Folketingsmænd af forskellige Partier Nedsættelse af en parlamentarisk Kommission for at undersøge, hvorledes Arbejdernes Levekaar kunde forbedres og deres Alderdom sikres. Først efter Ministeriet Estrups Tiltræden 1875 traadte Arbejderkommissionen ud i Livet; Arbejdsgivere og Arbejdere var kun svagt repræsenterede. Den afgav Betænkning 1878 og havde delt sig i tre Grupper. Flertallet holdt paa den frie Konkurrence, et Mindretal, hvori fandtes en Arbejder, krævede Statens Indgreb til Hjælp mod Arbejdernes Vanskeligheder, og to Medlemmer vilde give Arbejderne direkte Del i Udbyttet eller oprette Produktionsforeninger. Der udarbejdedes en Del Lovforslag om Arbejdskontrakter, og man drøftede baade Arbejderretter, Alderdoms- og Ulykkesforsikring m. m. Der kom dog ikke meget positivt ud af det store Arbejde, og nu begyndte de daarlige Konjunkturer med faldende Priser og tiltagende Arbejdsløshed. Den sidste beskæftigede i flere Samlinger Rigsdagen.

De daarlige Tider 1876—79 fulgtes af bedre, og i Firserne og Halvfemserne svingede Konjunkturerne ret jævnt op og ned. Fra midt i Halvfemserne begyndte en ny Opgang i alt Erhvervsliv Jorden over takket være de store nye Guldfund i Transvaal og Klondike; en ny Krise indtraf 1907—08 navnlig fremkaldt af overdrevne Byggespekulationer, men de følgende

Aar op mod Verdenskrigen var Opgangsaar. Antallet af Virksomheder inden for Industrien steg fra 77.000 i 1897, beskæftigende 274.000, deraf 180.000 egentlige Arbejdere, til 83.000 i 1914, beskæftigende 350.000, deraf 233.000 egentlige Arbejdere, hvilket i Forhold til Folketallet ikke betyder nogen stærk Stigning. De større Bedrifter er steget langt stærkere end de smaa. 1897 var der 170 Virksomheder med over 100 Arbejdere; 1914 260.

I Forhold til Arbejdertallet voksede Produktionen stærkt. Oprindelig benyttedes denne overvejende i Landet, men efterhaanden oparbejdedes en Eksport; 1913 var dens Værdi 60 Mill. Kr. Af store Foretagender kan nævnes foruden Burmeister og Wain Carlsbergbryggerierne, grundlagt 1846, Tuborg Bryggeri fra 1873, De danske Spritfabrikker fra 1881, Cementfabrikkerne, De forenede Papirfabrikker fra 1889, De forenede Sukkerfabrikker, De forenede Bryggerier fra 1891, Kastrup Glasværker. Paa flere af disse Omraader skete store Koncentrationer, især hvad angaar Øl, Sprit, Papir og Cement.

Industri og Haandværk benyttede ligesom Landbruget Videnskabens Støtte. Polyteknisk Læreanstalt, anlagt 1829, udvidedes; 1876 forenedes to tekniske Skoler til „Det tekniske Selskabs Skole" i København, og ude i Landet voksede de tekniske Skoler i Tal. For at støtte Haandværket i Konkurrencen med Industrien oprettede man 1908 et Teknologisk Institut med en Række Kursus for Haandværkere af forskellige Fag. Samme Aar stiftedes en Forening til Agitation for „Dansk Arbejde".

Baade Industri og Haandværk skabte sig omfattende Organisationer, der optraadte som raadgivende og forhandlende over for Staten. Industriforeningen, stiftet 1838, rummede baade Haandværk og Industri, iværksatte Udstillingen i København 1872 og tog ledende Del i den 1888. Haandværkerne fik 1879 Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk, paa hvis Initiativ der 1890 nedsattes en Næringslovskommission til at forberede en Revision af Næringsloven af 1857. Den afgav Betænkning 1893 og fremsatte forskellige Forslag til Støtte

for den lille Bedrift, men intet af dem naaede igennem Rigsdagen.

I Toldspørgsmaalet hyldede Industri og Haandværk Beskyttelsespolitikken modsat Landbruget, der gennemgaaende var frihandelsvenligt. Der blev gjort adskillige Forsøg paa at reformere Toldloven af 1863, men de strandede som Regel derpaa, at Folketingets Flertal gik videre i Frihandelsønsker, end Regeringen og Industrien vilde. Den endelige Lov af 1908 var et Kompromis, der nedsatte Tolden paa en Del Forbrugsvarer samt paa Raa- og Hjælpestoffer, medens Told paa Luksusvarer forhøjedes. Ialt medførte den et Indtægtstab for Staten paa 7 Mill. Kr. af de 40, Tolden før havde indbragt.

1910 stiftedes en ny industriel Organisation, Industriraadet, dannet af de forskellige Sammenslutninger i Forening med nogle af de store Virksomheder og tænkt som et Fællesudvalg til Varetagelse af de paagældende Erhvervs Interesser. Inden for Industriens og Haandværkets Organisationer og Fællesarbejder spillede i hele Perioden Professor Camillus Nyrop (1843—1918) en stor Rolle som Redaktør, Organisator og Forfatter af erhvervshistoriske Skildringer.

I Arbejdernes Rækker fulgte der efter Kampaarene 1871—76 nogle Stilstandsaar under Krisen. Fra Begyndelsen af 80erne kom der ny Gang i Bevægelsen, og der stiftedes 1879—85 111 Fagforeninger. 1878 havde Socialdemokratiet faaet sin politiske Organisation i „Socialdemokratisk Forbund", der rejste Forsamlingsbygningen i Rømersgade; foreløbig var der ikke megen Forbindelse mellem de politiske og faglige Foreninger. Kampen førtes især ved mindre Strejker, som ofte bragte Arbejderne Sejren. Arbejdsgiverne paa deres Side var ikke fast organiserede og stod derfor ret værgeløse. De af Mesterforeningerne, som levede videre fra Lavstiden, og de talrige Haandværkerforeninger egnede sig ikke til at forhandle om Lønspørgsmaal med Arbejderne. Den første Begyndelse til en Arbejdsgiverorganisation skete 1885 inden for Jernindustrien, hvis store Virksomheder samlede betydelige Ar-

bejderskarer. Samme Aar kom det inden for dette Fag til en omfattende Strejke, der inddrog ca. 1000 Arbejdere og varede fra Juli til November. Arbejderne fik Støtte hos Venstre, Arbejdsgiverne i den konservative Presse. De sidstnævntes Maal var delvis at sprænge Arbejdernes Organisation; det lykkedes ikke, men den smeltede stærkt ind, og Arbejderne fik ikke opfyldt deres Krav om en Minimumsløn paa 27 Øre i Timen. Under Indtrykket af denne Kamp skete der imidlertid forskellige Sammenslutninger inden for Fagforeningerne, idet de større Fags Foreninger samledes i Fagforbund omfattende hele Landet. Hertil kom 1886 en Samling af de københavnske Fagforeninger i „De samvirkende Fagforeninger", som fik Efterligninger i flere Købstæder.

Arbejdsgiverne var tilbøjelige til at opfatte Fagforeningerne og Strejkerne som lovstridige, hvad dog strandede paa Domstolene. Rundt paa Værkstederne nægtede man ofte at antage de Arbejdere, som var ledende i Fagforeningerne for derved at svække disse.

Imidlertid voksede Fagforeningsbevægelsen stadig, og der raadedes over betydelige Midler i Strejkekasserne. Under de opadgaaende Konjunkturer efter 1895 steg Lønnen. 1890 begyndte efter international Aftale de aarlige Demonstrationer for Ottetimers-Arbejdsdagen. 1898 var der ca. 1000 Fagforeninger med ca. 80.000 Medlemmer af de ca. 180.000 Arbejdere. Det var især Kvinderne og Lærlingene, som ikke var organiserede. 1898 stiftedes „De samvirkende Fagforbund" paa fællesnordisk Initiativ; Formand blev Maler J. Jensen (1859—1928), en af Arbejdernes dygtigste Organisatorer og Forhandlere, 1903 Borgmester i København, 1924 Overpræsident. Af megen Betydning for at give de daarligst stillede Arbejdere bedre Levevilkaar var M. C. Lyngsies (1864—1931) Bestræbelser for at samle de ufaglærte Arbejdere i Dansk Arbejdsmandsforbund, stiftet 1896. 1915 stiftedes Landarbejderforbundet, som dog ikke har vundet megen Magt.

Omtrent samtidig fik Arbejdsgiverne endelig en Organisation. Efter nogle Forsøg i 80erne toges Tanken op af Fælles-

repræsentationen for Haandværk og Industri, men inden den var ført ud i Livet, stiftede nogle Mesterforeninger under Ledelse af Entreprenør Niels Andersen (1835—1911) Arbejdsgiverforeningen af 1896 med Tyngdepunkt i de københavnske Byggefag. Udfra denne Forening og Fællesrepræsentationen dannedes 1898 Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening, der endnu bestaar. Ikke mere end en Sjettedel af alle Arbejdsgivere gik foreløbig ind i Foreningen, men blandt dem var de fleste store, og Ledelsen fik en betydelig Magt. Kort efter at begge Parter saaledes havde fæstnet deres Organisationer, kom det til et Sammenstød, Lockouten i 1899. En Konflikt i Snedkerfaget gav Anledning, idet nogle jyske Svende forkastede det Forlig, Hovedorganisationerne var enedes om. Arbejdsgiverforeningen opstillede nu „otte Punkter", som den krævede gennemført, bl. a., at Aftaler mellem Hovedorganisationerne skulde være bindende for de enkelte Foreninger; desuden i Almindelighed, at Arbejdsgiverne skulde have Ret til at lede og fordele Arbejdet. Fagforbundene nægtede at gaa ind herpaa, og der erklæredes Lockout, som varede fra Maj ti' September og omfattede 35.000 Arbejdere. Venstre støttede Arbejderne, Højre Arbejdsgiverne. Der blev gjort flere Forligsforsøg, dels af et Enighedskammer under Professor Deuntzers Ledelse, dels af de tre Mænd Bankdirektør Axel Heide, Privatbanken, Vekselerer Laurids Bing og Politikeren Herman Trier, som omsider i September fik mæglet et Forlig. „Septemberforliget" gælder endnu og kan regnes for Arbejderforholdenes Grundlov. Herved skabtes faste Regler for Afgørelse af Stridigheder og om Erklæring af Strejke og Lockout. Hovedorganisationerne anerkendte hinandens Ret til med $^3/_4$ Majoritet og efter forudgaaende Varsel at beslutte og godkende Arbejdsstandsninger. Ingen af dem maatte anerkende eller støtte Arbejdskampe, som var erklæret i Strid med Reglerne. Arbejdsgivernes Ret til at lede Arbejdet anerkendtes. Efter Henstilling til Regering og Rigsdag vedtoges 1900 en Lov om en permanent Voldgiftsret, der skulde paadømme Brud paa Septemberforliget.

I de følgende Aar fortsattes Arbejdskampene, regulerede af

de nye Bestemmelser. Fagforeningerne havde 1914 160.000 Medlemmer; Arbejdsgiverforeningen havde ca. 8.500 Medlemmer, men op mod 100.000 Arbejdere var beskæftigede i disse Medlemmers Virksomheder. En Strejke i Bogtrykkerierne og Avistrykkerierne i 1908 sluttedes ved Mægling af Indenrigsminister Sigurd Berg, og det aftaltes samtidig, at man skulde søge at skabe en fastere Form for Voldgiftsretten og en Forligsinstitution. Der oprettedes da 1910 en fast Voldgiftsret, som fik videre Bemyndigelse end til at dømme efter Septemberforligets Bestemmelser, idet den kunde dømme om alle Aftaler, ogsaa mellem de enkelte Fag, og idømme Straffebod. En Forligsmand ansattes, udnævnt af Indenrigsministeren efter Indstilling af den faste Voldgiftsret til at mægle i Interessekonflikter, før nye Aftaler var indgaaet. Fortjeneste af disse to Institutioner havde især daværende Overretsassessor C. Ussing, som siden blev Formand for Voldgiftsretten, og Indenrigsminister Munch. Ikke mindst Forligsmandsinstitutionen, der i mange Aar varetoges af senere Generaldirektør M. Koefoed, fik stor Betydning ved at afværge og bilægge Arbejdskampe.

Arbejdslønnen maalt i Penge var i stadig Stigning og kan fra 1872 til 1914 regnes at være fordoblet, Kvindernes næsten tredoblet. Daglønnen var for faglærte Mænd 2,76 Kr. i 1872; 6,36 Kr. i 1914, for Kvinder 1,10 og 3,04 Kr. Men samtidig var Arbejdstiden blevet nedsat fra 11,4 Timer om Dagen i 1872 til 9,5 Timer i 1914.

Alligevel var Arbejdernes Stilling stadig utryg, og der var Brug for en social Lovgivning for at bøde derpaa. Begyndelsen var den ovenfor omtalte Fabriklov af 1873, som siden udvidedes gentagne Gange, 1889, 1901 og 1913. En særlig Lov for Bagerfaget udstedtes 1906. En Lærlingelov af 1889 fordrede skreven Kontrakt mellem Lærling og Mester. Af mere omfattende Natur var de Love, der sigtede til at hjælpe de mindre bemidlede overhovedet. Fattigloven af 1891 afløste de gamle Forordninger fra 1799 og 1803 uden alt for store Forandringer; dog bestemtes, at der i Tilfælde af uforskyldt Trang kunde gives Hjælp uden Fattighjælps Virkning. De frie Fattigkasser,

der var oprettede 1856 og oprindelig baaret alene af private Bidrag, fik efterhaanden større Betydning; de omdannedes 1907 til „Hjælpekasser", hvis Ledelse valgtes af de kommunale Vælgere, og af hvis Udgifter Staten refunderede indtil en Trediedel, og Kommunerne det meste af Resten. Støtte ydet af dem havde ikke Fattighjælpens Virkninger.

Spørgsmaalet om Alderdomsunderstøttelse havde været rejst flere Gange, 1867 gennem et Lovforslag af Fonnesbech, i Arbejderkommissionens Betænkning 1878, gennem nogle private Mænds Forsøg og flere Lovforslag i Rigsdagen (om Estrups og Berg-Hørups se ovenfor S. 266). En Lov kom endelig 1891 som Resultat af Forhandlingspolitikken. Kommunalbestyrelserne fastsatte i hvert enkelt Tilfælde Hjælpens Størrelse. Den kunde opnaas af ubemidlede over 60 Aar, som i 10 Aar ikke havde oppebaaret Fattighjælp, som ikke havde bortgivet eller bortødet deres Midler eller ført et forargeligt Levned. 1908 nedsattes de 10 Aar til 5. 1892 fulgte Lov om Tilskud til Sygekasser. En Ulykkesforsikringslov for Industriarbejdere gaves 1898, for Fiskere 1900, for Sømænd 1905 og for Arbejdere ved Land-, Skov- og Havebrug 1908. Endelig gjordes i 1916 Ulykkesforsikring obligatorisk for alle Arbejdere, alt Tyende og for Funktionærer under en vis Indtægt. Mod Arbejdsløsheden oprettede Fagforeningerne Understøttelseskasser. 1907 vedtoges en Lov om Stats- og Kommunetilskud til anerkendte Arbejdsløshedskasser, som dernæst oprettedes i næsten alle Fag. Bortset fra den egentlige Fattighjælps ca. 10 Millioner Kr. beløb Samfundets Udgifter til social Forsorg sig i 1913—14 til ca. 30 Mill. Kr.

4. Handel, Pengevæsen og Samfærdsel.

Inden for denne Gruppe er Befolkningen vokset stærkere end for Landbrug og Industri, nemlig fra 5 % omkring 1865 til ca. 11 % i 1911. I de fleste Handelsgrene var der i Perioden en betydelig Stigning i Antallet af Forretninger. Tallene for Værdien af Indførsel og Udførsel var i 1870 158 Mill. Kr.

og 116 Mill. Kr., i 1913 954 Mill. Kr. og 837 Mill. Kr. Indførselen oversteg altid Udførselen; noget af denne Forskel udlignedes ved Fragtfortjeneste o. l., men der har rimeligvis alligevel været et Underskud i Betalingsbalancen paa ca. 50 Mill. Kr. aarlig ved Periodens Slutning. Dette skyldtes, at Danmark paa Grund af sine Nyanlæg af offentlig Art og den store Udvidelse af Produktionsapparatet i Industri, Landbrug og Søfart maatte optage fremmede Laan. Landet havde 1872 ca. 130 Mill. Kr. til gode i Udlandet. I 1890 var der Balance, 1900 en Gæld paa 200 Mill. Kr. og 1913 paa 900 Millioner.

Den københavnske Storhandel var organiseret i Grossererselskabet, som ejede Børsbygningen. Det Forsøg, der 1880 blev gjort paa at give det en videre Myndighed som en Slags Fællesorgan for Handel og Industri, mislykkedes. Derimod skete der rundt om i Provinsen Sammenslutning af Handelsforeninger, og paa Foranledning af nogle af disse dannedes 1883 Fællesrepræsentationen for Samvirken mellem Repræsentanter for den danske Handelsstand. 1901 dannedes Provinshandelsforeningernes Fællesudvalg, og 1907 fik Detailhandelen sin Centralrepræsentation i De samvirkende Købmandsforeninger.

Da Forbrugsforeningerne tog Fart, søgte man fra Handelens Side at sætte Bom derfor, men uden Held. Derimod lykkedes det i 1893 at nedslaa Forsøget paa at danne en „Nordisk Husholdnings Stores", en Forbrugsforening for store Kunder. Ved Hjælp af Love af 1876, 1891 og 1902 var det lykkedes at faa Butikker lukket paa Helligdagene. 1908 bestemtes, at de fleste Butikker skulde lukke Kl. 8 om Hverdagen. Fra 1912 indførtes ved Lov af 1907 Metersystemet som det eneste, der maatte anvendes. Et Handelsministerium fik man først ved Ministeriet Neergaards Dannelse 1908.

For at bedre Handelsuddannelsen, som havde lidt et alvorligt Knæk ved Lavsvæsenets Ophævelse 1862, stiftedes 1880 „Foreningen til unge Handelsmænds Uddannelse", der drev Købmandsskolen i København. 1888 oprettedes ved Tietgens Initiativ og paa Tilskyndelse af et Børsmøde de Brock'ske

Handelsskoler. 1917 gjordes de første Skridt til Oprettelse af en handelsvidenskabelig Læreanstalt.

Af de ledende Mænd inden for Handelen bør nævnes C. F. Tietgen (1829—1901), der dog mest var Bankmand, og H. N. Andersen (f. 1852), der i 1897 stiftede Østasiatisk Kompagni. I Aarhus virkede Hans Broge (1822—1908) især ved Kornhandel, og hans Svigersøn Otto Mønsted (1838—1916), der 1883 indførte Margarinefabrikationen i Danmark ved en Fabrik i Aarhus. En Mængde store Handelsaktieselskaber dannedes i Perioden, og mange af de gamle Firmaer sattes paa Aktier.

I Skibsfarten voksede Handelsflaaden fra 1864 til 1913 fra ca. 3.100 Skibe til ca. 3.600, men Tonnagen fra 150.000 til 513.000. Heraf var 1864 4.400 t. og 1914 412.000 t. Dampskibe. Skibsfarten paa Udlandet steg fra 1,1 Mill. Tons om Aaret 1866—70 til 5,8 Mill. 1911—13. 1910—13 indsejlede den danske Handelsflaade i Fart paa Udlandet over 91 Millioner Kroner om Aaret. Det forenede Dampskibsselskab var stiftet 1866 og blev Landets førende, især beskæftiget med Rutefart. 1897 stiftedes Det østasiatiske Kompagni, der fik et vidtspændende Virkefelt især paa Østasien, og efter Aarhundredskiftet grundlagde Gummiplantager i Asien, Cementfabrik og Soyakagefabrik i Danmark. 1914 havde Selskabet en Aktiekapital paa 54 Mill. Kr., dets Aflæggere en lignende. Det blev førende i Benyttelsen af Dieselmotorskibe, begyndende med „Selandia" 1912, og har derved ydet den danske Værftsindustri en værdifuld Støtte. 1914 bestod ialt over 100 Dampskibsselskaber og et lignende Antal Sejlskibsselskaber.

Hvad Pengeinstitutterne angaar, er Sparekasser og Kreditforeninger omtalt andetsteds. Af Bankerne var Nationalbanken den førende som Seddelbank, ledet i over 31 Aar af Moritz Levy (1824—92). Den beholdt sin Filial i Flensborg efter Freden i Wien. Efter Vedtagelse af den skandinaviske Møntkonvention 1873 indførtes samme Aar Guldmøntfod og Kronemønt (gældende fra 1875) omtrent samtidig med Sverige og Norge. For at bøde paa det Prisfald, der efter almindelig Opfattelse fulgte Over-

gangen til Guldmøntfod, foretog Staten 1886, 1894 og 1897 større Konverteringer af Statsgælden, og Kommuner og Kreditforeninger fulgte Eksemplet. Ialt konverteredes ca. 700 Mill. Kr., og der skabtes herved større Pengerigelighed for Erhvervslivet.

Nationalbankens Oktroj forlængedes 1907 til 1938. Socialdemokraternes Forslag om en Statsbank til Seddeludstedelse forkastedes. Nationalbanken skulde efter den vedtagne Lov fremtidig give en aarlig Afgift til Staten, altid ligge inde med Halvdelen af det cirkulerende Seddelbeløb i Metal og til Sikkerhed for Resten have 125 % i sikre Aktiver. Repræsentantskabet, som hidtil havde været selvsupplerende, skulde i Fremtiden vælges af Aktionærerne. Regeringen skulde udpege to af de fem Direktører.

Allerede før Periodens Begyndelse var Privatbanken oprettet, i hvis Ledelse Tietgen 1897 afløstes af Axel Heide (1861—1915). 1871 fulgte Landmandsbanken, især med tyske Penge, paa Initiativ bl. a. af Politikerne N. C. Frederiksen og Joseph Michaelsen, Vekselereren Baron Gedalia og med Isak Glückstadt (1839—1910) som Leder. Den fik efterhaanden talrige Filialer og slog i 90erne ind paa en betydelig Grundlæggervirksomhed, var saaledes medvirkende ved Anlægget af Frihavnen og Stiftelsen af Ø. K. Ved Glückstadts Død gik Ledelsen over til hans Søn Emil Glückstadt (1875—1923). 1873 oprettedes endelig Handelsbanken, 1895 Laane- og Diskontobanken og Detailhandlerbanken, senere Grundejerbanken, Centralbanken o. fl. Under en Byggekrise 1907—08 faldt de to sidste, som havde været med at financiere det vældige Byggeri i København efter 1900. Staten maatte træde hjælpende til her, ligesom ved Sammenbruddet af Den sjællandske Bondestands Sparekasse September 1908.

Inden for Samfærdselen er at nævne Bygningen af Københavns Frihavn 1891—94 og Jernbanevæsenets Udvikling. 1872 fuldendtes Masnedsundbanen, 1875 Kalundborgbanen, 1879 Frederikssundsbanen, 1874 den laaland-falsterske Bane, i Jylland 1874 Banen fra Lunderskov til Esbjerg, 1871 fra Nørre-

sundby til Frederikshavn og fra Skanderborg til Silkeborg m. fl. 1886 aabnedes Nykøbing—Gedser Banen, og efter Forliget 1894 anlagdes en lang Række Privatbaner. Ligesaa ved de store Jernbanelove af 1908 og 1918. 1872 kom Lillebæltsfærgen, 1883 Storebæltsfærgen, 1903 Warnemündefærgen. 1914 fandtes ialt 3.900 km Baner, deraf 2.000 km Statsbaner. 1880 overtog Staten de sjællandske Baner. 1867 gik Hovedlandevejene fra Staten over til Amterne. 1914 var der ca. 7000 km Hovedlandeveje og ca. 36.000 km Biveje. Telegrafledningernes Længde voksede fra 3.500 km i 1865 til 13.500 km i 1914.

Telefonen kom til København 1881. En Statstelefon oprettedes til at forbinde de enkelte Landsdele indbyrdes og Danmark med Udlandet. 1914 var der ialt 550.000 km Telefonledninger.

1902—03 gennemførtes en Række Lønningslove for de fire Etater: Jernbane-, Post-, Telegraf- og Toldvæsen, og 1908 fulgte en Fælleslov for dem alle. Efterhaanden organiseredes ogsaa Statens Embeds- og Bestillingsmænd, og 1910 blev der fastsat Regler for Forhandlinger mellem dem og Administrationen.

1914—20 Under Verdenskrigen.

1. Indledning.

I Skildringen af denne Periode, der strengt taget skulde slutte November 1918, inddrages naturligt ogsaa Tiden indtil Genforeningen med Nordslesvig og dennes Fuldbyrdelse. Først dermed var Krigen med dens umiddelbare Følger for Danmark afsluttet, selv om den følgende Periode i høj Grad stod under Indflydelse af Krigen. Det gælder indre som ydre Forhold, politiske som økonomiske og aandelige, at Krigen ændrede dem voldsomt og skabte helt nye Størrelser at regne med. En Deling af Stoffet i indre og ydre, politisk og økonomisk Historie er ikke forsøgt i dette Afsnit; alle Strømninger er til Stede i næsten alt, hvad der sker, og Begivenhederne maa ses kronologisk jævnsides hinanden.

2. Krigens Udbrud og dens nærmeste Følger. (1914).

I de Dage sidst i Juli, da Krigsfaren blev overhængende, drøftede Ministeriet Situationen dels indbyrdes, dels med Partiførerne. Det frygtede, at Tyskland, mistvivlende om Danmarks Hensigter og interesseret i at spærre Østersøen for en fjendtlig Flaade, skulde besætte Dele af Landet. Dette kunde den danske Hær formentlig ikke forhindre, og om snarlig Hjælp fra fremmede Magter var der næppe Haab. Ministeriet var bestemt paa at lade Danmark indtage en saa rolig Holdning, at ingen Mistanke til dets Neutralitet vaktes til nogen af Siderne og ganske særligt ikke i Tyskland. I Traad hermed afslog det at

indkalde den saakaldte „Sikringsstyrke" paa 27.000 Mand. Denne Holdning gjorde et godt Indtryk i Tyskland, hvor man stadig nærede nogen Mistillid til Danmarks Hensigter, fordi man kendte Danskernes Sympatier. Den tyske Udenrigsminister von Jagow tilraadede 30. Juli Danmark ikke at foretage militære Skridt, før Tyskland mobiliserede, og fik 31. Juli af den danske Gesandt, Grev Carl Moltke, et indvilgende Svar og Løfte om velvillig Neutralitet, saavidt dette var foreneligt med Begrebet Neutralitet. Samme Dag begyndte man dog Indkaldelsen til Søforterne og Flaaden. De militære Chefer, den kommanderende General Gørtz og Admiral Kofoed-Hansen, foreslog 1. August Sikringsstyrkens Indkaldelse, og da den tyske Mobilisering begyndte samme Dag, indkaldte Ministeriet Sikringsstyrken for Sjælland og en Del af den for Jylland-Fyn.

1. August, samme Dag som Sikringsstyrken indkaldtes, udstedtes en Neutralitetserklæring gældende Krigen mellem Serbien og Østrig, og et af Finansminister Brandes udarbejdet kongeligt Budskab til Folket udsendtes, med Advarsel mod uneutrale Stemningsudbrud og Demonstrationer. Samme Aften samledes Rigsdagen og vedtog otte Love, om Iagttagelse af Neutralitetsreglerne og om Spioneri, om midlertidig Ophævelse af Nationalbankens Pligt til Guldindløsning af Sedler o. fl. Dagen efter, 2. August, den Dag Tyskland erklærede Rusland Krig, samlede nogle af Ministrene Pressens Repræsentanter og henstillede at iagttage Tavshed angaaende danske Troppebevægelser og fremmede Flaadebevægelser i danske Farvande, ikke at stille Krav om militære Forholdsregler, der ikke var vedtagne af de ansvarlige Myndigheder, og at være upartisk i Omtale af de krigsførende.

Samme Aften rettede den tyske Gesandt, Grev Brockdorff-Rantzau, en Henstilling til Regeringen. Tyskland vilde ikke bringe den danske Stats Omraade i Fare, men uden dets Villie kunde Krigsbegivenhederne brede sig til dansk Omraade, og Danmark maatte da vide, hvad det vilde gøre. Regeringen svarede næste Dag, 3. August, at Danmark ønskede at bevare Neutraliteten og ikke i noget Tilfælde at slutte sig til Tysklands

Modstandere. Denne Erklæring var godkendt af de militære Chefer og af Kongen, men kort efter at den var meddelt den tyske Gesandt, kom der Telegram fra Grev Carl Moltke i Berlin om, at Forespørgselen beroede paa en Fejltagelse; man var i Tyskland tilfreds med Svaret af 31. Juli.

3. August erklærede Tyskland Frankrig Krig, og det kunde ventes, at ogsaa England kom med. 4. August foreslog General Gørtz at iværksætte de ved Militærlovene af 1909 planlagte Skyttegravs- og Pigtraadslinier ved København, men Ministeriet vilde kun gaa med til nogle forberedende Arbejder, saa længe der ikke var udbrudt Krig mellem England og Tyskland. Der udsendtes Neutralitetserklæringer i Krigene Tyskland—Rusland og Tyskland—Frankrig.

Natten mellem 4. og 5. August erklærede England Tyskland Krig, og samtidig begyndte Tyskerne at udlægge Miner i det sydlige Langelandsbælt. I et Ministermøde 5. August om Morgenen besluttedes Indkaldelsen af den samlede Sikringsstyrke, og Spørgsmaalet om danske Mineudlægninger i Store Bælt drøftedes. Man frygtede især, at Tyskerne vilde udlægge Miner paa dansk Søterritorium og anlægge Batterier paa dansk Landomraade til at bestryge Minefelterne. Kl. 8 om Morgenen meddeltes det Ministrene, at den tyske Gesandt havde forespurgt i Udenrigsministeriet, om Danmark agtede at spærre Store Bælt effektivt med Miner mod begge de krigsførende. Denne Erklæring opfattede Ministeriet saaledes, at Tyskland, hvis Danmark ikke udlagde Miner, vilde udvide sin egen Spærring nordpaa og anlægge Kystbatterier. Sagen drøftedes med de militære Chefer, af hvilke Kofoed-Hansen var ivrig for Minespærringen. Der tilkaldtes en Række Partiførere og tidligere Konsejlspræsidenter, og man talte om Muligheden af et Samlingsministerium. Socialdemokraterne og de Radikale samt Højremanden Piper billigede Ministeriets Forslag, at Spærringen skulde ske, medens Venstre og det øvrige Højre frygtede, at det vilde bringe Danmark i et daarligt Forhold til England. J. C. Christensen nægtede at tage Stilling til Spørgsmaalet, idet dette efter hans Mening maatte afgøres af Regeringen paa eget Ansvar. Da

Forsvarsminister Munch ikke kunde faa Enighed om sit Forslag om, at man blot skulde nøjes med en Indsigelse, hvis Tyskland spærrede selv og anlagde Batterier paa dansk Grund, erklærede han Mineudlægningen for en bydende Nødvendighed. Mødet førte ikke til Enighed hverken om Minespørgsmaalet eller om et Samlingsministerium.

Ministeriet var som Helhed stemt for at udlægge Minerne uden at mobilisere og uden at tage Hensyn til Uenighed blandt Partiførerne, og i det efter Mødet med Partiførerne afholdte Statsraad viste det sig, at denne Opfattelse deltes af Kongen. Det vedtoges da paa Munchs Forslag, at Minerne skulde udlægges, og at der skulde indkaldes Mandskab til Linieafdelingerne, hvorimod Spørgsmaalet om et Samlingsministerium betragtedes som bortfaldet. Begge de militære Chefer anbefalede nu Mineudlægningen. Det aftaltes, at Kongen skulde sende et Telegram om Sagen til Kongen af England. Herpaa indløb et Par Dage efter det Svar, at han til fulde forstod Danmarks vanskelige Stilling.

Det bekendtgjordes, at Mineudlægningen var foretaget for at hævde Neutraliteten, holde de militære Operationer borte fra danske Farvande og Kyster og bevare Forbindelsen mellem Rigets Dele. Derefter foretoges Udlægning af Miner i Store og Lille Bælt og i Sundet. Der var alle Steder Mulighed for Gennemfart, men uden stor praktisk Betydning.

Tyskerne gjorde Undskyldning for Mineudlægningen i Langelandsbæltet, men lod Minerne ligge. Det meddeltes paa Forespørgsel Tyskland, at Forsøg paa at trænge gennem den danske Minespærring vilde blive opfattet som Neutralitetskrænkelse og meddelt alle Magter, og den tyske Regering erklærede derefter, at den ved Foranstaltninger til Sikring af Østersøen vilde undgaa dansk Territorium. Der var under disse Begivenheder aabenbart skabt en gunstig Stemning mod Danmark i tyske Regeringskredse.

Til Sikringsstyrken, som den populære Betegnelse blev, indkaldtes med Rekrutterne ca. 58 000 Mand foruden Officerer. En Mobilisering vilde have samlet 130—140.000 Mand. Ca.

10.000 Mand benyttedes til Grænsebevogtning i Jylland og Fyn, Resten væsentlig omkring København, hvor de planlagte Skyttegravs- og Pigtraadsanlæg var paabegyndt. Forsyningerne af Uniformer og Ammunition var meget smaa og kunde, som Forholdene laa, vanskeligt forøges.

I Danmark havde Augustdagenes Begivenheder fremkaldt megen Uro og mange Rygter. Stemningen overfor Ministeriet var stærkt delt. Folkestemningen gik overvejende imod Tyskland, men det kom ikke til voldsomme Udbrud.

Imidlertid var der truffet en Række økonomiske Forholdsregler. Statens Reservefond overførtes til Kassebeholdningen for at være til Raadighed til paakommende Udgifter. Finansministeren bemyndigedes til at udstede rentebærende Kreditbeviser indtil 25 Mill. Kr., mens Banker og Sparekasser sikredes mod run.

En vigtig Opgave var det at sikre fornødne Mængder af Livsfornødenheder, da man kunde vente, at adskillige Tilførsler vilde standse. Samtidig var det ogsaa nødvendigt at give Regeringen Myndighed over Handelen paa Udlandet paa Grund af Hensynet til de krigsførende Magter. Ved en Lov af 6. August fik Justitsministeren derfor Ret til at udstede Udførselsforbud for samfundsnyttige Varer, og 7. August fik Indenrigsministeren Ret til at regulere Priser og til mod fuld Erstatning at overtage Varelagre. Det var den siden saa omstridte Augustlov. Der nedsattes 8. August „en overordentlig Kommission" under Ledelse af C. Hage til at bistaa ved de forskellige Foranstaltninger i denne Retning, især ved at fastsætte Maksimalpriser, og i hver Kommune dannedes Prisreguleringskommissioner. En Moratorielov gav Skyldnere Udsættelse med Betaling af Gæld i fremmed Valuta.

Skibsfarten truedes af Miner, 21. August sprængtes to danske Skibe. Der oprettedes da to Forsikringsinstitutter, for Skibe og for Varer, hvor Staten og private Forsikringsselskaber delte Risikoen. Vanskeligere var det at sikre Sejladsen overfor de krigsførende Parters forskellige Interesser. Tyskland kunde hindre den danske Eksport til England. England kunde ikke

hindre dansk Varetilførsel til Tyskland over Land eller over Østersøen, men det kunde spærre Indførselen til Danmark over Nordsøen af saa vigtige Varer som Gødning, Kul og Foderstoffer. Tyskland ønskede at benytte Danmark for over det at skaffe sig Varer fra Amerika, hvad England vilde hindre. Danmark maatte forhandle sig til rette til to Sider, og da begge Parter havde Interesse i danske Varer, lykkedes det bedre, end man kunde have ventet. I August erklærede Tyskland, at det foreløbig vilde tillade Eksporten til England, og i Oktober lovede England at lade alle Varer gaa frit igennem til Danmark, naar dette garanterede, at Kontrebandevarer ikke førtes videre til Tyskland. For at hindre dette udstedte den danske Regering da en Række Udførselsforbud. For mange vigtige Varer som Korn og Foderstoffer skete dette straks, for andre efterhaanden. Hesteudførselen forbødes først i November, da der var udført ca. 80.000 Heste til Tyskland, og Landbruget havde haft en Indtægt paa i det hele op mod 100 Mill. Kr. Efterhaanden fastsattes bestemte Forholdstal for de Varemængder, England og Tyskland skulde have. Baade under disse Forhandlinger og i de følgende Krigsaar forstod Udenrigsminister Erik Scavenius med Dygtighed og fast Behændighed at styre den danske Stat uskadt gennem de mange diplomatiske og handelspolitiske Vanskeligheder, der truede Landets Neutralitet og Tilførselsforhold.

De to andre nordiske Riger fulgte lignende Principper som Danmark, og alle tre Lande udsendte i November en Fællesnote til de krigsførende om deres Handelspolitik. I December fandt paa svensk Initiativ et Møde Sted i Malmø mellem de tre Konger, ledsagede af Udenrigsministrene.

De ekstraordinære Tilførselsforhold foranledigede hurtigt Prisstigning for mange Varer, men den overordentlige Kommission søgte med Dygtighed og som oftest med Held at raade Bod derpaa. Af særlig Betydning var det at skaffe det fornødne Brødkorn til Veje. Da Høsten 1914 ikke var god, og Landbrugerne var tilbøjelige til at beholde Kornet til Opfodring, steg Rugbrødsprisen med 50 %. Efter Forslag af den over-

ordentlige Kommission indførte Indenrigsminister Ove Rode da i December 1914 en Maksimalpris paa Rug. Landbrugets Repræsentanter i Kommissionen havde ønsket en noget højere Pris, og Forslagets Gennemførelse foranledigede derfor en heftig Debat i Folketinget i Januar 1915, hvor Venstre og Højre stillede Mistillidsdagsordener, som dog forkastedes. Især hos jyske Landmænd var der stor Forbitrelse over denne Foranstaltning, som hindrede Landbruget i at drage fuld Fordel af Kornmangelen.

I det hele var der endnu ved Aarsskiftet 1914—15 ikke almindelig Mangel paa Varer. Den mægtigt øgede Adgang til at tjene paa Eksport gav store Fortjenester til mange Forretningsmænd, medens Folk med faste Indtægter og Arbejderne led under de stigende Priser. Stigningen paa Detailvarer var dog endnu i Juli 1915 kun fra 100 til 116.

3. Det første Krigsaar. Grundloven. (1914—15).

Ministeriets Neutralitetspolitik fandt ikke udelt Billigelse, idet mange inden for Højre og Venstre frygtede for, at den skulde forme sig alt for tyskvenlig.

Synspunktet for Bevogtningstjenesten udtryktes i en Instruks derhen, at Militæret i Tilfælde af en Neutralitetskrænkelse aldrig maatte skride til Angreb, før Regeringens Ordre var indhentet, medmindre det skete som Forsvar. Tilfælde af denne Art indtraf ikke. I Oktober 1914 affyrede en engelsk Undervandsbaad i Kattegat af en Fejltagelse to Torpedoer mod en dansk uden at ramme. I August 1915 sendte Englænderne nogle Undervandsbaade ind i Østersøen for at angribe den tyske Flaade. En af dem strandede paa Saltholm, og før de danske Skibe havde naaet den, skød en tysk Torpedobaad den i Brand og trak sig derpaa tilbage. Danmark klagede i Berlin og fik en Undskyldning.

Da Indkaldelsen til Sikringsstyrken følte som en Byrde af mange og desuden kostede Staten mange Penge, ønskede Ministeriet at indskrænke Tallet af indkaldte, men de mili-

tære Chefer var imod det. Heller ikke mellem Partierne var der Enighed derom, saa man nøjedes foreløbig med lang Orlov og Ombytninger inden for Mandskabet, hvis Tal formindskedes med henved 10.000. Regeringen foretrak at holde nogle flere Tropper inde, end den ansaa for strengt nødvendigt, fremfor at skabe Splid om Militærpolitikken i saa vanskelige Tider.

De planlagte Skyttegravslinier om København udførtes efterhaanden. Paa et enkelt Punkt, i Dyrehaven, det saakaldte „Hul i Nordfronten", foretoges de for privat indsamlede Midler. (Se S. 308.)

Der var dog adskillig Kritik af Regeringens Foranstaltninger; der tvivledes saaledes om, at dens Anskaffelser til Hærens Forsyning var tilstrækkelige, og man angreb den formentlig slappede Disciplin.

I den indre Politik skete i 1915 det meget betydningsfulde, at Grundlovssagen løstes. Det var under de herskende Forhold givet, at det kun kunde ske ved en Overenskomst imellem alle Partier. Der var efter Landstingsvalget større Tilbøjelighed hos Højre end før til at indgaa paa et Forlig, da man mente derved at kunne opnaa nogen Indflydelse paa Reformens Indhold. I Marts 1915 begyndte derfor en Forhandling mellem de tre Højremænd P. Rasmusen, H. O. G. Ellinger og A. Abrahamsen og Ministrene Zahle, Brandes og Rode. Højre ønskede en anden Valglov end den, Venstre 1914 havde faaet sat igennem (se S. 314), og herfor var ogsaa Ministeriet stemt. 24. Marts forelagdes et Forhandlingsgrundlag for Medlemmerne af Fællesudvalget fra 1913—14, og efter to Ugers besværlige Forhandlinger naaedes Enighed. Landstinget skulde bestaa af 72 Medlemmer, hvoraf 18 valgtes af det afgaaende Landsting ved Forholdstalsvalg, Valgloven skulde sikre Partierne en ligelig Repræsentation, den 25-Aars Valgret skulde træde i Kraft efterhaanden i Løbet af 4 normale Valgperioder; til Grundlovsændring krævedes foruden Rigsdagens dobbelte Vedtagelse en Folkeafstemning, hvor 45 % af alle Vælgere stemte for. Efter Vedtagelse af Ekspropriationslove kunde en Trediedel af Folketinget kræve dem udsat til efter det næste Folketingsvalg. Forældres Ret til at lade være at

sætte deres Børn i den offentlige Skole, naar de paa anden Maade skaffede dem den fornødne Undervisning, sikredes i Grundloven. Titlen paa Regeringens Leder ændredes fra Konsejlspræsident til Statsminister. Grundloven skulde først træde i Kraft et Aar efter dens Vedtagelse, og denne Bestemmelse kunde ændres ved Lov. Hensigten med denne Bestemmelse var at undgaa Valg under Krigen. Hvad Valgloven angik, skulde der i København vælges 24 Folketingsmedlemmer ved rent Forholdstalsvalg; ude i Landet oprettedes 93 Kredse med Valg efter de gamle Regler og desuden 23 Tillægsmandater, som fordeltes forholdsvis med 9 i Østifterne, 11 i Jylland og 3 over hele Landet. Denne saakaldte „sorte Streg" mellem Jylland og Øerne blev Genstand for Angreb fra Regeringspartiernes Side som formentlig værende til Fordel for Venstre. Grundloven vedtoges i April, i Landstinget imod 11 Højrestemmer, i Folketinget mod 1 Højrestemme. De derefter nødvendige Bekræftelsesvalg foregik efter Aftale mellem Partierne uden Valgkamp, saa den nye Rigsdag sammensattes næsten helt som den gamle.

5. Juni 1915 blev Grundloven underskrevet af Kongen. Kvinderne, der nu fik Valgret og Valgbarhed, gik i et Tog til Konge og Rigsdag. Hermed var den lige og almindelige Valgret gennemført til begge Ting, for Kvinder og Tyende saavel som for Mænd.

Efter at dette var sket, undersøgte Ministeriet paa ny Muligheden for et Samlingsministerium, men fandt ingen Tilbøjelighed dertil hos Partierne. 17. Juni vedtoges under disse Forhandlinger enstemmigt en Dagsorden, der tilsagde Regeringen Støtte til en ubetinget og ligelig Neutralitetspolitik.

4. Det andet Krigsaar. De vestindiske Øer. (1915—16).

I Efteraaret 1915 rejste der sig især i den konservative Presse en Bevægelse for at faa nedsat en Kommission enten af Teknikere og Industrimænd eller af Parlamentarikere for at overvaage, at Industrien ydede sit bedste for at skaffe Hæren de fornødne Forsyninger af Materiel. Regeringen afviste disse

Forslag og gav i Oktober Rigsdagen fortrolige Meddelelser om de Anskaffelser, der var sket eller forestod. Samtidig oplyste den, at de militære sagkyndige i Stedet for den planlagte ydre Skyttegravslinie ved København ønskede en Linie mellem Køge Bugt og Roskilde Fjord, den saakaldte Tunestilling. Denne vedtoges, og Forslaget om Kommissionen forkastedes mod Højres Stemmer. I Forvejen var Sikringsstyrken efterhaanden bragt ned paa 35.000 Mand.

I den indre Politik spillede det Spørgsmaal en Rolle, om der skulde holdes Valg i 1916. Venstre var stemt derfor, medens det konservative Folkeparti, der især ved Redaktør Asger Karstensens (f. 1874) Bestræbelser var dannet December 1915 ved en Sammenslutning af Højre og de Frikonservative, var imod, fordi det frygtede al den Splid og den ubelejlige Diskussion af Neutralitetspolitikken, et Valg vilde give Anledning til. Det kom til Forhandlinger om Sagen mellem Regeringen og Partierne, og Resultatet blev, at Regeringspartierne og de Konservative udtalte sig for Udsættelse, medens Venstre vilde overlade Regeringen Afgørelsen. Herefter vedtoges det i Marts 1916 at udsætte Grundlovens Ikrafttræden til 5. Juni 1917.

I Marts 1916 indtraadte C. Hage i Ministeriet som Finansminister under Edvard Brandes' Sygdom og overtog derpaa Handelsministeriet, som hidtil havde været ledet af Trafikminister Hassing Jørgensen. Samtidigt deltes Kultusministeriet i et Undervisnings- og et Kirkeministerium. Kejser-Nielsen beholdt det første, medens Pastor Th. Povlsen (f. 1868) blev Kirkeminister. Aarsagen til dette Skifte laa i den Arboe Rasmussen'ske Sag. Pastor Arboe Rasmussen var anklaget for Afvigelse fra Folkekirkens Lære, men frikendt af Højesteret; da han søgte et nyt Embede i Vaalse paa Falster, nægtede Laaland-Falsters Biskop at indsætte ham, hvis han fik det. Minister Povlsen søgte at gennemføre en almindelig Lov, der fritog Bisperne for Indsættelse og Tilsyn i særlige Tilfælde, og lod, da dette mislykkedes, Arboe Rasmussen konstituere; under saadanne Forhold behøvede Bispen nemlig ikke at medvirke. Aaret efter gennemførtes ved Venstres Støtte en Lov, der i dette særlige Tilfælde fritog

Biskoppen for Tilsynet, som overtoges af Kirkeministeren. Loven bortfaldt, da Arboe Rasmussen tog sin Afsked.

I anden Halvdel af 1916 opstod der en heftig Strid om de vestindiske Øer, hvor Forholdene paa Grund af Strejker og Negeruroligheder var meget daarlige. De forenede Stater havde 1913 over for Ministeriet rejst Spørgsmaalet om Køb af Øerne, men Ministeriet havde afvist Henvendelsen, fordi det ikke vilde vække Splid under Grundlovsforhandlingerne. I Oktober 1915 kom Staterne igen og begrundede deres Ønske med, at det i visse Tilfælde kunde blive nødvendigt for dem at besætte Øerne. Det var Panama-Kanalens Fuldførelse og Verdenskrigen, der laa bag ved disse Henvendelser, og Regeringen mente at maatte tage Hensyn til dem. Efter at den havde underrettet Partiernes Formænd om Forhandlingerne og understreget deres fortrolige Karakter, blev der efter lange Forhandlinger 4. August 1916 truffet Aftale med Amerika: de tre Øer skulde for 25 Mill. Dollars overdrages til Staterne, og disse erklærede samtidigt (paa Opfordring), at de ikke vilde gøre Indvending imod, at den danske Regering udstrakte sine politiske og økonomiske Interesser til hele Grønland. Derimod havde de afvist den danske Regerings Ønske om Folkeafstemning paa Øerne.

Meddelelsen om Salgstraktaten vakte voldsom Modstand hos de Konservative, og efterhaanden sluttede ogsaa Venstre sig delvis til denne, idet Partiet mente at Afgørelsen om Øerne burde vente, til en Rigsdag var valgt efter den nye Grundlov. Ind heri spillede dog ogsaa Ønsket om at faa det Valg, der var blevet forhindret i Foraaret. Med Regeringspartiernes Stemmer vedtog Folketinget, at Afgørelsen skulde ske ved en Folkeafstemning, men da Landstingsflertallet (dog ikke Grev Frijs) var imod Salget, saa det ud til, at et Valg kunde blive nødvendigt. Paa Anmodning af Kongen, som vilde undgaa et Kampvalg, standsedes imidlertid Forhandlingen, og der blev gjort Forsøg paa at danne et Samlingsministerium. Forsøgene blev resultatløse; Regeringen vilde, at den hidtidige Udenrigsminister Erik Scavenius skulde beholde sin Stilling og enten han eller Zahle være Konsejlspræsident, at Flertalspartierne skulde udgøre 7 af 13 i Mini-

steriet, og at Øernes Skæbne skulde afgøres før Ministeriets Dannelse, og herom opnaaedes ikke Enighed. Landstinget sluttede sig til Venstres Krav om en nyvalgt Rigsdag, og Regeringen indbragte da Forslag om Grundlovens Ikrafttræden. Paa Foranledning af de Konservative begyndte imidlertid i September nye Forhandlinger; Ministeriet fremsatte herunder Forslag om at nedsætte en Kommission til Undersøgelse af Salgsspørgsmaalet, som skulde gøres til Genstand for en Folkeafstemning af alle Vælgere efter den nye Grundlov. Under Drøftelsen heraf foreslog den frikonservative Konsul F. Hey efter Grev Frijs' Tilskyndelse, at der i Ministeriet skulde optages en Repræsentant for hvert af de andre Partier som Ministre uden Portefeuille. Dette vedtoges. Angaaende Øerne skulde nedsættes en Kommission, efter hvis Afgivelse af Betænkning der skulde finde en Folkeafstemning Sted. Til Medlemmer af Ministeriet („Kontrolministre") udpegedes J. C. Christensen, Th. Stauning og den frikonservative Chr. Rottbøll. 30. September afsluttedes dette Forlig.

Ø-Kommissionens Flertal af Radikale, Socialdemokrater, Venstre og en Konservativ tilraadede Salg med 23 Stemmer, medens de 7 andre Konservative fraraadede det. Ogsaa Øerne selv var ivrige for Afstaaelse. Ved Folkeafstemningen, der fandt Sted 14. December 1916, gjaldt samme Valgbestemmelser, som efter den nye Grundlov skulde gælde for Folketinget, saaledes at ogsaa Kvinder stemte. Resultatet blev 284.000 Stemmer for, 158.000 mod Afstaaelsen. Derefter vedtoges Traktaten i begge Ting.*)

De økonomiske Forhold havde imidlertid udviklet sig ret tilfredsstillende. Mange tjente store Summer paa Krigen ved Leverancer og ved den vilde Aktiespekulation, især i Skibsselskaber, der blev Følgen af de høje Fortjenester. De ofte vanskelige Forhandlinger med Udlandet førtes af Udenrigsministeriet med Støtte af private som H. N. Andersen, Ingeniør Alex. Foss, Isak Glückstadts Søn og Efterfølger Emil Glückstadt, Landstingsmand Chr. Sonne og Landbrugsskoleforstander Madsen-Mygdal.

*) Omsat i dansk Valuta efter den gældende Kurs beløb Salgssummen sig til 87 Millioner Kroner.

England tillod stadigt Udførsel af danske Varer til Tyskland, men skærpede Kravet om, at Kontrebandevarer ikke maatte udføres. I Februar 1915 erklærede Tyskerne, at deres Undervandsbaade vilde sænke engelske Handelsskibe i Farezonen omkring England og ikke respektere neutralt Flag. Siden lovedes det dog at udvise stor Forsigtighed over for danske Skibe, og Landbrugseksporten foregik ogsaa i det hele uhindret. Imidlertid forbeholdt England sig fra Marts 1915 at føre alle Skibe med Varer for Tyskland ind i engelsk Havn, hvilket medførte talrige Forsinkelser ogsaa af Transporter, der kun var bestemt for Danmark. Efter lange Forhandlinger tilbød dog England i Maj 1915 at lette Tilførselen af en Række Varesorter, mod at det danske Industriraad og Grosserersocietetet paatog sig Garanti for, at de ikke gik videre til Tyskland. Herefter ophørte Gennemførsel af Varer vestfra til Tyskland; Overskridelser af Aftaler, „Klausulbrud", straffedes efter en Lov af Marts 1916. Samme Sommer enedes man med England om, at det fra Aaret før eksisterende Forhold mellem Udførselen af de forskellige Arter Levnedsmidler til Tyskland skulde opretholdes, men at Danmark selv skulde forbruge saa stor en Del af sin Kødproduktion som muligt. Baade i 1915 og i det meste af 1916 var Landets Forsyning derfor ret tilfredsstillende.

En væsentlig Opgave indadtil var imidlertid de forhaandenværende Varers Fordeling, som især paahvilede Indenrigsministeren med Støtte af „den overordentlige Kommission", talrige Nævn og særlige sagkyndige. Da Høsten 1915 var god, kunde Maksimalprisen paa Rug sættes ned i Forhold til Aaret før. Madsen-Mygdals Forslag om at opgive Maksimalprisen og i Stedet udbetale Dyrtidshjælp til Forsørgere vandt ikke Tilslutning. I Løbet af 1916 viste det sig, at Beholdningerne af Korn var mindre end beregnet, og der maatte da føres lange Forhandlinger med Landbrugsorganisationerne om en ny Maksimalpris og Begrænsning af Opfodring af Brødkorn.

Ogsaa med Hensyn til Svinefedt, Flæsk og Kartofler blev der i 1915 truffet Foranstaltninger til at sikre en rimelig Pris. Kreatur- og Smøreksporten begrænsedes, saa kun visse Slagte-

rier og Mejerier fik Lov at eksportere. Endelig maatte der i December 1916 indføres Sukkerkort, den første Anvendelse af Kortsystemet, som dog indtil videre kun brugtes som Rabat-, ikke som Rationeringsmærker. Samme Aar fastsattes Maksimalpris paa Fisk og Brændsel.

Da Byggeriet var standset og Huslejen i København som Følge deraf truede med at stige stærkt, fik Indenrigsministeren Juli 1916 vedtaget en Huslejelov med Indførelse af Nævn, der skulde hindre uberettiget Lejestigning. Senere skulde alle Opsigelser godkendes af dem.

I det hele var 1915 og 1916 økonomisk gode Aar. Daarligst stillede var Folk med faste Indtægter, og for dem sørgede man ved en Dyrtidslov December 1915, der sikrede Kommunerne Statstilskud til den Hjælp, de ydede trængende enten direkte ved Pengeunderstøttelser eller ved at skaffe dem Livsfornødenheder til nedsat Pris. Tjenestemændene fik 1916 og senere særlige Dyrtidstillæg.

De usædvanlige Forhold med de store Udgifter for Statskassen krævede større Indtægter. 1915 forhøjedes derfor Arveafgiften og Formue- og Indkomstskatten, og der indførtes en Merindkomstskat, som ramte de specielle Krigsfortjenester. En saadan Skat indførtes i Danmark tidligere end noget andet Sted. Endelig indførtes en Børsskat.

En Indtægt af særlig Karakter fik Staten fra Skibsfarten. Da denne havde overordentlig stor Fortjeneste paa Grund af Krigsforholdene, ønskede Regeringen at fastsætte Maksimalpriser for Fragten af Kul og Majs. Rederne afviste dette, og efter lange Forhandlinger med dem og med Partierne gennemførtes da 1916 et Lovforslag, hvorefter et Fragtnævn skulde hjælpe Regeringen med at skaffe billig Tonnage; Rederne skulde yde en Afgift paa 920.000 Kr. maanedligt til Dyrtidsforanstaltninger. Loven, der bortfaldt 1. Februar 1917 paa Grund af den skærpede Undervandskrig, indbragte i Løbet af 13 Maaneder ca. 12 Mill. Kr.

Disse forskellige Indtægtslove fremkaldte i mange Kredse en voksende Uvillie mod Regeringen.

5. Det tredie Krigsaar. (1916—17).

31. Jan. 1917 meddelte Tyskland Danmark, at en Række Farvande var erklæret for Farezoner, hvor de tyske Undervandsbaade vilde søge at hindre al Sejlads. De forenede Stater afbrød derefter den diplomatiske Forbindelse med Tyskland og opfordrede de andre neutrale Magter til at gøre ligesaa, men de nordiske Magter nøjedes med en fælles Protestnote. Desuden søgte Danmark Udveje til at faa Landbrugseksporten uhindret igennem. Man lod Skibene gaa gennem nordisk Søterritorium til Bergen, hvorfra de af engelske Skibe konvojeredes gennem Farezonen til England. Tilførslerne fra Amerika gik Nord om Færøerne til Norge, men Englænderne krævede en Undersøgelse af alle Skibe i Kirkwall i Skotland, og først da man fik denne Undersøgelse henlagt til Halifax eller Bermudas, blev Farten nogenlunde farefri. En anden Vanskelighed var det, at England krævede Tvangsrejser for de allierede af neutrale Skibe, som hentede Kul i engelske Havne; ogsaa dette Forhold ordnedes ved en Aftale i Juni 1917, hvorved Danmark fik 100.000 Tons Kul maanedligt, mod at 200.000 Tons af den danske Handelsflaade skulde være til Raadighed for „Tvangsrejser." Fra da af var Skibsfarten imidlertid nogenlunde sikker, men da var ogsaa 180.000 Tons af Handelsflaadens 1.300.000 Tons tabt ved Torpedering. Ialt beløb de danske Tab sig i hele Krigens Tid til c. 282.000 Tons og 667 Menneskeliv.

I April 1917 erklærede U. S. A. Tyskland Krig, hvilket øgede Vanskelighederne stærkt; bl. a. indskrænkede Staterne Foderstofindførselen til Danmark for at hindre Udførselen af Landbrugsvarer til Tyskland. De nordiske Stater søgte i Fællesskab at bøde paa Ulemperne, men det lykkedes endnu ikke i dette Krigsaar at opnaa nogen Overenskomst med Staterne.

Alle Forhold var da langt vanskeligere i Krigens to sidste Aar end i de første. Især manglede Industrien Raastoffer og Landbruget Foderstoffer og Kunstgødning. Vareomsætningen gik stærkt ned, og Priserne steg. Juli 1917 naaede Detailpristallet 155, Juli 1918 182. Det holdtes nede af Regeringens Prisregu-

leringer, thi Engrostallet var paa de samme Tidspunkter 249 og 302.

Fra 1. April 1917 indførtes Kort paa Brød og Mel, og der gennemførtes August s. A. en Kornordning, hvorefter Rug og Hvede, Saasæd undtaget, skulde afleveres til Staten, som igen solgte det med Tab for at holde Brødprisen lav.

Fra December 1917 udstedtes Smørkort og Flæskekort. Da Tilførsel af udenlandsk Brændsel var usikker, besluttedes øget Skovhugst og Tørveproduktion. Petroleum og Benzin kunde kun faas i stærkt begrænset Mængde, og Bilkørselen maatte delvis standse, ligesom der for at spare Lys gennemførtes tidlig Lukning af Restauranter og Forlystelsesetablissementer. En god Hjælp var det, at Arbejdernes Brændselsforsyning, takket være sine Forbindelser med det tyske Socialdemokrati, var i Stand til at erhverve Tilladelse til Eksport af store Mængder Kul fra Tyskland.

Paa en Mængde forskellige Omraader bevirkede Blokadesituationen fra Februar 1917 Indgriben fra Staten, og mange af Foranstaltningerne medførte store Ubehageligheder og voldte Utilfredshed. Der tjentes dog stadig store Summer inden for Erhvervene, medens Arbejdslønnen ikke holdt Maal med Prisstigningen. Beregnet i Forhold til Detailpriserne var Timefortjenesten i 1914 100, April 1917 86, April 1918 89 og Oktober 1918 101.

Statens Udgifter steg meget stærkt, især paa Grund af Tilskudene til Prisnedsættelser og Militærudgifterne. Disse sidste beløb sig i Krigens Femaar til 495 Millioner Kr., hvoraf dog de 130 Millioner var ordinære Udgifter. Hjælpeudgifterne beløb sig til 394 Millioner Kr., hvortil Kommunerne selv føjede 118 Millioner. Statens samlede Udgifter og Indtægter beløb sig i samme Periode til følgende i Millioner Kr.:

	Udgifter	Indtægter
1913—14.....	111,4	123,9
1914—15.....	157,1	121,8
1915—16.....	185,3	142,2
1916—17.....	250,7	242,3
1917—18.....	368,6	375,4
1918—19.....	615,8	462,2

For at opveje de øgede Udgifter gennemførtes en Række nye Skattelove, især da Toldindtægterne svigtede ved Blokadens Skærpelse. I Løbet af 1917 forhøjedes Merindkomstskatten, Ejendomsskylden, Spiritusskatten, Tillægsskatten paa Indkomst, Formue og Aktieselskaber og Tolden paa Tobak, Øl, Vin og Smykker. Ligeledes forhøjedes Jernbane-og Posttaksterne. Resultatet af Forhøjelserne var, at Skatteindtægterne firedobledes mellem 1914 og 1919. Samtidigt fandt der en Forskydning Sted. 1913—14 udgjorde af Statens Indtægter de direkte Skatter 28 %, de indirekte 55 %, men 1918—19 de direkte 62 % og de indirekte 21 %.

Selv om Statens samlede Indtægter i de fem Krigsaar beløb sig til 1344 Millioner Kr., var Udgifterne dog 1578 Millioner, d. v. s. der var et Underskud paa 234 Millioner, som maatte dækkes ved Laan. Statsgælden voksede derfor ogsaa fra 361 Millioner Kr. 1/4 1914 til 781 Millioner 1/4 1919, d. v. s. med 420 Millioner Kr. Dog var 181 Millioner Kr. af disse endnu ikke brugt 1/4 1919, men laa som Kassebeholdning eller Reservefond. Samtidig voksede Aktiverne fra 822 Millioner Kr. til 1128 Millioner, d. v. s. med 306 Mill. Kr. Heraf var 87 Millioner fra Salget af de vestindiske Øer. Af Statsgælden var i 1914 25 %, i 1919 67 % indenlandsk Gæld.

I den almindelige Politik kom det i Foraaret 1917 til et Sammenstød i og uden for Ministeriet paa Grund af Kontrolminister Staunings Stilling til den internationale socialistiske Fredsbevægelse. Hans Deltagelse i et socialdemokratisk Møde i Stockholm vakte Uvillie hos Oppositionen i Danmark, fordi Fredsbevægelsen ansaas for tyskpræget, idet Tyskland havde stillet sig velvillig, de allierede uvillig overfor den. Da Stauning kort efter fremkom med nogle Udtalelser i et tysk Blad om De forenede Stater, henstillede de Konservative til Zahle, at Stauning burde udtræde af Ministeriet. Dette skete ikke, og Rottbøll indgav i Juni sin Afskedsbegæring efter en Partivedtagelse. Efter Kongens og Zahles Ønsker tog han den tilbage og blev derefter ekskluderet af det konservative Folkeparti. Hans nærmeste Partifæller, de gamle Frikonservative under

Grev Frijs, udtraadte som Svar af Partiet og dannede en egen Gruppe paa fem Landstingsmedlemmer og et Folketingsmedlem.

I April 1917 søgte Forsvarsministeren paa ny at faa Sikringsstyrken indskrænket. De Konservative gik stærkt imod, og den kommanderende General Gørtz erklærede at ville træde tilbage, hvis det skete. Forsvarsministeren gav ham derefter hans Afsked og gennemførte Indskrænkningen af Styrken med en Fjerdedel, saa den fremtidig var 24.000 Mand. I Oktober 1918 bragtes den yderligere ned til 20.000 Mand. En Lov vedtoges, hvorefter Militærnægtere skulde overføres til civilt Arbejde.

De ekstraordinære Handelsforhold gav Anledning til adskillige Forsøg paa Smugleri, saa at bl. a. Bevogtningen af den jyske Grænse krævede en betydelig Styrke.

6. Det fjerde Krigsaar. Folketingsvalget. (1917—18).

Det sidste Krigsaar øgede alle Vanskeligheder. I September 1918 lykkedes det endeligt at faa en Overenskomst sluttet med De forenede Stater om Tilførslerne til Danmark, men den var lidet gunstig; inden for Industrien fandt flere og flere Standsninger Sted. Rationeringen udstraktes til Kaffe. Dyrtidslovgivningen ændredes i Sommeren 1918 derhen, at Staten overtog alle Udgifterne, medens Kommunerne før havde baaret en Del.

Omkring Aarsskiftet 1917—18 vakte Arbejdernes Brændselsforretning en Del Uro i den offentlige Debat. Paa Grundlag af personlige Forbindelser med de tyske Fagforeninger havde de danske Arbejderledere skaffet denne Forretning Udførselstilladelse for betydelige Kvanta Kul, og en Del af disse havde Staten overtaget. Forretningen havde til Tider stor Fortjeneste, og Affæren gav Anledning til Angreb paa Socialdemokratiet for Tyskvenlighed.

Den indre Politik prægedes af Folketingsvalget. Det var 1917 udsat endnu et Aar, men da Valgperioden udløb i Maj 1918, kunde Valg ikke udskydes længere. Allerede i Januar udtraadte J. C. Christensen og Rottbøll af Ministeriet for at

kunne deltage i Valgkampen; Stauning, hvis Parti støttede Regeringen, blev siddende.

Efter Valgloven af 1915 (se S. 361) skulde der vælges 93 Medlemmer paa Landet ved Flertalsvalg og 24 i Hovedstaden ved Forholdstalsvalg, hvortil kom 23 Tillægsmandater, fordelt efter Stemmetallene. De Radikale og Socialdemokraterne gik samlede til Valg for at opveje den Begunstigelse, Valgloven gav Venstre. Valgkampen drejede sig overvejende om Regeringens økonomiske Politik. Denne blev fra mange Sider stærkt angrebet, især dog af Venstre. De ca. halvt hundrede Nævn inden for de forskellige Brancher voldte nødvendigvis en Uendelighed af Formaliteter, Kornforordningerne var især forhadte i Jylland, og der klagedes almindeligt over, at Dyrtidsunderstøttelserne kom alt for mange til gode. Indenrigsminister Rode var baade teoretisk og praktisk den ledende i hele den økonomiske Politik og havde i den saakaldte „Gimle"-Tale udtrykkelig udtalt, at han i den saa Begyndelsen til en ny Periode, da Staten i en ganske anden Grad end før skulde gribe regulerende ind i Samfundsforholdene ud fra bestemte social-radikale Ideer. Indenrigsministerens Navn spillede derfor en betydelig Rolle i Valgkampen.

Forsvarsminister Munch blev angrebet, fordi han, til Trods for sin utvivlsomme Skepsis overfor en Verdenskrig og overfor Muligheden af et dansk Forsvar, havde udnyttet Loven af 1909 til Bunds. Oppositionen erklærede derfor, at Udviklingen havde givet dens Militærpolitik Ret. Udenrigsministeren havde ikke opnaaet Popularitet, men nød Respekt ogsaa hos Modstandere, og det var en udbredt Mening, at man ikke burde skifte Ministerium under Krigen.

Valget til Folketinget fandt Sted 22. April 1918. Det gav Venstre 45 Mandater, de Konservative 22, de Radikale 33 og Socialdemokraterne 39; et nydannet Erhvervsparti fik eet Mandat. Der var saaledes Flertal for Regeringspartiet paa fire Stemmer.

Landstingsvalget fandt Sted i Maj 1918 og gav Venstre 26, de Konservative 18 Mandater, de Radikale 13 og Socialdemokra-

terne 15. Her var altsaa et betydeligt Flertal for Oppositionen. Rottbøll tingvalgtes som den eneste af den frikonservative Gruppe, der bevarede Sæde paa Rigsdagen under den nye Valglov. Det nyvalgte Folketing gav Regeringen et Tillidsvotum med 70 Stemmer mod 62.

7. Nordslesvigs Genforening med Danmark. (1918—20).

Den 11. November 1918 sluttedes Vaabenstilstanden mellem Tyskland og de allierede, og Tyskernes Nederlag var hermed beseglet. Danmark hjemsendte derefter gradvis Sikringsstyrken og ophævede de øvrige ekstraordinære Militærforanstaltninger. En Kommission til Undersøgelse af Danmarks fremtidige Militærordning blev nedsat i Februar 1919. Paa dens Forslag nedlagdes Københavns Landbefæstning ved Lov af 17. Marts 1920 i Stedet for i 1922, som fastsat i 1909. Fæstningsartilleriet ophævedes. Allerede i 1919 afskaffedes den særlige militære Retspleje.

Men nu rejste sig straks Spørgsmaalet om Nordslesvig. Hernede havde Krigen bragt et forfærdeligt Tryk. Straks efter Mobiliseringsordren arresteredes en Mængde Personer, som kunde tænkes at ville lægge Hindringer i Vejen for Mobiliseringen; ogsaa H. P. Hanssen sad et Par Dage i Fængsel. Det varede fire Maaneder, før den sidste af disse Fanger, Lensgreve O. D. Schack til Schackenborg, blev løsladt.

Alle værnepligtige i 20—45 Aars Alderen indkaldtes, og siden udstraktes Tjenesten til 17. og 50. Aar med Arbejdspligt for 50.—60. Aar. Efterhaanden indkaldtes over 30.000 d. v. s. en Sjettedel af Befolkningen. De danske Slesvigere fordeltes mellem alle de tyske Hærafdelinger og blev ofte behandlet med stor Strenghed; saaledes var Brugen af Modersmaalet forbudt i Tale, Læsning og Breve. En Del deserterede over Grænsen, naar de var hjemme paa Besøg. Der indførtes Brev- og Pressecensur, og Bladene holdtes under skarp Kontrol, saa at de bl. a. maatte optage Artikler, som tilsendtes dem fra Censuren.

De politisk-nationale Foreninger maatte ikke virke. Ernæringsforholdene blev fra det andet Krigsaar vanskeligere, og til sidst herskede der Nød rundt om i Landsdelen. En Mængde Krigsfangelejre anlagdes.

Ialt ca. 6000 dansksindede Slesvigere faldt i Krigen. Samtidig døde, især paa Grund af Sult og andre Lidelser, et Par Tusinde flere end normalt, og Fødslerne gik ned med ca. 10.000.

H. P. Hanssen søgte ved et utrætteligt og dygtigt Arbejde at raade Bod paa de nævnte Ulemper. Overalt mærkedes hans Virksomhed. Da Tyskland 1915 indkaldte de „hjemløse", Sønner af danske Statsborgere, men født i Tyskland, lykkedes det ham, her som oftere hjulpet af Oppositionspartierne i Tyskland, at faa Forhandlinger i Gang mellem Danmark og Tyskland, hvorefter Danmark ved Lov af Maj 1916 gav de hjemløse Adgang til dansk Indfødsret.

Ved given Lejlighed hævdede Hanssen i Rigsdagen de danske Nordslesvigeres nationale Krav, saaledes da han 1917 stemte for den saakaldte Fredsresolution i Rigsdagen. Fra tysk liberal og socialdemokratisk Side fremkom flere Gange Udtalelser om, at Nordslesvig burde afstaas til Danmark efter Krigen, hvad dog Regeringsmyndighederne intet vilde høre om.

Ved Juletid 1917, da man forudsaa, at Afgørelsen nærmede sig, samledes ledende Mænd fra de danske Foreninger og økomiske Organisationer i Nordslesvig og vedtog, at man i Stilhed skulde reorganisere sig og at Rigsdags- og Landdagsmændene skulde kræve det nordslesvigske Spørgsmaal løst ved Krigens Afslutning. Man afventede den store tyske Offensiv i Marts 1918, og efter at den var brudt sammen, fulgte Begivenhederne Slag i Slag. 5. Oktober anmodede Tyskland de allierede om Fredsunderhandlinger paa Grundlag af Wilsons fjorten Punkter.

I Danmark havde man under Krigen iagttaget en forsigtig Tavshed med Hensyn til det nordslesvigske Spørgsmaal. J. C. Christensen havde 1917 fremsat Tanken om at rejse det over for Tyskland med svensk-norsk Støtte, men atter opgivet den. Fra sønderjysk Side blev der nu og da rettet Bebrejdelser mod Danskerne for denne Tilbageholdenhed.

Da Tysklands Sammenbrud syntes en Kendsgerning, begyndte Diskussionen med des større Kraft, og det viste sig snart, at Meningerne var stærkt delte. Medens Regeringen og H. P. Hanssen i nøje Overensstemmelse med den hidtidige danske Politik ønskede Spørgsmaalet løst ved en fri Afstemning efter almindelig og lige Stemmeret, saaledes at kun den fuldtud danske Del af Nordslesvig forenedes med Danmark, bredte der sig i større og større Kredse den Opfattelse, at ogsaa Flensborg burde med, ja, at Genforeningen burde udstrækkes til Danevirke eller til den historiske Grænse Ejderen. Talsmændene for Flensborgs Erhvervelse ønskede ikke, at Tyskland skulde have denne By som Løn for sit Germaniseringsarbejde siden 1864, mens Danevirke-Mændene haabede paa, at der i Sydslesvig under den tyske Overflade hvilede en slumrende Danskhed. En Kreds af Mænd samledes om en Adresse ud fra Regeringens Standpunkt, men opgav af Forsigtighedshensyn at offentliggøre den. I Pressen fremsatte bl. a. Historikeren H. V. Clausen og den konservative Folketingsmand Professor L. V. Birck tilsvarende Anskuelser. Rygter om, at Regeringen havde bundet sig ved Aftaler overfor Tyskland, dementeredes 14. Oktober af Udenrigsministeren overfor den engelske Gesandt, som henledte Opmærksomheden paa den Fare, det vilde rumme for Danmark at forhandle med Tyskland paa dette Tidspunkt.

I Rigsdagen behandledes Sagen i et lukket Møde 23. Oktober. Udenrigsministeren hævdede den nationale Grænse, samt at Kravet om Genforening burde udgaa fra Slesvigerne selv. J. C. Christensen sluttede sig helt til den nationale Grænse. Efter nogen Modstand fra de Konservatives Side enedes man med alle Stemmer mod een om en Resolution om, at „ingen anden Ændring i Slesvigs nuværende Stilling end en Ordning efter Nationalitetsprincippet stemmer med det danske Folks Ønske, Følelse og Interesse" og om, at Nyordningen burde ske i Kraft af Folkenes Selvbestemmelsesret uden at volde Skade i Forholdet til nogen af Siderne.

Samme Dag fandt der i den tyske Rigsdag en Forhandling Sted om Freden. H. P. Hanssen fremsatte her de danske

Nordslesvigeres Krav: Art. 5 opfyldt, og Grænsen trukket ved Folkenes Selvbestemmelsesret. Den tyske Udenrigsminister, Dr. Solf, erklærede Dagen efter, 24. Oktober, at Nordslesvigerne ikke havde noget Retskrav, men privat lod Understatssekretæren, Dr. David, Hanssen forstaa, at Tyskland var villigt til at gaa ind paa Slesvigernes Anmodning. Solf havde blot villet bestride, at der forelaa noget juridisk Krav.

Kort efter fuldbyrdedes Tysklands Sammenbrud. 9. November blev Landet Republik, og 11. November kom Vaabenstilstanden. Dagen efter rettede en Del sønderjyske Foreninger en Henvendelse til Rigskansleren om en Afstemning, og H. P. Hanssen og Professor Aage Friis forhandlede med tyske Politikere. 14. November meddelte Dr. Solf skriftlig H. P. Hanssen, at den tyske Regering vilde løse det nordslesvigske Spørgsmaal ud fra Selvbestemmelsesretten. Han udtalte over for den danske Gesandt Ønsket om, at Sagen blev behandlet som dansk-tysk Anliggende alene, hvad Danmark erklærede for umuligt.

16. og 17. November mødtes den nordslesvigske Vælgerforenings Repræsentanter i Aabenraa. Der vedtoges, om end med nogen Modstand, en Programerklæring, der gik ud paa, at Nordslesvig skulde betragtes som en Helhed, der skulde stemme ja eller nej Nord for en Grænse, som var angivet af H. V. Clausen og nogenlunde faldt sammen med den nuværende. Tilstødende Distrikter i Mellemslesvig skulde, hvis de ønskede det, kunne stemme om, hvorvidt de vilde tilbage til Danmark. Stemmeret skulde alle have, som var født og havde hjemme i Nordslesvig eller havde boet der i 10 Aar eller var født der, men udvist. Først 28. November henvendte Danmark sig paa dette Grundlag til de allierede, der ønskede en officiel Anmodning om Sagens Forelæggelse for Fredskonferencen. En saadan afsendtes 12. December. 17. December anmodede en Adresse fra Flensborg og Mellemslesvig Regeringen om at foranledige, at der ogsaa blev Afstemning der. I Danmark nedsatte Rigsdagen et politisk Forhandlingsudvalg paa fem af hvert Parti til at holde sig à jour med Sagen. Iøvrigt voksede Uenigheden om Grænselinien, og et Møde paa Askov ved Nytaarstid, hvor alle

Anskuelser brødes, skabte ikke Enighed. Tilhængerne af Flensborgs Tilbagevenden selv uden Afstemning tog til i Antal.

Den danske Regering lod sig paa Fredskonferencen i Versailles repræsentere af Gesandten i Paris H. A. Bernhoft. Instruksen af 14. Januar 1919 byggede paa Rigsdagsbeslutningen, Aabenraaresolutionen og Mellemslesvigernes Adresse. Afgørelsen burde ske ved Afstemning, for Nordslesvigs Vedkommende under eet, for Mellemslesvig distriktsvis i en anden Zone Nord for en bestemt Linie. Ønskede de allierede ikke Afstemning, kunde man tage Nordslesvig uden en saadan, i Mellemslesvig kun Sogne med utvivlsomt dansktalende Flertal. Flensborg burde kun tages efter Afstemning. Under den Forudsætning, at de allierede ikke ønskede Afstemning, kunde man i Ministeriet muligvis tænke sig for Flensborgs Vedkommende at nøjes med en anden utvetydig Tilkendegivelse.

I Januar 1919 sendtes Dr. Jonas Collin af Tilhængere af Danevirkegrænsen til Paris for at virke for Sagen, og han vandt Indgang hos adskillige Politikere. I Nordslesvig var Stemningen for Flensborgs Medtagelse i Vækst, men Lederne enedes dog om at kræve en Tilkendegivelse fra Byens Befolkning som nødvendig Betingelse.

21. Februar forelagde Bernhoft og den ham medgivne sagkyndige H. V. Clausen de danske Ønsker for de allieredes Timandsraad, og samtidig indgav Dr. Collin Andragende om Afstemning indtil Danevirke. Timandsraadet overgav Sagen til en Kommission, der skulde være færdig 8. Marts. Trods Indvendinger især fra Italienerne, som af Hensyn til deres egne Udvidelser ikke ønskede Grænser draget paa denne Maade, enedes man hurtigt om, at der skulde være Afstemning. Derefter fastslog man Afstemning i to Zoner og akcepterede det danske Regeringsforslag med Hensyn til Grænsen for 1. Zone. Hvad angik Sydgrænsen for 2. Zone, vedtog man 1. Marts en Linie Kappel—Danevirke—Tønning.

Kort efter denne Vedtagelse kom en dansk Delegation til Paris, udsendt af Rigsdagen og bestaaende af N. Neergaard, Alexander Foss, C. V. Bramsnæs, P. Munch, H. P. Hanssen,

Nis Nissen, Kloppenborg-Skrumsager og Andreas Grau. Delegationen forhandlede først i Marts med de allieredes Kommission og fik Meddelelse om, at dennes Indstilling i alt væsentlig vilde svare til deres Forslag, som var i Overensstemmelse med det af Regeringen tidligere fremførte.

19. Marts afgav Kommissionen sin Indstilling. Den fulgte Delegationen med Hensyn til Afstemningsreglerne, Garantier for Mindretal og Tidsfrister, men med Hensyn til Zonerne skabte den noget helt nyt, idet den delte den tidligere planlagte 2. Zone, saaledes at en ny og mindre 2. Zone fik den af den danske Regering foreslaaede Sydgrænse, mens en helt ny 3. Zone blev oprettet mellem denne og Linien Kappel—Danevirke—Husum. Efter Opfordring af Grev Bent Holstein, der repræsenterede Sydslesvigere, blev Grænsen senere skudt sydpaa fra Husum til Tønning, saa Ejderstedt kom med som i Vedtagelsen af 1. Marts. Under Indstillingens videre Behandling i forskellige Instanser foregik en Ændring i Stemmereglerne, der vist nok beroede paa en Fejltagelse, og som aabnede Adgang til at stemme for alle, der var født i vedkommende Omraade. Hermed fik en Del udvandrede Danskere Stemmeret, men langt flere Tyskere.

I Danmark, hvor Kommissionens Indstilling af 19. Marts endnu ikke var kendt, vedvarede Uenigheden, og Bevægelsen for Flensborg var i Tiltagen. For Danevirkelinien virkede i Slesvig Redaktøren af „Flensborg Avis" E. Christiansen, og en Danevirke-Adresse samlede 116.000 Underskrifter.

Da de allieredes Fredsbetingelser 7. Maj var overgivet Tyskland, naaede Meddelelsen om den 3. Zone til Danmark og virkede som en Overraskelse. Der forhandledes med Partiførerne, og de meget bevægede og besværlige Forhandlinger endte med, at der telegraferedes til Paris, at Regering og Rigsdag fastholdt deres tidligere Standpunkt og vilde give nærmere Meddelelse. Efter lange og bevægede Forhandlinger mellem Regeringen og Partiførerne vedtoges omsider paa et lukket Rigsdagsmøde 12. Maj med Tilslutning af Udenrigsministeren paa Regeringens Vegne et Forslag af Neergaard, der fastholdt Afstemningen i to

Zoner. Højre, undtagen Birck, stemte imod. I Overensstemmelse med denne Vedtagelse fik Bernhoft Instruks om at henvende sig til Fredskonferencen. Den tidligere nævnte Kommission, der lededes af André Tardieu, fastholdt sit Standpunkt, men i Firemandsraadet talte Wilson og Lloyd George for at slette 3. Zone, hvilket vedtoges.

28. Juni 1919 undertegnedes Traktaten. Bestemmelserne om Slesvig i dens Artikler 109—114 var følgende: 1. Zone skulde stemme som en Helhed, 2. Zone kommunevis; derefter vilde de allierede drage en Grænselinie, der hvilede paa Resultatet af Afstemningen og tog Hensyn til de paagældende Steders særlige geografiske og økonomiske Forhold. Begge Zoner skulde rømmes af tyske Tropper og Myndigheder senest 10 Dage efter Traktatens Ikrafttræden, og Styrelsen overtages af en international Kommission paa fem Medlemmer, tre udnævnte af de allierede Hovedmagter, samt en Svensker og en Nordmand. Stemmeret havde Mænd og Kvinder paa 20 Aar, der var født i Zonen eller havde boet der før 1900, eller var født der og siden udvist. I 1. Zone skulde Afstemningen ske inden 3 Uger efter Rømningen, i 2. Zone senest 5 Uger efter den første Afstemning. Der gaves Optionsret i 2 Aar. Danmark skulde overtage en vis Del af Tysklands og Preussens Statsgæld i 1914.

Traktaten skulde ratificeres af tre allierede Hovedmagter og Tyskland, før den traadte i Kraft, og dette skete ikke før 10. Januar 1920. Mellemtiden var vanskelig i Slesvig og Ernæringsforholdene slette, da Englænderne opretholdt Blokaden, og de tyske Myndigheder var modvillige over for Hjælpeforanstaltninger fra Kongeriget. Striden mellem de Danske om Grænselinien skærpedes, og i Vælgerforeningens Tilsynsraad lykkedes det Modstanderne af Rigsdagsbeslutningen af 12. Maj at samle et Mindretal af 22 mod 34. De, der ønskede Flensborg tilbage til Danmark, saa i Ministeriet en Hindring for Opfyldelsen af Ønsket, idet de mente, at en anden Regering selv i Tilfælde af dansk Mindretal i Byen vilde kunne sætte dens Overdragelse igennem. Disse Stemninger beherskede til

sidst næsten hele det konservative Folkeparti og store Dele af Venstre. Ministeriet vilde først og fremmest undgaa en Grænse, som var saa sydlig, at der ikke var virkeligt dansk Flertal.

Regeringen ønskede at lægge Behandlingen af de sønderjyske Anliggender i de mest kyndige Hænder og udnævnte derfor 24. Juni 1919 H. P. Hanssen til Minister for „de sønderjyske Landsdele". Hos Oppositionen baade i Kongeriget og i Nordslesvig vaktes Uvillie derover og særlig over, at Udnævnelsen var foretaget, uden at det politiske Udvalg var hørt. Dette opløstes som Følge deraf, men var allerede i April erstattet af et „sønderjysk Udvalg", som skulde forberede den nye Lovgivning, der maatte blive nødvendig.

En ny Strid opstod i Begyndelsen af Juli om 3. Zone, der krævedes rømmet til Danevirke. I Folketinget støttede Oppositionen undtagen Birck Ønsket om Rømning, og den nordslesvigske Vælgerforening udtalte sig for den. Regeringen erklærede dog, at intet yderligere kunde opnaas, og fik Støtte for denne Opfattelse af Flertalspartierne. Grev Holstein fik rejst Kravet i Tardieus Kommission, men det blev afvist af Firemandsraadet som liggende uden for Fredstraktatens Ordlyd.

Omkring Aarsskiftet 1919—20 gik der en voldsom Bølge af Agitation over Landet, og flere og flere droges med i Flensborgbevægelsen. Regeringen holdt fast ved sin Politik og mente det nødvendigt at forblive, til den var ført igennem, skønt der fra mange Sider rejstes Krav om Nyvalg og Ministerskifte. Ogsaa den nordslesvigske Vælgerforening rystedes af svære Stridigheder. Ved Nyvalg af Tilsynsraadet, der om Sommeren var sprængt, fordi et Nyvalg dengang blev afslaaet, valgtes der 26 Tilhængere af H. P. Hanssen, 20 af Flensborgretningen og 6 af en „Arbejderforening", hertil kom 8 Flensborgtilhængere fra Flensborg Amt, 5 Æresmedlemmer og 3 Bestyrelsesmedlemmer. H. P. Hanssen fik ved første Møde en Tillidserklæring med 35 Stemmer mod 31.

10. Januar 1920 traadte, som sagt, Freden i Kraft. Til den internationale Kommission var valgt Englands og Frankrigs

Gesandter i København, Charles Marling og Paul Claudel, Svenskeren Landshøvding O. F. v. Sydow og Nordmanden Th. Heftye. Tyskerne rømmede 1. og 2. Zone, og allierede Tropper landsattes. Kommissionen tog Sæde i Flensborg.

Afstemningen i 1. Zone, omfattende 4000 km² og 170.000 Indbyggere, fandt Sted 10. Februar. 75.000 stemte for Danmark, 25.000 for Tyskland. 91,5 % af de valgberettigede stemte, heraf 75 % for Danmark, 25 % for Tyskland. Af Byerne havde kun Haderslev dansk Flertal, mens Tønder By endog havde 76 % tyske Stemmer.

I 2. Zone blev Afstemningen 14. Marts en Skuffelse for dem, der havde haabet paa danske Triumfer. 52.000 stemte for Tyskland, 13.000 for Danmark, i Flensborg By 27.000 og 9.000. I hele Zonen stemte 80 % tysk, 20 % dansk. Dansk Flertal var der kun i tre smaa Kommuner paa För.

Tilhængerne af Flensborgs Inddragelse mente nu, at der var Haab om at sætte den igennem trods Afstemningen, hvis der kom et andet Ministerium til Roret, som energisk vilde paavirke de allierede. De sønderjyske Førere Redaktøren af „Flensborg Avis" Ernst Christiansen, Andreas Grau og Peter Grau virkede i denne Aand i København, og de mødtes her dels med Kongens personlige Opfattelse, dels med Oppositionspartiernes af indrepolitiske Grunde ofte rejste Krav om snarligt Valg. Da en radikal og en socialdemokratisk Folketingsmand støttede dette Krav, paastodes det, at Flertallet i Folketinget var blevet usikkert (70—70), selv om Professor Birck støttede Regeringens slesvigske Politik og derfor nægtede at kræve Valg. 29. Marts 1920 forlangte da Kongen af Zahle, at der straks skulde udskrives Valg, og da Zahle erklærede, at en ny Valglov først maatte vedtages, afskedigede Kongen Ministeriet.

De derefter følgende Begivenheder skildres senere. Selve Genforeningsværket gik sin Gang nogenlunde upaavirket deraf. Nogen Mulighed for at inddrage Flensborg eller Dele af Sydslesvig forelaa der heller ikke efter Ministeriet Neergaards Opfattelse. Derimod var Ministeriet villig til at modtage en foreløbig Internationalisering af 2. Zone, saafremt de al-

lierede godkendte den. Gesandten i Paris instrueredes herom, uden at Regeringen selv stillede Forslag.

Den internationale Kommission indstillede i April, at Danmark skulde have hele 1. Zone; det franske og norske Medlem vilde yderligere give det fire mellemslesvigske Sogne. Sagen optoges i Paris samtidig med den danske Regerings Note om Internationaliseringen. Professor Vinding Kruse sendtes derned af Regeringen for at bistaa en Delegation af 2. Zones Mænd i deres Bestræbelser herfor, men det viste sig snart umuligt at udrette noget.

Imens var Overdragelsen af de nordslesvigske Distrikter til Danmark skredet roligt fremad. 5. Maj besattes de af danske Tropper. 20. Maj indførtes dansk Mønt og Postvæsen. 26. Maj godkendte Ambassadørraadet, bestaaende af de førende allierede Magters Gesandter i Paris, den samlede Kommissions Indstilling uden at tage Hensyn til de to Medlemmers Særstandpunkter. 15. Juni kundgjorde Ambassadørraadets Formand, at Tyskland havde afstaaet de omhandlede Distrikter til de allierede, som herved lod dem gaa videre til Danmark. Samme Dag ophørte den internationale Kommission at eksistere, og den danske Konge udstedte en Anordning om, at han overtog Administrationen af „de sønderjyske Landsdele" — en ny Betegnelse, der uden Hjemmel i den historiske Udvikling oprindelig efter Forslag af Professor juris Poul Johs. Jørgensen var fremkommen under det administrationsforberedende Arbejde. Nordslesvigs endelige Indlemmelse i Danmark vedtoges af Rigsdagen 25. og 26. Juni.

Danmark havde dog endnu kun faaet Territoriet overdraget, ikke Suveræniteten derover. Dette skulde ske gennem en Traktat underskrevet af de allierede, Tyskland og Danmark. Tysklands Underskrift blev dog paa Grund af Ministerkrise i Berlin ikke givet inden Fristens Udløb, saa de allierede og Danmark undertegnede den alene i Paris 5. Juli. Den „tresidede" Traktat blev saaledes kun „tosidet", uden at dette dog fik nogen reel Betydning. Tyskland havde nemlig i Forvejen ved selve Fredstraktaten godkendt Afstaaelsen. Overdragelsen

regnedes fra 15. Juni, som altsaa formelt blev Genforeningsdagen. Det udtaltes udtrykkeligt i Traktaten, at de afstaaede Omraader ikke kunde afhændes igen uden Folkeforbundsraadets Samtykke.

9. Juli underskrev Christian X Traktaten og Lovene om Indlemmelsen. 10. Juli red han ad Landevejen mellem Kolding og Haderslev over Grænsen ind i det genvundne Land. Søndag 11. Juli holdtes paa Dybbøl i Nærværelse af Kongen, Regeringen og Rigsdagen en mægtig Folkefest. Paa Sønderjydernes og det danske Folks Vegne talte bl. a. Lensgreve O. D. Schack-Schackenborg og H. P. Hanssen, Kongen og Statsminister N. Neergaard. Næste Dag, den 12. Juli, mødte Kongen ved Krusaa paa sin Vej fra Sønderborg til Tønder en Skare af de danske Sydslesvigere, som ikke var kommen med til Danmark. Dagen før havde N. Neergaard paa Dybbøl sagt, at de ikke skulde blive glemt.

8. Politik og Økonomi 1918—20.

Medens Genforeningsarbejdet stod paa, rystedes Landet ogsaa af andre Kriser, af baade politisk og økonomisk Art. Ved Afslutningen af Vaabenstilstanden November 1918 ventede mange, at Forholdene paa Verdensmarkedet hurtigt vilde blive normale igen, og at der vilde komme en Opblomstring for Danmark. Begge Dele lod vente paa sig, thi Blokaden over for Tyskland opretholdtes, og i alle Lande var der Varemangel. Kun efterhaanden tillod de allierede en øget Indførsel af Foderstoffer og Raavarer, saa dansk Landbrug og Industri kunde genvinde deres tidligere Ydeevne. Regeringen mente det derfor nødvendigt at holde igen overfor Oppositionens voldsomme Krav om hurtig Afløsning af Krigstidens Restriktioner.

Finansernes Vanskeligheder gav Oppositionen Lejlighed til et Forsøg paa at gennemtvinge Restriktionernes Ophævelse. Det kunde i Begyndelsen af 1919 forudses, at Udgifterne for Finansaaret 1918-19 vilde overskride Indtægterne med ca. 150 Mill. Kr. Blandt Aarsagerne hertil var den vigtigste Tilskudspolitikkens

Kostbarhed. Alene Indenrigsministeriet havde brugt 319 Mill. Kr. Finansministeren traf da Aftale om Afslutningen af et indenlandsk Statslaan paa 120 Mill. Kr. og forelagde Forslag derom i Rigsdagen 12. Februar 1919. Oppositionen her krævede som Betingelse for at billige Laanet Loven af 7. August om Prisregulering m. m. ophævet, idet man hævdede, at den nu var overflødig. Regeringen henviste til senere Forhandlinger om Sagen. Folketinget vedtog Laanet, men Landstinget fastholdt Kravet om Augustlovens snarlige Bortfald og Erstatning af andre, med Rigsdagen trufne Bestemmelser, og da Tingene ikke kunde enes, inden Fristen for Laanets Afslutning var udløbet, tog Finansministeren 28. Februar Forslaget tilbage. Landstinget erklærede sig herefter villigt til at vedtage Laanet, hvis Regeringen efter en Opløsning af Folketinget og nye Valg fremsatte Forslaget paa ny.

1. Marts indgav Ministeriet sin Afskedsbegæring, under Hævdelse af, at Landstinget havde handlet uden for Forfatningens Forudsætninger ved at forsøge at fremtvinge Valg og faa en Lov ophævet ved at nægte et nødvendigt Statslaan, samt at Laanet ikke kunde vente paa et Folketingsvalg, da der forud for dette maatte vedtages en ny Valglov. Kongen ønskede et Samlingsministerium, hvad de Radikale og Socialdemokraterne ikke vilde være med til, og man ventede derefter et Venstreministerium. Imidlertid kom Kongen til det Resultat, at han ikke vilde udnævne et Ministerium, som ikke havde Flertal i Folketinget. Der førtes derefter en Række resultatløse Forhandlinger mellem Partiførerne.

Kongen modtog da Demissionsbegæringen, men bad Ministeriet fungere foreløbig. Nye Forhandlinger, bl. a. om et Forretningsministerium og om Indtræden af en eller to Ministre uden Portefeuille fra hvert Parti, førte ikke til noget, og den 15. Marts stod man igen paa bar Bund. Kongen opfordrede da Zahle til at undersøge Muligheden for Ministeriets Forbliven. Regeringspartierne vedtog at opfordre Ministeriet til at blive og samtidig forelægge Laaneloven og en Lov om Augustlovens Afvikling. 18. Marts tog Regeringen sin Afskedsbegæring tilbage.

Nye Forhandlinger førte til Forlig i Slutningen af Marts. Statslaanet vedtoges. Der nedsattes et Udvalg paa 8 Medlemmer, to af hvert Parti, for hvem alle Bestemmelser ifølge Augustloven skulde forelægges. 1. September 1919 skulde Loven helt bortfalde; forinden vedtoges dog en Lov, der gav Ministeren Ret til at udstede prisregulerende Bestemmelser, naar Rigsdagen eller 7 af Udvalget billigede det.

Efterhaanden bedredes Tilførselsforholdene ved, at England og Amerika lempede deres strenge Bestemmelser. Derfor ophørte de fleste Restriktioner allerede i Løbet af 1919. Nye Kornlove vedtoges dog endnu i 1919 og 1920, men fra 1. August 1921 bortfaldt enhver tilbagebleven Rationering. Kun Huslejeloven varede længere ved, og de sidste Rester af den, i Hovedstaden, skal først bortfalde i 1935. Dyrtidslovene ophørte Marts 1920.

En ny Skatteforhøjelse i Oktober 1919 i Forbindelse med den gradvise Afvikling af Militærforanstaltningerne og af Tilskudspolitikken bragte i Aaret 1919—20 en stor Lettelse i Statens finansielle Situation. Sammenlignet med Aaret før sank Udgifterne fra 616 til 533 Mill. Kr., mens Indtægterne steg fra 462 til 594 Millioner Kr., en kolossal Udvikling fra det sidste Fredsaars 124 Millioner Kr. Det skulde blive en af Efterkrigstidens store Opgaver at reducere baade Statens Indtægter og dens Udgifter. Til at dække Omkostningerne ved Nordslesvigs Erhvervelse optoges i August 1919 et 5 % Laan paa 145 Millioner Kr. til Pari.

De økonomiske Forhold trak sig kun med meget Besvær i Lave efter Vaabenstilstandens Indtræden. Industrien kom hurtigst i Gang. I 1918 havde dens Produktion kun været 81 % af Produktionen i 1913, men allerede 1919 naaede den op paa 111 %. Derimod tog det meget længere Tid at genopbygge Landbrugsproduktionen, da Besætningerne først skulde bringes i Vejret ved nye Tillæg. Endnu i 1919 var Mælke- og Smørproduktionen ikke meget over Halvdelen, Svinetallet kun lidt over en Trediedel af Førkrigstidens. Som Følge heraf laa ogsaa Landbrugets Udførselsmængde endnu i 1919 under Halvdelen af, hvad den havde været i 1913.

Paa samme Tid steg Importen til næsten det tredobbelte af, hvad den havde været i 1918. Landets Lagre var tomme og skulde fyldes med Forbrugsvarer, Raastoffer, Gødning, Kul, Foderstoffer og alt det andet, der havde været Mangel paa. Men desuden drømte de danske Bankledere og Handelsmænd gyldne Drømme om de rige Afsætningsmuligheder, som ved Fredens Komme vilde aabne sig i Østersølandene, i det blokerede Tyskland og i Rusland og Randstaterne. København skulde være Stabelpladsen for denne rige Handel og maatte derfor staa parat med fulde Pakhuse den Dag Dørene til de varehungrende Markeder ved Fredens Afslutning blev slaaet op. Den vældige Indførsel, som af begge disse Aarsager fandt Sted, kunde ikke dækkes af Landbrugseksportens eller Fragtfartens Fortjeneste af fremmed Valuta. Først brugte Danmark derfor de store Mængder Værdipapirer, det under Krigen havde faaet i Betaling fra Udlandet, og da heller ikke det slog til, begyndte et Fald i den danske Krones Guldværdi, da vore Penge ikke længere var indløselige. Dette Fald forstærkedes ved, at Nationalbanken for at stimulere Forretningslivet og Landets Erhverv fortsatte sin under Krigen paabegyndte Udvidelse af Seddelomløbet.

Folket og Regeringen skræmtes op ved denne Pengeforringelse. I December 1919 paalagde derfor Indenrigsministeren den overordentlige Kommission at indskrænke Kulindførselen, samtidig med, at et da nedsat Valutaraad med Repræsentanter for Banker og Erhvervene gjorde Forsøg paa at begrænse den Mængde Valuta, som blev stillet til Raadighed for Indførselen. Importørerne forstod dog at omgaa disse Foranstaltninger ved at skaffe sig Valuta gennem Smaabanker, Vekselerere og deres udenlandske Forbindelser. Vareindførselen fortsattes derfor uforandret. Som Følge heraf naaede Kronen i Februar 1920 ned i 54. I Marts foreslog Handelsministeren derfor Forbud mod Indførsel af Varer, til hvis Køb Valutaraadet ikke havde givet sit Samtykke. De Konservative og Venstre gik dog skarpt mod Forslaget, som derfor ikke kunde gennemføres.

Følgen af den faldende Pengeværdi blev Inflationens nød-

vendige Resultat: stigende Priser, paa et Tidspunkt, hvor hele Verdens Prisniveau ogsaa var opadgaaende. Detailprisniveauet (Juli 1914: 100), som i Juli 1918 havde været 182, steg til 211 i Juli 1919 og til 242 i Januar 1920. Det var under Indtryk af denne Prisudvikling, at Regeringen ikke mente at kunne standse Reguleringerne for brat. Af samme Aarsag fastholdt Arbejderne deres Krav om højere Lønninger svarende til de større Leveomkostninger, og en Række Forhøjelser gennemførtes ogsaa i Efteraaret 1918 og i Foraaret 1919. Fra 1918 beregnedes de paa Grundlag af et Pristal. Sammenlignet med en Realløn i 1914 paa 100 havde Arbejderne i 1919 opnaaet en Realløn paa 125 og i April 1920 paa 145. Arbejdsgiverne var blevet gjort eftergivende ved Revolutionen i Tyskland og de talrige sociale Omvæltninger rundt i Europa. Disse havde ogsaa givet den danske Arbejderbevægelse ny Kampglæde. 13. November 1918 vedtog det socialdemokratiske Parti en Række Reformkrav, der dog ikke gik meget videre, end Regeringen og det radikale Parti kunde følge med. 18. November fuldbyrdedes ogsaa en tidligere forberedt Plan, hvorefter Stauning overtog Ledelsen af den Afdeling af Indenrigsministeriet, som behandlede Arbejderforhold. Fra 1. April 1919 indførtes otte Timers Arbejdsdag i Statens Virksomheder. København og en Række andre Kommuner fulgte dette Forbillede, og i Maj 1919 gik ogsaa Arbejdsgiverne med til de otte Timer fra 1. Januar 1920. Herved nedsattes Arbejdstiden i Gennemsnit halvanden Time om Dagen.

Meget af denne Fremgang i Arbejdernes Kaar naaedes dog kun gennem Strejker. I det hele genspejlede det socialdemokratiske Partis Krav i November 1918 en gærende Uro i Arbejderkredse. Den russiske Revolution i 1917 havde gjort Begyndelsen, saa kom Aaret efter den tyske Revolution, og i Krigens sidste Aar og i Vinteren efter Vaabenstilstanden blev der god Jordbund for Utilfredshed blandt de mange Arbejdere, som var gjort arbejdsløse, da adskillige Fabrikker maatte standse paa Grund af Mangel paa Raastoffer. Omkring Aarsskiftet 1918—19 var der c. 70.000 arbejdsløse. Dyrtidslovgivningen skaffede

dem naturligvis ikke tilstrækkelig Lindring i deres Kaar. Derfor ydedes der ved Love af November 1917 og Februar og November 1918 Arbejdsløshedskasserne ekstraordinære Statstilskud til at forhøje de reglementerede Understøttelser, til at give „fortsat Hjælp" til dem, som efter Kassernes Regler ikke længere kunde faa Støtte og til særlig Husleje- og Børnehjælp. Disse Ekstraudgifter dækkedes af Staten med $^2/_3$ og af Kommunen med $^1/_3$.

Disse Forholdsregler evnede ikke at dæmpe Uroen. En yderliggaaende Fløj af Arbejderne, de saakaldte „Syndikalister", rettede heftige Angreb paa Partiets Ledelse og virkede gennem direkte Aktion ved Strejker og Demonstrationer, som ikke sjældent gav Anledning til Smaasammenstød med Politiet. I Februar 1918 var der saaledes et Stormløb paa Børsen. I November 1918 udkæmpedes Sammenstød paa Grønttorvet mellem Politiet og Spektakelmagere. Strejkernes Tal voksede. I 1919 gik $4^1/_2$ Gang saa mange Arbejdsdage tabt herved som i 1918. Mest Opsigt vakte Havnearbejderstrejken i Efteraaret 1919, som var et Brud paa Septemberforligets Regler (sml. S. 346). Den truede Landbrugseksporten, saa at Landboerne planlagde at bruge frivillig Arbejdskraft til at lade Skibene. Justitsminister Zahle erklærede, at han var rede til at yde saadanne Arbejdere Myndighedernes Beskyttelse. En lignende Erklæring afgav Handelsministeren under en Slagteristrejke i Foraaret 1920. Paa dette Tidspunkt var Arbejdsgivernes Irritation over den stadige Uro og Kravene om Lønforhøjelse blevet saa stærk, at de besluttede at gøre Holdt og staa fast. 27. Marts 1920 varslede Arbejdsgiverforeningen almindelig Lockout fra 9. April for alle de under den hørende Virksomheder.

9. Indre Lovgivning under Verdenskrigen.

Foruden de af selve Krigssituationen fremkaldte Love gennemførtes i Perioden 1913—20 ikke faa indre Reformer.

Retsreformen, der var vedtaget 1909 (se S. 300), var ikke

traadt i Kraft, fordi adskillige andre Love, bl. a. om Retskredsinddelingen, skulde gaa forud, og fordi Justitsminister Zahle ikke vilde føre den ud i Livet, før de dømmende og udøvende Myndigheder var blevet adskilt. Nu vedtoges endelig den fulde Gennemførelse 1916, og den traadte i Kraft 1919. Herved gennemførtes Offentlighed og Mundtlighed, fuld Adskillelse af udøvende og dømmende Myndighed (Dommer og Politimyndighed, d. v. s. Byfogden, kunde ikke længere være een og samme Person) og Indførelse af Nævninger, især ved Misgerningssager og politiske Sager.

1916 afskaffedes den Rest af privilegeret Valgret til Amtsraadene, der var bevaret ved Loven af 1908 (se S. 294). Alle Valgmænd skulde nu udpeges af Sogneraadene. Amtmanden forblev født Medlem. 1919 indførtes „folkevalgte" Borgmestre i Købstæderne, valgte af Byraadene.

Loven om Husmandsbrug revideredes 1914 og 1917, men det var manges Mening, at den ikke mere tilfredsstillede, fordi Jordpriserne steg. En 1911 nedsat Landbokommission foreslog 1916, at Præstegaardsjorderne skulde inddrages og udstykkes til Husmandsbrug mod en Afgift, der forrentede den øjeblikkelige Jordværdi. Herom opnaaedes 1919 en Overenskomst med Venstre. Den nye Husmandslov af 1919 hvilede paa helt andre Principper end Loven af 1899. Efter den gamle Lov laante Staten Husmanden Penge til at købe Jord for. Efter den nye Lov overlod Staten ham Jorden uden Udbetaling, men fik den forrentet med $4^1/_2$ % aarligt af den øjeblikkelige Jordværdi. Desuden ydede Staten Byggelaan til $^9/_{10}$ af Bygningsudgifterne, de første 8000 Kr. til $4^1/_2$ %, Resten rentefrit.

Samtidig opfyldtes endelig Grundlovens Løfteparagraf om Len, Stamhuse og Fideikommis'ers Overgang til fri Ejendom. Besidderne af de paagældende Godser og Kapitaler kunde inden Udgangen af 1920 overtage dem som fri Ejendom mod at betale 25 %, hvor der hvilede Hjemfaldsret, og hvor dette ikke var Tilfældet, 20 % af Værdien til Staten samt overlade denne en Trediedel af Jorden mod fuld Erstatning; denne Jord skulde benyttes til Husmandsbrug. Overtog Besidderne dem

inden Udgangen af 1921, steg Afgifterne til henholdsvis 30 og 25 %. Efter dette Tidspunkt skulde der svares en aarlig Afgift paa henholdsvis 1⅕ og 1 %. De Konservative var imod Loven, fordi de ansaa den for ugunstig for Besidderne, Socialdemokraterne fandt den for gunstig; den vedtoges af Venstre og de Radikale.

Staten beregnede ved denne Lov at faa op mod 100 Mill. Kr. af Besiddelser til en Værdi af 400 Mill. Kr. Den til Udstykning udsete Jord ansloges til c. 22,000 ha, hvortil kom c. 12.000 ha Præstegaardsjord. For yderligere at øge Brugenes Antal foreslog Regeringen, at man skulde kunne ekspropriere Jord dertil, hvad Oppositionen modsatte sig. Regeringspartierne mente, at Ejendomsskylden af 1903 hvilede særligt tungt paa Smaabrugene. Regeringen foreslog derfor efter georgeistiske Principper at afløse den med en Grundværdiskat, mens Bygningsafgiften skulde bortfalde. Forslaget blev dog ikke gennemført.

1919 afløstes Fæsteejendom, og hermed var et gammelt Stridsspørgsmaal løst. Der var paa dette Tidspunkt henved 1500 Fæstegaarde tilbage med c. 8.000 Tdr. Hartkorn. Samtidigt sikredes Brugerne af Fæste-, Leje- og Tjenestehuse mod vilkaarlig Opsigelse.

Indenrigsminister Rode forelagde 1919 Forslag om Aldersrente og Invaliderente, der skulde afløse Alderdomsforsørgelsesloven, men det blev ikke gennemført før Ministeriet Zahles Fald. Derimod udvidedes og samledes Ulykkesforsikringslovene i Lov af 1916, der paalagde alle Arbejdsgivere Forsikringspligt.

1917 gaves en Aktieselskabslov, 1919 en Sparekasselov og samme Aar den første Banklov. 1920 ophævedes det saakaldte Læbælte. (Se S. 144).

Inden for det højere Skolevæsen skete 1918 den Ændring, at de private Skoler delvis overtoges af Staten og Hovedstadskommunerne, delvis fik Statstilskud. Undervisningen blev gratis for Børn af Forældre under en vis Indtægtsgrænse. For de øvrige tilpassedes Betalingen efter Indtægten.

En Lov om Tjenestemændenes Lønninger vedtoges 1919; der indførtes et Konjunkturtillæg, Dyrtidstillæg og Stedtillæg

og lige Løn for Mænd og Kvinder. Aldersgrænsen sattes ved 70 Aar. Desuden fik Tjenestemændene lovfæstet Ret til gennem deres Organisationer at forhandle med Statsmyndighederne om Lønnings-, Arbejdsforhold o. l. Ogsaa for Lærere og Præster gaves nye Lønningslove.

1919 oprettedes Rask-Ørsted-Fondet med en Kapital paa 5 Mill. Kr. til at fremme Forbindelsen mellem dansk og fremmed Videnskab.

I November 1919 forelagde Regeringen et Forslag om Ændringer i Grundloven af Hensyn til Sønderjyllands forestaaende Indlemmelse. Der var imidlertid hertil knyttet Forslag om en Del andre nye Bestemmelser: Rigsdagens Samtykke skulde kræves til Krigserklæring og Fredsslutning, Landstinget underkastes samme Opløsningsbetingelser som Folketinget, 21 Aars Valgret indføres til Folketinget og 25 Aars til Landstinget, de tingvalgte Landstingsmænd udpeges af det nyvalgte Ting. Oppositionen modsatte sig dem, og Forslaget gennemførtes ikke. Inden et nyt Forslag var forelagt, faldt Ministeriet. Et samtidig forelagt Valglovsforslag var heller ikke gennemført. Det gik ud paa at fordele 27 Tillægsmandater med 10 paa Øerne, 17 i Jylland paa Grundlag af Stemmetallene for hele Landet. Herved skulde „den sorte Streg" fjernes. Men før den politiske Krise indtraadte i Slutningen af Marts 1920, var Enighed næsten blevet opnaaet mellem Regeringspartierne og det konservative Folkeparti om et af Asger Karstensen udkastet Forslag. Det bekæmpedes dog af Venstre, som nød godt af den gældende Valglov.

10. Danmark og Folkeforbundet.

Allerede inden Krigens Slutning havde Danmark taget Del i Arbejdet paa at skabe en international Retsordning: Et i Februar 1918 nedsat Udvalg havde i Forening med lignende norske og svenske Udvalg udarbejdet et Udkast for en saadan, som Januar 1919 forelaa for Udenrigsministeriet. Februar 1919 offentliggjordes det første Udkast til Folkeforbundspagten, og

i Marts deltog Danmark i Forhandlinger herom i Paris med N. Neergaard, P. Munch og Bernhoft som Delegerede. Da Versaillestraktaten traadte i Kraft 10. Januar 1920, opfordredes de neutrale til inden to Maaneder at meddele, om de vilde indtræde i Forbundet, og dette vedtoges for Danmarks Vedkommende enstemmigt af Rigsdagen. Det førnævnte Udvalg havde før Vedtagelsen erklæret, at Pagten ikke bandt smaa Stater til at deltage i militære Sanktioner, saa lidt som den paalagde dem en Grænse for Nedsættelse i Rustningerne. Udenrigsministeriet udtalte dog, at Folkeforbundet forudsatte Tilstedeværelsen af en vis Militærstyrke.

11. Danmark og Island.

Som ovenfor (S. 317) nævnt, var Stemningen for en blot Personalunion stigende paa Island. Over for det moderate „Hjemmestyreparti" under Hannes Hafstein, der 1911 var kommet til Magten, stod „Selvstændighedspartiet", som kun vilde have Konge fælles med Danmark. Kort før Ministeriet Zahles Tiltræden 1913 kom det til en Flagaffære i Reykjavik Havn, der stærkt understregede Islændernes Ønsker om at faa eget Flag baade til Lands og til Søs. Til Lands maatte Islænderne bruge deres eget Flag, men paa Havet kun Danebrog. Altinget vedtog samme Aar en ny Forfatning til Afløsning af Loven af 1874, og bestemte her bl. a., at islandske Love ikke mere nødvendigvis skulde forelægges Kongen i Statsraadet, men „der, hvor Kongen bestemmer"

Oktober 1913 kom Ministeriet Zahle til Forstaaelse med Islands Minister Hafstein. Kongen lovede at stadfæste den nye Forfatning, naar Altinget paa ny havde vedtaget den, men han fastholdt, at islandske Love skulde forelægges ham i Statsraadet, indtil en Nyordning af Forholdet mellem Danmark og Island var kommet i Stand. Han lovede dog at godkende et særligt islandsk Flag til Brug i Island og paa islandsk Søterritorium.

Ved de paafølgende Valg fik Hafsteins Modparti, Selvstæn-

dighedspartiet, Flertal, og Hafstein fulgtes som Minister af den meget yderliggaaende S. Eggerz. Først 1915 lykkedes det en ny Minister, E. Arnórsson, at faa Sagen ordnet paa Island, mens Konsejlspræsident Zahle efter meget vanskelige Forhandlinger fik den gennemført i Danmark. I Juni stadfæstedes den nye Forfatning, samtidig med, at et islandsk Flag godkendtes. Altinget fik 36 kredsvalgte Medlemmer. I Stedet for de 6 kongevalgte kom 6 valgt efter Forholdstal. Almindelig Valgret for Mænd og Kvinder indførtes med gradvis Sænkning af Valgretsalderen til 25 Aar. 1917 fastsattes, at der skulde være tre Ministre.

Hermed var Islands indre Forfatningsforhold ordnet efter ret demokratiske Principper, men Spørgsmaalet om Islands Stilling i Riget stod tilbage. Herom førtes 1918 Forhandlinger paa Island ved en dansk Delegation under Ledelse af C. Hage og iøvrigt bestaaende af J. C. Christensen, Fr. Borgbjerg og Historikeren Erik Arup. De Konservative nægtede at sende en Repræsentant. Der naaedes Enighed om en ny Forfatning, som i September vedtoges af Altinget og godkendtes ved en Folkeafstemning. I Danmark stemte de Konservative imod.

Herefter var Island og Danmark to frie suveræne Stater, forbundne ved fælles Konge og ved Forbundsloven. Der er fælles Statsborgerret. Danmark varetager Islands udenrigske Anliggender, men Island har en Kommitteret i Udenrigsministeriet. Danske Skibe udøver Fiskeriinspektionen, til Island selv ønsker at overtage den. Det islandske Flag blev ogsaa gyldigt som Handelsflag. Et raadgivende dansk-islandsk Nævn møder skiftevis i de to Lande. Efter 1940 kan Altinget eller Rigsdagen kræve Forhandling optaget om Lovens Revision. Til dens Ophævelse kræves $^2/_3$ Majoritet i Alting og Rigsdag og derefter ved en Folkeafstemning med 75 % Valgdeltagelse $^3/_4$ Majoritet Forfatningen af 1915 ændredes 1920. Islandske Love skal forelægges Kongen i islandsk Statsraad, og et saadant kan uden for Island holdes med een islandsk Minister. Valgret fik straks alle Mænd og Kvinder over 25 Aar.

Efter Verdenskrigen. (1920—33).

1. Paaskekrisen 1920 og dens nærmeste Følger.

Da Kongen 29. Marts 1920 havde afskediget Ministeriet Zahle uden at anmode det om indtil videre at forblive i Virksomhed, nægtede det at fungere videre til et nyt Ministeriums Dannelse. De Radikale og Socialdemokraterne betegnede Kongens Handlemaade som Grundlovsbrud, og Fagforeningerne vedtog samme Aften at kræve Ministeriet genindsat og Rigsdagen indkaldt for at færdigbehandle Valgloven, alt under Trusel af Generalstrejke. Kongen afslog Kravet og udnævnte 30. Marts en foreløbig Regering af Ikke-Politikere med det Maal at udskrive nyt Folketingsvalg. Højesteretssagfører Otto Liebe (1860—1929) var Statsminister og Justitsminister, den kendte Kirurg Th. Rovsing Undervisningsminister, Kommandør Konow Forsvars- og Udenrigsminister, Stiftamtmand Oxholm Indenrigs- og Landbrugsminister, Ingeniør Monberg Trafikminister, Rektor Hass Kirkeminister, Grosserer Hjerl Hansen Finansminister og Skibsreder Suenson Handelsminister. I Ministeriets ellevte Time afløstes Liebe som Justitsminister af Professor Sindballe. Samme Dag vedtog den socialdemokratiske Rigsdagsgruppe Krav om Republikkens Indførelse.

31. Marts, Dagen før Skærtorsdag, proklamerede Socialdemokraterne Generalstrejke med det Maal at fremtvinge Rigsdagens Indkaldelse og Tilvejebringelse af en ny Valglov før Valget. Fordringen om Ministeriets Genindsættelse var nu opgivet. Generalstrejken skulde træde i Kraft senest Tirsdag efter Paaske, 6. April, men den blev delvis begyndt med det samme, bl. a. for de borgerlige Avisers Vedkommende. Der herskede ikke ringe Uro i Arbejderkredse, og det truede med Trafikstrejke. 2. April opløste Regeringen Folketinget fra 21. April og udskrev Valg til 22. April.

Paaskelørdag, den 3. April, henvendte Borgerrepræsentationens Flertal af Socialdemokrater og Radikale sig til Kongen og bad ham udnævne en Regering med parlamentarisk Basis. Den borgerlige Gruppe i Repræsentationen rettede i en Hen-

vendelse for sig en lignende Opfordring til Kongen, og denne sammenkaldte da Natten mellem Lørdag og Søndag et Raad af ledende Politikere, bl. a. J. C. Christensen, Th. Stauning, Piper og Rode. Paaskemorgen, 4. April, meddeltes, at Ministeriet Liebe traadte tilbage, og at Kongen vilde udnævne et Ministerium, som alle Partier lovede at støtte, til at gennemføre den ny Valglov og styre til efter Valgene.

Hermed var Socialdemokraternes Ønske opfyldt politisk set, men Arbejdsgiverne havde varslet Storlockout til 9. April, og denne Konflikt krævede Socialdemokraterne løst, før de afblæste Generalstrejken. Natten mellem 1. og 2. Paaskedag fik Forligsmanden Riis-Hansen tilvejebragt et Forlig. De gældende Lønsatser bibeholdtes i det hele; i August skulde der ske en Regulering efter Pristallet, og om enkelte særlig lave Satser kunde der straks forhandles. I flere Fag, bl. a. mellem Havnearbejderne, fortsattes dog Strejkerne, til Dels under kommunistisk Paavirkning, og det varede nogle Maaneder, før Forholdene blev nogenlunde rolige.

5. April udnævntes et nyt Forretningsministerium, der især bestod af Embedsmænd i Stat og Kommune. Overformynder M. P. Friis blev Statsminister og Forsvarsminister, Stiftamtmand Ammentorp Kirkeminister, Borgmester J. Jensen Socialminister, Generaldirektør for Skattevæsenet M. Koefoed Finansminister, Skoleinspektør P. J. Pedersen Undervisningsminister, Direktør H. P. Prior Handelsminister, Departementschef i Udenrigsministeriet O. C. Scavenius Udenrigsminister, Departementschef Schrøder Justitsminister, Forpagter Sonne Landbrugsminister og Departementschef H. Vedel Indenrigsminister.

Paa Basis af det S. 390 nævnte Forlig gennemførtes 11. April en ny Valglov mod Venstres Stemmer. Forholdstalsvalgmaaden gennemførtes fuldt ud med Opstilling i Enkeltmandskredse og Valg i Amtskredse samt et Antal Suppleringsmandater til Udligning af Uretfærdighed.

Valget var blevet udsat til 26. April. Under Agitationen spillede det sønderjyske Spørgsmaal langt mindre Rolle end Krigstidens økonomiske og sociale Politik. Bitterheden mod

denne i vide Kredse skærpedes end mere ved Truslen om Generalstrejke og ved den fortsatte Havnestrejke. Ved en Valgdeltagelse paa 81 % fik Venstre 49 Mandater, Socialdemokraterne 42, de Konservative 28, de Radikale 17 og Erhvervspartiet 4. De Radikale var blevet halveret, Venstre stod som det sejrende Parti og havde sammen med de Konservative et stort Flertal.

Den 5. Maj dannede Neergaard Ministerium. Han blev selv Finansminister, Christensen Kirkeminister, Klaus Berntsen Forsvarsminister, Sigurd Berg Indenrigsminister, Jacob Appel Undervisningsminister, den fhv. Gesandt i Rusland Harald Scavenius, Søn af Estrups Kultusminister, Udenrigsminister, fhv. Amtmand Svenning Rytter Justitsminister, Grosserer Tyge Rothe Handelsminister, Landbrugsskoleforstander, senere Godsejer Th. Madsen-Mygdal Landbrugsminister og fhv. Skolebestyrer M. N. Slebsager Trafikminister.

Om Ministeriets sønderjyske Politik er ovenfor talt. Indadtil søgte Regeringen at skaffe Arbejdsfred; den ydede Beskyttelse til „Samfundshjælpen", det frivillige Mandskab, der arbejdede i Havnene. 15. Juni gik Havnearbejderne igen i Arbejde, og Uroen fra Paaskedagene lagde sig efterhaanden.

Før Genforeningen kunde fuldbyrdes, maatte der ske en Grundlovsændring. Det radikale Forslag til en saadan var strandet (se ovenfor S. 390); nu gennemførtes i Juni et af Ministeriet Neergaard forelagt, der væsentlig begrænsede sig til at udvide Tallene for de to Tings Medlemmer, for Folketinget fra 140 til 152, for Landstinget fra 72 til 78, hvoraf 19 tingvalgte. 25 Aars Alderen som Valgretsbetingelse skulde træde i Kraft straks, og en Bestemmelse indføjedes om, at Kongen kun med Rigsdagens Samtykke kunde erklære Krig og slutte Fred.

Derefter opløstes Rigsdagen, og nye Valg til Folketinget fandt Sted i Juli. Venstre vandt tre Mandater, de Konservative tabte to, de Radikale et, Socialdemokraternes Tal blev uforandret. Landstinget nyvalgtes i August. Den nye Rigsdag vedtog paa ny Grundlovsændringen i August, og denne godkendtes

yderligere ved en Folkeafstemning 6. September, hvori Socialdemokraterne ikke deltog. 47,5 % af alle valgberettigede stemte Ja. 45 % var det nødvendige. Derefter udstedtes Danmarks Riges Grundlov af 5. Juni 1915 med Ændringer af 10. September 1920.

Atter fulgte et Folketingsvalg, hvori nu Sønderjyderne deltog, 21. September. Venstre fik 52 Mandater, Socialdemokraterne 48, de Konservative 27, de Radikale 18, Erhvervspartiet 3, Tyskerne i „det slesvigske Parti" eet, som beklædtes af Pastor Johs. Schmidt, Vodder (se S. 332). Ved Landstingsvalget i Oktober fik Venstre 33, Socialdemokraterne 22, de Konservative 13, og de Radikale 8. Venstre bevarede saaledes Stillingen som Landets største Parti, men Socialdemokraterne havde størst Fremgang.

2. Ministeriet Neergaard. (1920-24).

Ministeriet Neergaard sad ved Roret i fire Aar. 1921 døde Sigurd Berg og erstattedes af Rektor Dr. phil. O. Krag (f. 1870). 1922 udtraadte J. C. Christensen, og Appel overtog ogsaa Kirkeministeriet. 1924 udtraadte J. C. Christensen af Folketinget. 1930 døde han. Oktober 1922 medførte Landmandsbankaffæren et partielt Ministerskifte: Tyge Rothe afløstes af Grosserer Jørgen Christensen, Harald Scavenius af tidligere Direktør for Det forenede Dampskibsselskab C. M. Cold og Klaus Berntsen af Gaardejer Søren Brorsen; Berntsen blev dog siddende som Minister uden Portefeuille.

Venstreministeriet var et Udtryk for, at Magtens Tyngdepunkt paa ny var forskudt til Landbefolkningen, især Gaardmandsstanden med dens liberalistiske Samfundsopfattelse. Derfor saa det det som en af sine vigtigste Opgaver at afvikle den af det tidligere Ministerium skabte Statskontrol med Erhvervslivet. 1. August 1921 bortfaldt alle Rationeringer, og ved Ministeriets Afgang var af de egentlige Restriktionslove fra Krigstiden kun Boligloven tilbage. Ved Ophævelsen af alle Støttelove sparedes betydelige Summer, men Genforeningen medførte store Udgifter, og nye

Skattepaalæg fulgte, bl. a. paa Luksusvarer, Chokolade og Sukkervarer og paa Restaurationsforbrug (1922). 1922 gennemførtes ogsaa en Revision af Loven om Indkomst- og Formueskat og Arveafgift til Staten. Nogle nye Statslaan blev paa Grund af de ændrede Pengeforhold meget dyre. 1920 laantes saaledes 25 Mill. Dollars mod en Rente paa 8 %. Laanet ydedes til Kurs 90, men den ene Halvdel skulde betales tilbage til Kurs 110, den anden til Kurs 107½. Dette byrdefulde Laan konverteredes i 1925 til 5½ %. 31. Marts 1924 beløb den samlede Statsgæld sig til 1216 Millioner Kr. og de løbende Udgifter for Finansaaret 1923—24 sig til 402 Mill. Kr.

Af Love, der gennemførtes under Ministeriet Neergaard, kan nævnes Udvidelsen og Omordningen af Udenrigstjenesten 1921, som var nødvendiggjort af de ved Verdenskrigen skabte nye Muligheder for Samkvem. Der blev lagt mere Vægt paa at fremme Erhvervsinteresser. Ydermere gjordes Ministeriet mere til en Enhed, idet der i Stedet for to Departementschefer kom en Direktør. Udgifterne fordobledes ved Oprettelsen af nye Gesandtskaber og Konsulater. Endvidere Forsvarsordningen af 1922, der indskrænkede Militærudgifterne til c. 44 Mill. Fodfolkskompagniernes Tal nedsattes fra 208 til 152. Rytteriet indskrænkedes meget stærkt. Forsvarets Tyngdepunkt blev i højere Grad lagt i Jylland og paa Fyn. 8000 Rekrutter skulde indkaldes om Aaret + 1500 til 2 Maaneders Tjeneste i en Landstorm. Hæren fik i sin nye Skikkelse i nogen Grad Karakteren af en Milits med et knapt tilmaalt Antal faste Befalingsmænd af Linien. Hovedvægten lagdes i højere Grad end før paa Reserveafdelingerne. Loven blev gennemført sammen med de Konservative efter store Vanskeligheder; de Radikale og Socialdemokraterne stemte imod den, idet de første vilde en stærkt begrænset hvervet Hær og Flaade med ca. 18 Mill. Kr. aarlig Udgift, de sidste vilde fuldkommen Afrustning, men Opretholdelse af et Politikorps. Inden for de Konservative havde Loven iøvrigt ogsaa Modstandere, især Grev Bent Holstein-Holsteinborg, der ikke ansaa Bevillingen for tilstrækkelig stor. Den vedtoges i Folketinget med 73 Stemmer mod 70.

Den sociale Lovgivning fra forrige Periode fortsattes under Ministeriet Neergaard. 1921 vedtoges en Sygekasselov, hvorefter kronisk syge fik Adgang til Kasserne, og samtidig knyttedes til disse en Invalideforsikring, der gav alle Medlemmer Adgang til mod aarlige Præmier at sikre sig en Aarshjælp paa 800 Kr. i Tilfælde af Tab af Erhvervsevnen. Samme Aar vedtoges en Lov om Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedsunderstøttelse, hvorefter den ekstraordinære Hjælp skulde ydes af et nyoprettet Arbejdsløshedsfond, hvortil Bidrag ydedes af Arbejdsgiverne, Arbejdsløshedskasserne og Staten. 1922 gennemførtes i en noget ændret Form det af Ove Rode (se S. 389) forelagte Forslag om en Aldersrente til Afløsning af Alderdomsforsørgelsen. Der sikredes herved alle Personer paa 65 Aar en aarlig Støtte efter bestemte Takster. Loven om Retsforholdet mellem Husbond og Medhjælpere af 1921 afløste Tyendeloven af 1854, ligesom Lærlingeloven af 1921 erstattede Loven af 1889. Samme Aar gav en Lov lige Adgang for Mænd og Kvinder til Stillinger og Hverv, med Undtagelse af gejstlige og militære Poster.

Husmandsloven oprindelig af 1899 revideredes 1921 og 1924 saadan, at Byggelaan over 8000 Kr. blev rentefri paa samme Maade som efter Loven af 1919. 1924 vedtoges Bygningen af en Jernbanebro over Lillebælt. 1927 tilføjedes en Færdselsbro. 1923 vedtoges den første Færdselslov. J. C. Christensen gennemførte 1922 en ny Serie Kirkelove, der bl. a. gav Lægmænd Adgang til Præsteembeder og gav Menighedsraadene en væsentlig Indflydelse paa Bispevalget. Faar en Kandidat over $^2/_3$ af de afgivne Stemmer, indstilles han. Ellers indstiller Kirkeministeren blandt Kandidaterne. Menighederne kan løse Stiftsbaand og søge hen under en anden Bisp. Nye Bispesæder oprettedes i Roskilde og i Haderslev. Samme Aar vedtoges en Ægteskabslov, som tillod frit Valg mellem borgerlig og kirkelig Vielse.

1922 deltes Statsskatten paa faste Ejendomme i Ejendomsskyld og Grundskyld, en modereret Gennemførelse af et Forslag fra den radikale Regerings Tid.

1920 aabnede som et svulmende Opgangsaar med høje Priser i alle Lande, mens hele Verden efter Krigen fyldte Lagrene,

men i Marts 1920 begyndte i Japan et Prisfald, der med rivende Hast bredte sig over hele Jorden for i November at naa Danmark, hvor Pengenes synkende Værdi forsinkede dets Komme. Forbrugets mest paakrævede Fordringer var nu tilfredsstillede, og samtidig var Produktionsmaskineriet, der under Krigen blev overordentligt udvidet, i Stand til udelukkende at hellige sig Fredens Behov. Men nu begyndte Efterspørgselen at svækkes. Krigens Ødelæggelser og ganske særligt de elendige Forhold i Rusland og hele Mellemeuropa indsnævrede Købekraften, og Resultatet blev derfor gennem 1921 og 1922 et voldsomt Prisfald i alle Lande ledsaget af alle de dermed følgende Vanskeligheder for de producerende Erhverv, for Bankerne og Statsfinanserne.

I Danmark faldt en gros Pristallet fra 390 i 1920 til 223 1921 og 171 i 1922. I første Omgang klarede Landbruget sig bedre, mens Industrien ramtes meget haardt. Afsætningen skrumpede ind, men Skatter og Renter formindskedes ikke. Arbejdslønnen blev derimod i Løbet af 1921 og 1922 nedsat en Del efter Lockouter. Paa samme Tid begyndte Udlandets Konkurrence igen for Alvor, saa mange nyskabte danske Virksomheder, der blot havde kunnet eksistere under de unormale Tilførselsforhold under Krigen, gik i Stykker, mens en Række andre Fabrikker indskrænkede Produktionen. Følgen heraf blev en voldsom Stigning i Arbejdsløsheden, som voksede fra 6,1 % i 1920 til 19,7 % i 1921 og blev staaende paa 19,3 % i 1922. I Februar 1922 var 34,2 % af de organiserede Arbejdere uden Beskæftigelse.

Under disse Forhold rejste der sig fra de Industrier, som led haardest under Krisen og Importen fra valutasvage Lande, Krav til Regeringen om Hjælp ved Told eller Importregulering. Venstre, hvis Vælgere selv maatte sælge deres Produkter til Verdensmarkedets Pris, gik imod disse Forslag og henviste i Stedet til Billiggørelse af Produktionen og Nedsættelse af Lønninger og Skatter, saa Verdensprisfaldet kunde slaa igennem paa det danske Marked. De Konservative, som stod under stærk Indflydelse af Industrilederkredse, var ivrige for Beskyttelsesforanstaltninger, og der syntes til, Tider Udsigt til et Samarbejde

mellem dem og Socialdemokraterne, som repræsenterede et andet Lag af Industrien, til Gennemførelse af industribeskyttende Love. Men det blev aldrig til noget. Regeringen kunde derfor, om end i stadig Uenighed med sit Støtteparti, i det hele fastholde sin Frihandelskurs. Dog gik den i 1922 med til en Importregulering til Gavn for Skotøjs- og Tobaksindustrien, som var særligt haardt ramte. Denne Importbegrænsning forlængedes en Gang i 1923, men bortfaldt samme Aar. I 1922 vedtoges ogsaa en Eksportkredit, d. v. s. Laan fra Staten til at lette Afsætningen af danske Varer i Udlandet.

Foruden paa det økonomiske Omraade var der mange Vanskeligheder mellem Regeringen og de Konservative paa andre Punkter. Saaledes modsatte Støttepartiet sig uden Held baade Grundskyldsloven af 1922 og en Handelstraktat med Rusland 1923. Begge Love blev vedtaget uden det. Derimod hindrede Partiet, at Regeringen i 1923 nedskar Tjenestemændenes Konjunkturtillæg saa meget, som den ønskede.

Den haarde Krise, som fulgte med Prisfaldet, afslørede ubarmhjertigt den megen Usundhed, der var groet op i det økonomiske Liv under og umiddelbart efter Krigen, da Priserne var høje. I Pengeinstitutterne samledes nu alle de Tab, Fabriksvirksomhederne havde lidt, eller som Handelshusene eller Vekselererne maatte afskrive paa Grund af Varelagrenes og Værdipapirernes voldsomme Prisforringelse. Mægtige Bankkrak blev Følgen deraf. I Januar 1922 maatte Diskonto- og Revisionsbanken rekonstrueres, men den likviderede alligevel i 1924. I Februar 1922 overtoges Københavns private Laanebank af Landmandsbanken, men faa Maaneder efter stod denne selv foran Sammenbruddet. Under Ledelse af Direktør Emil Glückstadt havde den anbragt uhyre Summer i Foretagender og Spekulationer, der efter Krigens Ophør brød ganske sammen. Alene paa det berygtede Transatlantiske Kompagni under Harald Plum havde den tabt over 150 Mill. Kr. Banken betød saa meget for Landets Økonomi, at Staten ikke roligt kunde se paa dens Sammenbrud. Derfor blev der 9. Juli 1922 under Ministeriet Neergaards Medvirken truffet den Af-

tale mellem Landmandsbanken og Nationalbanken, at den første afskrev 56 Millioner som tabt paa forskellige Foretagender, mod at den sidstnævnte derefter stillede et nyt Reservefond paa 30 Mill. Kr. til dens Raadighed. I Virkeligheden byggede denne Ordning dog paa Bankens egen optimistiske Opgørelse, idet Bankinspektøren havde konstateret et Tab paa 144 Millioner Kr. Juli-Rekonstruktionen viste sig derfor ogsaa snart utilstrækkelig. 18. September traadte Staten selv til. Aktiekapitalen blev nedskrevet til 10 %, og Staten, Store Nordiske, Ø. K. og Nationalbanken tilskød 100 Millioner Kr. som ny Kapital. Den gamle Direktion og Bankraadet fjernedes, og en Undersøgelseskommission paa tre Mand, deriblandt Professor Birck, nedsattes. Heller ikke hermed var Bunden naaet; det viste sig i Begyndelsen af 1923, at Tabene var ikke 144, men 232 Millioner Kr. I Februar vedtoges en Lov, som indtil 1928 lod Staten garantere for alle Bankens Forpligtelser. 1926 blev Garantien forlænget til 1932. Ved Kommissionsundersøgelsen viste det sig, at Glückstadt havde gjort sig skyldig i Bedrageri. Han døde i Fængsel under Sagens Behandling. Mod Bankens øvrige Ledelse rejstes der Anklage for Overtrædelse af Bank- og Aktieselskabsloven, og i September 1923 idømte Højesteret Direktør H. P. Prior Fængsel og en Række Medlemmer af Bestyrelsen Bøder. Ialt havde Landmandsbanken, før dens Forhold blev ordnede i 1928, paaført Landet et Tab paa ca. 500 Millioner Kr. Landmandsbanken var den største af de Banker, som brød sammen, men endnu i flere Aar blev mindre Foretagender ved at gaa i Stykker. Indtil 1. Januar 1927 var ialt 23 Banker likviderede, 2 under Konkurs og 12 overtaget af andre Banker. 1925 var saaledes Andelsbanken brudt sammen.

I 1923 begyndte en ny Opgang. Høsten var god, Industriens Virksomhed laa 20 % over det foregaaende Aar. Landbrugseksporten naaede op paa sin Højde fra før Krigen. Arbejdsløshedsprocenten sank til 12,7, og en gros Pristallet steg til 166. 1924 saa en endnu større Virksomhed paa alle Omraader. Arbejdsløshedsprocenten faldt til 10,7, og en gros Pristallet steg til 226 og i Begyndelsen af 1925 til ca. 240.

Den væsentligste Aarsag hertil var dog den stadige Forringelse i Kronens Pengeværdi, som skyldtes Nationalbankens stærke Udvidelse af Seddelomløbet under Bestræbelserne for at bringe nødstedte Banker Hjælp og tilfredsstille Efterspørgselen efter Raa- og Hjælpestoffer, navnlig Foder- og Gødningsstoffer. Opgangen bar derfor megen Usundhed i sig. I Juli 1923 naaede Kronens Værdi ned paa 65. En stærk Nervøsitet greb Folket, og der var Enighed om, at en Indgriben nu vilde være fornøden.

Der afholdtes derfor en Valutakonference, paa hvis Forslag det i November vedtoges at oprette et Kursegaliseringsfond paa 5 Mill. Pund Sterling med Staten og de 5 store Banker som Garanter og beregnet paa at skulle afstive Kronekursen, hvor det var nødvendigt. Alligevel naaede Kronen i Marts 1924 57. Der herskede nu stor Uenighed om, hvorledes man skulde raade Bod paa denne uholdbare Tilstand. Medens nogle vilde nedskære til en given lav Kroneværdi, vilde andre ved skrappe Midler skaffe den „ærlige Krone" tilbage. De Konservative foreslog Toldforhøjelse som det bedste Middel til paa een Gang at gavne Kronen og Industrien, men Regeringen vilde hverken gaa med hertil eller til Rationering og Importregulering; den gennemførte i Januar en midlertidig Toldforhøjelse paa visse Luksusvarer samt en Omsætningsafgift paa Automobiler og forelagde i Marts et samlet Valutaforslag med en Forhøjelse af Luksustolden og en direkte Valutaydelse mod Obligationer paa alle Skatteydere samt Oprettelsen af en Valutacentral til at regulere Handelen med udenlandsk Valuta. I sin Helhed var denne Plan uigennemførlig, og Valutacentralen og en Skat paa udenlandske Handelsrejsende var det eneste, der vedtoges.

Kort efter, i April 1924, udskrev Regeringen derfor Folketingsvalg, som især drejede sig om Pengevæsenet. Regeringen var svækket af Valutakrisen og af en Særbevægelse inden for Venstre, Landmandspartiet, væsentlig bestaaende af Proprietærer og større Gaardejere. Socialdemokraterne fik 55 Mandater, Venstre 45, de Konservative 28 og de Radikale 20. Socialdemokraterne og de Radikale fik da et Flertal paa 75 mod 73. Det slesvigske Parti holdt sit eneste Mandat.

3. Det første Ministerium Stauning. (1924—26).

De Radikale ønskede ikke at indtræde i Regeringen, og 23. April dannede den tidligere Cigarsorterer og Fagforeningsleder Th. Stauning (f. 1873) et rent socialdemokratisk Ministerium, hvor han selv blev Erhvervsminister. Redaktør Fr. J. Borgbjerg (f. 1866) blev Socialminister, Redaktør C. N. Hauge Indenrigsminister, Redaktør L. Rasmussen Forsvarsminister, den danske Gesandt i Berlin Grev Carl Moltke Udenrigsminister, Pastor Dahl, den første Præst i den socialdemokratiske Rigsdagsgruppe, Kirkeminister, Historikeren og Journalisten Nina Bang som den første kvindelige Minister Undervisningsminister, Gaardejer Bording Landbrugsminister, Jernbanemanden Friis-Skotte Trafikminister, Universitetslektor C. V. Bramsnæs Finansminister og Socialpolitikeren K. K. Steincke Justitsminister.

Det nye Ministerium havde, som sagt, ved de Radikales Støtte et Flertal i Folketinget paa 2 Stemmer. I Landstinget stod der efter Valget („Alterlysvalget") i September 1924, hvor Socialdemokraterne vandt 3 Mandater, 31 af Venstre og 12 Konservative overfor 25 Socialdemokrater og 8 Radikale — altsaa et Flertal mod Ministeriet paa 43 mod 33. Det var derfor meget vanskeligt for Ministeriet at gennemføre Lovforslag, der prægedes af dets almindelige politiske Opfattelse, især da en Opløsning af Landstinget efter Forfatningen var saa besværlig at iværksætte.

Regeringens første Opgave var at løse Valutakrisen. Den forelagde i Maj 1924 et Forslag herom: Valutacentralens Myndighed skulde udvides, og den skulde kunne foreslaa Importregulering; en ekstraordinær Formueskat skulde indbringe 444 Mill. Kr. til Afdrag paa udenlandsk Gæld. Det lykkedes ikke at tilvejebringe Enighed om disse Forslag, af hvilke det sidste mødte Modstand hos de Radikale, og kun en mindre Udvidelse af Valutacentralens Kompetence blev vedtaget.

I Løbet af Sommeren fulgte et nyt voldsomt Fald i Kronen, og i Juli indkaldte Regeringen et Valutaraad, der i November gav Indstilling. Man vilde ikke tilraade en Nedskæring af Kronens Værdi, men ønskede, at Nationalbanken burde forpligtes til at

opretholde en Kurs, svarende til en Guldværdi af 65, som derefter skulde stige gradvis. Det var Landbrugets og Nationaløkonomernes Opfattelse af Krisen som foraarsaget ved Nationalbankens Udstedelse af for mange Sedler, der her havde sejret over for Industriens Paastand om, at den skyldtes for stor fremmed Import. Krisen burde altsaa løses uden Rationering eller Regulering, blot ved banktekniske Midler.

Kort efter forelagde Regeringen et Valutaforslag i denne Aand, som mod de Konservative gennemførtes i December 1924: der optoges mod Statsgaranti en Kredit for Nationalbanken paa 40 Mill. Dollars, mod at Banken skulde holde en vis stigende Kroneværdi. For at formindske Seddelomløbet ved Tilbagebetaling af Statens Laan hos Nationalbanken paalagdes en særlig Skat, en saakaldt Valutaydelse, der ramte alle Skatteydere for Indkomst og Formue med en vis Brøkdel af de paalignede Skattebeløb een Gang for alle.

Nationalbanken gik derpaa over fra sin Inflationspolitik til en meget kraftig Kreditindskrænkning. Der fulgte nu efter Depressionen en alt for hurtig Stigning af Kronens Værdi, saa den i December 1925 stod i ca. 92. Flere Ting foraarsagede dette: udenlandske Spekulationskøb og en stærk Nedgang i Importen af Raastoffer og Foderstoffer paa Grund af en stor Lockout og en god Høst. Der løftede sig Røster, især i radikale Husmandskredse for, at man skulde blive staaende ved 90 (en „Shilling"krone), men Resultatet blev, at Kronen i Løbet af 1926 gik i Pari, og at Guldindløseligheden genindførtes 1. Januar 1927, dog ikke som Guldmøntfod, men som Guldbarrefod. Denne bratte Stigning blev som Helhed ikke til Gavn for det danske Samfunds Økonomi.

Thi i anden Halvdel af 1925 indtraadte som Følge af Kronestigningen et stærkt Prisfald paa Landbrugsprodukter, der bragte Landmændene i store Vanskeligheder. Af samme Grund strammedes paa ny Forholdene inden for Industrien, og 1925 blev derfor et udpræget Kriseaar. Arbejdsløshedsprocenten steg til 14,8. I begge Tilfælde var Hovedaarsagen, at Erhvervenes Udgifter ikke tilstrækkeligt hurtigt formaaede at tilpasse sig til

de af Kronestigningen forvoldte lavere Indtægter. Industrien forsøgte derfor at gennemtvinge en Lønreduktion ved en Lockout, den hidtil største Arbejdskamp i Danmark. Fra 18. Marts til 5. Juni var 95,000 Arbejdere lockoutede; flere Forsøg paa at bilægge Striden strandede, og Regeringen havde til sidst bestemt sig til at udstede en provisorisk Lov om tvungen Voldgift. Dette blev dog undgaaet, men der var lidt et Tab af Arbejdsløn paa ca. 50 Mill. Kr., og Arbejdsgiverne havde ikke naaet den Nedsættelse af Lønsatserne, de havde tilsigtet.

1926 blev ikke gunstigere. Ved Nytaar var der ca. 85.000 arbejdsløse (29,8 %). Den aarlige Procent blev 20,7. For Landbruget blev Aaret det hidtil sletteste i Mands Minde. Til Kronestigningen kom Høstens Svigten, Mund- og Klovsyge og tyske Toldforanstaltninger. Nettoudbyttet, der 1924-25 havde været 9,1 %, laa 1925-28 omkring 1,5 %. Fra alle Sider lød der Krav om Foranstaltninger mod Krisen, men om Midlerne var der som før den største Uenighed. Industrilederne krævede Told. Arbejderne forlangte Iværksættelse af offentlige Arbejder og Importregulering, Landbruget Nedsættelse af Lønninger, Skatter og Afgifter. I Oktober 1926 forelagde Ministeriet en omfattende Plan til Imødegaaelse af Krisen, dels ved direkte Hjælp i Form af Laan og Tilskud, dels ved Iværksættelse af Arbejder og ved Eksportkredit, Skattelettelser og Moratorium. Ialt skulde Staten anvende 102 Mill. Kr., hvoraf 25 Mill. skulde skaffes til Veje ved en ekstraordinær Formuebeskatning. Ministeriet erklærede, at det vilde opløse Folketinget, hvis Forslaget ikke vedtoges. Der var stærkt delte Meninger om det, men afgørende blev det, at der ikke kunde opnaas Enighed mellem Regeringen og de Radikale. Hermed var Samarbejdet mellem de to Partier brudt, og Folketinget blev opløst.

Ministeriet Stauning havde iøvrigt udarbejdet en Række Lovforslag, der skulde gennemføre Dele af Partiets Program, men hvoraf kun faa var blevet vedtaget; saaledes forelagdes Forslag om Hærens og Flaadens Omdannelse til et Vagtkorps og en Statsmarine paa ialt 16.000 Mand, som skulde udvælges blandt frivillige og staa tolv Aar i Rammerne. Værne-

pligten skulde ophæves og alle Fæstningsanlæg nedlægges. Det oprindelige socialdemokratiske Forslag, der regnede med en aarlig Udgift paa ca. 11½ Million Kr., blev dog opgivet for et radikalt Ændringsforslag, især udarbejdet af P. Munch. Om det nye Forslag, der ansloges til ca. 17½ Million Kr., samledes Socialdemokrater og Radikale. Det vedtoges af Folketinget i Marts 1926, men forkastedes af Landstinget. Andre heller ikke gennemførte Forslag om Priskontrol og Avancebegrænsning, Bedriftsraad, Lovfæstelse af 8 Timers Arbejdsdag, Revision af Retsplejeloven, Bank- og Aktieselskabsloven o. s. v. blev forelagt. Et af de faa vigtige Resultater var den ved Venstres Støtte vedtagne Lov om de kommunale Ejendomsskatters delvise Overgang til en Grundskyld, idet de som Statsskatten deltes i Grundskyld og Ejendomsskyld. Ved Ministeriets Afgang var de løbende Udgifter for Finansaaret 1926—27 ca. 362 Mill. Kr. og Statsgælden 31. Marts 1927 1163 Mill.

Folketingsvalget fandt Sted i December 1926. Socialdemokraterne gik ned fra 55 til 53, Venstre op fra 45 til 47, de Konservative fra 28 til 30, de Radikale ned fra 20 til 16. Det georgeistiske Retsstatsparti fik 2 Mandater, det slesvigske (tyske) Parti et Mandat.

Venstre og de Konservative fik saaledes et anseligt Flertal i det nye Folketing.

4. Ministeriet Madsen-Mygdal. (1926—29).

Kongen søgte først at faa dannet en Samlingsregering, men henvendte sig derefter til Venstre. Godsejer Madsen-Mygdal dannede 14. December et Ministerium, hvori han selv var Landbrugsminister, Neergaard Finansminister, Krag Indenrigsminister, Rytter Justitsminister, Brorsen Forsvarsminister, Slebsager Handelsminister, Jernbaneingeniør Stensballe Trafikminister, Historikeren Dr. L. Moltesen Udenrigsminister, Seminarieforstander Byskov Undervisningsminister og Stiftsprovst Bruun-Rasmussen Kirkeminister. Et nydannet Sundhedsministerium overtoges af den københavnske Læge Dr. Rubow.

Madsen-Mygdal var i udpræget Grad Repræsentant for Libe-

ralismens Synspunkter, og hans Regering satte sig som Maal at afhjælpe Krisen ikke gennem direkte Statshjælp, men gennem Lettelse af Byrderne og Beskæring af Statens Udgifter.

I Traad hermed forelagde Ministeriet i Februar 1927 en samlet Plan til en Nedskæring af Statens Udgifter paa ca. 60 Mill., Kommunernes paa ca. 14. Hen imod Halvdelen af Besparelsen skulde naas ved en betydelig Nedsættelse af Tjenestemændenes Løn; iøvrigt foresloges Nedskæringer paa en Række sociale Love som Aldersrente, Invalideforsikring og -forsørgelse, Sygekasser m. m., endelig mindre Nedsættelser af de militære Udgifter og en Besparelse ved Sammenlægning af Post- og Telegrafvæsenet. Forslagene, der vakte stor Uvillie hos Oppositionen, gennemførtes i en noget reduceret Form, da de Konservative modsatte sig den fulde Nedskæring af Tjenestemændene, saaledes at Besparelserne blev 7—8 Mill. mindre end beregnet. For at lade disse Besparelser komme Erhvervene til gode gennemførte Regeringen i December 1927 en Lempelse af Skatten paa Formuer, der afkastede mindre end 6½—7 %, ligesom den nedsatte Fragtsatserne.

Til disse Love fik Regeringen de Konservatives Støtte. Med Hensyn til Foranstaltninger mod Krisen var der derimod stadig Uenighed mellem den og dens Støtteparti. Aaret 1927 blev ikke stort lysere end 1926; Arbejdsløsheden naaede 22,7 %, og især led Landbruget under det store Prisfald. De Konservative og Socialdemokraterne stillede stadig Krav om forskellige Told- og Importforanstaltninger, og det saa en Tid ud til, at de skulde kunne samvirke mod Regeringen, hvad dog ikke skete. Ogsaa om en Revision af Hærloven af 1922 var der Uenighed mellem Regeringen og de Konservative. I 1927 nedlagde Edvard Brandes sit Landstingsmandat og Ove Rode sit Folketingsmandat.

1928 gav en Lysning i Krisen. Høsten blev god og Priserne steg. Landbruget naaede 1928—29 en Forrentningsprocent paa 6,2. Inden for Industrien gik Arbejdsløsheden ned til 18,5 %, og Arbejdsgivere og Arbejdere mødtes i en Overenskomst om at søge skabt fleraarige Lønaftaler for at undgaa hyppige Arbejdsstandsninger. Landmandsbankspørgsmaalet blev endelig ordnet i April 1928, idet Banken overgik til Staten, der dækkede

et Underskud paa 136 Mill. og indskød 94 Mill. som ny Aktiekapital og Reservefond; samtidig oprettedes en særlig Afviklingsafdeling. Til at dække disse Udgifter optoges et Laan paa 55 Millioner Dollars. Ialt naaede Statsgælden 31. Marts 1929 1373 Millioner Kr.

I September 1928 truede en anden stor Bank, Privatbanken, med at bryde sammen bl. a. som Følge af Vanskeligheder for Aarhus Oliefabrik. Regeringen blev opfordret til at hjælpe, og Handelsminister Slebsager var ogsaa stemt herfor, men fik ikke Tilslutning af det øvrige Ministerium, hvorfor han kort efter afgik og afløstes af Stensballe. Banken blev genrejst ved Støtte fra en Sammenslutning af Banker, Sparekasser, Selskaber og Privatmænd. I 1928 vedtoges Love om en stor Udvidelse af Nationalmuseet og af det kongelige Teater („Stærekassen"), og ved Socialdemokraters og Konservatives Stemmer om Nedsættelse af et kirkeligt Udvalg til at forberede en Kirkeforfatning.*) Efter Landstingsvalget i September 1928 var Partistillingen 12 Konservative, 28 Venstre, 8 Radikale og 27 Socialdemokrater. Dertil kom en Løsgænger fra Færøerne.

1929 bragte Afslutningen paa det venstre-konservative Styre. Regeringen fortsatte sin besparende og regulerende Politik overfor de sociale Udgifter. (De løbende Udgifter for Finansaaret 1928—29 var ca. 323 Mill. Kr.). Desuden gennemførte den bl. a. Love om Syge- og Begravelseskasser og den af Oppositionen voldsomt bekæmpede Lov om Værn for Erhvervs- og Arbejdsfrihed („Tugthusloven"), der vendte sig mod Overgreb fra Organisationernes Side og mod Boykotning. Det blev imidlertid en Konflikt paa Militærspørgsmaalet, som fældede Ministeriet. Det var ikke lykkedes at naa til Enighed om Forsvarsordningen, og de Konservative foreslog da en Forhøjelse af Finanslovens Militærbudgetter paa 6,6 Mill. Kr., til 50 Mill. Kr. Dette forkastedes bl. a. med Venstres Stemmer, og da de Konservative derefter nægtede at stemme for Finansloven, forkastedes den med 52 socialdemokratiske Stemmer mod 45 Venstrestemmer, idet de Radikale undlod at stemme. Herefter opløstes Folketinget.

*) I 1928 oprettedes „Universitetsundervisningen i Aarhus", som 1931 fik Statens Anerkendelse og Tilskud.

Valget 24. April viste med en Deltagelse paa 79,4 % en mægtig Fremgang for Socialdemokraterne, der vandt 8 Mandater og naaede 61. Venstre tabte 3 og fik 44, de Radikale uforandret 16, de Konservative tabte 6 og blev kun 24. Retsforbundet vandt 1 Mandat og fik ialt 3. Det slesvigske Parti beholdt sin ene Mand. Der var nu en socialdemokratisk-radikal Blok paa 77 Stemmer, og Ministeriet Madsen-Mygdal traadte tilbage.

5. Det andet Ministerium Stauning (fra 1929).

Det nye Ministerium dannedes af Stauning, men det blev denne Gang et socialdemokratisk-radikalt Blandingsministerium. Stauning blev Minister for Søfart og Fiskeri, P. Munch Udenrigsminister, Bramsnæs Finansminister, Zahle Justitsminister, Dahl Kirkeminister, Borgbjerg Undervisningsminister, den radikale B. Dahlgaard Indenrigsminister, Bording Landbrugsminister, Steincke Socialminister, Friis-Skotte Trafikminister, Hauge Handelsminister og L. Rasmussen Forsvarsminister. I November 1932 afløstes L. Rasmussen af Folketingets Formand, den socialdemokratiske Kommunalpolitiker H. P. Hansen. Denne overtog dog i Maj 1933 Finansministeriet, da Bramsnæs udnævntes til Nationalbankdirektør. I Stedet for Hansen blev Stauning Forsvarsminister og overgav Ministeriet for Søfart og Fiskeri til Hauge, som derved fik Ledelsen af et samlet Erhvervsministerium.

Forudsætningen for Ministeriets Dannelse var Gennemførelsen af en Politik inden for Rammerne af, hvad de to Partier var enige om. Som saadanne Programpunkter kunde fremhæves en væsentlig Indskrænkning af Militærvæsenet, en Sammendragning og Forenkling af den sociale Lovgivning og en Reformering af den kriminelle Retspleje.

Efter langvarige Forhandlinger med Oppositionen om Militærordningen blev der i Marts 1932 truffet en Overenskomst mellem Venstre og Regeringspartierne, hvorefter disse forpligtede sig til at stemme for Forsvarslove, der bragte 6 Millioner Kroners Nedsættelse i Militærudgifterne. Efter den nye Hærlov,

som blev Resultatet heraf, skulde indkaldes ca. 8.000 Soldater om Aaret mod ca. 10.000 efter Loven af 1922. Fodfolkskompagniernes Tal formindskedes fra 152 til 128, og forskellige andre Nedsættelser fandt Sted. Til Gengæld blev Reserveformationerne opgivet. Takket være Udvidelse af de faste Linieofficerers Tal, en bedre Organisation og Materielforsyning blev Hærens Kvalitet som Helhed forbedret. Landstormen ophævedes, mens særlige Afdelinger oprettedes til Tjeneste ved Garnisonerne. For Flaaden betegnede den nye Ordning ogsaa en Nedsættelse af Bevillingerne, som kun var beregnet paa Nybygning af lettere Skibe, men ikke af Artilleriskibe. Udgifterne maatte for Hæren ikke overstige 24 Millioner Kr. om Aaret, for Flaaden ikke 11 Millioner. Dette var som sagt en Besparelse paa 6 Millioner Kr.

Der blev 1930 vedtaget en ny Straffelov til Afløsning af Loven af 1866, med Ophævelse af Dødsstraffen og Tugthuset og Indførelse af Ungdomsfængsel og Straffeformen „Hæfte", ligesom Straffene gjordes mere elastiske efter de enkelte Forbryderes Egenart. Desuden gennemførtes nye Love for Banker og Aktieselskaber og en Nyordning af det kgl. Teaters Forhold. Restaurationsskatten ophævedes; der vedtoges store Vejarbejder og Elektrificering af Københavns Nærtrafik. 1932 vedtoges det at bygge en Bro — Europas længste — over Storstrømmen. Steincke forelagde 1930 en omfattende Plan, „Socialreformen", til Forenkling og Revision af den sociale Lovgivning, fire Lovforslag: om offentlig Forsorg, om Folkeforsikring, om Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedsforsikring og om Ulykkesforsikring. Den skulde ophæve 55 ældre Love og gik principielt i Retning af at betone Forsikringsvejen stærkere end Forsorgen.

I Løbet af 1928 havde det danske Erhvervsliv arbejdet sig ud af Deflationens Vanskeligheder, og 1929 blev et Aar fuldt af Fremgang og gode Konjunkturer. Et vældigt Byggeri var i Gang med stor Indvirkning paa Beskæftigelsesgraden i Industrien. Arbejdsløsheden var sunket til 15,5 %. Landbrugets Forrentningsprocent 1929—30 var 5,6 %. Samtidigt tjente Handelsflaaden gode Penge hjem.

Men netop i Slutningen af 1929 begyndte ligesom i 1920 et stort Konjunkturomslag ude paa Verdensmarkederne. Et ko-

lossalt Sammenbrud af Aktiekurserne paa Børsen i New York i Oktober Maaned gav Stødet til en Forstærkelse af det Prisfald, som langsomt havde fundet Sted lige siden 1922 i alle de Lande, hvis Pengevæsen i denne Periode havde undgaaet voldsom Inflation og Deflation. De vigtigste Aarsager hertil var, at Verdens Produktionsmaskineri kunde frembringe mere, end Menneskene med den bestaaende Indkomstfordeling var i Stand til at aftage, og at Verdenshandelens fri Bevægelse hindredes af politiske Gældsbetalinger, der resulterede i Guldophobninger, og af voksende Toldmure. Prisfaldet fortsatte gennem hele 1930 i et stadig stærkere Tempo og antog i 1931 Karakter af en Krise. I næsten alle Lande skabtes de voldsomste økonomiske og finansielle Forstyrrelser. I Sommeren 1931 lykkedes det kun i ellevte Time at forhindre et Sammenbrud af det tyske og østrigske Bankvæsen ved et Moratorium for de politiske Betalinger og ved en „Fastfrysen" af udenlandske Tilgodehavender. Derved og paa Grund af megen økonomisk og politisk Svaghed i England mistede de fremmede Kapitalister Tilliden til det britiske Pengevæsens Stabilitet. En voldsom Uddragning af Penge fra London truede Bank of Englands Guldreserve, og 20. September 1931 suspenderedes dens Pligt til at indløse sine Sedler med Guld. Et kraftigt Fald i Pundets Guldværdi blev Resultatet deraf.

I Løbet af det følgende Aar var alle disse økonomiske og finansielle Vanskeligheder i stadig Stigen. Hvert Land søgte at værge sin egen Valuta ved at købe saa lidt og sælge saa meget som muligt. Toldforhøjelser, Importforbud, Kvotarationeringer, Forbud mod Udførsel af Guld og andre Betalingsmidler lagde saa mange Forhindringer i Vejen for Verdenshandelen, at dens Værdi i 1932 var svundet ind til Halvdelen og i 1933 til en Trediedel af før Krisen.

Det kunde selvfølgelig ikke undgaas, at Danmark, hvis hele økonomiske Liv var saa nøje knyttet til Englands og Tysklands, selv blev draget ind i denne voldsomme Krise. Dog skete det forholdsvis sent. Byggeriet vedblev for fuld Kraft i 1930, og i nogen Tid kunde Landbruget nyde godt af, at Foderstofferne

sank mere i Pris end de færdige Varer, det producerede. Men snart blev ogsaa det ramt af Vanskelighederne, især da de tyske, belgiske, franske og tjekkiske Regeringer lagde Hindringer i Vejen for Eksporten. Smørret, der Januar 1929 kostede 321 Øre pr. kg., faldt til 286 i Januar 1930 og til 195 Øre i Januar 1932. Flæsket, som Januar 1930 kostede 154 Øre pr. kg., naaede i Januar 1932 ned paa 62 Øre. Under saadanne Forhold var det intet Under, at Landbrugets Forrentningsprocent sank til 0,5 i 1930—31 og blev negativ i 1931—32 med ÷ 0,5 %. Med saa katastrofalt svigtende Indtægter blev Skatter, Prioritetsrenter og Arbejdsløn en mægtigt tyngende Byrde paa Erhvervet, hvis Købekraft allerede var svundet ind.

Det virkede igen tilbage paa Industrien, der ogsaa saa sine udenlandske Markeder blive lukkede, samtidigt med at Byggeriet i Efteraaret 1931 lammedes af Kapitalknapheden. Dog begyndte Nedgangen i Danmark først et helt Aar efter det amerikanske Børskrak, nemlig fra Oktober 1930. I Marts 1930 havde Arbejdsløshedsprocenten endnu kun været 15,3, i Marts 1931 naaede den 23,6 og i Marts 1932 37,5.

Under disse Forhold blev det Regeringens Opgave saa vidt muligt at lindre Kaarene for de arbejdsløse og for Landbruget, i hvilket en voksende Uro sporedes. Den saakaldte „Randersbevægelse" eller „Landbrugernes Sammenslutning" rejste en kraftig Agitation i Landbrugets økonomiske Organisationer og ved Møder overalt i Landet. Mest Tilslutning fandt den i Sønderjylland, hvor Forholdene var særlig slette.

Da England 20. September 1931 forlod Guldet, lukkedes Børsen i København til midt i Oktober, og Valutanoteringerne suspenderedes for at hindre Panik. Regeringen udstedte 22. September Forbud mod Udførsel af Guld, hvorved Guldfoden faktisk sattes ud af Kraft. Især fra Landbrugskredse rejstes der bestemte Krav om, at Danmark for at undgaa at ruinere sit Hovederhverv maatte følge Englands Eksempel og opgive Guldet. Sverige og Norge havde allerede gjort det, da den danske Nationalbank ved Lov af 29. September 1931 fritoges for sin Indløsningspligt. Kronen faldt da straks til 80 % af sin Guld-

værdi. For at Nationalbankens Bevægelsesfrihed kunde øges, nedsattes som ved Verdenskrigens Udbrud Dækningsprocenten 13. Oktober fra 50 til 33⅓ %.

Efterhaanden som Vanskelighederne voksede ved Hindringerne for Landbrugseksporten og ved Faldet i Fragtindtægterne, maatte der skrides til yderligere Foranstaltninger for at sikre Pengevæsenet. 18. November 1931 forbød en Lov at hjemkøbe danske Obligationer, ligesom det paalagdes Eksportørerne at omveksle deres fremmede Valuta til danske Penge. Valutahandelen centraliseredes hos et mindre Antal Banker og Vekselerere. 27. November udstedtes for Resten af Aaret Indførselsforbud mod Champagne, Cognac og Likører. Dertil kom forhøjet Luksustold. 30. Januar 1932 skabtes endelig en fuldstændig Kontrol med al Import ved Oprettelse under Nationalbanken af en „Valutacentral", uden hvis Tilladelse intet maatte importeres. Samtidig forstærkedes Nationalbankens Ledelse ved Udnævnelse af en „Valutakommissær". Alle danske Tilgodehavender i fremmed Valuta skulde hjemføres og sælges paa de af Nationalbanken fastsatte Betingelser. Maaske paa Grund af disse Forholdsregler lykkedes det at holde den danske Krone nogenlunde stabil i Forhold til det engelske Pund, saaledes at den laa 25—30 % under sin Pariguldværdi. Imod denne officielle Valutapolitik rettedes der kraftige Angreb fra „Landbrugernes Sammenslutning", som ønskede et meget stærkere Fald i Kronens Værdi for derved at opnaa en Lettelse i Erhvervets trykkede Stilling. Mod en udpræget Inflationspolitik rettedes der dog Advarsler, særligt af Hensyn til England, som kunde tænkes at opfatte den som et Forsøg paa Dumping. I det hele fulgtes den engelske Handelspolitik med største Interesse i Danmark, idet man frygtede for, at den nye „nationale Regering", som fra Efteraaret 1931 omlagde Englands Politik til en anselig Beskyttelse, ogsaa vilde indføre en Agrarprotektionisme af Hensyn til Englands egne og Dominions' Farmere. For at modvirke den Uvillie, som i visse britiske Kredse raadede mod Importen fra Danmark, fordi den var saa meget større end Eksporten dertil, vaagnede i Danmark en kraftig Bevægelse for

at købe britiske Varer, ligesom Valutacentralen ogsaa begunstigede Indførsel fra England. Sit Højdepunkt naaede denne Agitation i September 1932 med en britisk Udstilling i København, som aabnedes af Prinsen af Wales.

Indadtil afviste Regeringen Venstres Krav om Sænkning af Statens og Kommunens Udgifter*) i „Tilpasning" til de faldende Priser og Erhvervenes Indtjeningsmuligheder. I Oktober 1931 gennemførte den i Stedet sammen med de Konservative under Christmas Møller (f. 1894) en Række Tilskudslove til Hjælp for Arbejdsløse og til Betaling af Skatterne for de daarligst stillede Landmænd. Midlerne hertil skaffedes til Veje dels ved et Kvartals Ekstraskat paa Indkomsten, dels ved øget Formueskat og højere Toldskatter. Denne Krisehjælp fornyedes i Juni 1932 ved et Forlig mellem Rigsdagens fire store Partier. De øgede Udgifter dækkedes ved højere direkte og indirekte Skatter, blandt de sidste især en Told paa Kaffe. Ved samme Lejlighed vedtoges Loven om Arbejdsanvisning og Arbejdsløshedsforsikring, som var et Led i den store Socialreform. I Slutningen af Maj var Valutaloven blevet forlænget, dog kun mod at Afleveringspligten for fremmede Penge og Valutakontorets Virksomhed skulde ophøre senest i Oktober Maaned. I Løbet af Sommeren 1932 rettedes kraftige Angreb paa Regeringens Valutapolitik, dels af Importørerne, som blot kunde faa en Brøkdel af den fremmede Valuta, de ønskede, dels af Landbruget, der krævede en fri Valutanotering i Stedet for Nationalbankens vilkaarlige Fastsættelse af de Kurser, til hvilke Loven forpligtede Eksportørerne at sælge deres fremmede Tilgodehavender. Det var Landboernes Overbevisning, at de med den bestaaende Ordning fik for faa Kroner for deres indtjente Pund Sterling. Efter at Nationalbanken havde sikret sig udenlandske Kreditter, ophævedes Afleveringspligten og frigaves Valutanoteringen i August, selv om der stadig var Pligt til at hjemføre indtjent Valuta. Resultatet blev et Fald i Kronens Guldværdi paa 4—5 % til c. 67 Øre. Under disse Forhold blev Landstings-

*) De løbende Udgifter for Finansaaret 1930—31 var 317 Millioner Kr., Statsgælden 31. Marts 1931 1295 Millioner Kr.

valget 6. September 1932 et udpræget Valutavalg med ivrig Deltagelse (80,3 %). Trods en i Sammenligning med 1924 meget kraftig Fremgang for Socialdemokraterne og en mindre stærk for de Konservative flyttedes kun et enkelt Mandat, som de Radikale tabte til de Konservative. Fordelingen i det nye Landsting blev derfor 27 Socialdemokrater, 28 af Venstre, 13 Konservative og 7 Radikale. Dertil kom en Løsgænger for Færøerne. Oppositionen bevarede saaledes et Flertal paa 7 Stemmer.

Striden om Valutaordningen og i det hele om Landets økonomiske Politik tilspidsedes, da Rigsdagen paa ny samledes og begyndte at drøfte, hvad der skulde ske, naar Loven om Valutacentralen og de dermed i Forbindelse staaende Forholdsregler udløb 1. November. I Begyndelsen af Oktober forelagde Regeringen et Forslag, der vel imødekom Erhvervenes Krav ved at opføre en Del vigtige Importvarer, navnlig Raastoffer, paa en saakaldt „Friliste", men iøvrigt skærpede Statens Kontrol med Importen. Da Oppositionspartierne skarpt afviste Forslaget, besluttede Regeringen sig til at søge Klaring af den urolige politiske Situation ved Afholdelse af Valg til Folketinget allerede i November Maaned, ca. ½ Aar før Valgperiodens Udløb. Opløsningen af Folketinget motiveredes med, at man ikke med et Foraarsvalg for Døren turde vente noget frugtbart Samarbejde i Rigsdagen i den tilstundende Vintersession, og det vilde være saa meget mere uforsvarligt ikke at søge Klarhed over den i Folket herskende Stemning, som Vinteren vilde forøge Vanskelighederne paa alle Omraader.

Handels- og Valutapolitikken blev igen Centrum for Valgkampen. Regeringen erklærede det for nødvendigt at fortsætte Kontrollen med Importen. Af valutamæssige Grunde maatte Indførsel og Udførsel bringes til at balancere; de danske Fabriksvirksomheder burde beskyttes mod Udlandets Dumping af Industrivarer til ødelæggende lave Priser; kort før og under de meget betydningsfulde og vanskelige Forhandlinger med England om de to Landes Handelspolitik var det nødvendigt for Danmark bevidst at begunstige Importen fra England saa meget som muligt. Hensynet til England blev ogsaa bestem-

mende for Regeringens Stilling i Kronespørgsmaalet. Den frygtede nemlig, at en yderligere Sænkning af den danske Valutas Guldværdi af England vilde blive opfattet som Dumping og udnyttet mod Landbrugseksporten af de agrarprotektionistiske Kredse i Storbritannien og Imperiet. Regeringspartierne tog derfor under Valgkampen kraftigt til Orde mod dem, som ønskede eller paastodes at ønske en yderligere Kronenedskæring. Nogen Indflydelse havde ogsaa Arbejderklassens Frygt for en Inflation med paafølgende Prisstigning. Lammelsen i det økonomiske Liv og Nøden i Krisens Fodspor ønskede Regeringen bekæmpet, ikke gennem Billiggørelse af Produktionen ved Skatte- og Lønnedsættelser o. l., men ved Igangsættelse af offentlige Arbejder, store Tilskud til Byggeriet og Støtte til de arbejdsløse Byarbejdere og de gældtyngede Landboere.

Af Oppositionspartierne stod det konservative Folkeparti maaske i det hele Regeringsstandpunktet nærmest. Flertallet af de konservative Vælgere, mange store og smaa Sparere, ængstedes ved en yderligere Kronenedskæring. Partiet var ogsaa villigt til at lade Staten fordele Importen ud fra handelspolitiske Betragtninger, saa de Lande begunstigedes, som købte flest danske Varer. Overfor Spørgsmaalet om en Begrænsning af Indførselen var Partiets Stilling meget vanskelig. Dets Tilhængere i Industrien saa med Glæde den fremmede Konkurrence holdt ude; dets Vælgere i Storhandelen betragtede derimod Valutakontorets kraftige Indskrænkning af Importen som en Trusel mod deres egen Eksistens. Som et Kompromis mellem disse to Standpunkter krævede Partiet Valutakontorets importbegrænsende Virksomhed standset, men til Gengæld den egentlige Toldbeskyttelse yderligere forøget.

Partiet Venstre stillede sig i den skarpeste Opposition til Regeringen, selv om ogsaa det anerkendte Nødvendigheden af en Importkontrol til Fordeling af Indkøbene mellem de forskellige Lande. Men under Ledelse af Madsen-Mygdal gik det med stor Kraft mod Regeringens hele økonomiske Politik. Mere og mere aabent antog det det med Krisens Forværrelse voksende Landbokrav om en Sænkning af Kronens Værdi. Enten

maatte man paa den Maade lette Landbrugets Byrder eller ogsaa ved en kraftig Nedskæring af de offentlige Udgifter, Skatterne og det private Erhvervslivs Lønninger gøre Erhvervene rentable. Regeringens Politik betegnedes som økonomisk uigennemførlig, da det var umuligt paa en og samme Tid at opretholde baade det gældende Pris- og Lønniveau og Kronens Guldværdi. Ogsaa Importbegrænsningen, særlig i den af Regeringen foreslaaede skærpede Form, gik man bestemt imod, af Uvillie baade mod den Mulighed for Varefordyrelse og for Statssocialisme, denne rummede.

Folketingsvalget den 16. November 1932 blev, med en Valgdeltagelse paa 81,5 %, en Sejr for Regeringen Stauning-Munch, der trods den voldsomme økonomiske Krise bevarede sit Flertal blandt Vælgerne og i Folketinget. Socialdemokraterne vandt endog et Mandat, men til Gengæld tabte de Radikale to Mandater. Dette Parti og Partiet Venstre, som mistede ikke mindre end fem Mandater, fortsatte den Nedgang, som var et af de vigtige Træk — for øvrigt af fælleseuropæisk Karakter — til Belysning af det sidste Tiaars danske Politik. Derimod gik de Konservative frem med tre Mandater, Retsforbundet med eet, mens to Kommunister kom ind i Folketinget, de første, der fik Sæde i nogen dansk repræsentativ Forsamling. Deres Valg, efter en heftig Agitation mod Socialdemokratiet, forklaredes naturligt af den store Arbejdsløshed i Krisens Følge. Partistillingen efter Valget blev saaledes 62 Socialdemokrater, 14 Radikale, 39 af Venstre, 27 Konservative, 4 af Retsforbundet, 2 Kommunister og 1 for det slesvigske Parti. Forud for dette Valg nedlagde N. Neergaard sit Folketingsmandat.

Efter Valget lykkedes det ret hurtigt at komme til Forlig om en ny Valutalov til Afløsning af den gamle, som, før Folketinget opløstes, var blevet forlænget Aaret ud. Oppositionen accepterede paa ny Importbegrænsningen, mens Regeringen opgav sine mere vidtgaaende Krav. Den nye Valutalov af 6. December 1932, som fik Gyldighed til Udløbet af 1933, blev derfor i det hele en Fortsættelse af den gamle Ordning. Dens vigtigste nye Bestemmelse var, at ingen Importør kunde faa

tildelt mindre Valuta end 45 % af sin Importværdi i Kroner det foregaaende Aar, med mindre handelspolitiske Hensyn gjorde det nødvendigt.

Ved denne Lov var der for en Tid bleven bragt Ro om Handelspolitikken. Regeringen havde bevaret sit Greb om Importen og kunde nu væbnet med denne Magt vende sig mod sin anden betydningsfulde Opgave: at skabe Tryghed i Handelsforholdet til England. Dette Land, Danmarks vigtigste Kunde, aftog 1931 99 % af dets Flæskeudførsel, 72 % af dets Smørudførsel og 85 % af dets Ægudførsel. Hidtil var denne Eksport foregaaet uden nogen som helst Told. Et brat Omslag skete dog heri, da, som nævnt, den britiske „nationale Regering" under Mac Donald sejrede overvældende ved Valgene 29. Oktober 1931 og traadte til med „en Læges Mandat", en fri Haand til, ogsaa ved Hjælp af Told, at bringe Orden i Englands af Krisen forstyrrede økonomiske og finansielle Forhold. Regeringen skred omgaaende til Toldforanstaltninger, som dog først fik Betydning for Danmark, da den store Toldlov af 29. Februar 1932, hvorved en Told paa ca. 10 % lagdes paa en lang Række Varer, ogsaa ramte Smør, Æg, kondenseret Mælk og Fisk, men derimod ikke Flæsk. Det var til yderligere Skade for Danmark, at dets Konkurrenter blandt de britiske Dominions foreløbigt kunde indføre deres Varer toldfrit.

Om Sommeren 1932 fandt dernæst den fra dansk Side med saa megen Ængstelse imødesete Konference i Ottawa Sted mellem Repræsentanter for England og de britiske Dominions, hvor man vilde forsøge at skabe en nøjere økonomisk Tilknytning mellem de enkelte Dele af det britiske Imperium paa den øvrige Verdens, ikke mindst paa Danmarks Bekostning. Danmarks Konkurrenter var ivrige for at udnytte Englands „ugunstige" Handelsbalance overfor Danmark imod den danske Landbrugseksport, og den danske Regering maatte derfor paa sin Side bestræbe sig for at stemme England gunstigt og undgaa alt, som kunde irritere. I det foregaaende er vist flere Eksempler paa, hvordan disse Bestræbelser paa det økonomiske Diplomatis Omraade greb ind i Danmarks indre Politik.

Resultatet af de i August paa fem Aar afsluttede Ottawa-Overenskomster, som skulde træde i Kraft fra 15. November 1932, maatte berøre Danmark følelig. Bl. a. forpligtede England sig til at forhøje Tolden paa Smør og Æg fra 10 til 15 %, mens Dominions vedblivende kunde indføre disse Varer toldfrit. Desuden lovede England at ville begrænse Indførselen af Flæsk fra ikke-britiske Lande, saa snart en nedsat Svineavlskommission havde afgivet Betænkning. Dette skete i Oktober 1932, og allerede i November opfordrede den engelske Regering i en Note den danske Regering til frivilligt at gaa med til en Kontingentering, en Fastsættelse af Flæskeimporten til bestemte Tal. Danmark blev derfor nødt til fra 23. November 1932 at akceptere en Kvota paa ca. 108.000 Svin om Ugen. I Aaret 1931 havde den danske Eksport til England gennemsnitlig været ca. 125.000 Svin om Ugen.

Allerede før Ottawa-Konferencen havde den engelske Regering meddelt, at fremmede Magter vilde være velkomne i London til at drøfte deres Handelsforhold med England, naar dette Land selv var kommet til Forstaaelse med sine Dominions. 6. December 1932 begyndte derfor i London en dansk Delegation af Erhvervs- og Embedsmænd en Række Forhandlinger med engelske Embedsmænd om den dansk-britiske Samhandel, som resulterede i en Overenskomst af 24. April 1933, der kort efter ratificeredes af det engelske Parlament og den danske Rigsdag. Ved denne Overenskomst forpligtede England sig til ikke at forhøje Tolden paa Smør, Æg, Fisk og en Række andre Varer og til ikke at lægge Told paa Flæsk. Dernæst garanteredes der Danmark Ret at levere mindst 62 % af al det Flæsk, England vilde importere fra ikke-britiske Lande, hvilket procentvis gennemsnitligt vilde svare til den danske Flæskeeksport i Aarene 1929—31. Der fastsattes ogsaa aarlige Minimumskvanta for Smør, Æg og Fisk for det Tilfælde, at ogsaa disse Varer vilde blive kontingenterede. Mængden af Smør og Æg vilde svare til den danske Udførsel henholdsvis 1930 og 1929, mens der for Fisk fandt en absolut Nedskæring Sted. Desuden toges et vist Forbehold overfor Ægkvotaen, der kunde ned-

sættes yderligere med en voksende britisk Hjemmeproduktion, dog ikke under 38 % af den samlede Indførsel fra ikke-britiske Lande. Endelig fandt mindre Toldnedsættelser Sted for nogle danske Industriprodukter. Hovedbetydningen af Overenskomstens Bestemmelser om Landbrugsvarerne var, at der sikredes det danske Erhverv i hvert Fald nogen Tryghed for de nærmeste tre Aar, selv om Aftalen rummede mange Usikkerhedsmomenter og havde stor Elasticitet.

Til Gengæld for de Rettigheder, den danske Eksport saaledes opnaaede paa det engelske Marked, indrømmedes der den engelske Industri Fordele i Danmark. Tolden paa en Række Varer blev enten nedsat eller „bundet", saa den ikke kunde forhøjes. Blandt disse Varer var først og fremmest Kul og Koks, men ogsaa Jern, Staal, Automobiler, Motorcykler, Flyvemaskiner, Grammofoner, Whisky, Bananer og en Række af den engelske Levnedsmiddelindustris Produkter. Paa Grund af Mestbegunstigelsestraktaterne vilde disse Indrømmelser automatisk komme alle andre Lande til gode, og man søgte derfor ved særlige Aftaler at give den engelske Eksport Særfordele. Hvis Danmark ikke købte 80 % af sit Kulforbrug (mod 58 % ved Overenskomstens Afslutning) fra England, havde den engelske Regering Lov til med tre Maaneders Varsel at opsige Overenskomsten. Desuden tog de to Regeringer en Række Aftaler til Efterretning, som afsluttedes direkte mellem de engelske Eksportører og de danske Importører. Derved undgik den danske Regering officielt at give England Fordele, som skulde udstrækkes til andre Stater. Disse Aftaler gjaldt Jern og Staal og dernæst en Række Artikler, som brugtes af den danske Landbrugseksport: Salt, Salpeter, Jute, Flæskeemballage og Pergamentpapir til Smør.

Gennem Aaret 1932 forværredes Danmarks økonomiske Forhold bestandigt. Svigtende Efterspørgsel, Udlandets Toldforanstaltninger og det almindelige Prisfald pressede Priserne paa danske Landbrugsvarer yderligere ned, til Trods for at den danske Krone gennemsnitligt laa 30 % under Pari og derfor øgede Kroneværdien af den udenlandske Valuta, Landbruget

indtjente. Smørprisens Aarsgennemsnit, der i 1931 havde været 2,10 Kr. pr. kg, sank i 1932 til 1,78 Kr. Minimum naaedes i Juni med 1,46 Kr. pr. kg. Flæskeprisens Gennemsnit sank fra 83 Øre pr. kg til 76 Øre, men den laveste Pris noteredes allerede i Januar 1932 med 62 Øre, og siden steg Priserne en Del, især da den engelske Kontingentering begyndte at virke. Da tilmed Priserne paa indførte Foderstoffer paa Grund af Kronefaldet ikke gik ned i Danmark, mens de sank paa Verdensmarkedet, forværredes Landbrugets Rentabilitetsforhold endnu mere og blev mange Steder fortvivlende slette.

De elendige Forhold for det førende Eksporterhverv skabte Arbejdsløshed blandt Landarbejderne og forværrede ved den nedsatte Købekraft Krisen i Byerne, som yderligere skærpedes, fordi Byggeriet vedblev at være ramt af Kapitalvanskeligheder og næsten laa stille. Dertil kom, at Eksportindustrien ramtes endnu haardere end de Fabrikker, som arbejdede for Hjemmemarkedet. Det mest opsigtvækkende Eksempel herpaa var Burmeister og Wains Sammenbrud. Som Følge af den voldsomme Krise i Skibsfarten og en svigtende Ledelse kom dette Danmarks største og berømteste Industriforetagende i December 1932 i Vanskeligheder og maatte henvende sig til Staten om Hjælp. For at redde det mest mulige, ydede en Lov Selskabet et Moratorium, indtil det i Foraaret 1933 kunde rekonstrueres i en stærkt beskaaret Skikkelse og paa Grundlag af en Statusopgørelse, hvorefter Selskabets Aktiekapital 35 Mill. Kr. maatte betragtes som foreløbig tabt, men dog ikke var afskaaret fra muligvis at blive restitueret. Lammelsen i det økonomiske Liv maaltes i Arbejdsløshedsstatistikken, der i December 1932 viste en Ledighed paa 42,8 % og i Januar 1933 naaede et Højdepunkt med 43,5 % af de organiserede Arbejdere. Ialt regnede man da med, at op mod 200.000 Mennesker var uden Beskæftigelse, det højeste Tal dansk Næringsliv nogensinde havde kendt. Denne fremadskridende Forværring vidnede saa meget mere om Landets Nødstilstand, som den lave Krone, Importreguleringen og de forhøjede Toldsatser ved at vanskeliggøre fremmed Konkurrence gav mange danske Virksomheder en vidtgaaende

Beskyttelse I det hele var det ikke lykkedes at forbedre de økonomiske Forhold ved Kronesænkningen. Engros Pristallet var næsten uforandret gennem hele 1932 og blot en Ubetydelighed højere end det foregaaende Aar. Valutadeprecieringen havde ikke kunnet holde Faldet paa Landbrugsvarerne ude, men havde til Gengæld i nogen Grad fordyret Importvarerne. Paa den anden Side er det utvivlsomt, at uden Kronenedskæringen vilde Landets Tilstand have været endnu meget ringere, idet navnlig Landbrugserhvervet vilde have været fuldstændig ruineret. I de Stater, der var blevet ved Guldet, fortsattes Prisfaldet stadigt, mens det i nogen Grad var blevet standset i Danmark.

Valutaforliget af 6. December 1932 kunde ikke raade Bod paa nogen af disse Vanskeligheder, og Erhvervene pressede derfor paa med Krav om yderligere Handling. Arbejdsgiverne forlangte 20 % Nedskæring af Lønningerne, og da Fagforeningerne gav Afslag, erklæredes 20. Januar 1933 Storlockout fra 1. Februar at regne, og alle Forligsbestræbelser strandede paa de to Parters Uforsonlighed. Allerede 11. Januar var Landbo- og Husmandsforeningerne naaet til Enighed om en fælles Udtalelse, der formulerede det mellemstore og det mindre Landbrugs Krav. Af særlig politisk Interesse var det at finde Husmændene, som i det hele maatte anses for at være Tilhængere af den socialdemokratisk-radikale Regering, Side om Side med Gaardejerne, Venstres Kærnetropper. Fællesudtalelsen opstillede som Maalet, at Landbrugets Forrentningsudbytte hævedes til 3 % ved en Forbedring af dets Nettoindtægt med 300 Millioner Kr., og forlangte i det Øjemed en Række offentlige Foranstaltninger gennemført. De vigtigste af disse var Deflationens Ophør, udvidet Kreditgivning, Nedsættelse af Rentefoden, Oprettelse af et offentligt Likviditetsfond, Overførelse af Skatter fra Amts- og Sognekommunerne til Staten for at lette Landbrugets Byrder, til Gengæld højere Værdistigningsafgift og større Skatter for store Formuer, Forlængelse af Henstandslovgivningen og Gennemførelse af en Jordlovgivning med konjunkturbestemte Afgifter. Om Kronepolitikken var Udtalelsen meget uklar.

Lockoutvarselet og Landbrugsorganisationernes Krav blev de faste Punkter under de paafølgende Ugers politiske Forhandlinger. Regeringen var bragt i en meget vanskelig Situation. Den havde Ansvaret for Samfundets Ro og Orden paa et Tidspunkt, hvor alle hidtil beskæftigede Arbejdere vilde blive lockoutede og Arbejdsløshedsunderstøttelsen automatisk ophøre for de næsten 200.000 ledige. I disse Masser vilde der ikke blot blive rig Mulighed for kommunistisk Agitation mod Regeringen og det socialdemokratiske Parti, men der vilde opstaa den alvorligste Fare for et fuldstændigt Sammenbrud. Uden Tvivl maatte en Regering, hvis Magt i saa høj Grad hvilede paa Fagforeningerne, ogsaa være interesseret i at undgaa en Konflikt, der tog Sigte paa Lønnedsættelse og Svækkelse af Arbejdernes hele Organisationsapparat.

Inden for Arbejdsgiverkredse var Anskuelserne meget delte. Medens Jernindustrien og Haandværksmestrene ansaa en Lønnedsættelse for absolut paakrævet og fandt Tidspunktet gunstigt, da Virksomhederne i Forvejen var slet beskæftigede, og Arbejdernes Modstandskraft var økonomisk svækket, mente andre, og navnlig en Del af de store industrielle Virksomheder, at den Besparelse, der kunde opnaas ved en Lønnedsættelse, ikke paa langt nær kunde opveje Tabene og Ulemperne ved en Arbejdsstandsning.

I denne kritiske Situation forelagde Regeringen 28. Januar Forslag til en Lov, som forlængede alle gældende Arbejdsoverenskomster med eet Aar, til 1. Februar 1934, og forbød enhver Strejke og Lockout i det samme Tidsrum. Samtidigt skulde et Udvalg nedsættes til at foreslaa ændrede Regler for Bilæggelse af Arbejdsstridigheder. De Konservative gik skarpt mod Loven, men Venstre forstod at benytte sig af Regeringens vanskelige Stilling til at fremme sin egen Politik. Dr. Krag, som efter Partiets haarde Valgnederlag havde taget Føringen, havde allerede i December indrømmet, at Venstres Krav om Tilpasning ikke længere var politisk gennemførlige, og erklæret sig rede til at forhandle om andre Kriseforanstaltninger. I Begyndelsen af Januar udtalte han Venstres Villighed til

et Samarbejde med Regeringen. Ved Maanedens Slutning var Situationen fra begge Sider moden.

Under Behandlingen af Lockoutlovforslaget 28. Januar stillede Krag som Betingelse for, at Venstre vilde lade det blive Lov, at Regeringen gjorde en kraftig Indsats for at højne Prisniveauet og sænke Kronen. I samme Grad som Priserne gik i Vejret, vilde Kravet om Lønreduktion falde bort, udtalte han. Paa denne Basis begyndte en Række Forhandlinger mellem Regeringspartierne og Venstre, som 30. Januar endte med et meget omfattende Forlig, det saakaldte „Kanslergade-Forlig", opkaldt efter Statsminister Staunings private Bopæl, hvor Forhandlingerne fandt Sted. Det konservative Folkeparti nægtede at medvirke, fordi det ikke vilde sænke Kronen under Shillingkronen, d. v. s. en Kurs af 20 Kr. for et Pund Sterling, hvilket vilde give Krone og Shilling samme Værdi.

Allerede næste Dag, 31. Januar, fuldbyrdedes Forligets to vigtigste Betingelser. Lockoutlovforslaget gennemførtes med Regeringspartiernes Stemmer mod de Konservatives, Kommunisternes og Retsstatspartiets, mens Venstre afholdt sig fra at stemme. Arbejdsgiverforeningen afblæste derefter Lockouten. Samme Dag meddelte Regeringen, at Kronen, som de foregaaende Dage var faldet kraftigt i Forventning om en politisk Valutanedskæring, vilde blive holdt fast i Forholdet 22½ Krone for et Pund Sterling, hvilket paa dette Tidspunkt gav den en Guldværdi af lidt mindre end 57 Øre. Da Kronen var fastlagt i Forhold til Sterling, svingede dens Guldværdi imidlertid med Sterlings Bevægelser overfor Guldvalutaerne. (Lavest naaede den den 3. Oktober 1933, da en Papirkrone kun var 50,7 Guldører værd). Denne Sænkning af den danske Valutas Værdi var blevet saa meget nødvendigere, som New Zealand, Danmarks haardeste Konkurrent paa Smørmarkedet, den 20. Januar havde nedskaaret sit i Forvejen deprecierede Pund Sterlings Værdi med yderligere 25 %. Da New Zealand allerede var fritaget for den britiske 15 % Told, var det danske Landbrugs Konkurrencemuligheder saaledes yderligere truet.

I den følgende Del af Samlingen udformedes de øvrige Be-

tingelser i det store Forlig — dansk Rigsdagspolitiks største — i Love, som i Foraarets Løb gennemførtes af Forligskoalitionen af Socialdemokrater, Radikale og Venstre, oftest under Modstand fra de andre Partier, især de Konservative. En Række Regeringsforslag, som hidtil var blevet standset af Landstinget, vedtoges i en af Hensyn til Venstre ændret Skikkelse. Nogle af Lovene havde direkte Sigte paa at lindre Nøden i Krisens Fodspor. Saaledes ydedes nye Tilskud til de arbejdsløse, og Lovene om Henstand, Moratorium og Akkord for Landbrugere forlængedes.

Andre var af et mere økonomisk-konstruktivt, delvis planøkonomisk Indhold. Sukker- og Kartoffelmelsordninger skulde fremme og organisere den hjemlige Avl og Fabrikation af disse Produkter. Fabrikation maatte kun finde Sted med Samtykke fra Staten, som fastsatte Betalingen til Dyrkerne og Salgspriserne paa de færdige Produkter og sikrede Virksomhederne mod udenlandsk Konkurrence. For at opretholde Prisen paa Svinefedt, der var ramt af meget høje tyske Toldsatser, vedtoges en Lov om, at Landbrugsministeren skulde kunne paabyde en Iblanding af 12½ % Svinefedt i Margarinen, en Foranstaltning, der dog hidtil ikke er blevet iværksat, fordi andre Markeder har aabnet sig for Svinefedtet. Kreatureksporten led ogsaa haardt under tyske Toldforanstaltninger, og en Kødordning gennemførtes derfor til at holde Prisen oppe. Der paalagdes hvert til Menneskeføde slagtet Kreatur en Afgift, der sammen med et Statstilskud brugtes til at opkøbe og destruere Kreaturer af ringe Kvalitet. For at Fordyrelsen ikke skulde trykke kriseramte Personer, fik Kommunerne Midler stillet til Raadighed til at skaffe dem billigt Oksekød. Af ganske særlig Betydning blev Svineordningen, hvorved man haabede at bringe den danske Produktion af Flæsk i Overensstemmelse med det Kontingent, England tillod indført. Efter meget indviklede Regler fastsloges, hvor mange Svin hver enkelt Landbruger maatte levere til Slagterierne. De Svin, som leveredes ud over det fastsatte Antal, der kontrolleredes ved „Svinekort", betaltes med langt lavere Priser end den sædvanlige No-

tering. Produktionen af Svin var ogsaa steget til det tredobbelte i det foregaaende Tiaar, fra ca. 2,2 Millioner slagtede Svin i 1922 til ca. 7,5 Millioner i 1932. De forskellige Forslag vedrørende Landbruget var udarbejdede i en i December 1931 nedsat Landbokommission, som foretog omfattende Drøftelser af alle de nye Problemer, Krisen rejste paa dette Omraade.

I et Par Aar havde der været Strid mellem Regeringen og Oppositionen i Landstinget om Jordlovgivningen. Venstre havde krævet, at de nye Statshusmænd selv skulde kunne vælge, om de ønskede at overtage Husene til fri Ejendom efter Princippet af 1909 eller som Statsfæste efter Princippet af 1919, hvad Regeringen ikke vilde gaa med til. Senere havde Oppositionen nægtet at forny Jordlovgivningen under Krisen, og Følgen var blevet, at Udstykningen næsten ganske var gaaet i Staa. Man naaede nu til et Forlig, hvorefter Husmændene fik Mulighed for at vælge, om de vilde være Ejere eller Fæstere, og 12 Millioner Kr. stilledes til Raadighed for Udstykning i de kommende to Aar. Af særlig Betydning var det, at alle Statshusmænd fik Lov at vælge mellem deres hidtidige Betalingsmaade og en Afgift, som blev afhængig af Priserne paa Smør, Flæsk og Æg.

Et af Landbrugets ivrigste Krav havde været om lavere Rente og øget Kreditgivning, der kunde lindre dets Gældsvanskeligheder og i det hele bringe nyt Sving i Næringslivet. Derfor omfattede Forliget Oprettelsen af en „Krisefond", som skulde yde Pengeinstitutterne Hjælp under Likviditetsvanskeligheder, opstaaet som Følge af svigtende Renter og Afdrag, give direkte Laan til Erhvervsdrivende og garantere Banker og Sparekasser mod Tab paa deres Laan til den Slags Virksomheder. Andre Love skaffede Driftslaan og Tilskud til Haandværkere, Fiskere og Handelsgartnere. Desuden fastsattes en Maksimalindlaansrente (3—3½ %), og i Forbindelse hermed paalagdes det Pengeinstitutterne at nedsætte Udlaansrenten. Det blev ogsaa gjort lettere for betrængte Landmænd at konvertere deres Kreditforeningslaan.

Standsningen af Byggeriet havde været en væsentlig Aar-

sag til den økonomiske Lammelse, og for at ramme Krisen paa dette Punkt stilledes 30 Millioner Kr. til Raadighed til Udlaan i Nybygninger. Mens disse Penge i første Række vilde komme Hovedstaden og Købstæderne til gode, skulde Arbejdsløsheden paa Landet modvirkes ved 10 Millioner Kr.'s Laan og Tilskud til Grundforbedring og Afvanding. Det var ligeledes Tanken, at den genoptagne Udstykning og den dermed i Forbindelse staaende Opførelse af Husmandshuse vilde give øget Beskæftigelse til Landhaandværkerne.

Landbrugets Krav om en Skattenedsættelse opfyldtes ogsaa ved Forliget, idet Staten paatog sig at tilskyde 20 Millioner Kr., som ellers skulde udredes ved Opkrævning af Amtsskatter. Denne nye Udgift for Statskassen og Udgifterne ved de andre Kriselove saavel som Told- og Omsætningsafgifternes Svigten maatte imidlertid dækkes ved nye Skattepaalæg. Indkomstskatten forhøjedes 40 %, Arveafgiften 50 %. Kaffetolden, Sukkerafgiften og Afgifterne paa Aktieomsætning, Spillekort og Totalisatoromsætning sattes i Vejret. Foruden disse Skatter, som beregnedes til at indbringe 46 Millioner Kr., vedtoges et Statslaan paa 85 Millioner Kr. Dertil kom, at nogle af Lempelserne fra 1927 i Formuebeskatningen ophævedes.

Under Kriseforliget eller i Forbindelse dermed gennemførtes endvidere en Række betydningsfulde Love, som ikke tog Sigte paa den øjeblikkelige Nødstilstand alene. Forrest blandt disse stod de endnu ikke vedtagne Dele af Socialreformen, nemlig Afsnittene om offentlig Forsorg, Folkeforsikring og Ulykkesforsikring. De vigtigste Ændringer i den bestaaende Tilstand var, at Medlemsskab i en Sygekasse blev gjort til Betingelse for, at man kunde faa Alders- og Invaliderente, at Hjælpekasserne og Værgeraadene afskaffedes, og at Begrebet „Hjemstedskommunen", hvem Forsørgelsespligten paahvilede, ophævedes. I vid Udstrækning blev ogsaa Hjælpen efter Skøn afløst af Hjælpen som en Ret. Paa Skattesystemets Omraade gennemførte Forligskoalitionen en obligatorisk Grundstigningsskyld, en Videreførelse af Grundskyldslovgivningen fra 1922 og 1926. En meget betydningsfuld Lov vedtoges om en Ændring af Skolens

Ledelse, hvorved paa en Række Punkter Præsters og Provsters Tilsyn afskaffedes, dog mindst paa Landet, foruden at baade Forældre og Lærere fik større Indflydelse paa Undervisningens Ordning. I København fjernedes alt gejstligt Tilsyn, mens det i det øvrige Land kun bibeholdtes for Religionsundervisningen. Præsterne er intetsteds „fødte" Medlemmer af Skolekommissionerne. Kun i Amtsskoledirektionen for Landkommunernes Vedkommende vedblev Provsten at være selvskrevet Medlem. I København traadte Forældreraad i Stedet for Skolekommissionerne. Disse bevaredes i Købstæderne og paa Landet, men ogsaa dèr kunde vælges Forældreraad ved enhver Skole. Lærerne organiseredes i Lærerraad ved de enkelte Skoler. Som Tilsynsførende ved Undervisningen paa Landet indførtes som i Sønderjylland Amtsskolekonsulenter.

Sammen med de Konservative gennemførte Regeringspartierne nogle Ændringer i Reglerne for de kommunale Valg, hvorved ogsaa Amtsraadene for Fremtiden skulde vælges ved direkte Afstemning. Det tillodes ligeledes Vælgere, som paa Grund af deres Arbejde var forhindrede i at være i deres Hjemstedskommune ved kommunale Valg, at afgive deres Stemme pr. Brev.

Midt under den bevægede og udbytterige Foraarssamling gennemførte Rigsdagen ogsaa en Lov af højst usædvanlig Karakter, fremkaldt af Tidens Uro og af de nye Former for politisk Kamp, et Forbud mod Brugen af politiske Uniformer. Den 30. Januar 1933 kom det nationalsocialistiske Parti i Tyskland til Magten med Adolf Hitler som Rigskansler. Nazi-Bevægelsens hastige Sejrsmarch og kraftige Appel til de nationale Instinkter fremkaldte en stærk Gæring i Dele af det tyske Mindretal i Nordslesvig, og der syntes at være Udsigt til Oprettelsen af uniformerede Organisationer i Landsdelen i Tilknytning til det nationalsocialistiske Parti i Tyskland. Samtidigt fandt der, ogsaa efter tysk Forbillede, en voksende Uniformering Sted af Ungdommen Nord for Kongeaaen, især i København. For at hindre den skærpede politiske Modsætning, der var Følgen heraf, og for at forebygge national- og uden-

rigspolitiske Vanskeligheder i Nordslesvig forelagde Regeringen et Forslag, som forbød alle over fjorten Aar at bære politiske Uniformer. Forslaget, der fortolkedes som gældende ogsaa Spejderkorpsene, vedtoges 12. April 1933 med Socialdemokratiets, de Radikales, Partiet Venstres og Retsstatspartiets Stemmer mod de Konservatives og Kommunisternes.

Ligesom i de fleste andre Lande i Verden bedredes den økonomiske Stilling noget i Danmark i Løbet af Foraaret og Sommeren 1933, ligesom der konstateredes en ikke uvæsentlig Stigning i Prisniveauet. Antallet af arbejdsløse sank fra Højdepunktet i Aarets Begyndelse til c. 85.000 i September, en Nedgang paa c. 100.000, hvorved Arbejdsløshedsprocenten svandt ind til 20,9 for dog igen at gaa i Vejret i Efteraarsmaanederne. Denne øgede Beskæftigelse havde flere Aarsager. En lang Række Industrier nød godt af Importbegrænsningen gennem Valutakontoret og af den lave Kronekurs, som svækkede den fremmede Konkurrence yderligere. Fra Foraaret tog Byggeriet som Følge af en lempeligere Kreditpolitik og Kriselovgivningen et mægtigt Opsving, der bredte sig til en Række andre Virksomheder. Mange af de oplagte Skibe kom i Fart, fordi Valutadeprecieringen gjorde dem konkurrencedygtige.

Ogsaa i visse Dele af Landbruget lettedes Krisen noget, ikke mindst ved at den lavere Kronekurs bragte større Indtægter af Eksporten. Desuden steg Flæskepriserne stærkt som Følge af den engelske Regerings Restriktionspolitik, som tilsigtede en Prisstigning til Bedste for de engelske Svineavlere. Men det danske Landbrug kom ogsaa til at nyde godt af den. Resultatet heraf og af den højere Sterlingkurs blev, at et Kilo Flæsk, der i Januar 1933 noteredes til 77 Øre, i August naaede op paa 138 Øre. Baconudførselen var derfor i Stand til at bringe flere Penge til Landet end det foregaaende Aar, skønt Udførselsmængden var betydeligt ringere. Thi efterhaanden som de engelske Landmænd saa sig i Stand til at levere et stadigt større Antal Svin, blev Baconimporten, af hvilken der ved den dansk-engelske Handels-

overenskomst var garanteret Danmark 62%, gradvis skaaret ned. Ved Kvotaansættelsen i November 1933 maatte Danmark saaledes nøjes med indtil videre at levere c. 73.000 Svin om Ugen.

Mens saaledes den taaleligt indbringende Flæskeproduktion var udsat for Trusler, stod Priserne paa Landbrugets øvrige Produkter, navnlig Oksekød og levende Kreaturer, men ogsaa paa Smør og Korn, meget lavt. Trods Kronefaldet var Smørprisen i Tiden mellem Januar og August 1933 kun steget fra 159 til 175 Øre pr. Kilo. Faldet i Kornpriserne var meget ubehageligt for det større, kornproducerende Landbrug, uden at det mindre og mellemstore Landbrug kunde drage fuld Fordel deraf. Thi som nævnt var Svineproduktionen paa Grund af de engelske Restriktioner blevet reguleret og begrænset. Disse vanskelige Forhold genspejlede sig i Landbrugets Forrentningsprocent for 1932—33. Trods de stigende Flæskepriser, en udmærket Høst, mindre Brug af Foderstoffer og Kunstgødning, Formindskelse af Landbrugsgælden og ikke mindst gennemførte Besparelser og en langt ringere Vedligeholdelse af Ejendommene, lykkedes det kun at presse Forrentningsprocenten op fra ÷ 0,5 til + 2,8.

Disse Forhold var i Længden ikke holdbare for Landbruget og bidrog ogsaa til den fortsatte Svækkelse og store Arbejdsløshed indenfor Byerhvervene. Tilmed var der slet ingen Udsigt til en Ændring i Landenes Afspærringspolitik. Den økonomiske Verdenskonference i London i Juni—Juli 1933 maatte udsætte sine Møder paa ubestemt Tid uden noget virkeligt Resultat. Det danske Samfund blev derfor fortsat nødt til at indrette sit økonomiske System efter de forandrede Forhold i Verden omkring det, først og fremmest den voksende Afspærring af Landbrugseksportens Markeder, og at gaa videre ad den Planøkonomiens Bane, paa hvilken de første Skridt allerede var taget i det forløbne Aar. Det virkede derfor symbolsk, at forhenværende Statsminister Madsen-Mygdal, den økonomiske Liberalismes mest konsekvente Talsmand i Efterkrigstidens Danmark, i Begyndelsen af August 1933 nedlagde sit Folketingsmandat.

Efteraaret vilde kræve ny Handling af Rigsdagen. Hele Sommeren igennem arbejdede derfor „Landbokommissionen af 1931" paa at tilvejebringe Grundlaget for et nyt Sæt Kriselove og afgav 2. September 1933 Indstilling om en Korn- og en Smørordning og om nye Svine- og Kødordninger. Da Regeringen derpaa i Maanedens anden Halvdel forelagde Forslag herom samt om nye Skatte- og Understøttelseslove og om en videregaaende Rentelovgivning, var det dog ikke muligt for den i den knappe Tid før Samlingens Slutning at vinde det fornødne Flertal for sine Planer. Forslagene strandede derfor. Men da Rigsdagen kort efter igen kom ind, fremsatte Regeringen paa ny Forslag til en Kriselovgivning, og efter en Maaneds meget vanskelige Forhandlinger enedes de to Regeringspartier og Venstre i den anden Uge af December 1933 om en ny Række Kriseforanstaltninger, som udbyggede det omfattende Lovkompleks fra om Foraaret.

Mest opsigtvækkende var Gennemførelsen af en Kornordning. Thi derved brød Danmark afgørende, omend maaske kun for en Tid, med den Handelspolitik det havde hævdet gennem hele Landbrugskrisen i sidste Trediedel af det nittende Aarhundrede og holdt fast ved gennem den første Menneskealder af det tyvende. Først nu, under Verdenskrisens Pres, indførte det som et af de allersidste Lande i Verden en Told paa Korn. Paa al importeret Korn skulde lægges en Afgift, hvorved dets Pris kunde hæves fra et Gennemsnit af c. 8 Kr. til mindst 11 Kr. pr. 100 Kilo. Da Hjemmeproduktionen ikke dækkede Forbruget, haabede man derved at sætte Værdien af den hjemlige Avl tilsvarende i Vejret. Dog blev der truffet Foranstaltninger, saa Rugbrødsprisen ikke vilde stige.

Ved Smørordningen lagdes en Afgift af mindst 35 Øre paa hvert Kilo Smør, som forbrugtes paa Hjemmemarkedet, saa dets Pris ikke kunde gaa under 215 Øre pr. Kilo. Naar Prisen naaede 250 Øre, bortfaldt Afgiften. For at ikke denne Foranstaltning skulde gøres illusorisk ved en Omlægning af Forbruget, vedtoges ogsaa en Ordning for Margarinen, hvis Pris ved Afgifter paa Raaprodukterne øgedes med 25 Øre pr. Kilo.

Af de Millionbeløb, der vilde indkomme ved de forskellige Afgifter, skulde 4 Millioner Kr. anvendes til Uddeling af Oksekød og 5 Millioner til Uddeling af Margarine til trængende. Af Resten blev 8 Millioner Kr. af Margarineafgiften anvendt til Arbejdsløshedsunderstøttelser, mens Landbruget fik udbetalt direkte Tilskud paa 15 Millioner Kr. i Forhold til Ejendommenes Jordværdi og Grovfoderproduktion. Hertil kom for Dele af Landbruget den yderligere Fordel ved de højere Priser paa det hjemmeavlede Korn. Da Forliget omfattede en Fornyelse af den ekstraordinære Arbejdsløshedslovgivning, som ansloges at ville kræve 13 Millioner Kr., og kun de 8 Millioner kunde dækkes af Margarineafgiften, behøvedes endnu 5 Millioner, som tilvejebragtes ved en 10 % Forhøjelse af Indkomstskatten.

Til Korn-, Smør- og Margarineordningerne kom ogsaa Svine- og Kødordninger, som i det hele blot var en Forlængelse af den bestaaende Lovgivning. De var alle vedtaget paa begrænset Tid, idet Kornordningen skulde ophøre med Udløbet af August 1934, Smør-, Margarine- og Kødordningerne med Udløbet af Oktober og Svineordningen med Udløbet af December 1934. I Tilslutning til hele dette Kriselovskompleks, der vedtoges af Regeringspartierne og Venstre mod de Konservative, Retsforbundet og Kommunisterne, gennemførtes ogsaa Forlængelse af Lovgivningen om Moratorium og Akkord. Ligesaa besluttedes det at nedsætte et sagkyndigt upolitisk Udvalg til Undersøgelse af Landbrugets Gældsforhold og snarest at træffe Kriseforanstaltninger for den sønderjyske Befolkning.

Mens Kriselovene vedtoges under Opposition fra de Konservative, var Rigsdagens fire store Partier derimod enige om at forlænge Valutaordningen for et Aar til Udløbet af 1934 og om i samme Tidsrum fortsat at fritage Nationalbanken for dens Pligt til at indløse sine Sedler med Guld. Samme Enighed var der i det hele om at gennemføre Lovgivning om en frivillig Konvertering af 4½ og 5 % Kreditforeningsobligationer til 4 %. Hensigten med denne Foranstaltning, der

omfattede Gældsbeløb paa halvanden Milliard Kroner, var at lette de gældtyngede Bønders Byrder og at muliggøre den Sænkning af Renteniveauet, som ganske særlig Landbruget havde krævet under hele Krisen.

6. Nordslesvig efter Genforeningen.

Ved Overtagelsen af Nordslesvig*) maatte Danmark udrede over 100 Millioner Kr. til Tyskland som Betaling for tyske Statsejendomme og som Nordslesvigs Andel i den tyske Statsgæld 1914. Dette Beløb foruden andre Aftrædelsessummer og Danmarks Andel i Udgifterne ved den internationale Kommissions Styrelse og ved Folkeafstemningerne beløb sig til ialt ca. 145 Millioner Kr., som tilvejebragtes ved Laan. Men desuden ydede den danske Stat i Aarene indtil 1927 knap 300 Millioner Kr. især som Tilskud og Laan til Ophjælpning af Nordslesvigs økonomiske Liv og dets Samfærdselsmidler.

De nordslesvigske Landsdeles Genforening med Moderlandet rejste ogsaa en Række betydningsfulde Problemer, da den hidtil gældende tyske Lovgivning og Styrelse uden for store Gnidninger skulde bringes i Overensstemmelse med Forholdene Nord for Kongeaaen. Som Hovedprincip fastsloges i 1920, at tysk Ret skulde forblive i Kraft, indtil den ændredes ved danske Love. Dette tog man dog fat paa saa energisk, idet meget var blevet forberedt før den formelle Genforening, at dansk Lov i 1929 kunde sættes i Kraft fuldt ud. Enkelte Institutioner fra det tyske Styre blev dog bevaret, især de saakaldte „Personregistre", de tidligere tyske „Zivilregister", og Amtsskolekonsulenterne, som i Provsternes Sted blev Tilsynsførende ved Folkeskolerne.

En særlig Stilling maatte ogsaa gives de sønderjyske Landsdele paa Skole- og Kirkevæsenets Omraade af Hensyn til det tyske Mindretal. Det blev en meget betydningsfuld Opgave

*) „De sønderjyske Landsdele" har en Størrelse af c. 3900 km², d. v. s. henved en Tiendedel af det øvrige Danmark. I 1921 var Befolkningen c. 164.000 Indbyggere.

at indrømme Tysk en berettiget Plads ved Siden af Dansk. Der findes i alle Købstæder baade dansk og tysk Skole, og paa Landet skal der findes en tysk Skole eller Skoleafdeling, naar en Femtedel af Forældrene eller Forældrene til 24 skolepligtige Børn forlanger det. Disse Skoler bekostes alle af det offentlige, men dertil kommer, at Staten yder de tyske Privatskoler samme Tilskud, som den Nord for Kongeaaen giver Friskolerne. I 1931 besøgte 16,5 % af Nordslesvigs samlede Elevantal de tyske Skoler. I hver Købstad er ansat en Præst for den tyske Menighed, og paa Landet holdes tyske Gudstjenester i et efter Befolkningens eget Ønske afpasset Tal. Tysk Gudstjeneste fandt i 1933 Sted regelmæssigt i 25 af ca. 100 Kirker. Overalt kan kirkelige Handlinger faas udført paa Tysk. For Domstolene og i Administrationen er der givet Adgang til at benytte sig af Tysk. Ved Folketingsvalget 1932 faldt der knap 9000 Stemmer paa det tyske Parti mod over 58.000 paa de andre Partier. Det slesvigske Partis Folketingsrepræsentant har siden 1920 været Pastor Johannes Schmidt, Vodder. (Se S. 332).

De økonomiske Forhold i Nordslesvig har siden Genforeningen ikke været gode. Ved Overgangen til Danmark var Landbruget delvis ruineret, og de store Kapitalanlæg, der blev nødvendige for at bringe det paa Fode efter Krigen og omlægge det til danske Metoder, optoges til en lav Kronekurs, saa Gælden fordobledes, da Kronen steg. Disse Forhold i Forbindelse med forskellige Vanskeligheder ved Administrationsskiftet fremkaldte en vis Irritation i Landsdelen og gav Vækst til flere Særbevægelser, saaledes „Bondens Selvstyre" under Friseren Cornelius Petersen 1926 og Udløbere af Randersbevægelsen 1931 og 1932. Da et tysk Kautionsinstitut Vogelgesang udnyttede de slette økonomiske Forhold til at anbringe tysk Kapital, dannedes der fra dansk Side i Januar 1927 et „Landeværn", hvortil der indsamledes private Midler, og som gav Laan til nødstedte Landmænd. Fra Statens Side er der gentagne Gange vedtaget Støttelove specielt for nordslesvigske Landmænd. Saaledes oprettedes en særlig Laanekasse og en midlertidig Hypoteklaanefond for at lette Finansieringen af Erhvervslivet.

Som nævnt i det foregaaende bidrog Nationalsocialismens Sejr i Tyskland i de første Maaneder af 1933 til at øge Gæringen i Nordslesvig, hvor de økonomiske Forhold var blevet meget forværret som Følge af Verdenskrisen. Tallet af misfornøjede tog til, og den tyske Agitation voksede i Styrke. Samtidig hævede der sig fra forskellig Side i Holsten og Slesvig Røster om en Grænserevision. Den Slags Tale blev dog altid kategorisk afvist af Rigsregeringens og det nationalsocialistiske Partis ansvarlige Repræsentanter, og man udtalte tværtimod i Berlin Ønsket om et godt Forhold til de germanske Nabofolk mod Nord. Uroen og Usikkerhedsfølelsen i den nordslesvigske Befolkning fremkaldte dog en dansk-national, demokratisk-liberal Modbevægelse, som især organiseredes i „Det unge Grænseværn". Fra de skandinaviske Lande, især Sverige, kom varme Sympatitilkendegivelser for den nuværende Grænse og Danmarks Mindretalspolitik.

7. Danmark og Udlandet. (1920—33.)

Danmarks Udenrigspolitik har i denne Periode især givet sig synlige Udslag i en Række Handels- og Voldgiftstraktater med europæiske og ikke-europæiske Stater samt i Deltagelsen i det til Folkeforbundet knyttede Arbejde; bl. a. har Danmark 1928 tiltraadt Kellogg-Pagten til Forebyggelse af Krig.

Kun en enkelt Konflikt med en anden Stat har foreligget, nemlig Grønlandsstriden med Norge.

Da Frederik VI, tvunget af Bernadottes Tropper, 1814 ved Freden i Kiel maatte afstaa Norge til den svenske Konge, som havde faaet Løfte derpaa af Rusland, England og Preussen, forblev Færøerne, Island og Grønland under Kongen af Danmark og gik derved over fra at være norske til at være danske Besiddelser. I mange Aar, mens Norge havde været Del af det danske Monarki, havde de næsten ikke haft nogen direkte administrativ Forbindelse med Norge. De styredes fra København ganske paa samme Maade som Rigets andre fjerntliggende Kolonier, og i den samme By havde næsten alle de

Handelsselskaber Sæde, der drev den monopoliserede Handel paa dem. Derved havde Island, Grønland og Færøerne i Virkeligheden mistet næsten al praktisk Tilknytning til Norge, selv om de statsretlig vedblev at være norske Besiddelser. Da tilmed Bernadotte kun var interesseret i at faa Norge alene for derved at afrunde den svenske Krones Herredømme paa den skandinaviske Halvø og ikke stillede yderligere Krav, blev Besiddelserne i Nordhavet ikke afstaaet sammen med det egentlige Norge. Den danske Forhandler Bourke fik dette understreget ved en udtrykkelig Bemærkning i Fredstraktaten. Norges Fordring paa at beholde disse Besiddelser blev opgivet, da det 1819 og 1821, efter at Krav paa Bilandene havde været fremsat under Forhandlingerne, ved Opgørstraktaten om Gældsmellemværendet, udtrykkeligt fraskrev sig alle Krav paa Danmark. Grønland, saavel som Færøerne og Island, kom saaledes under dansk Suverænitet.

Efterhaanden som geografiske Opdagelser i Løbet af 19. og 20. Aarhundrede slog fast, at Grønland var en velafgrænset Ø, og man derved erhvervede sig et ret nøjagtigt Overblik over, hvor langt den danske Suverænitet strakte sig, begyndte den danske Regering at tænke paa at udstrække sit Beskyttelses- og Handelssystem fra den grønlandske Kolonis vestlige Kyster, som alene, bortset fra Angmagssalik paa Østkysten (siden 1894), var underkastet Handelsmonopolet, til hele Grønland. Hermed paatænktes kun en Udvidelse af Administrationen, ikke af Suveræniteten, som i Almindelighed ansaas for at omfatte hele Grønland. Da U.S.A. maaske kunde tænkes at ville gøre Indsigelser, fordi Peary havde berejst de nordvestligste Egne, benyttede Erik Scavenius Salget af de vestindiske Øer til at skaffe sig Klarhed over denne Magts Stilling (S. 363). U. S. A. erklærede da i 1916, at det ikke vilde gøre Indvending imod, at den danske Regering udstrakte sine politiske og økonomiske Interesser til hele Grønland. Det var Tanken, naar Lejlighed tilbød sig, at befæste Danmarks Suverænitet gennem Tilvejebringelse af lignende Anerkendelseserklæringer fra andre Magter.

I 1919 nedsattes en Kommission paa Fredskonferencen til at undersøge Spitsbergens Tilhørsforhold. Norge ønskede at faa tildelt Suverænitet over dette Omraade, og paa samme Maade som Danmark i 1916 i Anledning af de vestindiske Øer havde skaffet sig en Erklæring fra U. S. A., benyttede det denne Lejlighed til at faa en norsk Erklæring. Danmark var villig til at anerkende Norges Suverænitet over Spitsbergen. Dette meddelte den danske Gesandt den norske Udenrigsminister Ihlen i Juli 1919. I Overensstemmelse med sin Instruktion meddelte han samtidigt, at Danmark agtede at søge sin Suverænitet over hele Grønland anerkendt af Magterne og stolede paa, at den norske Regering ikke vilde gøre Vanskeligheder overfor en Udvidelse af Danmarks politiske og økonomiske Interesser til hele Grønland. Efter en Uges Overvejelser og efter Samraad med sine Kolleger i Regeringen erklærede den norske Udenrigsminister, at den danske Regerings Planer ikke skulde møde Vanskeligheder fra norsk Side. Saa snart det danske Udenrigsministerium fik dette meddelt, underrettede det telegrafisk Gesandten i Paris herom og om, at han herefter kunde give Danmarks Tilslutning til Norges Suverænitet over Spitsbergen.

I Løbet af 1920 skaffede Danmark sig yderligere Erklæringer fra en Række andre Magter, deriblandt England. I Januar 1921 anmodede den danske Gesandt i Kristiania om en skriftlig Bekræftelse af Udenrigsminister Ihlens Erklæring. Da imidlertid den norske Regering stillede som Betingelse for skriftligt at vedstaa sit tidligere afgivne ubetingede Tilsagn, at der ikke vilde blive gjort Indskrænkning i Nordmænds hidtidige frie Adgang til Fangst og Fiskeri paa Østkysten uden for Angmagssalik-Omraadet, erklærede den danske Regering i Maj 1921 at ville lade det bero ved den i 1919 modtagne Erklæring. Den 10. Maj 1921 blev hele Grønland inddraget under det danske Kolonistyre. Nu hævdede imidlertid den nye norske Udenrigsminister, Ræstad, i en Note af 2. November 1921, at den norske Regering ikke havde anerkendt og ikke kunde anerkende en Udvidelse af dansk Suverænitet over Grønland, som vilde medføre en tilsva-

rende Udvidelse af det danske Monopol til Fortrængelse af norsk Næringsvirksomhed ved Grønland. Efterhaanden fremførtes fra norsk Side den Anskuelse, at de ukoloniserede Dele af Østgrønland var Ingenmandsland („*terra nullius*"), hvor Danmarks politiske Krav blot kunde opfyldes, hvis de ikke vilde skade norsk Erhvervsvirksomhed i disse Egne. Den danske Regering var villig til at lade Nordmændene fortsætte deres Jagt og Fiskeri paa Østkysten, men vilde ikke gøre Indrømmelser med Hensyn til Suveræniteten, som den erklærede havde faaet Udtryk i lange Tider gennem en Række internationale Traktater og danske Regeringshandlinger.

I Norge vakte Spørgsmaalet en levende Interesse og blev fra visse Kredse gjort til Genstand for stærk Agitation med Angreb paa Danmark. De mere yderliggaaende gik endog saa vidt som at hævde, at Danmark i 1814 ved Svig havde skaffet sig de gamle norske Skatlande. „Grønlandsspørgsmaalet" antog efterhaanden et saadant Omfang, at Stortinget i Juli 1923 opfordrede Regeringen til at faa iværksat Forhandlinger med Danmark om Sagen. Saadanne førtes i de to Landes Hovedstæder fra September 1923 til Januar 1924 mellem to Delegationer. Medlemmerne af den danske var J. C. Christensen, Stauning, Hassing Jørgensen og den konservative Folketingsmand, Baron Otto Reedtz-Thott, Søn af Konsejlspræsidenten. Det lykkedes ikke Forhandlerne at komme til Enighed om selve Hovedspørgsmaalet, Suveræniteten over Grønland, idet den danske Delegation hævdede Danmarks Højhedsret over hele Grønland, og den norske Delegation, at Østgrønland undtagen Angmagssalik var Ingenmandsland. Til sidst enedes man dog om en Ordning af de rent praktiske Forhold. Østgrønlandsoverenskomsten af 9. Juli 1924, som gælder Østkysten mellem 60. og 81. Breddegrad undtagen Angmagssalik og Scoresbysund, gav, foreløbigt for 20 Aar, indtil 1944, Ret til Bosættelse, Næringsdrift, Oprettelse af meteorologiske, videnskabelige samt Radiostationer i disse Egne. Men i samtidigt udvekslede Noter fastholdt de to Stater deres principielle Standpunkter med Hensyn til Suveræniteten. Denne Traktat affødte en livlig Debat i den danske

Rigsdag og vedtoges i Folketinget med 83 Stemmer mod 45, idet Radikale og Konservative stemte imod.

Da Danmark ud fra sin Opfattelse af Suverænitetsspørgsmaalet 1925 tilstod Frankrig og England Mestbegunstigelsesret i Østgrønland, gjorde Norge Magterne opmærksom paa, at det ikke havde anerkendt dansk Suverænitet deroppe. For Alvor blussede Striden dog først op i 1930—31. I Sommeren 1930 havde den norske Regering udfra sin Paastand om, at Østgrønland var Ingenmandsland, tildelt Lederen af en norsk Fangstekspedition Politimyndighed over norske Undersaatter i Østgrønland. Danmark protesterede forgæves mod denne Krænkelse af dets Suverænitet og meddelte derefter i Foraaret 1931 den norske Regering, at man havde til Hensigt at udruste Lederen af en stor dansk videnskabelig Ekspedition, der i Sommeren 1931 skulde begynde en 3-aarig Undersøgelse af den centrale Del af Østgrønland, med Politimyndighed; denne Myndighed maatte naturligvis i Kraft af Danmarks Suverænitet over hele Grønland omfatte enhver, der opholdt sig inden for Ekspeditionens Arbejdsomraade.

De yderliggaaende grønlandsinteresserede Kredse i Norge søgte nu at fremstille denne Ekspedition som et Forsøg paa at fortrænge de norske Fangstmænd fra Østgrønland og udfoldede en stærk Agitation for at formaa den norske Regering til at skride til en Okkupation af det paagældende Omraade. Under de fortsatte Forhandlinger mellem de to Regeringer syntes der desuagtet at være Muligheder til Stede for en Bilæggelse af den opstaaede Konflikt, men 28. Juni 1931 erklærede et Par norske Fangstmænd Landet mellem 71° og 75° Br. for okkuperet i den norske Konges Navn. Oslo-Regeringen vaklede, om den skulde anerkende denne private Okkupation, men gjorde det alligevel 10. Juli, drevet frem af de aktive Grønlandsagitatorer. Det okkuperede Omraade døbtes „Eirik Raudes Land". Den danske Regering erklærede 11. Juli disse Skridt for et Brud paa den bestaaende Retstilstand, indstævnede Norge for den permanente Domstol i Haag og nedlagde Paastand om, at Okkupationen var ulovlig og ugyldig. I de

følgende fem Fjerdingaar udfærdigede de to Regeringer deres skriftlige Indlæg, men endnu mens denne Procedure var i Gang, skred Nordmændene til en ny Okkupation. Den umiddelbare Aarsag hertil var Udsendelsen af en med Politimyndighed udrustet ny dansk videnskabelig Ekspedition til Sydøstgrønland, en Suverænitetsudøvelse, der jo var uforenelig med den norske Teori om, at hele Østgrønland skulde være Ingenmandsland. Den 12. Juli 1932 erklærede derfor den norske Regering Sydøstgrønland mellem 60° og 63° Br. for okkuperet. Den danske Regering stemplede ogsaa dette som et Retsbrud og indstævnede paa ny (18. Juli) Norge for Domstolen i Haag. Paa samme Dag indstævnede ogsaa den norske Regering den danske og opfordrede Domstolen til at erklære den anden Okkupation for retsgyldig og dermed det okkuperede Omraade for underkastet norsk Suverænitet. Samtidigt anmodede Norge Domstolen om at give den danske Regering et Tilhold om ikke at forulempe norske Borgere i det okkuperede Omraade. I en Kendelse afsagt 3. August forkastede Domstolen den norske Anmodning. Umiddelbart herefter opstod i norske Regeringskredse og selv blandt Grønlandsaktivisterne Ængstelse for Udfaldet af den forestaaende Dom. Der fandt paa dette Tidspunkt nogle meget fortrolige, uofficielle Forhandlinger Sted i København mellem den gamle norske Diplomat Baron Fritz Wedel-Jarlsberg og det danske Udenrigsministerium, og der synes at have foreligget en Mulighed for Opnaaelsen af en Overenskomst paa Grundlag af Norges Anerkendelse af Danmarks Suverænitet og Fastlæggelse af permanente, praktiske Indrømmelser til norske Erhvervsinteresser, men forinden man var naaet til en Formulering af Enkelthederne, gav den norske Regering Ordre til at afbryde Forhandlingerne.

En Uge senere begyndte Processen om den første Okkupation for den internationale Domstol i Haag, og den varede med Afbrydelser fra 21. November 1932 til 7. Februar 1933. De danske Sagførere, Gustav Rasmussen, Steglich-Petersen og Boeg, bistaaet af en belgisk Folkeretsekspert, krævede Okkupationen kendt ugyldig, fordi hele Grønland var dansk, og ingen Del deraf derfor kunde okkuperes af en

anden Magt. De begrundede bl. a. det danske Krav med, at Danmark i lange Tider, og indtil den nuværende Tvist ubestridt af alle, havde udøvet sin Suverænitet over hele Grønland. Norge kunde ikke bestride denne Suverænitet, fordi det selv ved Traktater havde anerkendt den. Desuden maatte Løftet i Udenrigsminister Ihlens Erklæring af 1919 forhindre Norge i at okkupere, selv om der ikke i hans Ord laa nogen fornyet Anerkendelse af Suveræniteten.

De norske Sagførere fremførte som deres Regerings Paastand, at Danmark ikke i Okkupationsøjeblikket, 10. Juli 1931, besad Suveræniteten over det okkuperede Omraade, der var et „*terra nullius*". Danmarks Suverænitet var begrænset til de koloniserede Distrikter, og Ordet „Grønland", som det brugtes i Traktaten fra Kiel 1814 og i andre Traktater, betød kun „Vestgrønland". Under alle Omstændigheder kunde Danmark ikke hævde, at det i lange Tider havde besiddet Suveræniteten over hele Grønland, eftersom det mellem 1915 og 1921 havde anmodet om Magternes Anerkendelse af, at det udvidede den til at gælde hele Grønland. De norske Sagførere nedlagde derfor Paastand om, at Danmark ikke besad Suveræniteten over „Eirik Raudes Land", men at Norge havde erhvervet den.

5. April 1933 afgav Domstolen sin Kendelse. Med tolv Stemmer mod to (hvoraf den ene endda var enig i Dommens Konklusion, men udfra en anden Begrundelse end Flertallets) erklærede den den norske Regerings Okkupation og alle de Skridt, den havde taget i Forbindelse dermed, for Brud paa den bestaaende Retstilstand og følgelig for ulovlige og ugyldige. Den danske Regerings Paastand var saaledes ordret blevet taget til Følge og den norske forkastet. Efter Domstolens gældende Praksis skulde hver Part selv betale sine Sagsomkostninger.

I Præmisserne udtalte Domstolen, at Kongen af Danmark og Norge i Tiden fra Hans Egedes Grundlæggelse af Kolonierne i 1721 indtil 1814 havde udøvet sin Myndighed over hele Grønland i et saadant Omfang, at det gav hans Land et gyldigt Krav paa Suverænitet over hele Grønland, baade det koloniserede og det ikke-koloniserede. Indtil Traktaten i Kiel

1814 var den dansk-norske Konge Herre over Grønland i sin Egenskab af norsk Konge, og det var som en norsk Besiddelse, Grønland omtaltes i Kiel-Traktaten. Men ved denne blev den tidligere norske Besiddelse liggende under den tidligere fælles Konge, som nu kun var dansk Konge, og blev derved for Fremtiden en dansk Besiddelse. I den følgende Tid havde Danmark yderligere befæstet sit Krav, ja Domstolen fandt, at det i Tidsrummet 1921—1931, uden Hensyn til de forudgaaende Perioder, havde udøvet sin Myndighed i et saadant Omfang, at dette i sig selv var tilstrækkeligt til at give det et gyldigt Krav paa nu at besidde Suveræniteten over hele Grønland. I Overensstemmelse med alle disse Argumenter akcepterede Domstolen den danske Regerings Forklaring om, at Henvendelserne til Magterne 1915—21 kun havde tilsigtet at faa en allerede bestaaende Suverænitet udtrykkelig anerkendt. Derimod fandt Domstolen ikke, at Norge havde ført Bevis for sin Paastand om, at Ordet „Grønland" i tidligere Tiders Dokumenter kun havde betydet „Vestgrønland".

Samtidigt med at Domstolen udtalte, at Danmark havde et grundfæstet Krav paa Suveræniteten over hele Grønland, fastslog den ogsaa den danske Paastand om, at Norge ved flere Lejligheder selv havde anerkendt den. Foruden ved forskellige Handelstraktater o. l. var det især sket under Opgørsforhandlingerne i 1814—19. Dertil kom endelig, at Udenrigsminister Ihlens Erklæring maatte forpligte Norge til ikke at skride til en Okkupation og derved lægge den danske Suverænitetsudøvelse Hindringer i Vejen.

Efter denne klare, utvetydige Dom tog den norske Regering sine Okkupationserklæringer tilbage og ophævede de i den Anledning trufne Forholdsregler, ligesom begge Parter tilbagetrak deres Stævninger for den internationale Domstol, som tog Sigte paa den anden Okkupation. Det saakaldte „Eirik Raudes Land" døbtes af den danske Regering „Christian den Tiendes Land" i Overensstemmelse med hidtidig geografisk Navnegivning paa Grønland.

(Afsluttet 22. December 1933.)

TILLÆG

Ministerierne siden 1848.

1848 (22. Marts)—**1848** (15. Nov.): **A. W. Moltke I.**
1848 (16. Nov.) —**1851** (13. Juli): **A. W. Moltke II.**
1851 (13. Juli) —**1852** (27. Jan.): **A. W. Moltke III.**
1852 (27. Jan.) —**1853** (21. April): **C. A. Bluhme I.**
1853 (21. April) —**1854** (12. Dec.): **A. S. Ørsted.**
1854 (12. Dec.) —**1856** (18. Okt.): **P. G. Bang.**
1856 (18. Okt.) —**1857** (13. Maj): **C. C. G. Andræ.**
1857 (13. Maj) —**1859** (2. Dec.): **C. C. Hall I.**
1859 (2. Dec.) —**1860** (24. Febr.): **C. E. Rotwitt.**
1860 (24. Febr.) —**1863** (31. Dec.): **C. C. Hall II.**
1863 (31. Dec.) —**1864** (11. Juli): **D. G. Monrad.**
1864 (11. Juli) —**1865** (6. Nov.): **C. A. Bluhme II.**
1865 (6. Nov.) —**1870** (28. Maj): **C. E. Frijs.**
1870 (28. Maj) —**1874** (14. Juli): **L. Holstein-Holsteinborg.**
1874 (14. Juli) —**1875** (11. Juni): **C. A. Fonnesbech.**
1875 (11. Juni) —**1894** (7. Aug.): **J. B. S. Estrup.**
1894 (7. Aug.) —**1897** (23. Maj): **T. Reedtz-Thott.**
1897 (23. Maj) —**1900** (27. April): **H. E. Hørring.**
1900 (27. April) —**1901** (24. Juli): **H. Sehested.**
1901 (24. Juli) —**1905** (14. Jan.): **J. H. Deuntzer.**
1905 (14. Jan.) —**1908** (12. Okt.): **J. C. Christensen.**
1908 (12. Okt.) —**1909** (16. Aug.): **N. Neergaard I.**
1909 (16. Aug.) —**1909** (28. Okt.): **L. Holstein-Ledreborg.**
1909 (28. Okt.) —**1910** (5. Juli): **C. Th. Zahle I.**
1910 (5. Juli) —**1913** (21. Juni): **Klaus Berntsen.**
1913 (21. Juni) —**1920** (30. Marts): **C. Th. Zahle II.**
1920 (30. Marts)—**1920** (5. April): **O. Liebe.**
1920 (5. April) —**1920** (5. Maj): **M. P. Friis.**
1920 (5. Maj) —**1924** (23. April): **N. Neergaard II.**
1924 (23. April) —**1926** (14. Dec.): **Th. Stauning I.**
1926 (14. Dec.) —**1929** (30. April): **Th. Madsen-Mygdal.**
1929 (30. April) ..... **Th. Stauning II.**

DE SØNDERBORGSKE LINIER

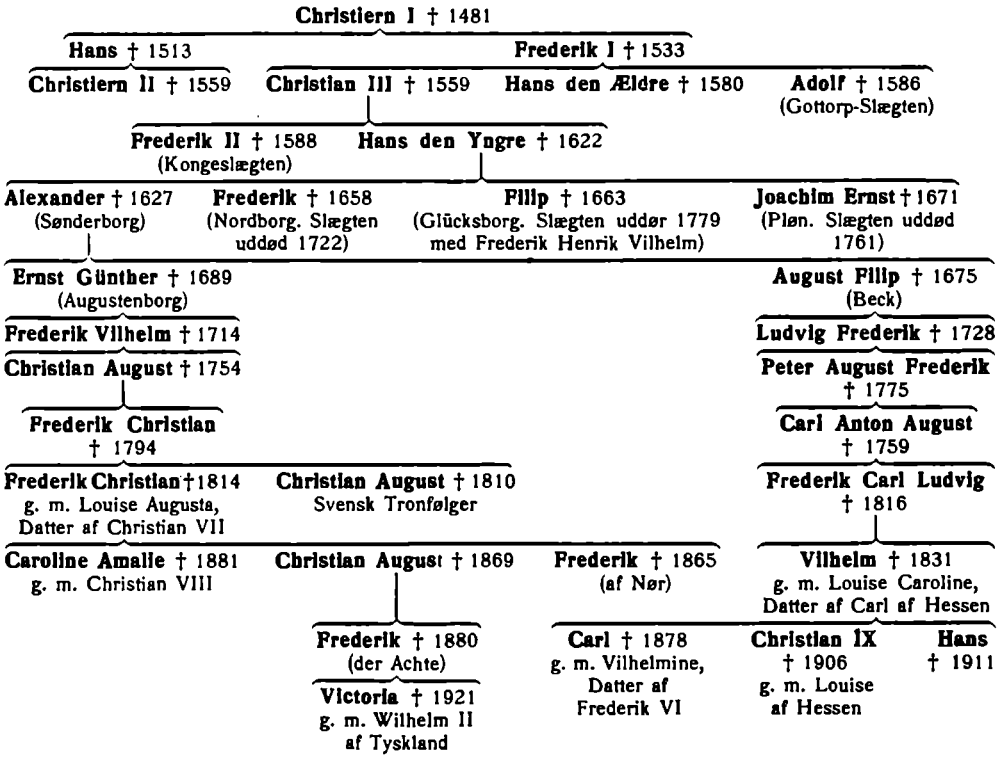

DEN GOTTORPSKE LINIE

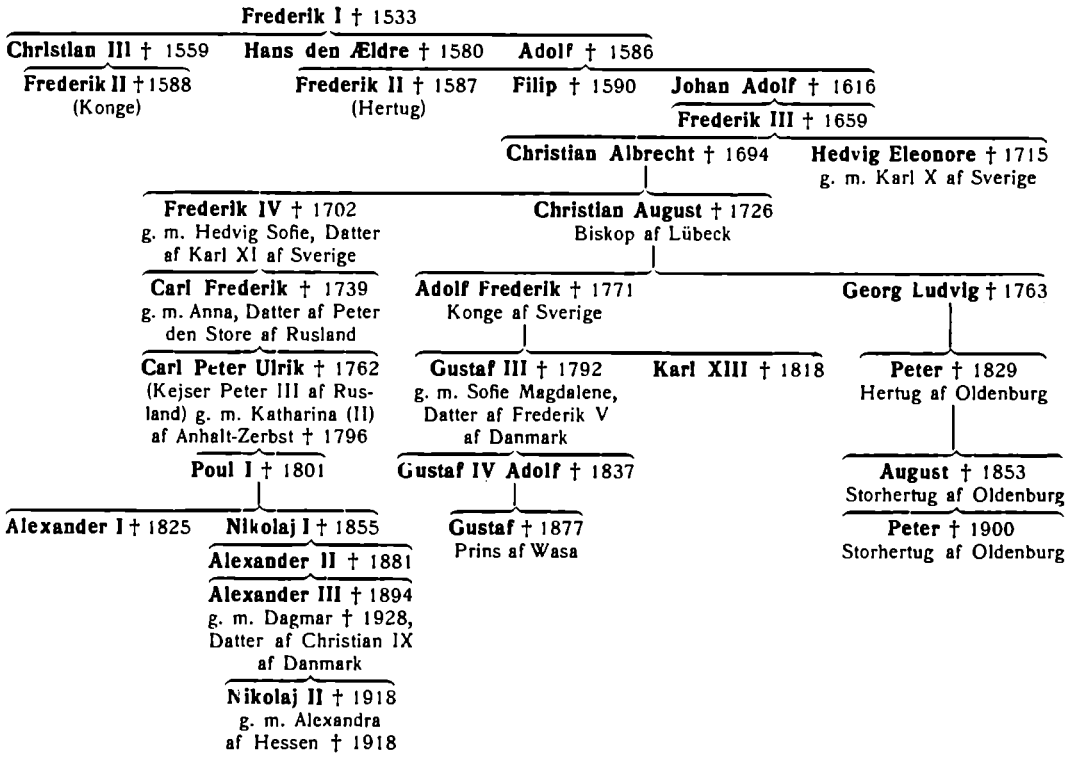

SLÆGTEN HESSEN-KASSEL

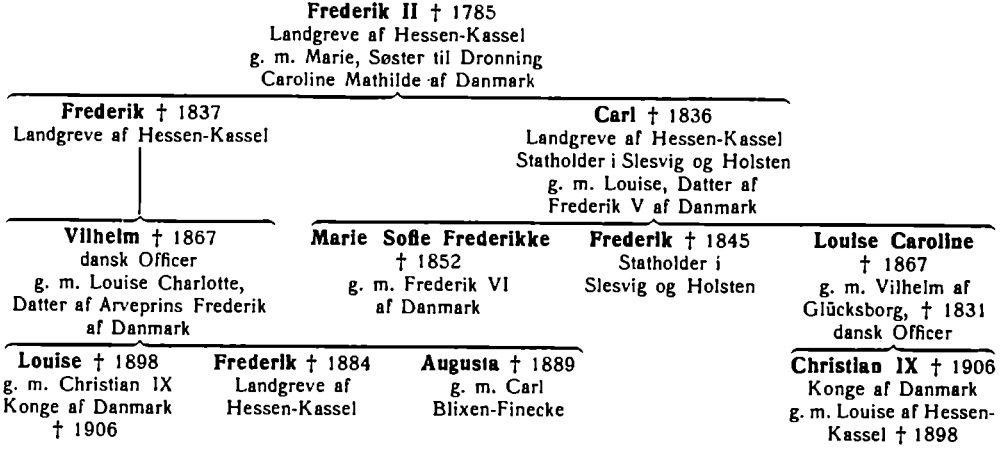

FREDERIK V's SLÆGT

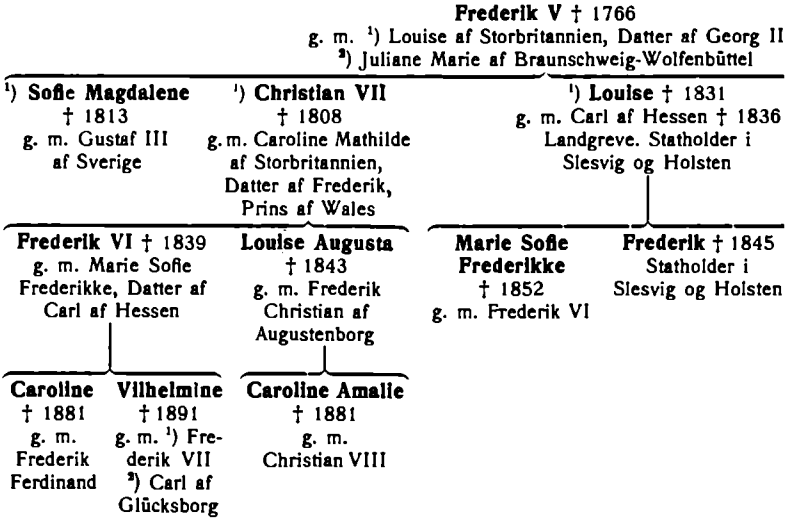

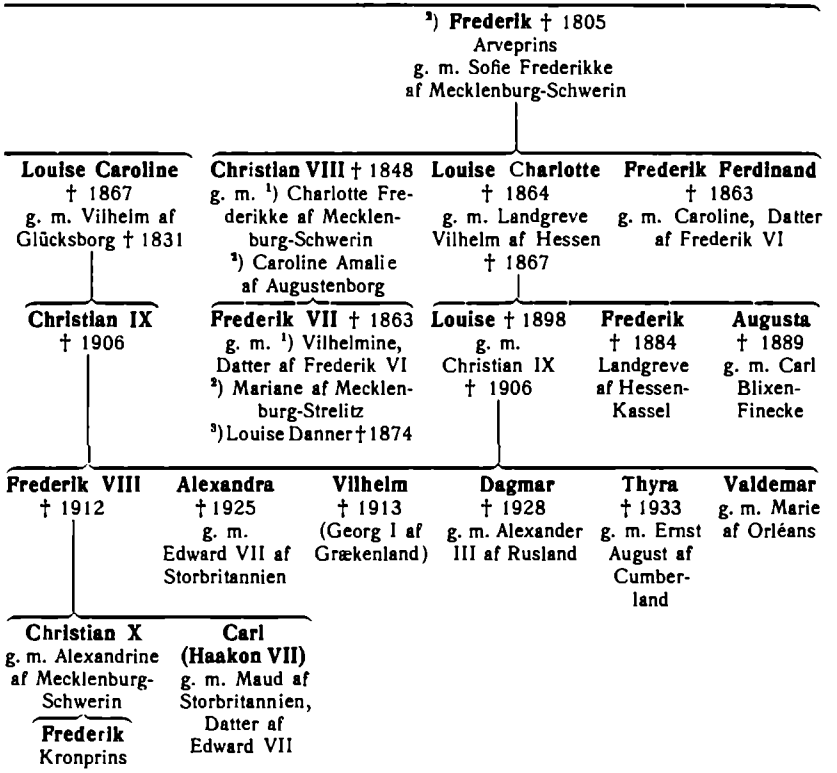
[3]) Frederik † 1805
Arveprins
g. m. Sofie Frederikke
af Mecklenburg-Schwerin
Louise Caroline
† 1867
g. m. Vilhelm af
Glücksborg † 1831
Christian VIII † 1848
g. m. [1]) Charlotte Frederikke af Mecklenburg-Schwerin
[2]) Caroline Amalie
af Augustenborg
Louise Charlotte
† 1864
g. m. Landgreve
Vilhelm af Hessen
† 1867
Frederik Ferdinand
† 1863
g. m. Caroline, Datter
af Frederik VI
Christian IX
† 1906
Frederik VII † 1863
g. m. [1]) Vilhelmine,
Datter af Frederik VI
[2]) Mariane af Mecklenburg-Strelitz
[3]) Louise Danner † 1874
Louise † 1898
g. m.
Christian IX
† 1906
Frederik
† 1884
Landgreve
af Hessen-
Kassel
Augusta
† 1889
g. m. Carl
Blixen-
Finecke
Frederik VIII
† 1912
Alexandra
† 1925
g. m.
Edward VII af
Storbritannien
Vilhelm
† 1913
(Georg I af
Grækenland)
Dagmar
† 1928
g. m. Alexander
III af Rusland
Thyra
† 1933
g. m. Ernst
August af
Cumberland
Valdemar
g. m. Marie
af Orléans
Christian X
g. m. Alexandrine
af Mecklenburg-
Schwerin
Carl
(Haakon VII)
g. m. Maud af
Storbritannien,
Datter af
Edward VII
Frederik
Kronprins

Historiske Partiprogrammer.

(For de nugældende Partiprogrammer henvises til:
H. F. Ulrichsen, Politisk Haandbog (1932)).

Det forenede Venstres Program
af 23. Marts 1872.

Junigrundloven i dens fulde Omfang er Folkets moralske Ret.

Vor Udvikling bør derfor fremmes i denne Grundlovs Aand.

I Henseende til borgerlig og politisk Lighed og Frihed bør enhver stilles lige uden Hensyn til Stand og Formue.

Ubegrundede Forrettigheder afskaffes; alle for en sund aandelig og materiel Udvikling hemmende Baand løses.

En fornuftig Sparsommelighed i Statshusholdningen gennemføres.

En ligeligere Fordeling af Skattebyrden søges opnaaet.

Af Hensyn til de uformuende bør Tolden paa Livsfornødenheder lettes; ligeledes bør Tolden nedsættes eller ophæves paa Forbrugsgenstande, som har større Betydning for vor økonomiske Udvikling. Derimod bør man søge at skaffe Statskassen en forøget Toldindtægt af Overflødighedsgenstande.

Sportellovgivningen omordnes.

I Bygningsafgiften gennemføres Forandringer, hvorved denne Afgift navnlig lettes for uformuende og for mindre næringsdrivende.

Ligevægt imellem Statens Indtægter og Udgifter tilvejebringes ved en Indkomst- og Formueskat. Reglerne for en saadan Skat og for den kommunale Beskatning bør være overensstemmende.

Ret til en lempelig Afløsning af de bestaaende højst ulige og trykkende Tiendebyrder bør fastsættes.

Fæstegodsvæsenet bør, under stadigt Hensyn til, at „Bondejord forbliver i Bondens Besiddelse", afskaffes.

Lens, Stamhuses og Fideikommisgodsers Overgang til fri Ejendom, under betryggende Betingelser for Fæsterne, bør gennemføres ved Lov.

En med Junigrundlovens Aand stemmende lige Valgret bør søges anerkendt ved Forandring i Bestemmelserne for de kommunale Valg.

Rigsdagens fulde Lovgivningsmyndighed ogsaa i kirkelige Sager bør ubetinget opretholdes i samme Omfang som hidtil.

Friheden indenfor Folkekirken bør ved Lov yderligere udvides og befæstes.

Folkekirkens Præster sættes paa fast Løn; Anvendelsen af de til deres

Lønning hidtil henlagte Midler undergives den lovgivende Magts nærmere Bestemmelser.

Ved Ansættelse af Præsterne bør der gives Menigheden en afgørende Indflydelse.

Valgmenigheden bør anerkendes som et vedvarende Led i den folkekirkelige Ordning; Betingelserne for dens Dannelse bør væsentlig lettes, navnlig med Hensyn til Valg af Præster og Brug af Kirker.

For det offentlige, saavel højere som lavere, Undervisningsvæsen fastsætter Lovgivningsmagten Maalet; hvorledes Maalet i de ikke af Staten bekostede Undervisningsanstalter naas, er denne uvedkommende.

Universitetsforholdene omordnes; Embedsprøverne henlægges under særlige Kommissioner, og Universitetet stilles ved en friere, ikke af nogen Prøve betinget Adgang i et mere umiddelbart Forhold til Folket.

De af Kommunitetet henlagte Midler gives der en udvidet Anvendelse til Fordel for uformuendes Uddannelse.

De for Statens Regning bestaaende lærde Skolers Tal indskrænkes; deres økonomiske Forhold og deres Undervisning omordnes.

Almueundervisningen overlades til Kommunernes Selvstyrelse under Statens Tilsyn.

Bestræbelser for en bedre Undervisning for de uformuende opmuntres og støttes.

Ved Revisionen af Lovene om Forsvarsvæsenet iagttages: at der sikres Landet et efter dets Størrelse og Forhold afpasset Værn;

at den i den nuværende Ordning nedlagte Lighedsgrundsætning om, at enhver vaabenfør Mand skal vaabenøves, bliver bevaret;

at som Følge heraf, saavel af Hensyn til Forsvarets indre Styrke som til de uformuende, hvem ellers den personlige Byrde væsentlig vilde komme til at paaligge, Stillingsvæsen og Vilkaarbytning fremtidig forhindres;

at i øvrigt enhver med de nævnte Øjemed stemmende Forbedring i det bestaaende søges indført under stadigt Hensyn til Nødvendigheden af, at de nuværende store Byrder formindskes.

Opraab fra Højres Rigsdagsgruppe
28. December 1882.

Under den Bevægelse, som de senere Aars politiske Brydninger i vort Fædreland har fremkaldt, er der ofte følt Savn af en kraftigere Organisation af Højrepartiet og en nøjere Sammenslutning mellem dets Tilhængere trindt om i Landet. Følelsen heraf er ligesaa bestemt nu som nogensinde før. Medens nemlig vor Grundlov i den første Aarrække efter dens Tilblivelse virkede paa en frugtbringende Maade, hvilket de mange betydningsfulde Love,

der gennemførtes dengang, tilfulde godtgør, har vor politiske Historie i Tiden, efterat Venstre havde opnaaet Flertal i Folkethinget, frembudt Billedet af en vedvarende Kamp om Forfatningens rette Forstaaelse og Anvendelse, som i en sørgelig Grad har hindret det saglige Reformarbejde. Grunden hertil er væsentlig den af Venstre rejste Fordring om Folkethingsparlamentarismen. Opfyldelsen af denne Fordring, hvorefter Kongen maa afskedige sit Ministerium, naar Folkethingets Flertal finder, at der er Grund til at gøre det, skønt Ministeriet er i Overensstemmelse med Konge og Landsthing, søgte Partiet fra Begyndelsen af at fremtvinge ved at føre Kampen derfor ind paa Finansloven, som det først nægtede og senere søgte at gøre uantagelig. Efterat disse Forsøg er mislykkede, har Venstre nu ført Kampen ind paa den almindelige Lovgivnings Omraade, idet det regelmæssig kun vil behandle sine egne Lovforslag, men lader de af Regeringen forelagte ligge ubehandlede i Udvalgene, ved hvilken i og for sig forkastelige Fremgangsmaade det ikke blot hindrer paatrængende Reformers Fremme, men i Virkeligheden ogsaa gør Kongens grundlovmæssige Ret til for Rigsdagen at lade fremsætte Forslag til Love saa godt som betydningsløs.

Undertegnede Rigsdagsmænd anser det fordærveligt for Landet, om det skulde lykkes et politisk Parti ved saadanne Midler som dem, Venstre har anvendt og nu anvender, at øve en Tvang med Hensyn til Regeringens Sammensætning, som truer Kongemagtens grundlovmæssige Ret, og at trænge Landsthinget ud af dets forfatningsmæssige Stilling. Vi mener derfor, at denne Venstres Optræden fremdeles bør bekæmpes med Kraft og Enighed. Men denne Kamp, som saaledes er os paatvungen, er ikke Maalet for vor Stræben. Tværtimod anser vi den for et beklageligt Onde, der kun hæmmer det fyldige og frugtbringende Lovgivningsarbejde, som efter vor Opfattelse altid bør være det politiske Livs Maal. Dertil er vi derfor ogsaa nu, som altid, fuldt rede til at medvirke. Vi vil i alle saglige Forhandlinger vedblive at vise den Imødekommen mod afvigende Anskuelser, som Rigsdagens Højre alt ved saa mange Lejligheder har udvist, og som vi anser det for Pligt at udvise under en Forfatning, der betinger enhver Lovs endelige Tilblivelse af en fri Overenskomst mellem Regeringen og begge Rigsdagens Thing. Vi vil loyalt og samvittighedsfuldt arbejde sammen med ethvert Ministerium, som Kongen i fri Udøvelse af sin grundlovmæssige Ret maatte have udnævnt, og fremme ethvert Forslag, der kan virke til Held for Land og Folk. Vor Stræben vil i Særdeleshed være rettet paa, at Danmarks Riges selvstændige Bestaaen paa bedste Maade betrygges ved hensigtsmæssige Forsvarsforanstaltninger, at Grundlovens Bestemmelser sker Fyldest, at alle Folkets aandelige og materielle Hjælpekilder udvikles, og at alle Samfundsklassers berettigede Interesser varetages.

Efterat der nu i Hovedstaden ligesom det alt tidligere har været Tilfældet andetsteds, er gjort Skridt til en Organisation, idet der er dannet en Højres Arbejder- og Vælgerforening paa et Program, der stemmer med vore

ovenfor fremsatte Anskuelser, og som vi derfor i det Væsentlige kan bifalde, anser vi det for at være tidssvarende at opfordre vore Meningsfæller over hele Landet til overalt, hvor det ikke allerede er sket, at organisere sig i Foreninger, der ved indbyrdes Sammenslutning kan udvikle sig til en hele Landet omfattende Højreforening.

Det radikale Venstres Program
vedtaget i Odense 21. Maj 1905.

I.

Danmark erklærer sig vedvarende neutralt.

Danmark støtter og fremmer de hjemlige og internationale Bestræbelser for Fred og Ret, særlig ved Indgaaelse af Voldgiftstraktater.

Hærens og Flaadens Hovedopgave er som Grænse- og Søpolitivagt at varetage Landets Neutralitetspligter. Militærudgifterne nedbringes til, hvad dette Formaal nødvendigt kræver.

København erklæres for en aaben By. Den bestaaende Fæstning nedlægges.

II.

En Forfatningsforandring gennemføres i Junigrundlovens Aand. Den privilegerede Valgret til Landstinget afskaffes. I vigtige Spørgsmaal gives Adgang til direkte Folkeafstemning.

Valgret indtræder med Fuldmyndighed. Fattighjælp ydet paa Grund af Sygdom og Arbejdsløshed berøver ikke Valgret. Kvinder faar kommunale og politiske Rettigheder lige med Mænd, Tyende lige med andre Borgere.

En retfærdig Ordning af Folketingsvalgkredsene gennemføres ufortøvet enten ved en Grundlovsændring eller ved Opfyldelse af Grundlovens Bud. Fremtidige Ændringer i Valgkredsinddelingen sker efter faste Regler. Omvalgssystemet med Kommuneafstemning indføres.

En Ministeransvarlighedslov gennemføres.

De kommunale Raad vælges ved hemmelig Afstemning med lige og almindelig Valgret og Forholdstal.

Kommunernes Selvstyre udvides, særlig med Hensyn til Beskatning og i Forholdet til Amtsraad og Regering. Byraadene vælger selv Borgmestre. Hvor Kommunevælgernes Flertal forlanger det, skal vigtige Sager forelægges aarligt Kommunestævne.

Rang, Titel og Ordensvæsen afskaffes.

III.

Ved Paaligningen af de fornødne Skatter tilstræbes en Formindskelse af den bestaaende økonomiske Ulighed.

Indkomst- og Formueskatten saavelsom den kommunale Beskatning ændres med dette Formaal lor Øje. Ejendomsskylden omdannes under Hensynstagen til Principerne for en Grundværdibeskatning. Naar offentlige Foranstalninger medfører en Stigning af Grundværdien, sikres der Kommune og Stat Andel i Værdistigningen.

Arveafgiften gøres progressiv.

Finanstolden paa de almindelige Livsfornødenheder og Raastoffer nedsættes efterhaanden, indtil den ganske kan bortfalde.

Beskyttelsestolden ophæves planmæssig gradvis med billigt Hensyn til bestaaende Erhverv.

Overfor de Virksomheder, der er faktiske eller retlige Monopoler, værnes Samfundets Interesser, om fornødent ved Virksomhedernes Overtagelse af Kommune eller Stat.

Der oprettes et Ministerium for Handel, Skibsfart, Haandværk og Industri.

IV.

Den bestaaende økonomiske Ulighed formindskes gennem en planmæssig social Reformlovgivning.

Oprettelsen af selvstændige Husmandsbrug fremmes ved Indførelsen af offentlig Arvefæste under betryggende Brugsvilkaar. Lodderne gøres som Regel saa store, at de drevne som almindelig Markbrug kan sikre Brugeren en økonomisk selvstændig Tilværelse. De tilvejebringes ved Udstykning af Jord, som Stat og Kommune ejer eller indkøber hertil.

Ved Lovgivning om Len, Stamhuse og Fideikommisgodser sikres Samfundets Interesse i Ordningen af Jordbesiddelsen og dets Andel i disse Værdier.

Der ydes Bidrag af Kommune eller Stat eller af begge i Forening til Forsikring mod Arbejdsløshed.

Lovgivningen om Ulykkesforsikring udvides til alle Arbejdere i By og paa Land.

Forsikring mod vedvarende Arbejdsudygtighed indføres.

Staten gaar som Arbejdsgiver i Spidsen for en Begrænsning af Arbejdstiden. Hvor Arbejdets Natur kræver det, begrænses Arbejdstiden ved Lov.

Tyendeloven ophæves og erstattes med en human Lovgivning.

Loven om Alderdomsunderstøttelse forbedres. Det umiddelbare Understøttelsesprincip bevares. Der indføres faste Minimumstakster.

Statens Omsorg for forsømte Børn gennemføres i videst muligt Omfang.

Skærpet og mere omfattende sanitært Tilsyn med Boliger og Næringsmidler tilvejebringes.

Staten yder de frivillige Ædruelighedsbestræbelser virksom Støtte.

V.

Grundlovens Løfter om Retsplejen gennemføres.

Adgangen til at bringe Administrationens Afgørelser for Domstolene udvides.

Krigsretterne omskabes. Deres Virksomhedsomraade indskrænkes til militære Tjenesteforseelser.

De gejstlige Retter ophæves.

Straffelovgivningen bringes ved en gennemgribende Forandring i Overensstemmelse med Nutidens Opfattelse af Forbrydelse og Straf. Legemlige Straffe afskaffes.

I den civile Lovgivning tilstræbes nordisk Fællesskab.

VI.

Ved Statens Virksomhed for Folkeoplysning og Aandsliv sættes som Maal at give alle lige Adgang til Kundskab og gøre alle delagtige i vor Kultur. Det tilstræbes at bevare og udvikle den nationale Samfølelse med vore Landsmænd udenfor Danmark.

Aandslivets Frihed anerkendes paa ethvert Omraade.

De bestaaende Rester af Censur afskaffes.

I den offentlige Skole tilstræbes Enhedsskolen. En virkelig Undervisningsreform i Folkeskolen gennemføres.

Skolen unddrages det gejstlige Tilsyn. Folkeskolens Lærere løses fra deres tvungne Forhold til Kirken. Det er Forældrene tilladt at fritage deres Børn for Religionsundervisningen. Naar Læreren ønsker det, fritages han for Religionsundervisningen. Den fornødne Tid til Religionsundervisning gives. Vejledende Tillidsmænd udgaaede fra Skolens egen Kreds indføres. Forældrenes Indflydelse paa Skolen udvides. Frie Skoler kan støttes af det offentlige, naar de staar Maal med den offentlige Skole og ikke skønnes at fremme Klasseinteresser.

Ved den videregaaende Udvikling af Valgmenighedernes Frihed og Menighedernes Selvstyre muliggøres Overgangen til et frit Menighedsliv uden Statens Indblanding. Rigsdagens Lovgivningsmyndighed paa det kirkelige Omraade opretholdes.

Borgerlige Embedshandlinger foretages af borgerlige Myndigheder.

Socialdemokratiets Program
af 13. Februar 1913.

Arbejdet er Kilden til al Værdi, og Arbejdets Udbytte bør derfor tilfalde dem, som arbejder.

I det nuværende Samfund bliver den private Ejendomsret til Produktionsmidlerne (Jord, Grund, Fabriker, Maskiner, Raastoffer, Samfærdselsmidler o. s. v.) i stigende Grad Midlet, hvorved Kapitalistklassen, et Mindretal af Samfundets Medlemmer, tilvender sig Udbyttet af Menneskehedens Arbejde. Overklassens Herredømme over Produktionsmidlerne medfører politisk Ufri-

hed, social Ulighed, Splid mellem Nationerne og skaber Elendighed for Samfundets produktive Medlemmer.

Voksende Masser af Befolkningen forvandles til besiddelsesløse Lønarbejdere, og de tekniske Hjælpemidlers mægtige Udvikling, der burde komme alle Samfundets Medlemmer til Gode, bringer i stigende Grad det store Flertal, ikke blot de egentlige Lønarbejdere, men ogsaa den øvrige arbejdende Befolkning, ind under Kapitalens Magt og Udbytning.

Denne Samfundstilstand — Kapitalismen — umuliggør en retfærdig Fordeling af Samfundsarbejdets Udbytte, fremkalder planløs Produktion, hvorved uhyre Værdier gaar til Grunde, skaber Kriser og Arbejdsløshed, splitter Samfundet i stadigt hæftigere Interessekrige og spalter det sluttelig i to modsatte Lejre i en bestandig mere omfattende og bevidst indbyrdes Klassekamp. Socialdemokratiet kræver derfor Produktionsmidlernes Overgang til Samfundsejendom — Socialismen.

Socialdemokratiets Hovedformaal.

Ud fra denne Grundopfattelse er det Socialdemokratiets Maal at samle hele Arbejderklassen i et klassebevidst, socialistisk Arbejderparti, at erobre Magten i Samfundet, at afskaffe det kapitalistiske Privateje til Produktionsmidlerne, at omdanne det til socialistisk Fælleseje og at organisere det arbejdende Folk til at overtage og drive Produktionen i det socialistiske Samfund.

Som Midler hertil tjener Arbejdernes Organisation paa de økonomiske og politiske Omraader, Udbredelse af Oplysning og særlig af Kundskab om det kapitalistiske Samfunds Tilstande og Udvikling, Erhvervelse og Udnyttelse af alle Borgerrettigheder og ethvert andet Middel, der er i Overensstemmelse med den foran fremsatte Grundopfattelse.

Gennemførelsen af det socialistiske Fælleseje og den socialistiske Produktion vil betyde Tilintetgørelsen af alle Former af Udbytning, Undertrykkelse og social Ulighed. Den vil med alles Samfundsarbejde i den materielle og aandelige Produktion medføre en hidtil ukendt Rigdom baade paa det materielle og paa Kulturlivets Omraader. Men Arbejdernes Frigørelse maa være Arbejderklassens eget Værk.

Arbejdernes Stilling og den voksende Klassekamp er i alle Lande med kapitalistisk Produktion væsentlig den samme, og ved denne Produktionsmaades internationale Karakter bliver Arbejdernes Interesser overalt de samme og fælles.

I Erkendelse heraf føler Socialdemokratiet i Danmark sig som en Del af og erklærer sig solidarisk med den klassebevidste internationale Arbejderklasse, hvis verdenshistoriske Opgave er alle Menneskers fuldkomne Frigørelse uden Hensyn til Køn, Race eller Nationalitet.

Som Overgang til Samfundets socialistiske Organisation, til Beskyttelse for det arbejdende Folk og til Fremhjælpning af dets økonomiske, intellektuelle og moralske Vel opstiller det danske Socialdemokrati følgende Fordringer:

I. Politiske og kulturelle Krav.

1. Almindelig, lige og direkte Valgret med hemmelig Afstemning til alle offentlige Hverv for Mænd og Kvinder fra 21 Aars Alderen. Valgdagen almindelig Fridag.
2. Etkammer-System. Al udøvende og lovgivende Myndighed hos Folket gennem dets Repræsentation. Folkeafstemning i vigtigere Spørgsmaal og Forslagsret for Befolkningen. Administrationen direkte under Folkerepræsentationen.
3. Fuldstændig Ytrings-, Presse-, Forsamlings- og Foreningsfrihed.
4. Religionen en Privatsag. De religiøse Samfund ordner selv deres egne Anliggender.
5. Afrustning. Internationale Stridigheder afgøres ved Voldgift.
6. Skole- og Undervisningsvæsenet ordnes af Staten under Kommunernes Medvirkning. Fælles vederlagsfri og forpligtende Skoleundervisning i Hverdags- og Heldagsskoler. Religionsundervisning udelukkes. Offentlige Børneopdragelseshjem. Det offentliges Overtagelse af Skolebørns Underhold. Adgang til den højere og højeste Undervisning uden Hensyn til ydre Kaar. Offentlig teknisk og faglig Uddannelse.
7. Obligatorisk fysisk Opdragelse af Ungdommen.
8. Vederlagsfri Retshjælp. Offentlig og mundtlig Retspleje. Nævningedomstole udgaaede fra almindelig Valgret for alle fuldmyndige Mænd og Kvinder. Sikring mod Misbrug af Varetægtsarrest. Omformning af Straffesystemet til et Forbedringssystem efter humane Principper. Lovovertrædelser, der er en Følge af de sociale og politiske Klassekampe, maa ikke behandles som Forbrydelser. Afskaffelse af militære og gejstlige Retter.
9. Tjenestetyende, Søfolk og andre Medborgere, der er underkastet særlige Love, stilles i politisk og retslig Henseende lige med andre Samfundsmedlemmer.

II. Økonomiske og sociale Krav.

10. Afskaffelse af Skatter og Love, som skaber Varefordyrelse for Befolkningen. Direkte Skat paa Indkomst, Formue og Grundbesiddelse, herunder Indførelse af en Grundværdistigningsafgift. Arveafgift. Stærkt stigende Skala i Beskatningen.
11. Stat og Kommune overtager de store Samfærdsels- og Samkvemsmidler samt alle Monopoler og alle Virksomheder, der antager Karakter af Monopoler. Ogsaa anden Produktion organiseres efterhaanden under Samfundets umiddelbare Ledelse eller Kontrol.
12. Stat og Kommune udfører selv de offentlige Arbejder, eventuelt under Medvirkning af Arbejdernes Organisationer. Hvor Licitation endnu bestaar, sikres der Arbejderne tarifmæssige Vilkaar.
13. Fideikommisser, Len og Stamhuse samt Præstegaardsjorder inddrages og gøres tilgængelige for det arbejdende Folk.

Udyrkede Arealer, Jord, der samfundsmæssig set er uforsvarligt an-

vendt, samt andre Jorder, som Samfundet har særlig Interesse i at eje, erhverves.

Samfundets Ekspropriationsret udvides. Jord i offentlig Besiddelse bør som Regel ikke afhændes til Privateje.

Brugen af den i Samfundets Besiddelse værende dyrkelige Jord overdrages til Landarbejdere og Ligestillede. Hvor det er fornødent, tilvejebringes de nødvendige Driftsmidler af Samfundet. Hvor Fællesdrift helt eller delvis anses at være fordelagtig, bidrager Stat og Kommuner til dens Fremme.

Staten yder iøvrigt sin Støtte til Fremhjælpning af Landbruget, saaledes ved Ydelser af Driftslaan, ved Hjælp til Grundforbedringer og lign. til de smaa Landbrug. Staten opretter Landbrugsskoler og Forsøgsstationer i Landets forskellige Egne.

Staten giver Regler for og fører Tilsyn med private Fæste- og Lejehuses Opførelse, Indretning og Benyttelse, ligesom Staten og Kommunerne søger at modvirke Udbytningen gennem Grundspekulation ved Tilvejebringelse af Boliger for Arbejdere.

Hvor Brugsretten til Samfundets Jord er overdraget enkelte Personer eller Sammenslutninger, fastsættes en Afgift af Jorden i Forhold til dens Værdi.

14. Offentlig Statistik angaaende Arbejds- og Omsætningsforhold, Produktion og Forbrug.
15. Offentlig vederlagsfri Sygepleje. Human Omsorg for Syge, Gamle og Arbejdsudygtige ved Staten. Forsikring mod Arbejdsløshed.
16. Lovbestemt Maksimalarbejdsdag paa højst 8 Timer. — Mænds og Kvinders Arbejde i samme Industrigren betales efter fælles Tarif. — Afskaffelse af det paa Udbytning beregnede Hjemmearbejde. — Forbud mod Søndags-, Helligdags- og Natarbejde, som ikke er samfundsnødvendigt. — Forbud mod alt Lønarbejde eller Arbejde, der hindrer Børns Skoleuddannelse i den skolepligtige Alder.
17. Kontrol med Arbejdspladser, Fabriker, Værksteder, Forretningslokaler, Handels- og Fiskerifartøjer og overhovedet alle Steder, hvor der arbejdes for Løn, samt med Arbejderboliger, der udlejes af Arbejdskøbere, og med Lokaler, der anvises Arbejdere til Opholds-, Spise- eller Sovested, ved Personer valgt af Arbejdere. — Der opføres kommunale Arbejderboliger, til hvilke der ydes Statstilskud. Boligerne forbliver Kommunens Ejendom. Udgifterne for Brugerne af disse Boliger maa ikke overstige de til Vedligeholdelse, Forrentning og Amortisation nødvendige Beløb.
18. Udførelse af Arbejdet i Straffe- og Forsørgelsesanstalter paa en saadan Maade, at det ikke konkurrerer med det almindelig normalt udførte Arbejde i Samfundet udenfor.

Forbud mod Overdragelse af Arbejdskraften i saadanne Anstalter til private Arbejdskøbere.

FORTEGNELSE OVER LITTERATUREN

Nedenstaaende Oversigt giver kun et Udvalg af Litteraturen om dette Tidsrums Historie. For udførlig Bibliografi henvises til *B. Erichsen og A. Krarup: Dansk Historisk Bibliografi* I—III, fortsat i Litteraturhæfterne siden 1912 i *Historisk Tidsskrift*. For de nyeste Bøger henvises til *Dansk Bogfortegnelse*. Litteraturen i Tidsskrifter, af hvilke de vigtigste er *Historisk Tidsskrift* (siden 1845), *Scandia* (siden 1928), *Tilskueren* (siden 1884), *Dansk Tidsskrift* (siden 1898), fra 1906 fortsat som *Gads danske Magasin, Det ny Aarhundrede* (1903—09), *Økonomi og Politik* (siden 1927) og *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (siden 1873), findes registreret i *Dansk Tidsskrift Index* (siden 1915). Bibliografiske Oversigter, bl. a. om Kunstens Historie, findes endvidere ved de enkelte Afsnit af *Det danske Folks Historie* VI—VIII og af *O. Brandt: Slesvig-Holstens Historie* samt i *Axel Nielsen m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte*. Bibliografier for almindeligt Aandsliv og Litteratur, som ikke behandles her, findes bedst i *Vilh. Andersen: Dansk Litteraturhistorie* og efter samme Forfatters Afsnit i *Det danske Folks Historie* VI—VIII, hvortil i det hele henvises for en Oversigt over Aandslivet i denne Periode.

Biografiske Oversigtsværker er: *C. F. Bricka: Dansk Biografisk Lexikon* i 19 Bind (1887—1905), af hvilket en ny Udgave paa 25 Bind med noget fyldigere Litteraturhenvisninger og under Redaktion af *Povl Engelstoft* er paabegyndt 1933. Kortfattede Biografier med udførlige Litteraturfortegnelser findes i *S. Dahl og P. Engelstoft: Dansk Biografisk Haandleksikon* I—III (1920—26).

Love og andre offentlige Dokumenter findes lettest i følgende Værker: *Kongelige Forordninger og aabne Breve* til Aaret 1849 inclusive (kaldet J. H. Schous Udtog af Forordninger). Fortsat som: *Love og Anordninger*, udgivet af Algreen-Ussing og andre, til 1903 inclusive. *Lovtidende for Kongeriget Danmark*, siden 1871.

Danmarks Traktater med Udlandet findes i følgende Værker: *Danske Tractater efter 1800*, 1. Samling. Politiske Tractater I 1800—1863 (1877). 2. Samling. Handels- og andre Tractater I 1800—1863 (1874). Begge disse

Bind fortsættes i Danske Tractater efter 1800 II 1863—1879 (1885). Fortsættelsen heraf er *Danmarks Traktater og Aftaler med fremmede Magter efter 1814*, udgivet ved F. le Sage de Fontenay. Denne Samling skal gaa til og med 1920. Hidtil er udkommet Bd. IV 1880—1890 (1917). Fra 1921 udkommer regelmæssigt *Danmarks Traktater* i aarlige Bind. For Aargangene 1921—1930 findes Register i Aargang 1930. Af andre Hjælpemidler til Brugen af disse Samlinger bemærkes: *General-Register til Danske Tractater* fra 1751 til 1879, udarbejdet af C. Moltke (1901).

Endelig henvises til følgende regelmæssigt udkommende Publikationer:

Kraks blaa Bog.
Rigsdagstidende.
Aarbog for Rigsdagssamlingen.
Avisaarbogen (siden 1924).
Statistisk Aarbog.
Statistiske Efterretninger.
Dansk Industriberetning, udgivet af Industriforeningen i København.
Verdensmarkedet og Danmark, udgivet af Grosserer-Societetets Komité.
Finanstidende.
Landbrugsraadets Meddelelser.

Samlede Fremstillinger.

Jørgensen, A. D. og N. Neergaard: Danmarks Riges Historie VI (1907). (Jørgensen: 1814—52. Neergaard: 1852—64).

Det danske Folks Historie, redigeret af Aage Friis, Axel Linvald, M. Mackeprang. VI—VIII (1926—29). (Hans Jensen, Povl Engelstoft, P. Munch, Vilh. Andersen). (Med udførlig Bibliografi.)

Arup, Erik: Rids af Danmarks Historie (1921).

Begtrup, H.: Det danske Folks Historie i det 19. Aarhundrede I—IV (1909—14).

Enevældens Slutningstid. 1814—1848.

Rubin, Marcus: Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død (1895).

Thorsøe, Alex.: Den danske Stats Historie fra 1814 til 1848 (1879).

Kilder til Danmarks Historie efter 1660. II ca. 1750—1848 (ved Christine Jessen) (1930).

Jørgensen, A. D.: Forhandlingerne om Forfatningsspørgsmaalet 1814—48 (Hist. Afh. III) (1898).

Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlingers Historie 1830—48 I (1931).

Munch, P.: Det danske Folks politiske og nationale Gennembrud efter Julirevolutionen 1830—48 (1904).

Jensen, Hans: Fr. Jul. Kaas og A. S. Ørsted i 1826 (Hist. T. 10. R. I).

Dahl, Frantz: Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826 (1929).

Christensen, Villads: København i Kristian VIII og Frederik VII's Tid 1840—57 (1912).

Munch, P.: Købstadstyrelsen i Dan-

mark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør. 1619—1848. II (1900).
Ørsted, A. S.: Af mit Livs og min Tids Historie I—IV (1851—57).
Glarbo, Henny: Person- og Sagregister til Anders Sandøe Ørsteds Skrifter og Taler (1921).
Koch, L.: Anders Sandøe Ørsted (1896).
T. G. Jørgensen: Anders Sandøe Ørsted. Hans Liv og Arbejde. (1933).
Tscherning, A. F.: Af A. F. T.'s efterladte Papirer I—III (1876—78).
Lehmann, Orla: Efterladte Skrifter I—II (1872—73).
Ploug, H.: Carl Ploug (1905).
Clausen, Jul.: Skandinavismen (1900).
Jensen, Hans: Bondecirkulæret af 8. Nov. 1845 (Hist. T. 9 R. II).

Under Junigrundloven. 1848—1866.

Neergaard, N.: Under Junigrundloven fra 1848 til 1866 I—II (1892—1916). (Anm. af Aage Friis i Hist. T. 9. R. I).
Thorsøe, Alex.: Kong Frederik VII's Regering I—II (1884—89).
Kilder til Danmarks Historie efter 1660 III 1848—1864 (ved Hakon Müller) (1933).
Munch, P.: Monrads Udkast til Grundloven (Hist. T.'s Festhefte til Edv. Holm.) (1913).
Møller, Jens.: Orla Lehmanns Del i Udkastet til Junigrundloven (Hist. T. 9. R. V).
Generalstaben: Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50 I—III (1867—87).
Jensen, N. P.: Den første slesvigske Krig 1848—50 (1898).
Linvald, Axel: Novemberministeriets Fredsmaal (Festskrift til Kr. Erslev) (1927).
Henrichsen, E.: Mændene fra 1848 (1911).
Andræ, P.: C. G. Andræ I—IV (1897—1912).
Andræ, C. G.: Taler i Udvalg (med Biografi) ved Fl. Dahl (1934).
Hansen, J. A.: Vor Forfatnings Historie fra 1848—66 I—IV (1868—72).
Nørgaard, Fr.: D. G. Monrad (1918).
Krieger, A. F.: Dagbøger 1848—80 I—VII (1920—25).
Friis, Aage: Monrads og Lehmanns Forslag om en nordisk Union 1863 (1933).
C. N. Davids Optegnelser (fra 1863—65), udgivet af Aage Friis. (Hist. T. 8. R. V).
Arup, Erik: David og Hall. Krisen i Danmarks Historie 1863 (Scandia I).
Friis, Aage: C. N. David, Christian IX og Sir Augustus Paget i November 1863 (Hist. T. 9. R. VI).
Arup, Erik: Danmarks Krise 1863 (Scandia III).
Andræ, Poul: Andræ-Hall . . . 1863 (1902).
Koht, Halvdan: Die Stellung Norwegens und Schwedens 1863 und 1864 (Skrifter udg. af Videnskabs-Selsk. i Kria. 1907).
Clason, Samuel: Skodsborgmötet och Ulriksdalskonferencen (Svensk Hist. T. Bd. 24) (1914).
D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. (Udgivet af Aage Friis). (1914).
Driault, J. E.: La diplomatie française pendant la guerre du Dane-

mark (Revue Historique Bd. 107) (1911).
Generalstaben: Den dansk-tydske Krig 1864 I—III (1890—92).
Sørensen, C. Th.: Den anden slesvigske Krig I—III (1883).
Liljefalk, A. og Lütken, O.: Vor sidste Kamp for Sønderjylland (1904).
Jensen, N. P.: Den anden slesvigske Krig 1864 (1900).
Grosser Generalstab: Den deutsch-dänische Krieg 1864 I—II, Berlin (1886—87).
de Meza: Krigsdagbøger fra Aarene 1849—51. (Udgivet med Biografi af K. C. Rockstroh) (1928).
Møller, Erik: London-Konferencens Hovedproblem (Festskrift til Kr. Erslev) (1927).
Engelstoft, Povl: Skellet i dansk Historie efter 1864 (Festskrift til Kr. Erslev) (1927).

Tiden efter 1866.

Thorsøe, Alex.: Grundrids af den danske Rigsdags Historie fra 1866 til 1915 (1919).
Thorsøe, Alex.: Den danske Rigsdag og Udenrigspolitiken fra 1866 til 1908 (1913).
Kilder til Danmarks Historie efter 1660 IV 1864—1920 (ved Hakon Müller) (1933).
Wiinblad, E. og Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis Historie fra 1871 til 1921 I—II (1921).
Det radikale Venstre 1905—30 (1930).
Friis, Aage: Danmark ved Krigsudbruddet 1870 (1923).
Holm, Harald: Under skiftende Titler politiske Oversigter over 90'erne.
Henrichsen, E.: Mændene fra Forfatningskampen I—II (1913—14).
Høgsbro, Sofus: Brevveksling og Dagbøger I—II (1924—25) (udgivet af Hans Lund).
Jensen, Hans: Lars Bjørnbak (1919).
Brøndsted, K. G.: J. B. S. Estrup (1925).
Henrichsen, E.: Christen Berg (1911).
Aagaard, Frode: C. Berg (1929).
Hørup, V. i Skrift og Tale I—III (1902—04), (udgivet af Vilh. Nielsen m. fl.).
Henrichsen, E.: Viggo Hørup (uden Aar).
Lehmann, Johannes: Niels Neergaard (1929).
Berntsen, Klaus: Erindringer I—III (1921—25).
Larsen, Thomas: En Gennembrudstid I—III (1917—27).
Aktstykker vedrørende Kaptajn L.C.F. Lütkens Ophold i Berlin (1919).
Rigsretstidende, 4. Aargang (1910) (Alberti-Sagen).
Tansill, Ch. C.: The Purchase of the Danish Westindies (Baltimore 1932).
Beretning fra Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning (1922) I. (Heri om Begivenhederne i Aug. 1914).
Cohn, Georg: Hævdelsen af Danmarks Neutralitet under Verdenskrigen (Jurid. T. VI).
Consett, M. W. W. P.: The Triumph of Unarmed Forces. (2. rev. Udgave. London 1928). (Danmarks Handelspolitik under Verdenskrigen).
Cohn, Einar: Danmark under den store Krig (1928).

Rode, Ove: I Krigens Vendetegn (Taler) (1921).
Foss, Alex.: I Krigsaarene 1914—19 (Taler) (1920).
Rode, Ove: Paaskekrisen 1920 (1926).
Bobé, Louis, G. Graae og F. J. West: Danske Len (1916).
Munch, P.: La Politique du Danemark dans la Société des nations (Genève 1931).
Ulrichsen, H. F.: Politisk Haandbog (flere Udgaver) (bl. a. med de politiske Partiers Programmer).
Sørensen, H. P., m. fl.: De politiske Partier (2. Udg. 1932).
Engelstoft, Povl: Aarsoversigter i Foreningen Nordens Aarbøger 1923—25. 1926—33 i Nordisk Tidsskrift.

Forfatningsforhold, Administrationen etc.

Himmelstrup, Jens og Jens Møller: Danske Forfatningslove og Forfatningsudkast (1932).
Munch, P.: Lærebog i Samfundskundskab for Gymnasier o. s. v. (13. Oplag 1933).
Wiskinge, S.: Grundtræk af vor Forfatnings Historie (5. Udg. 1928) (med Forfatningernes Tekst).
Berlin, K.: Den danske Statsforfatningsret I (3. Udg. 1930) II Første Halvbind (1933).
Den danske Stat, redigeret af Even Marstrand, Andreas Boje og Frode Sørensen (1929).
Dessau, D.: Oversigt over Rigsdagens Virksomhed i de første 35 Aar efter Grundlovens Udstedelse (1884).
Kretz, Fr.: Oversigt over Rigsdagens Virksomhed fra 1884/85 til 1899/1900 (1900).
Kretz, Fr. og Jens Møller: Oversigt over Rigsdagens Virksomhed fra 1900—01 til Oktober 1920 (1921).
Jensen, J. P.: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar (1929).
Hammerich, Kai: Kollegievæsenet (i Den Danske Centraladministration) (1921).
Kringelbach, G. N.: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848 (Medd. fra det kgl. Geheimearkiv III—VI) (1889).
Kringelbach, G. N.: Den civile Centraladministration 1848—93 (1894).
Laursen, L.: Den civile Centraladministration 1894—1913 (1921).
Georg, C.: Københavns Kommune (1932).

Finanserne.

Toftegaard, Jens: Vore Skatter (2. Udg. 1932).
Koefoed, Michael: Skattesystemerne af 1802 og 1903 (Nationaløkon. T. 3. R. XI) (1903).
Koefoed, Michael: Skatterne i Danmark 1870—1900 (Nationaløkon. T. 3. R. X) (1902).
Kristensen, K. J.: Skatterne gennem de sidste 25 Aar (Nationaløkon. T. LXV) (1927).
Hassing Jørgensen, J.: Danmarks Finanser gennem Krigsaarene (Nationaløkon. T. LVIII) (1920).
Birck, L. V.: Told og Accise (1920).
Rubin, Marcus: Sundtoldens Afløsning (Hist. T. 7. R. VI) (1905).
Birck, L. V.: Statslaan i Danmark og Norge efter 1814 (Gads danske Magasin XVIII) (1924).
Birck, L. V.: Europas Svøbe (Statsgælden) (1925).
Jørgensen, H.: Finansforvaltningens

Omdannelse i 1816 (Hist. T. 10. R. I).
Olsen, Albert: Studier over den danske Finanslov 1850—64 (1930).

Samfundsforhold i Almindelighed.

Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik I—IV (1844—53).
Falbe-Hansen, V. og Will. Scharling: Danmarks Statistik I—VI (1878—91).
Warming, Jens: Danmarks Statistik (1913).
Warming, Jens: Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv (1930).
Carlsen, J., m. fl.: Danmarks Kultur ved Aar 1900 (1900).
Det danske Samfund, redigeret af Even Marstrand, Andreas Boje og Frode Sørensen. (3. Udg. 1928).
Riis-Hansen, K.: Samfundsøkonomien i Grundtræk. (4. Udg. 1931).
Statistiske Sammendrag 1913 (1913).
Befolkningsforholdene i Danmark i 19. Aarhundrede (Statistisk Tabelværk, 5. R. Litra A, Nr. 5, 1905).

Almindelige økonomiske Forhold.

Nielsen, Axel m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte (Jena 1933).
Birck, L. V.: 1869—1902. Et Rids over den sidste Menneskealders økonomiske Svingninger (1903).
Rubin, Marcus: Den økonomiske Udvikling i Danmark i det sidste Slægtled (Vort Folk i 19. Aarh. II) (1901).
Westergaard, Harald: Economic Development in Denmark before and during the war (1922).
Cohn, Einar: Danmark under den store Krig (1928).
Birck, L. V.: Verdenskrisen og Danmark (1922).
Pedersen, Jørgen: Economic Conditions in Denmark after 1922 (1931).
Ohlin, Bertil: Den världsekonomiska Depressionen (Stockholm 1932),
Iversen, Carl: Den økonomiske Verdenskrise 1929—32 (1932).

Landbrug.

Hansen, K. (Red.): Det danske Landbrugs Historie. (1924 ff.).
Larsen, O. H.: Landbrugets Historie og Statistik (sidste Udg, 1929).
Larsen, C. C.: Det danske Landbrugs Historie (3. Udg. 1925).
Falbe-Hansen, V.: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne II (1889).
Jensen, Hans, Mads Iversen m. fl.: Det danske Landbrug (1933).
Hertel, H.: Andelsbevægelsen i Danmark (1916—17).
Axelsen Drejer, A. m. fl.: Den danske Andelsbevægelse (1929).
Christensen, Chris. L.: Agricultural Cooperation in Denmark (Washington, D. C. 1924).
Bøggild, B.: Mælkeribruget i Danmark (1891 og senere Udg.).

Handel og Industri.

Schovelin, Jul.: Fra Kongegunst til Selvstyre 1797—1857 (1917).
Schovelin, Jul.: Fra den danske Handels Renæssance I—II (1924).
Vibæk, Marius: Den unge Tietgen (1929).
Schovelin, Jul.: Tidens Hjul og Tietgen (1929).
Andersen, H. N.: Tilbageblik (1914).
Andersen, H. N.: Udvikling (1929).

Det østasiatiske Kompagni 1897—1922 (1922).
Christoffersen, Marius: Rutefart (1931).
Rawert, O. J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold (1850).
Kjær Hansen, Max: Industriens Udvikling i Danmark (1925).
Samsøe, Jens: Die Industrialisierung Dänemarks (Jena 1928).
Vedsø, Fred.: Danmarks Industri (1928).

Bank- og Pengevæsen.

Nielsen, Axel: Bankpolitik I—II (1923—30).
Wilcke, J.: Specie-, Kurant- og Rigsbanksdaler 1788—1845 (1929).
Wilcke, J.: Sølv- og Guldmøntfod 1845—1914 (1930).
Rubow, A.: Nationalbankens Historie 1818—1908 I—II (1918—20).
Schovelin, Jul.: Den danske Landmandsbank 1871—1921 (1921).
Schovelin, Jul.: Privatbanken i København 1857—1907 (1907).
Werner, J.: Gedalia og hans Forfædre (1933).
Ussing, C. Th.: Nationalbanken 1914—24 (1926).
Riis-Hansen, K.: Den danske Krone siden 1914 (Hages Haandbog i Handelsvidenskab 5. Udg. 1926).
Ohlin, Bertil: Den danska Kronan efter 1914 (Nationaløkon. T. Bd. 65, 1927).
Beretning om Forholdene i den danske Landmandsbank (1924).
Bisgaard, H. L. og J. Schiødt: De danske Sparekasser (1910).

Sociale Forhold.

Marstrand, Even: Arbejderorganisation og Arbejderkaar i Danmark fra 1848 til Nutiden (1934) (med udførlig Bibliografi).
Jensen, J. og C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i Tiden 1871—1900 (1901).
De samvirkende Fagforbund i Danmark 1898—1923 (1923).
Agerholm, S. og A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar, 1896—1921 (1921).
Dalgaard, Knud: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 50 Aar (1926).
Pedersen, Jørgen: Arbejdslønnen i Danmark c. 1850—1913 (1930).
Engelstoft, Povl og Hans Jensen (Redaktører): Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900 (1931).
Engelstoft, Povl og Hans Jensen (Redaktører): Mænd og Meninger i dansk Socialpolitik 1866—1901 (1933).
Engelstoft, Povl og Hans Jensen (Redaktører): Sociale Studier i dansk Historie efter 1857 (1930).
Zahle, C. Th.: Den danske Husmand (2. Oplag. 1910).
Pedersen, Jørgen: Husmandsbruget (1928).
Jensen, Hans: Statshusmandsloven af 1899 (Festskrift til Kr. Erslev). (1927).
Zeuthen, Fr.: Danmarks sociale Lovgivning i Hovedtræk (1923).
Steincke, K. K.: Socialreformen (1933).

Kirke, Skole, Forsvarsvæsen, Trafikvæsen.

Andersen, J. Oskar: Survey of the history of the church in Denmark (1930).
Koch, L.: Den danske Kirkes Histo-

rie 1801—17 (1879) og 1817—54 (1883).
Severinsen, P.: Folkekirkens Ejendoms-Historie (1920).
Koch, L.: Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid 1848—98 (1898).
Larsen, Joachim: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784—1818 (1893) og 1818—98 (1899).
Ottosen, K.: Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling (6. Udg. 1931).
Dansk Folkeopdragelse, redigeret af Andreas Boje, Ernst J. Borup og Holger Rützebeck (1929).
Forsvarskommissionens Betænkning (1908).
Beretning fra Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning I—II (1922).
Garde, H. G.: Efterretninger om den danske og norske Sømagt IV (1835).
Vaupell, Otto: Den danske Hærs Historie [fra 1600] til Nutiden II (1876).
Schaffalitzky de Muckadell, Cai: Haandbog i Nordens Søkrigshistorie (1911).
Tuxen, J. C.: Den danske og norske Sømagt fra de ældste Tider indtil vore Dage (1875).
Bergsøe, J.: Postvæsenets Historie (1918).
Olsen, Fr.: Postvæsenet i Danmark 1808—48 (1908).
Olsen, Fr.: Postvæsenet i Danmark 1848—73 (1924).
The Development of Telephonic Communication in Copenhagen 1881—1931 (Ingeniørvidenskabelige Skrifter A, Nr. 32, 1932).

Det slesvigske Spørgsmaal.

Sønderjyllands Historie, redigeret af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. V 1864—1920). (Hans Lund, Vald. Ammundsen, Mads Iversen) (1933).*)
Brandt, Otto: Slesvig-Holstens Historie (dansk Oversættelse 1926).
Hedemann-Heespen, Paul von: Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit (1926).
Festskrift til H. P. Hanssen (Forskellige Afhandlinger om sønderjyske Emner) (1932).
Ostenfeld, J. S. M.: Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—30 (1909).
Erslev, Kr.: Augustenborgernes Arvekrav (1915).
Lauridsen, P.: Da Sønderjylland vaagnede I—VIII (1909—22).
Ottosen, Johan: Peter Hiort Lorenzen (1896).
Jørgensen, A. D.: Kong Kristian VIII og den danske Sag i Nordslesvig (Sønderjyske Aarbøger 1894 og Hist. Afhandl. III).
Jørgensen, A. D.: Kristian VIII og Nordslesvig (Sønderjyske Aarbøger 1895 og Hist. Afhandl. III).
Allen, C. F.: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I—II (1857—58).
Brock, Johs.: Den slesvig-holstenske Rejsnings Forhistorie (Dansk Oversættelse 1927).
Jørgensen, A. D.: Den danske Regerings Politik overfor Slesvig i Kong Frederik VII's Tid (Hist. Afhandl. IV).
Sach, August: Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwickelung III

*) Under Udgivelse er IV 1814—1864 af Knud Fabricius.

(Halle 1907). (Om Sprog- og Skoleforhold).

Hjelholt, H.: Den danske Sprogordning og det danske Styre mellem Krigene 1850—64 (1923). (Anm. af Aage Friis i Hist. T. 9 R. III).

Hjelholt, H.: Den slesvigske Stænderforsamling i 1860 (Hist. T. 9. R. III).

Steefel, Lawrence D.: The Schleswig-Holstein Question (med fyldig Bibliografi.) (Cambridge, U. S. A. 1932).

Sybel, H. von: Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm den Ersten. III.

Linvald, Axel.: Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864 (Danske Magazin 7. R. III).

Jessen, Franz von: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901).

Mackeprang, M.: Nordslesvig 1864—1909 (1910).

Dahl, Svend og A. Linvald: Sønderjylland I—II (1919).

Friis, Aage: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark. En historisk Fremstilling. I 1864—68 (1921).

Det nordslesvigske Spørgsmaals Historie 1864—79. Aktstykker og Breve. I 1864—68 (1921), II 1868—70 (1925), III 1871—77 (1932). (Udgivet af Aage Friis).

Platzhoff, W. m. fl. (Udg.): Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864—79 (1925).

Hähnsen, Fritz: Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens 1863—79 I—II (Breslau 1929).

Friis, Aage: Ophævelsen af Pragfredens Artikel 5 (Tilskueren 1921).

Friis, Aage: Ministeriet Estrup og Ophævelsen af Pragfredens Artikel V (Festskrift til Kr. Erslev) (1927).

Friis, Aage: H. P. Hanssen (Særtryk af Politiken 20.—21. Febr. 1932).

Hanssen, H. P.: Et Tilbageblik I—III (1928—32).

Hanssen, H. P.: Fra Kampaarene I—II (1927—29).

Konventionen af 11. Januar 1907. (Om Optanterne). (Sønderjydske Aarbøger 1907 og 1908).

Hanssen, H. P.: Fra Krigstiden I—II (1924).

Fontenay, F. le Sage de: Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie 1914—20 (1922).

Tardieu, A. og F. von Jessen: Slesvig paa Fredskonferencen (1926).

Referater af Rigsdagens fortrolige Møder d. 23. Okt. 1918, 3. April og 12. Maj 1919 (1920).

Friis, Aage: En Rejse til Berlin i Novbr. 1918 (Tilskueren 1921).

Scavenius, H.: Af de sidste Aars sønderjyske Politik (1923).

Wambaugh, Sarah: Plebiscites since the World War I—II (Washington 1933). (Heri om Afstemningerne i Slesvig).

Udenrigsministeriet (Udg.): Det tyske Mindretal i de sønderjyske Landsdele (om den danske Lovgivning) (1924).

Svendsen, Nic.: Ti Aar efter Genforeningen (Tilskueren 1930).

Grønlandssagen.

Arup, Erik: Grønland. En historisk Redegørelse (1924).

Berlin, Knud: Danmarks Ret til Grønland (1932).

Bull, Edvard, Brinchmann m. fl. Om Norge og Grønland i Det Norske geografiske Selskabs Årbok, 1919—21 (Kria. 1922).

Koht, Halvdan: Det Grønland vi miste — (Kria. 1924).

Nielsen, Yngvar: Norges Opgjør med Danmark (1814—19) (Forhandl. i Videnskabs-Selsk. i Chria.) (1889).

Smedal, Gustav: Opgjør og Forståelse med Danmark (Fyldig Bibliografi) (Oslo 1928).

Berlin, Knud: Østgrønlandstraktaten (Gads danske Magasin 1924),

Rasmussen, Gustav: L'accord dano-norvégien sur le Groenland oriental (Revue de Droit international 3. Serie VIII).

Castberg, Frede: Østgrønlandsavtalen (Kria. 1924).

Jessen, Franz von: Den dansk-norske Strid om Østgrønland (1932).

Cour permanente de Justice internationale. Série C. N° 62—67. Statut juridique de Groënland oriental. (Leyden 1933 ff.). (De danske og norske Indlæg for Domstolen paa baade Fransk og Engelsk).

Udenrigsministeriet (Udg.): Haag-Dommen af 5. April 1933 om Østgrønlands Retsstilling (1933). (Dansk Oversættelse af Dommen).

Ræstad, A.: Danmark, Norge og Folkeretten (Oslo 1933).

PERSONREGISTER

Forkortelser:
am. = amerikansk; eng. = engelsk; isl. = islandsk; pr. = preussisk; russ. = russisk; sl.-h. = slesvigholstensk; sv. = svensk; østr. = østrigsk.

Abrahamsen, A., Folketingsmand 360.
Adler, J. G. C., Generalsuperintendent 19.
Ahlefeldt-Laurvig, C. W., Udenrigsminister 300, 303, 306, 324.
Ahlmann, N., sønderjysk Politiker 213, 325, 326.
Albert, eng. Prinsgemal 87, 110.
Alberti, C. C., Folketingsmand 140, 195, 199, 205, 208, 267.
— P. A., Justitsminister **267**, 269—271, 273, 276, 284—289, 291, 292, 297—300, 302, 305, 306, 308, 336.
Alexander II, russ. Kejser 171, 212, 280.
— III, russ. Kejser 281.
Alexandra, eng. Dronning 133, 134, 281.
Algreen-Ussing, T., Stænderdeputeret 30, 32, 34, 37, 38, 50, 52, 53, 63, 72, 94, 96.
Allen, C. F., Historiker 65, 191.
Ammentorp, E., Kirkeminister 394.
Andersen, C. C., Landstingsmand 251, 264.
— H. C., Digter 7.
— H. N., Handelsmand 318, 319, 350, 364.
— Niels, Arbejdsgiverfører 346.
Andersen-Rosendal, F., Agrarpolitiker 267.
Andrassy, østr. Statsmand, 279.
Andræ, C. G., Konseilspræsident 94, 95, 115, 119, **120**, 121, 123—126, 157, 159, 161, 169, 186, 198, 199, 207, 211, 243, 253, 277.
Anker, J., Løjtnant 178.
Appel, Jacob, Kultusminister 307, 309, 395, 396.
Apponyi, østr. Diplomat 181.
Arboe Rasmussen, N. P., Præst 362, 363.
Arnársson, E., isl. Politiker 392.
Arup, E., Professor 392.
Augusta, Prinsesse af Hessen 128.

Bahnson, J. J., Krigsminister 242, 250, 256, 270.
Bajer, Fr., Folketingsmand 281, 282, 360.
Bang, Nina, Undervisningsminister 403.
— P. G., Konseilspræsident 30, 32, 52, 53, 66, 70, 72, 73, 79, 82, 89—91, 94, 101, 103, 106, 112, 118, 119, 123, 141, 142, 144, 148, 152.
Bardenfleth, C. E., Gehejmestatsminister 73, 78, 79, 82, 83, 89, 91, 93, 94, 100, 101.
— V., Kultusminister 270.
Barfod, Frederik, Historiker 63, 94, 191.

Beck, Vilh., Præst 225.
Begtrup, Gregers, Landøkonom 2.
Berg, Christen, Folketingsmand 203, 208, 209, 216, 217, 222, **230, 231,** 238—240, 243, 246—251, 253, 255—258, 260, 262, 264—267, 280, 284, 348.
— Sigurd, Indenrigsminister 284, 292, 300, 305, 306, 347, 395, 396.
Berling, C., Bladudgiver 96, 114, 128.
Bernadotte, se: Karl XIV Johan.
Bernhoft, H. A., Diplomat 376, 378, 381, 391, 437.
Bernstorff, Albrecht, pr. Diplomat 181, 184.
— A. P., Udenrigsminister 45, 47, 181.
Berntsen, Klaus, Konseilspræsident 248, 249, 286, 300, 303, 305—314, 395, 396.
Beseler, W., sl.-h. Politiker 62, 84, 90.
Beust, tysk Diplomat 181, 184.
Bille, C. St. A., Redaktør 121, 251.
— Steen, Gehejmestatsminister 28.
— Torben, Diplomat 181.
Bing, L., Vekselerer 346.
Birck, L. V., Folketingsmand 298, 374, 378—380. 401.
Birkedal, Vilhelm, Præst 219, 229.
Bismarck, Otto von, pr. Statsmand 125, 133, 136, 162—167, 169, 172, 183—185, 189, 210—212, 238, 278—280, 325, 330.
Bjørnbak, Lars, Politiker 188, 208, 229, 231, 235, 243, 277.
Blicher, St. St., Digter 35, 75.
Blixen Finecke, C. F. A., Udenrigsminister, 103, 128, 140, 196, 204, 210.
Blome, O., Diplomat 71, 72.
Bluhme, C. A., Konseilspræsident 83, 89, 91, 93, **100,** 101, 103, 109, 110, 112, 117, 124, 131, 136, 158, 161, 169, 170, 189, 194, 197, 201, 202, 210, 211, 215, 219.
Bluhmenthal, pr. Officer 174.
Boeg, N. V., Jurist 440.
Bojsen, Frede, Folketingsmand 237—239, 243, 246, 248, 249, 255—257, 260, 262—266, 268, 269, 276, 339.
— P., Seminarieforstander 336.
Bonin, pr. General 90.
Bording, K., Landbrugsminister 403, 409.
Borgbjerg, Fr. J., Undervisningsminister 298, 392, 403, 409.
Bourke, E., dansk Diplomat 436.
Bramsnæs, C. V., Finansminister 376, 403, 409.
Brandes, Edv., Finansminister 248—251, 255, 256, 269, 284, 292, 294, 305, 313, 354, 357, 360, 362, 383, 407.
— Georg, Kritiker 227, **236,** 241, 248, 250, 251, 267.
Branth, H., Agrarpolitiker, 267.
Brix, H., socialistisk Agitator 234, 235.
Broberg, C. A., Handelsmand 157, 158.
Brock, L. F., Stænderdeputeret 33, 35.
Brockdorff-Rantzau, tysk Diplomat 324, 354, 355.
Broge, Hans, Handelsmand 350.
Brorsen, Søren, Forsvarsminister 396, 406.
Brun, Ch., Finansminister 300.
Bruun, P. D., Politiker 96.
Bruun-Rasmussen, F. C., Kirkeminister 406.
Busk, Jens, Folketingsmand, 262.
Bülow, B. von, dansk Diplomat 70, 123, 322.
— B., von, tysk Rigskansler 322, 330, 331, 333.

Bülow, F., Justitsminister 306, 310.
— F. R. H., General 88, 90.
Bülow-Bossee, pr. Overpræsident 331.
Byskov, J., Undervisningsminister 406.

Cadore, Hertugen af, 277.
Carl, dansk Prins, se: Haakon VII.
— Hertug af Glücksborg 49.
— Landgreve af Hessen, Statholder 45, 49, 58.
Carlsen, H. R., Landstingsmand 140, 170, 195, 196, 208, 211, 214, 216, 219.
Caroline, Prinsesse 49.
— Amalie, Dronning 46, 49, 70, 74.
Casse, A. L, Justitsminister 151, 170.
Castenschiold, C., Løjtnant 178.
Cavling, H., Redaktør 294.
Charlotte, Prinsesse 49, 100.
— Frederikke, g. m. Christian (VIII) 49.
Christensen, Balthasar, Folketingsmand, 53, 67—69, 94, 114, 115, 199, 208, 216, 221, 254.
— J. C., Konseilspræsident 263, 269—271, 273—276, 282, 284, 285, 287, 289—293, 295—307, 309—314, 321, 323, 355, 364, 370, 373, 374, 392, 394—396, 398, 438.
— Jørgen, Handelsminister 396.
— Poul, Landbrugsminister 305.
Christian VIII 5, 20, 27, 29, 37, 45, 48—51, 53—58, 61, 62, 70—74, 107, 158.
— IX 45, 70, 100, 110, 111, 131, 160, 161, 162, 167—170, 173, 175, 176, 182, 184—186, 189, 190, 194, 207, 210, 212, 219, 227, 238, 242, 258, 262, 263, 277—279, 281, 284, 285, 291, 297, 316, 317, 319, 322, 325.
Christian X 311, 313, 315, 355, 356, 358, 361, 363, 369, 380—383, 391, 393, 394, 406.
— August, Hertug af Augustenborg 42, 46, 47, 57, 70, 80, 86, 87, 99, 106, 110, 162.
— Frederik, se: Christian VIII.
Christiansen, E., Redaktør 377, 380.
Christmas Møller, J., Folketingsmand 414.
Clarendon, eng. Statsmand 181.
Claudel, P., fr. Diplomat 380, 381.
Clausen, H. N., Teolog, Politiker 20, 30, 31, 66, 79, 81, 89, 91, 94, 99, 112, 130, 142.
— H. V., Historiker 374—376.
Claussen, R., Folketingsmand 264, 265, 339.
Cold, C. M., Udenrigsminister 396.
Collin, Jonas, Finansdeputeret 6, 7, 14, 15, 18, 25.
— Jonas, Læge 376.
Coninck, A. L. C. de, pol. Skribent 139.
la Cour, J. C., Landbrugslærer 338.
Crone, V., Politidirektør 161, 235.

Dagmar, russ. Kejserinde 281.
Dahl, P., Kirkeminister 403, 409.
Dahlgaard, B., Indenrigsminister 409.
Dahlmann, F. C., Historiker 39—41, 62, 87.
Dalgas, Enrico, Kaptajn 223, 334.
Dampe, J. J., Politiker 18, 54.
Danner, Louise, Grevinde 78, 92, 96, 100, 114, 123, 128, 137, 160.
Danneskjold-Samsøe, C. C. S., Greve 17.
David, tysk Understatssekretær 375.
— C. N., Finansminister 19, 30—32, 50, 53, 66, 94, 96, 107, 131, 144, 161, 169, 189, 194, 197—200, 207, 218.

Deuntzer, J. H., Konseilspræsident 284, 285, 291, 314, 318, 320—322, 346.
Dinesen, Lars, Folketingsmand 199, 232, 255, 266, 267, 272, 275.
Drachmann, H., Forfatter 256.
Dreier, Fr., socialøkonomisk Forfatter 74, 156, 234.
Drewsen, J. C., Stænderdeputeret 14, 15, 17, 23, 26, 32, 34, 35, 38, 53, 61, 66—69.
— Michael, Fabrikant 26.
Droysen, J. G., tysk Historiker 62.

Edward VII, eng. Konge 133, 134, 319.
— Prins af Wales 414.
Egede, Hans, Missionær 435.
Eggerz, S., isl. Politiker 392.
Ellinger, H. O. G., Folketingsmand 360.
Engelstoft, C. Th., Kultusminister 170.
Ernst August, Hertug af Cumberland 279.
Erslev, Kr., Historiker 46.
Estrup, Hector, Historiker 196.
— J. B. S., Konseilspræsident 147, 149, **196, 197,** 199, 201—204, 206, 207, 216—219, 221, 222, 227—230, 238, 239, 241—249, 252, 254, 256, 258, 259, 261, 262, 266, 268—270, 273, 275, 287, 312, 314, 342, 348.

Falck, Niels, Jurist 39, 40, 42, 44, 59, 62.
Fenger, C. E., Finansminister 107, 127, 158, 169, 170, 173, 190, 228, 230, 277.
Ferdinand, Arveprins 49, 58.
Ferslew, C., Bladudgiver 267.
Fischer, Fr., Redaktør 44.
Fischer, J. C. H., Kultusminister 194, 242, 248.
Fjord, N. J., Forsøgsleder 335.
Flensborg, C. J., Oberst 90.
Flor, Chr., Professor 42, 43, 59, 61, 158, 159.
Fonnesbech, C. A., Konseilspræsident 196, 203, 206, 216, 218, 228, 229, 239—241, 245, 347.
Foss, Alexander, Landstingsmand 364, 376.
Francke, C. Ph., sl.-h. Politiker 82, 86.
Frederik IV 46.
— VI 1, 2, 3, 5, 16, 21, 27, 31, 35, 39—41, 45, 46, 48, 49, 67, 78, 435.
— VII 49, 52, 58, 70, 73, 78, 79, 82, 83, 89, 92, 93, 96, 100, 114, 115, 118, 124, 128, 137, 160, 190.
— VIII 214, 277, 278, 297, 298, 302—304, 306, 317, 319.
— („der Achte"), Hertug af Augustenborg 111, 162, 171, 184, 325.
— Prins af Hessen, Statholder 58.
— Prins af Hessen, Tronarving 49, 100.
— Prins af Nør 42, 46, 47, 57, 58, 70, 80, 83, 84, 86, 99.
— Christian, Hertug af Augustenborg 45, 46, 49.
— Henrik Vilhelm, Hertug af Glücksborg 45.
— III Wilhelm, tysk Kejser 280.
— Wilhelm IV, pr. Konge 86, 87, 90, 92, 110.
Frederiksen, N. C., Professor 207, 232, 336, 351.
Friedrich Carl, pr. Prins 174, 175, 177, 178, 187.
Friis, Aage, Professor 375.
Friis, M. P., Statsminister 394.
Friis-Skotte, J., Trafikminister 403, 409.

Frijs-Frijsenborg, C. E., Konseilspræsident 103, **196**, 200, 201, 203—211, 213, 215, 219—222, 227, 238, 239, 242, 273, 276—278.
— M., Landstingsmand 262, 273—275, 287, 289, 294, 298, 303, 310—312, 363, 364, 370

Gablenz, østr. General 175.
Gedalia, G. A., Vekselerer 351.
Geijer, E. G., sv. Digter 62.
Geleff, Poul, socialistisk Agitator 234, 235, 251.
Georg V, eng. Konge 356.
— I, græsk Konge 134, 207.
— V, Konge af Hannover 279.
Gerlach, G., General 176, 178, 179, 187, 188.
Giødwad, J. F., Redaktør 30, 64.
Gjellerup, Karl, Forfatter 256.
Gladstone, eng. Statsmand 180.
Gleerup, Asmund, Politiker 68, 69, 94, 140.
Glückstadt, Emil, Bankdirektør 351, 364, 400, 401.
— Isak, Bankdirektør 318, 351, 364.
Goldschmidt, M. A., Forfatter 19, 51, 63, 65, 81, 91.
Goos, C., Kultusminister 242, 243, 256, 266, 270, 296.
Grau, Andreas, Journalist 377, 380.
— Peter, sønderjysk Politiker 380.
Grundtvig, N. F. S., Præst 19—21, 38, 48, 63, 72, 74, 94, 96, 107, 140, 151, 159, 191, 196, 203, 208, 249.
Grüne, J. P. A., Redaktør 51, 74.
Guðmundsson, Valtýr, isl. Politiker 316.
Gustav V, sv. Konge 358.
Gørtz, J. V., General 354—356, 370.

Haakon VII, norsk Konge, 319, 358.
Haffner, W., Indenrigs- og Krigsminister 207, 220, 221, 228, 229, 237, 239, 242.
Hafstein, Hannes, isl. Politiker 316, 317, 391, 392.
Hage, Alfred, Folketingsmand 121, 130, 158.
— Christopher, Finansminister 252—256, 263, 270—273, 284, 287, 288, 292, 303, 357, 362, 385, 387, 392.
— Hother, Folketingsmand 130, 151.
— Johannes, Redaktør 30, 36, 43.
Hagemann, G. A., Industrileder 336, 337.
Hall, C., Redaktør 250.
— C. C., Konseilspræsident 73, 94, 95, 105, 111, 115, 118, **119**, **120**, 121, 123—137, 142, 143, 150, 167—171, 186, 190, 193, 212, 221, 228, 239, 245, 250, 251, 277.
Halsted, M., Folketingsmand 304.
Hambro, Bankhus 107.
Hamilton, H., sv. Diplomat 134, 135, 166.
Hansen, Aleth, Kultusminister 206, 220, 222.
— C. F., Krigsminister 89, 90, 99, 101, 113, 115, 119, 189, 194.
— C. K., Skibsreder 155.
— H. N., Landstingsmand 275.
— H. P., Finansminister 409.
— H. P., Stænderdeputeret 32.
— J. A., Folketingsmand **65**, **66**, 69, 94, 106, 114, 115, 118, 139, 140, 142, 144, 145, 172, 195, 198—206, 208, 216, 220—222, 228—231, 239, 240, 245, 246, 277.
— J. J. (Jules), Diplomat 210.
— Johan, Handelsminister 300, 303.
— Ole, Landbrugsminister 269, 284, 288, 291, 292, 299.
— Peder, Husmandsfører 67—69.
Hansen-Ankerstræde, K., Husmandsfører 286.

Hanssen-Nørremølle, H. P., sønderjysk Politiker 322, 324, 328, 329, 331—333, 372—376, 379, 382.
Hass, H. E., Kirkeminister 393.
Hassing Jørgensen, J., Trafikminister 313, 362, 438.
Hauge, C. N., Handelsminister 403, 409.
Hedemann, H., Officer 86.
Heftye, Th., norsk Politiker 380, 381.
Hegel, tysk Filosof 191.
Hegermann-Lindencrone, C., General 177—179.
— J. H., Diplomat 322.
Hegewisch, Franz, sl.-h. Politiker 43, 62.
Heiberg, J. L., Digter 49, 50, 60, 75.
Heide, Axel, Bankdirektør 346, 351.
Helgesen, H., Officer 92.
Heltzen, E., Justitsminister 189, 194, 210.
Hertz, Henrik, Digter 19, 75.
Hey, F., Landstingsmand 296, 364.
Heydebrand, pr. Diplomat 211.
Hiort Lorenzen, P., Stænderdeputeret 42, 44, 47, 58—63.
Hitler, Adolf, tysk Rigskansler 428.
Hjerl Hansen, H. P., Handelsminister 393.
Hjort, P., Litterat, Politiker 194.
Holm, P., Folketingsmand 251, 255, 256, 261.
Holst, H. P., Digter 48.
Holstein-Holsteinborg, Bent, Folketingsmand 377, 379, 397.
— F. A., Stænderdeputeret 15, 32.
— Ludvig, Konseilspræsident 103, 222, 228, 229, 239, 242, 245, 276—278.
Holstein-Ledreborg, Louis, Konseilspræsident 232, 239, 240, 246, 247, 255, 260, 262—264, 284, 303—304.
Hvidt, L. N., Stænderdeputeret 32, 81, 83, 89, 93, 94.
Høgsbro, Sofus, Folketingsmand 140, 150, 160, 195, 200, 203, 208, 219, 221, 230, 231, 238, 246, 269—271, 273, 292.
— Svend, Justitsminister 292, 299, 300, 302, 303.
Høpp, J. P., Overprokurør 28.
Hørdum, C., Folketingsmand 251, 255, 263.
Hørring, H. E., Konseilspræsident 242, 270, 273, 274, 318.
Hørup, V., Redaktør 239, 241, 243—250, 254—256, 262—267, 269, 271, 284, 285, 287, 348.
Ihlen, norsk Udenrigsminister 437, 441, 442.
Ingemann, B. S., Digter 48.
Ingerslev, H. P., Indenrigsminister 242, 262, 268, 270, 271.
Jagow, v., tysk Udenrigsminister 354.
Jensen, Harald, Folketingsmand 263.
Jensen, J., Borgmester 288, 345, 394.
Jensen-Onsted, J. J., Trafikminister 305.
Jensen-Sønderup, J., Indenrigsminister, 299, 300, 302, 303, 306, 310.
Jespersen, C. M., Politiker 95, 96.
Jessen, Jens, Redaktør 331, 332.
— J. C., Indenrigsminister 149.
Johannsen, Gustav, sønderjysk Politiker 327, 328, 331.
Junggreen, J. P., sønderjysk Politiker 327, 328.
Jøhnke, F., Marineminister 284, 285, 291.
Jørgensen, P. J., Professor 381.
— Sev., Brugsforeningsleder 337.
Kaas, Fr. J., Gehejmestatsminister 5—7, 21.
Karl XIV Johan, sv. Konge 22, 435, 436.

Karl XV, sv. Konge 132, 134, 167, 214.
Karstensen, Asger, Politiker 309, 362, 390.
Kauffmann, H. A. T., Oberst 189.
Kejser-Nielsen, S., Kultusminister 313, 362.
Kiderlen-Wächter, tysk Diplomat 324.
Kierkegaard, P. C., Biskop 207, 219, 220.
— Søren, Filosof 191, 196, 219, 225.
Kirk, Ole, Stænderdeputeret 33, 35, 38.
Klausen, K. M., Folketingsmand 286.
Klee, Fr., Embedsmand 146.
Klein, C. S., Justitsminister 230, 240.
Kloppenborg-Skrumsager, H. D., sønderjysk Politiker 333, 377.
Knudsen, P., Landstingsmand 251, 264, 286, 313.
Knuth, F. M., Udenrigsminister 65, 72, 83, 89.
Koch, C. P. A., Skibsreder 155.
— P. C., Redaktør 44, 45, 61.
Koefoed, M., Forligsmand 347, 394.
Kofod, Lucianus, Politiker 342.
Kofoed-Hansen, O., Admiral 354—356.
Kold, Christen, Skolemand 75, 150, 151, 191.
Konow, H., Udenrigsminister 393.
Krabbe, Christopher, Forsvarsminister 208, 229, 230, 255, 292, 305.
Krabbe-Carisius, Hans, Udenrigsminister 27, 28, 58.
Krag, O., Indenrigsminister 396, 406, 423, 424.
Krebs, F. C., Økonom 153.
Krieger, A. F., Justitsminister 73, 81, 94—96, 105, **120**, 123, 126—128, 136, 142, 143, 145, 146, 151, 157, 169, 170, 181, 185—187, 215, 228—230, 237—239, 243, 245, 253, 254, 259, 277.
Krogh, G. C., General 90, 92.
Kruse, Vinding, Professor 381.
Krüger, H. A., sønderjysk Politiker 81, 136, 160, 213, 279, 325—328.
Köller, pr. Overpræsident 322, 330.
Larsen, J. E., Jurist 94, 95, 142.
— N. J., Redaktør 231, 250.
— Thomas, Trafikminister 303, 307.
— Skræppenborg, P., Lægprædikant 38.
Lassalle, F., tysk Socialfilosof 234.
Lassen, Hans, sønderjysk Politiker 327—328.
— Vilh., Finansminister 262, 267, 285, 292, 295, 296, 339.
Lehmann, Orla, Indenrigsminister 30, **36**, 37, 44, 50, 53, 54, 59, 62—64, 66—69, 72, 81, 83, 89, 94, 122, 130, 132, 139, 141—143, 147, 151, 168—170, 186, 197, 214, 221, 291.
Leuning, C., Justitsminister 203, 206, 219.
Levy, M., Bankmand 252, 350.
Liebe, Otto, Statsminister 393. 394.
Lindberg, J. C., Teolog 38, 53.
Liunge, A. P., Redaktør 30.
Lloyd George, D., eng. Premierminister 378.
Lorenzen, Nis, Stænderdeputeret 42.
Lornsen, U. J., Landfoged 27, **41**.
Louise, dansk Dronning 49, 70, 100, 110, 279, 281.
— Augusta, Prinsesse 45, 49.
Lovise, dansk Dronning 214, 278.
Ludvig I, Konge af Bayern 49.
Lundbye, C., Krigsminister 170, 172—174, 176, 178, 179, 187.
Lunde, P. F., Politiker 74, 144, 156.
Lunding, N. C., Oberst 177, 179.

Lyngsie, M. C., Arbejderfører 345.
Lütken, L. C. F., Officer 323, 324.
— O. D., Præst, Landøkonom 15, 16.
Lüttichau, C., Finansminister 270.
— M., General 175.
Læssøe, Fr., Officer 86, 90, 92.

Mac Donald, R., eng. Premierminister 418.
Madsen, Christen, Lægprædikant 19, 20, 38.
— V. H. O., Krigsminister 284, 285, 290, 291.
Madsen-Mygdal, Th., Statsminister 364, 365, 395, 406, 407, 409, 416, 430.
Madvig, J. N., Kultusminister 89, 91, 94, 99, 101, 107, 111, 122, 128, 142, 150, 169, 170.
Malling, Ove, Gehejmestatsminister 7.
Manderström, L., sv. Udenrigsminister 132, 134, 166, 167.
Mariane, g. m. Frederik (VII) 49, 70.
Marie, Prinsesse af Orléans 284.
Marling, Ch., eng. Diplomat 380.
Martensen, H. L., Biskop 115, 150, 159, 191, 342.
Matzen, H., Professor 243, 253—255, 266.
Maud, norsk Dronning 319.
Metternich, østr. Statsmand 49.
Meza, C. de, General 90, 135, 173—176.
Michaelsen, Joseph, Postembedsmand 147, 200, 204, 351.
Michelsen, A. J. L., sl.-h. Jurist 87.
— Chr., norsk Statsminister 319.
Miquel, tysk Finansminister 330.
Moltesen, L., Udenrigsminister 406.
Moltke, Adam, Greve 71.
Moltke, A. G., Hof- og Statsmand 7.
— A. W., Premierminister 28, 50, 58, 60, 79, 82, 83, 89, 93, 99, 101, 140.
— Carl, Gehejmestatsminister 71, 79, 80, 82, 91, 99—101, 113, 115, 116, 119, 161, 189.
— Carl, Udenrigsminister 354, 355, 403.
— Fr., Gehejmestatsminister 4—6.
— H. von, (d. Æ.) pr. Feltmarskal 174, 176, 187, 278, 324.
— H. von, (d. Y.) tysk Feltmarskal 324.
— J. G., Gehejmestatsminister 4, 5, 7.
— Otto, Gehejmestatsminister 7, 28, 58.
Moltke-Bregentved, F., Udenrigsminister 239, 242.
Moltke-Huitfeldt, L., Diplomat 277.
Molzen, Claus, Grosserer, pol. Agent 210.
Monberg, N. C., Trafikminister 393.
Monrad, D. G., Konseilspræsident 50, 51, 65, 82, 83, 89, 93—95, 97, 105, 107, 108, 111 115, 118, 127, 128, 130, 131, 134, 139, 141—143, 145—147, 149—151, 169—172, 175, 176, 178, 180—182, 186, 189, 190, 193, 199, 201, 207, 218, 239, 254, 255.
Munch, P., Udenrigsminister 290, 291, 305, 307, 313, 347, 356, 370, 371, 376, 391, 406, 409, 417.
Muus, O. B., Handelsminister 307.
Müller, Max, Officer 176.
— Otto, Assessor 144, 145.
Mynster, J. P., Biskop 19, 33, 38, 39, 52, 115, 116.
Münter, Fr., Biskop 19.
Møller, H. L., Folketingsmand 324.
Mønsted, O., Fabrikant 261, 350.

Møsting, J. S., Gehejmestatsminister 5, 6, 27, 29, 31, 50, 58.

Napoleon III, fr. Kejser 101, 125, 134, 164, 171, 180, 182, 183, 186, 210—212.
Nathanson M. L., Nationaløkonom 51.
Neergaard, N., Statsminister 261, 267, 276, 286, 293, 295, 296, 299—303, 306, 308, 311, 314, 349, 376, 377, 380, 382, 391, 395—398, 400, 406, 417.
Nellemann, J. M. V., Justitsminister 242, 243, 245, 262, 265, 268, 270, 316.
Nielsen, Anders, Andelsfører 337.
— Anders, Landbrugsminister 292, 294, 299, 302, 303, 304, 306, 310.
— M. C. B., Kultusminister 305, 307.
— Thomas, Folketingsmand 246.
Nikolaj I, russ. Kejser 88, 92, 99, 100, 110.
— II, russ. Kejser 282, 322.
Nissen, Hans, sønderjysk Fører 61.
— Nis, sønderjysk Fører 333, 377.
Nutzhorn, C., Indenrigsminister 170, 207.
Nyrop, Camillus, Industrihistoriker 344.
Nørregaard, Jens, Højskoleforstander 224.

Oldenburg, Paul Frederik, Hertug af 70.
Olshausen, Th., sl.-h. Politiker 44, 64, 80, 86.
Olufsen, Chr., Landøkonom 2.
Oscar I, sv. Konge 124.
— II, sv. Konge 279, 319.
Ottosen, Johan, Folketingsmand 288.
Overby, U. P., Forfatter 234.
Oxholm, W., Hofchef 83.
— W., Indenrigsminister 393.

Palmerston, eng. Premierminister 134, 166, 180, 188.
Paludan-Müller, C., Historiker 85.
Paulsen, Chr., Professor 42, 43, 46.
Peary, R., Polarforsker 436.
Pechlin, Fr., Diplomat 70.
Pedersen, Jørgen, Landstingsmand 314.
— Kr., Landbrugsminister 313.
— P. J., Undervisningsminister 394.
Peschcke Køedt, A., Folketingsmand 273.
Petersen, Cornelius, nordslesvigsk Politiker 434.
Peto, Morton, Jernbaneentreprenør 146, 147.
Pingel, V., Folketingsmand 251, 255, 256, 265.
Pio, Louis, socialistisk Agitator 234, 235, 251.
Piper, E., Landstingsmand 355, 394.
Plat, C. du, General 178.
Plessen, Otto, Diplomat 185.
Ploug, Carl, Redaktør 51, 62—64, 94, 118, 121, 124, 150, 176, 190, 199, 214, 220, 243, 251—254.
Plum, Harald, Handelsmand 400.
Pontoppidan, Hendrik, Handelsmand 156, 157.
Poulsen, C. M., Folketingsmand 146.
Povlsen, Th., Kirkeminister 362.
Prior, H. P., Handelsminister 394, 401.
Prittwitz, pr. General 90.
Puggaard, Rudolph, Grosserer 80.

Quaade, G. J., Udenrigsminister 170, 181, 189.

Raasløff, H., Embedsmand 119, 128, 194, 206.
— V., Krigsminister 206, 209, 215, 216, 222, 277.
Raben-Levetzau, Fr., Udenrigsminister 292, 299, 319, 323.
Rade, P. M., tysk Professor 332.
Rantzau-Breitenburg, C., Gehejmestatsminister 28, 58.
Rasmusen, P., Landstingsmand 360.
Rasmussen, Gustav, Diplomat 440.
— J., Typograf 259.
— Laust, Forsvarsminister 403, 409.
— Louise, se: Danner.
Ravn, N. F., Marineminister 240, 242, 270.
Rechberg, østr. Udenrigsminister 165, 167, 183, 185, 189.
Reedtz, H., Udenrigsminister 99, 100.
Reedtz-Thott, O., Folketingsmand 438.
Reedtz-Thott, T., Konseilspræsident 242, 266, 269, 272—275, 282, 438.
Regenburg, Th. A., Embedsmand 98, 158, 159.
Reich, C. E., Krigsminister 187.
Reventlow, Chr. D., Gehejmestatsminister 4, 5.
Reventlow-Criminil, H., Udenrigsminister 58, 60, 70, 79, 82, 91, 101, 113, 115.
— -Criminil, Josef, Kancellipræsident 58, 71.
Reventlow-Preetz, Fr., Klosterprovst 81, 84, 90, 99.
Richelieu, A., Admiral 303.
Riis-Hansen, K., Forligsmand 394.
Rimestad, C. V., Folketingsmand 144, 156, 224.
Rode, Ove, Indenrigsminister 291, 294, 298, 299, 313, 357, 360, 366, 371, 385, 389, 394, 398, 407.
Roosevelt, Th., am. Præsident 320.
Rosenberg, C., Litteraturhistoriker 214.
Rosenkrantz, Niels, Udenrigsminister 1, 4—6.
Rosenørn, Emil, Kultusminister 207, 209, 222.
— M. H., Indenrigsminister 91, 99, 106, 142.
Rosenørn-Lehn, O. D., Udenrigsminister 228, 240, 242, 276, 277.
Rosenørn-Teilmann, Th., Justitsminister 203, 206, 207, 219.
Rothe, T., Handelsminister 395, 396.
Rottbøll, Chr., Landstingsmand 275, 364, 369—370, 372.
Rotwitt, C. E., Konseilspræsident 128, 146.
Rovsing, Th., Undervisningsminister 393.
Rubin, Marcus, Generaltolddirektør 324.
Rubow, V., Sundhedsminister 406.
Russell, John, eng. Udenrigsminister 133, 166, 171, 180, 181, 185—187.
Rye, Olaf, Oberst 90.
Rytter, Svenning, Justitsminister 395, 406.
Ræstad, A., norsk Udenrigsminister 437.

Samwer, K., sl.-h. Politiker 63.
Scavenius, Erik, Udenrigsminister 305, 313, 358, 363, 371, 374, 377, 436.
— Harald Udenrigsminister 395, 396.
— Jacob, Kultusminister 204, 232, 242, 248, 256, 266, 267, 269, 271, 272, 275, 319, 395.
— O. C., Udenrigsminister 394.
— P. B., Stænderdeputeret 32, 94, 96, 196, 204.

Schack-Schackenborg, O. D., Lensgreve 372, 382.
Scharling, W., Nationaløkonom 275, 342.
Scheel, A. W., Justitsminister 99, 101.
Scheele, L. N., Udenrigsminister 71, 86, 91, 100, 118, 119, 123—125, 159.
Scheel-Plessen, C., Greve 83, 122, 125, 190, 213, 325, 326.
Schimmelmann, Ernst, Gehejmestatsminister 4, 5, 27.
Schlaikjer, E., tysk Forfatter 332.
Schleppegrell, F. A., Officer 88, 92.
Schmidt, Johs., Folketingsmand 332, 396, 434.
Schouw, J. F., Stænderdeputeret 30, 31, 33, 35, 52, 65, 79, 94.
Schrøder, F., Justitsminister 394.
Schrøder, L., Højskoleforstander 224.
Segelcke, Th., Landøkonom 335.
Sehested, H., Konseilspræsident 274, 275, 284, 318.
— Knud, Landbrugsminister 272.
— O. R., Gehejmestatsminister 7, 28.
Sigurdsson, Jón, isl. Politiker 105.
Simony, C. F., Kultusminister 112.
Sindballe, K., Justitsminister 393.
Skau, Laurids, slesvigsk Politiker 58, 61, 63, 136, 160.
Skeel, E., Indenrigsminister 230, 242.
Slebsager, M. N., Handelsminister 395, 406, 408.
Slengerik, C., Folketingsmand 292.
Smith, Troels, Præst 80.
Solf, tysk Udenrigsminister 375.
Sonne, Chr., Landbrugsminister 295, 364, 394.
— H. C., Præst 224, 337.
Spandet, N. M., Assessor 107.
Sponneck, W., Finansminister 82, 89, 91, 99, 101, 103, 107, 108, 113, 116, 119, 127, 158, 207.
Stauning, Th., Statsminister 313, 364, 369, 371, 386, 394, 403, 405, 409, 417, 424, 438.
Steglich-Petersen, K., Højesteretssagfører 440.
Steincke, K. K., Socialminister 403, 409, 410.
Steinmann, P. F., General 175, 188, 240.
Stemann, P. C., Gehejmestatsminister 7, 8, 28, 29, 36, 58, 60, 79.
Stensballe, J., Trafikminister 406, 408.
Stilling-Andersen, J., Mejerist 335.
Suenson, E., Søofficer 179.
Suenson, N., Handelsminister 393.
Sverdrup, Johan, norsk Politiker 256.
Sydow, O. F. von, sv. Landshøvding 380.
Sørensen, Enevold, Indenrigsminister 284, 291, 292, 300, 302, 303.
— Rasmus, Bondeagitator 65—67, 69.

Tardieu, André, fr. Politiker 378, 379.
Tauber, J. H. G., Redaktør 231.
Tegethoff, østr. Admiral 179.
Termansen, N. J., Folketingsmand 208, 229, 232.
Thestrup, H. N., Krigsminister 172, 173.
Thomsen, C. A. F., Officer, Krigsminister 237, 270.
Thyra, Prinsesse 279, 280.
Tiedje, Johs., slesvigsk Politiker 332.
Tietgen, C. F., Bankdirektør 157, 223, 245, 252, 277, 336, 341, 349, 350, 351.

Tillisch, F. F., Indenrigsminister 92, 98, 99, 101, 142, 158, 189, 194, 217.
Tobiesen F., Indenrigsminister 240.
Topsøe, Vilh., Redaktør 251.
Trier, E., Højskoleforstander 224.
— Herman, Folketingsmand 255, 263, 292, 346.
Tscherning, A. F., Krigsminister 18, 30, 35, 63, 68, 69, 81, 83, 85, 86, 89, 93, 94, 98, 105, 108, 109, 112, 114, 115, 131, 136, 137, 139, 143—146, 160, 169, 195, 198, 203, 206, 208, 216.
Tutein, P. A., Stænderdeputeret 32, 34.

Unsgaard, I. J., Embedsmand 106.
Ussing, C., Assessor 347.

Waitz, G., tysk Historiker 62, 87.
Valdemar, Prins 284.
Vedel, H., Indenrigsminister 394.
— Peter, Diplomat 126, 128, 210, 277, 278.
Wedel-Jarlsberg, F., norsk Diplomat 440.
Wegener, C. F., Gehejmearkivar 65, 111.
Weimann, W., Handelsminister 305.
Westenholz, Regnar, Handelsmand 128, 156.
Victoria, eng. Dronning 87, 134, 166, 180, 280.
— tysk Kejserinde 280.
Wiinblad, E., Redaktør 251.
Vilhelm, dansk Prins, se: Georg I.
— Landgreve af Hessen 49.
— Hertug af Holsten-Beck 45.
Wilhelm I, pr. Konge, tysk Kejser 129, 162, 165, 182, 211, 212, 279.
— II, tysk Kejser 281, 322.
Vilhelmine, Prinsesse 49.
Willisen, W., pr. General 92.
Wilson, W., am. Præsident 373, 378.
Windthorst, tysk Politiker 280.
Winther, Gert, Folketingsmand 140, 189, 203—206, 208, 221, 231.
With, J. P., Stænderdeputeret 33, 37, 52, 60.
Vogelgesang, nordslesvigsk Kreditinstitutleder 434.
Worsaae, J. J. A., Kultusminister 240, 245.
Wrangel, pr. General 87, 88, 174.

Zahle, C. Th., Statsminister 292, 304—307, 313, 315, 340, 360, 363, 369, 380, 383, 387, 388, 392, 393, 409.
Zahrtmann, C. C., Marineminister 83.
Zytphen-Adeler, F., Friherre, Politiker 196, 204—206, 220.

Ørsted, A. S., Gehejmestatsminister 2, 6—8, 10, 14, 15, 20, 28, 29, 31, 33, 36—38, 58, 60, 72, 74, 79, 82, 91, 94, 96, 112, 114—116, 118, 120, 148, 159.
— H. C. Naturforsker 21.
Østergaard, Vilh., Forfatter 324.

SAGREGISTER

Alderdomsforsorg 218, 263, 265, 266, 342, 348, 389, 398, 407, 410, 427.
Amtmænd 8, 55, 148, 217, 388.
Amtsraad 54, 55, 148, 149, 217, 289, 294, 295, 388, 428.
Andelsbevægelsen 335—338.
Arbejdsgiverorganisationer 344—347, 408, 423, 424.
Arbejdskonflikters Bilæggelse 271, 307, 342, 346, 347, 405, 423, 424.
Arbejdsløn 156, 218, 223, 233, 345, 347, 368, 386, 387, 394, 399, 405, 407, 422, 423.
Arbejdsløshedsunderstøttelse 348, 387, 398, 410, 414, 423, 425, 432.
Areal 1, 2, 152, 190, 334, 433.
Artikel 5, se: Paragraf 5.
Arvespørgsmaalet 45—47, 49, 50, 63, 64, 70, 100, 108—111, 129, 160, 162, 325.
Aviser, se: Pressen.

Banker 9—11, 26, 145, 155, 157, 338, 340, 350, 351, 389, 399, 400, 401, 406, 408, 410, 426.
Brugsforeninger 224, 337.

Censur, se: Presselovgivning.
Centraladministrationen 1, 3, 4, 7, 12, 41, 42, 55, 83, 93, 102, 103, 108, 242, 272, 275, 292, 296, 300, 349, 352, 362, 379, 386, 403, 406.

England 1, 17, 22, 23, 57, 87, 88, 91, 110, 117, 123, 129—131, 133—135, 146, 147, 153, 154, 156, 161, 164, 166, 168, 171, 177, 179—181, 183—186, 188, 280, 281, 319, 320, 322, 323, 335, 336, 355—358, 365, 367, 374, 378, 379, 380, 384, 411—416, 418—420, 425, 429, 430, 435, 437, 439.

Fabrikslovgivning 238, 342, 347, 386,
Fagbevægelsen 234, 235, 251, 341, 344—347, 408, 423, 424.
Fattigvæsen 9, 97, 218, 265, 266, 347, 427.
Finanserne (se ogsaa: Skatter, Statsgæld, Told) 4, 10—12, 17, 30, 33, 34, 36, 55, 56, 77, 107, 108, 113, 193, 228, 268, 276, 300, 301, 304, 308, 309, 348, 357, 366, 368, 369, 382—384, 388, 389, 396—398, 406—408, 410, 426—428, 432.
Flaaden, se: Militærvæsen.
Folkeforbundet 382, 390, 391.
Folketal 2, 25, 77, 190, 193, 334, 433.
Forfatningsforhold 3, 4, 27, **28, 29,** 33, 73, 79, **93—97, 101, 102,** 109, 113, 116, 117, **120—122,** 123, 126, 130, 133, 134 **135—137,** 138, 193, 194, 197, 198, **201, 202,** 209, 231, 232, 245, 253, 254, **268, 269,** 270, 275, 296, 297, 301, 305, **309—316, 360, 361,** 362, 390, **394, 395.**
Forligsmand, se: Arbejdskonflikters Bilæggelse.

Frankrig 22, 27, 80, 91, 110, 117, 123, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 161, 164—166, 168, 171, 179—182, 185—187, 210, 211, 227, 237, 276, 277, 281, 320, 322, 323, 378—381, 439.
Fredsforeninger 281, 282.
Færøerne 1, 16, 29, 155, 435, 436.
Fæstevæsen 13, 15, 16, 25, 34—37, 66, 67, 77, 103, 106, 119, 141—143, 195, 220, 221, 228, 229, 340, 389.

Grønland 1, 16, 155, 435—442.
Guinea-Forterne 57.

Haandværk 17, 25, 26, 77, 144, 145, 155, 156, 223, 233, 341, 343,
Hamburg 16, 77, 147, 154, 156, 157, 193.
Handel 12, 13, 16, 17, 24, 26, 77, 144, 145, 153, 154, 156, 157, 193, 223, 252, 261, 262, 334, 335, 348, 349, 350, 357—359, 364—367, 370, 382—385, 396, 398—400, 411, 413—420, 429, 430.
Hertugdømmerne 1814—1848: 1, 2, 7, 11, 27, 28, 31, 39—48, 57—64, 70—72.
Hertugdømmerne 1848—1864: 79—92, 97—102, 108—111, 113, 115, 116, 118, 119, 122—136, 158—160, 162—188 passim, 189, 190.
Hjemløse Optantbørn 329—331, 373.
Hjælpekasser 348, 427.
Holland 320, 323.
Hoveri 13, 25, 34, 36, 77, 106.
Husmænd 16, 66, 67, 93, 106, 248, 263, 265, 274, 286, 338—340, 388, 389, 398, 426.
Hæren, se: Militærvæsen.
Højskoler 61, 72, 74, 75, 107, 140, 154, 224.

Industri 17, 25, 26, 155, 156, 223, 233, 261, 262, 335, 336, 340—347, 367, 384, 386, 399, 400, 404, 405, 407, 410, 412, 415, 416, 420, 421, 423, 429.
Invalideforsikring 389, 398, 407, 427.
Island 1, 16, 17, 29, 56, 57, 105, 155, 316—317, 391, 392, 435, 436.
Italien 320, 376.

Jernbaner 26, 56, 145—147, 154, 218, 248, 268, 290, 296, 351, 352, 398, 410.
Jordlovgivning, se: Husmænd.
Jøder 19, 29, 52.

Kirken 19—21, 35, 38, 39, 97, 107, 149, 150, 191, 219, 220, 224, 225, 229, 232, 263, 289, 307, 309, 362, 363, 398, 428, 433, 434, (i Slesvig): 40, 98, 99, 129, 159, 160, 329.
Kollegier, se: Centraladministration.
Kreditforeninger 106, 248, 338, 432.
Københavns Styrelse 8, 9, 54, 149, 217, 289, 293—295, 428.
Købstadstyrelsen 8, 9, 34, 54, 149, 217, 218, 288—289, 293—295, 388, 428.

Landbrug 12—16, 23—25, 77, 152—154, 223, 261, 262, 267, 268, 333—340, 358, 365, 384, 401, 404, 405, 407, 410, 412, 418—422, 424—427, 429—433.
Lensafløsningen 97, 232, 388, 389.
Lockouter 346, 387, 404, 422—424.
Lokalstyrelsen, se: Amtmænd, Amtsraad, Københavns Styrelse, Købstadstyrelse, Sognestyrelse.

Militærvæsen 4, 12, 34, 35, 56, 85, 93, 105, 108, 109, 115, 117, 125,

172—174, 214, 215, **216**, 232, **237**, 238, 240, 243, 244, **248**, 249, 250, 254, 260, 264, **268**, 271, 274, 276, 285, 290—292, **297**, **298**, **300—305**, 308, 321, 322, 353—357, 359—362, 368, 370—372, 391, **397**, 405—408, **409—410**.

Neutralitet, anerkendt 263, 269, 281. 282, 320, 321.
Nikobarerne 57.
Nordslesvig efter 1864: 189, 190, 209—214, 216, 278—281, 322—333, 372—382, 433—435.
Norge 1, 2, 4, 6, 9, 12, 16, 17, 22, 86, 87, 91, 110, 123, 124, 132, 134, 166, 167, 181, 214, 319, 320, 350, 358, 367, 373, 378, 380, 381, 412, 435—442.

Optanter 190, 214, 322, 323, 326, 327, 329—332.

Paragraf Fem 211, 212, 216, 279—281, 323, 325—328, 333.
Pengevæsen 9—11, 108, 238, 348—351, 354, 385, 386, 402—405, 411—418, 420, 422, 424, 429, 432—434.
Portugal 320.
Postvæsen 18, 147.
Pressen 30, 31, 44, 51, 62, 64, 65, 131, 231, 232, 234, 235, 241, 250 291, 294, 377.
Presselovgivning 20, 31, 35, 36, 50, 64, 65, 93, 97, 105, 117, 259.
Preussen 1, 27, 28, 86—88, 90—92, 97, 99, 101, 110, 123, 125, 127, 129—131, 133, 134, 161—169, 171—175, 177—185, 187—189, 210—214, 237, 276—281, 298, 321—333, 336, 353—359, 365—370, 372—381, 385, 386, 411, 428, 433—435.
Retsvæsen 11, 41, 96, 97, 108, 151, 219, 249, 259, 263, 285, 289, 296, 372, 387, 388, 410, 428, 429.
Rusland 1, 71, 87, 88, 91, 92, 99, 100, 110, 117, 123—125, 129, 130, 132—134, 164, 165, 168, 171, 180, 181, 183—186, 280, 281, 322, 385, 386, 400, 435.

Skatter 14, 230, 232, 240, 244, 265, 266, 272—275, 285—288, 301, 304, 308, 366, 369, 389, 397, 398, 402, 404, 406, 414, 427, 432.
Skolevæsen 9, 21, 35, 97, 107, 150—152, 191, 230, 274, 289, 338, 343, 349, 350, 389, 390, 408, 428, 433, 434, (i Slesvig): 40, 57, 98, 99, 129, 159, 160, 326, 329, 330.
Sociale Forhold (i Byerne) 26, 74, 156, 218, 223, 224, 233, 344, 345, 359, 365—368, 370, 386, 387, 398, 399, 401, 404, 405, 407, 410, 412, 421—423, 429.
Sociale Forhold (paa Landet) 25, 34—37, 55, 66, 67, 93, 106, 119, 141—143, 196, 286, 338—340, 348, 398.
Sociallovgivning, se de enkelte Love.
Sognestyrelsen 9, 54, 55, 148, 217, 288—289, 293—295, 428.
Spanien 320.
Sparekasser 15, 18, 140, 154, 223, 248, 267, 299, 300, 338, 389, 426.
Statsgæld 5, 10, 11, 12, 14, 22, 56, 77, 107, 190, 261, 309, 357, 369, 378, 383, 384, 396, 397, 408, 414, 427.
Strejker 156, 235, 344—347, 387, 393, 394.
Sverige 1, 6, 22, 86—88, 91, 110, 123, 124, 132, 134, 135, 154, 166, 167, 181, 214, 278, 319, 320, 323, 350, 358, 367, 373, 378, 380, 412, 435, 436.

Sygeforsorg 218, 263, 265, 266, 398, 407, 410, 427.
Søfart 16—18, 154, 155, 350, 357, 358, 364—366.

Telefon 352.
Telegraf 147, 352.
Tiende 25, 232, 268, 275, 285, 288.
Tjenestemænd 296, 307, 352, 366, 389, 390, 398, 407.
Told 2, 17, 26, 34, 56, 108—110, 155, 157, 158, 231, 232, 253, 263, 272—275, 295, 344, 399, 400, 414, 420, 431.
Trankebar 26, 57.
Tyske Forbund 2, 24, 27, 39, 71, 80, 87, 88, 90, 110, 123, 125—128, 134, 135, 146, 147, 153, 165, 167, 171, 173, 181, 184.
Tyskland, før 1870, se: Tyske Forbund, efter 1870, se: Preussen.

Udenrigsdepartementet 4, 396.
Udenrigspolitik og Danmarks Forhold til Udlandet, se under de enkelte Lande.
Ulykkesforsikring 263, 265, 342, 348, 389, 407, 410, 427.
U. S. A. 130, 156, 157, 206, 215, 318—320, 363, 367, 369, 370, 373, 378, 384, 436.

Valg, politiske. Før 1870: 32, 33, 53, 58, 72, 94, 109, 112, 113, 118, 122, 131, 201, 203, 221. Før 1901: 232, 239, 243, 244, 247—249, 250, 255, 256, 261, 263, 264, 267, 270, 273. Før 1920: 276, 287, 288, 293, 294, 302, 306, 307, 312, 315, 316, 318, 364, 371, 372. Valgene i 1920 og senere: 395, 396, 402, 403, 406, 408, 409, 415, 417, 434.
Valgordninger, politiske. 28, 29, 93, 94, 96, 116, 117, 121, 135—137, 194, 202, 270, 275, 360, 361, 395.
Valutapolitik, se: Pengevæsen.
Vejvæsen 18, 56, 352, 398, 410.
Vestindiske Øer 17, 26, 57, 105, 214, 215, 247, 279, 287, 318, 319, 363, 364.
Voldgiftstraktater 282, 320, 321, 435.

Østrig 80, 92, 93, 97, 99, 101, 110, 117, 123, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 164, 165, 167—169, 171—173, 175, 177, 179—181, 183—185, 187—189, 210—212, 279, 280, 325, 411.